

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ТОШКЕНТ МОЛИЯ ИНСТИТУТИ

Ш. АБДУЛЛАЕВА

Б А Н К И Ш И

Дарслик

Тошкент – 2003

Банк иши. Дарслик. (Ш. Абдуллаева) Тошкент, Тошкент Молия институти, 2003. 312 бет.

Ушбу дарслик Кадрлар тайёрлаш бўйича таълим стандартлари асосида ишлаб чиқилган намунавий ўқув дастури асосида яратилган, «Банк иши» курси «Пул, кредит ва банклар» назарий фанининг давоми бўлиб, бу фанда мавзуларни назарий жиҳатдан ёритиш билан биргаликда кўпроқ эътибор мавзуларни амалий жиҳатдан ўрганишга қаратилган.

Бу фан ёш банкирларга ва банк ишига қизиқувчиларга мутахассислик бўйича билим беришга, жумладан, банклар фаолиятини ташкил қилиш ва олиб бориш, банкларнинг турли бозор субъектлари билан муносабатларини ташкил қилиш ва умуман банк ишини ташкил қилиш асосларини ўргатишга мўлжалланган.

Муаллиф: и.ф.д., проф. Абдуллаева Ш.З.

Такризчилар: и.ф.д. проф. **У. Ю. Рашидов,**
и.ф.д., проф. **Т.С. Маликов**
и.ф.н., доц. **Ш.М. Тошмурадов**
и.ф.д. проф. **А.В. Ваҳобов**

Тошкент Молия институти - 2003

Кириш

Бозор муносабатларининг муҳим бўғинларидан бири бўлган банк тизимини ислоҳ қилиш ва эркинлаштириш замирида иқтисодий ривожлантириш, халқаро банк тизими талабларига мос келувчи маҳаллий банклар фаолиятини ташкил қилиш ва улар фаолиятини янада такомиллаштириш шу куннинг долзарб вазифаларидан ҳисобланади. Жамият яхши тараққий қилган банк тизими ва банклар фаолиятига эга бўлмасдан соғлом тараққий қилиши мумкин эмас.

Иқтисодий самарали бошқариш унинг муҳим субъекти бўлган банклар фаолиятини ўрганишни, уларнинг ишлаш усуллари, функция ва операцияларини билишни тақазо қилади.

Мазкур «Банк иши» курси Кадрлар тайёрлаш бўйича таълим стандартлари асосида ишлаб чиқилган намунавий ўқув дастури асосида яратилган, «Банк иши» курси «Пул, кредит ва банклар» назарий фанининг давоми бўлиб, бу фанда мавзуларни назарий жиҳатдан ёритиш билан биргаликда кўпроқ эътибор мавзуларни амалий жиҳатдан ўрганишга қаратилган.

Бу фан ёш банкирларга ва банк ишига қизиқувчиларга мутахассислик бўйича билим беришга, жумладан, банклар фаолиятини ташкил қилиш ва олиб бориш, банкларнинг турли бозор субъектлари билан муносабатларини ташкил қилиш ва умуман банк ишини ташкил қилиш асосларини ўргатишга мўлжалланган.

Банк маҳсул муассаса сифатида ўзига хос бўлган функция ва операцияларни бажаради. У бажарадиган бу функция ва операциялар банклар фаолиятининг қатор бошқа бозор муносабат субъектлари фаолиятдан ажралиб туршига асос ҳисобланади. Банкларнинг иш предмети бўлиб пул маблағлари ҳисобланиб, улар бозор муносабатининг бошқа субъектлари фаолиятида юзага келадиган пул муносабатларининг амалга оширилишида воситачи сифатида майдонга чиқадилар. Пул доимо ўзи билан эҳтиёткорона муомалада бўлишни ва сақлашни, уни кўпайтиришга ҳаракат қилишни, уни иқтисод билан самарали ва оқилона ишлатишни талаб қилади. Пулни тежаб тергаб ишлатадиган одам

доимо пулга эга бўлиши, пулини ҳисобсиз сарфлайдиган киши ундан тезда ажралиб қолиши ва ночор аҳволга тушиши мумкин.

Банк бозор муносабатларининг бошқа субъектларидан фарқли ўлароқ пул билан ишловчи, вақтинча бўш турган пул маблағларини ўзида йиғувчи, уни пул зарур бўлган субъектларга вақтинча фойдаланишга бериб турувчи ва бу пул маблағларини самарали ишлатиш асосида ўз фаолиятини олиб борувчи муассаса ҳисобланади.

Банк ишини қонун ва қоидалар асосида аниқ ва самарали олиб бориш нафақат банк фаолиятини самарали қилади, балки бутун жамиятининг равақ топишига, иқтисодийнинг ривожланишига ва жамият аъзоларининг бойишига олиб келади.

Одатда иқтисодийнинг ҳолати банклар фаолияти билан аниқланади. Банклар иқтисодийни ҳаракатга келтирувчи орган ҳисобланиб моддий ишлаб чиқаришни ташкил қилиш ва олиб боришда воситачи сифатида, капитал айланишининг узлуксизлигини таъминлаш, бўш пул маблағларини йиғиш ва уларни пул зарур бўлган субъектлар ўртасида тақсимлаш бўйича фаолият олиб боради. Банклар фаолиятининг бошқа субъектлардан фарқли яна бир томони шундаки, улар асосан жалб қилинган маблағларга таяниб ишлайдилар. Бу эса ўз навбатида банк ишининг рисклилик даражасини оширади. Чунки банк бир томондан унга ўз жамғармаларини ишониб топширган юридик ва жисмоний шахслар олдида мажбуриятга эга бўлса, иккинчи томондан банк ўз акциядорлари олдида мажбуриятга эга. Шу сабаб банклар маблағларни доимо иқтисод қилиб иш олиб борадилар. Банклар фаолиятидаги бундай эҳтиёткорликни машҳур ёзувчи Марк Твен «Банкир шундай одамки, у қуёш чиқиб турганда сизга соябонини бериб туради-ю, ёмғир ёғиши билан уни сиздан тортиб олади» деб таърифлаган эди.

Банк иши бозор муносабатларининг ўзгаришига қараб ўзгариб боради, лекин улар тарихий равақланишининг қайси даврини олмаган ўзига хос бўлган хусусиятларни классик функциялар ва операцияларни сақлаб қолганлар. Қадимдан ҳам банклар бўш турган пул маблағларини йиғиш, уларни сақлаш, пул зарур бўлган субъектларга вақтинчалик, қайтиб бериш ва тўловлилик шarti билан маблағларни бериб туриши каби операцияларни бажарганлар. Ҳозирги кунда ҳам банк фаолияти кўлами, мижозлари ва операция турлари

кўпайган бўлсада, айнан банкка тегишли бўлган юқоридаги хусусиятлар сақланиб қолган ва янада мустаҳкамланмоқда.

Банк ишига илмий-амалий тараққиётни ўзида мужассамлаштирувчи фан сифатида қараш мумкин. Ҳозирги кундаги банклар олдинги банклардан кўра илғор, янги шаклларда ва янги технологияларда иқтисодиётнинг талабларига мос келувчи операциялар қўллаш орқали фаолият олиб бормоқдалар.

Жаҳон амалиётида банклар миқозларга 300дан ортиқ турли хил операцияларни тавсия қиладилар.

Ўзбекистон Республикасида ҳам банк тизимини эркинлаштириш ва ислох қилиш бораётган шу босқичда асосий мақсад банкларимиз фаолиятини халқаро банк амалиёти андозаларига яқинлаштиришдан, банкларнинг капиталини кўпайтирган ҳолда, уларни хусусийлаштириш, банклар фаолиятида янги замонавий технологиялар қўллаш ва умуман банклар фаолиятининг самарадорлиги орқали иқтисодиётнинг самарадорлиги ва барқарорлигига эришишдан иборат.

Мазкур «Банк иши» дарслиги банклар фаолиятини турли жиҳатларини ўзида мужассамлаштиришган бўлиб, у 3 асосий бўлимдан иборат.

Биринчи бўлим банклар ва банк тизими деб номланиб, бу бўлимда асосан «Пул, кредит ва банклар» назарий фанининг охириги бўлимларида кўриб ўтилган банк тизими ва унинг буғинлари Марказий банк ва тижорат банклари фаолиятини ташкил қилишнинг ҳуқуқий асослари, бу банкларнинг фаолият кўрсатишига бўлган талаблар, уларнинг фаолиятига рухсат бериш ва лицензияни бекор қилиш, бу банкларнинг асосий мақсад, вазифалари ва функциялари билан боғлиқ саволлар, тижорат банклари фаолиятининг Марказий Банк томонидан назорат қилишни, иқтисодий нормативлар уларга риоя қилиш билан боғлиқ мавзулар ёритилган. Банклар фаолиятини ташкил қилиш ва олиб бориш туғрисидаги қонунлар ва бошқа меъёрий ҳужжатларга изоҳ берилган.

Дарсликнинг иккинчи бўлими тижорат банклари фаолиятининг иқтисодий асосларига бағишланиб, унда тижорат банклари ресурсларини ташкил қилиш, уларнинг таркиби ва манбалари, банк капитали, унинг таркиби, уни ҳисоблаш усуллари, тижорат банкларининг жалб қилинган маблағлари уларнинг таркиби, тижорат банкларининг активлари ва уларнинг сифат

даражаси таҳлили, тижорат банкларининг даромадлари ва харажатлари уларнинг фойдаси каби мавзулар уз ифодасини топган. Шу бўлимда яна муҳим мавзулардан бири тижорат банкларининг ликвидлиги ва тўловга лаёқатлиги, банкнинг ликвидлигига таъсир қилувчи омиллар каби масалалар ҳам ёритилган.

Китобнинг учинчи қисми тижорат банклари бажарадиган операциялар ва кўрсатадиган хизматларга бағишланган бўлиб, тижорат банкларининг пассив ва актив операциялари, мижозларнинг кредитга лаёқатлилигини аниқлашда қулланиладиган молиявий коэффициентлар, қисқа муддатли кредитлаш асослари алоҳида кредит турлари ва уларни кўллаш имкониятлари, банклар томонидан берилган кредитларнинг таъминланганлиги, таъминланганлик турлари баён қилинган.

Мазкур бўлимда кредит шартнома, унинг бажарилиши, тижорат банкларининг лизинг, факторинг, форфейтинг операциялари кўриб чиқилган.

Бу бўлимнинг яна бир хусусиятли томони шундаки, унда шу кун иқтисодиётининг долзарб соҳаси бўлган кичик ва урта бизнес субъектлари фаолияти ва уларни кредитлаш асосларининг берилганлигидир.

Бу бўлимда яна тижорат банкларининг қимматли қоғозлар билан операциялари, банкларнинг фоиз сиёсати, банк рисклари ва уларни бошқариш масалалари, банкларнинг янги инновацион технологиялари ва хизматлари билан боғлиқ мавзулар ёритилган.

“Банк иши” дарслиги республикада яратилган илк дарслик бўлиб унда маҳаллий иқтисодиёт ва банкларимиз фаолиятининг баён қилиниши билан биргаликда хорижий банклар амалиёти, уларнинг хусусиятли ва фарқли томонлари ҳам кўриб ўтилган, банк амалиётида мавжуд баъзи муаммолар тўғрисида ҳам фикр юритилган. Китобда ҳар бир мавзунинг охирида талабалар билимини мустақамлаш учун “таянч сўзлар” ва ўз билмини текшириш бўйича саволлар тавсия қилинган. Қўйилган саволларга тўлиқ жавоб бера олиши имкониятидан ташқари баъзи мавзулар бўйича талабаларга мавзу бўйича, ёки унда қўйилган муаммони ўрганмай ўз мустақил фикрини баён қилишга имкон берувчи эсселар ёзиши, ёзма хулосалар ва бошқалар ёзиш вазифаси юклатилади.

«Банк иши» фани тўлиқ ҳажмда Давлат таълим стандартининг «Банк иши» таълим йўналишида ўқитилади. Бу фан ўқув жараёнининг VI, VII, VIII семестраларида ўқитилади. Ўқиш жараёни маъруза, амалий дарслардан ташқари иш ўйинлари, аниқ масалалар ечиш, амалий ҳолат ва масалаларни муҳокама қилишни ўз ичига олади.

Мазкур фан бўйича келгуси банкирлар битирув амалиёт ўтайдилар ва курс иши, фанни ўрганишнинг охирида битирув малакавий ишини тайёрлайдилар.

Мазкур дарсликдан нафақат келгуси банкирлар, балки молия бухгалтерия ҳисоби ва аудит йўналиши битирувчилари, магистралар ва аспирантлар ҳамда банк ходимлари, фойдаланишлари мумкин.

Дарсликдан кадрлар малакасини ошириш, уларни қайта тайёрлашни ташкил қилишда фойдаланиш мумкин.

Дарсликни тайёрлашда мавзунинг назарий томони билан бирга банклар ва мижозларнинг амалий материаллардан, банк амалиётида фойдаланиладиган меъёрий ҳужжатлардан кенг фойдаланилган.

Дарсликда республикада банк ишини ташкил қилишнинг асосий йўналишлари билан биргаликда алоҳида мавзулар бўйича амалий материаллар, банк ишининг муҳим терминларнинг изоҳли луғати келтирилган банк амалиёти ҳам баён қилинган.

Мазкур дарсликни яратишда Тошкент Молия Институтининг «Банк иши» кафедраси мудири и.ф.д., проф. Ш. З. Абдуллаева, раҳбарлигидаги муаллифлар жамоаси жумладан, Ўзбекистон Республикаси Марказий банки бошқаруви раиси муовини и.ф.д., проф. А. Қ. Қодиров, Ўзбекистон Республикаси Акционер Тижорат «Гадбиркор банки» раиси муовини и.ф.н., проф. Т. М. Қоралиев, Минтақавий Банк Ўқув Маркази директори и.ф.н., доц. З. А. Холмахмодов, Ўзбекистон Республикаси Марказий Банк Ўқув Маркази директори С. Х. Норқобилов, ЎЗДЭУ банк ходими и.ф.н. О. Ф. Абдусалямова, «Банк иши» кафедраси ўқитувчиларидан и.ф.н., доц. С. Ю. Арзуманян, и.ф.н., доц. И. А. Муругова, доц. К. Н. Наврузовалар иштирок қилишган.

Муаллифлар жамоаси Тошкент Давлат Иқтисодиёт Университетининг «Халқаро молия ва банк иши» кафедраси аъзолари ва унинг мудири и.ф.д.,

проф. Ў. Рашидовга, Ўзбекистон Республикаси Марказий Банк раиси муовини и.ф.н. Ш. М. Тошмуродовга, и.ф.д., проф. А. В. Ваҳобовга, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиш академияси профессори, и.ф.д., проф. Т. С. Маликовга мазкур китобга тақриз берганлиги учун миннатдорчилик билдиради.

Дарслик бўйича фикр-мулоҳазаларингиз бўлса, Тошкент-84, Х.Асомов кўчаси, 7 уй. «Банк иши» кафедрасига юборишингиз мумкин.

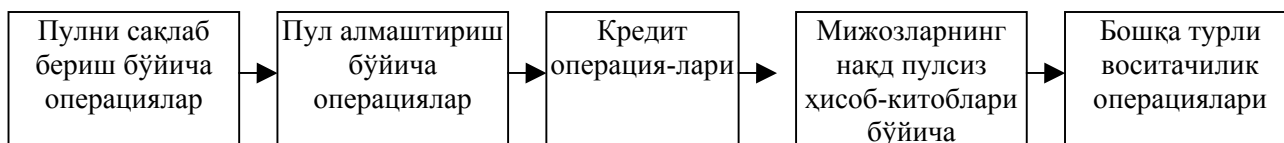
Сизнинг фикрларингиз мазкур дарсликни қайта нашр қилишда, унинг сифатини яхшилашга ёрдам беради деган умиддамиз.

I-БЎЛИМ. БАНКЛАР ВА БАНК ТИЗИМИ

I-БОБ. БАНКЛАР ВА ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ БАНК ТИЗИМИ

1-§. Банк ва банк тизимининг ривожланиш босқичлари

Дастлабки банклар қачон ва қандай пайдо бўлганлигини аниқлаш анча қийинчилик туғдиради. Гап шундаки, ҳозирги даврда банклар фаолияти хусусиятидан келиб чиқиб турлича бўлган операцияларни бажарувчи универсал молиявий ташкилотларни ўзида намоён қилади. Масалан, биринчи даражали тоифага кирувчи чет эл банклари ўз мижозларига 300 дан ортиқ турли хил хизматларни кўрсатадилар. Бу операцияларнинг ва хизматларнинг барчаси бир вақт ва бир жойда пайдо бўлмаганлиги сабабли ҳам банк ишининг “бошланғич” нуқтасини аниқлаш аниқ тадқиқодлар олиб боришни ва улар асосида маълум бир фикрларни мужассамлаштиришни талаб қилади. Банкларнинг пайдо бўлиши тарихи бўйича баъзи бир фикрлар тўғрисида сиз тушунчага эгасиз. Банк иши ривожланишини банкнинг алоҳида операциялари миқёсида кўриб чиқадиган бўлсак, банк ишининг тарихий ривожланиши қуйидагича борганини кўришимиз мумкин:

Банклар фаолиятининг энг “қадимги” операциялари бўлиб, пулларни сақлаб бериш бўйича операциялар ҳисобланади. Маълумки, энг қадимги давлатларда ҳам омонатларни қабул қилиш операциялари мавжуд бўлган. Илк бор бундай иш билан маълум обрўга ва ишончга эга бўлган пулдор шахслар, Европа мамлакатларида черков муассасалари шуғулланганлар. Масалан, тарихан машҳур грек эҳромлари (масалан, Дельфия, Эфес эҳромлари) бир пайтнинг ўзида ўзига хос банк муассасалари бўлиб хизмат қилишган. Йиллар ўтиши билан ўша қадимги даврлардан бошлаб айрим ҳолларда қўйилган пул ёки мулк бўйича фоизлар ҳам ҳисобланган. Банкларнинг келиб чиқишига бағишланган мавжуд адабиётларнинг таҳлили шуни кўрсатадики, банкларнинг пайдо бўлишининг асосий ёки бошланғич замани биринчидан, пул маблағларини сақлаб бериш бўлса, иккинчидан, пул маблағларини алмаштириб беришдан иборат эканлигини кўришимиз мумкин.

Пул айирбошлаш бўйича эҳтиёж алоҳида пайдо бўлган. Бунда Европани ёрқин мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Ўрта асрларда тангаларнинг ягона тизими мавжуд бўлмаган. Савдо турли мамлакатлар, шаҳарлар, ҳатто алоҳида шахсларнинг тангалари орқали олиб борилган. Барча тангалар турли вазн, шакл ва номиналга эга эдилар. Шунинг учун тангалар билан шуғулланувчи ва

айирбошлашни олиб бора оладиган мутахассислар ўз айирбошлаш столлари билан қизғин савдо кетаётган жойларга жойлашишган. Шу боис, “банк” сўзи италянча “banco” - айирбошловчининг олдидаги стол деган маънони англатувчи сўздан келиб чиққан. Бунга ўхшаш операциялар бундан анча аввалги даврларда қадимги Греция, Рим, Шарқда амалга оширилар эди.

Пулни сақлаш ва айирбошлаш бўйича операциялар билан шуғулланувчи шахслар йиғилган бойликлар-пуллар самарасиз, ҳаракатсиз ётганини тушунишар ва агар мавжуд маблағларнинг ҳеч бўлмаганда бир қисмини бўлса ҳам вақтинчалик фойдаланишга берилса, сезиларли фойда олиш мумкинлигини билишар эди. Шундай қилиб, асосида пулларни маълум муддатга қайтариш ва фоиз тўлаш шартлари билан бериш ётган ссуда (кредит) операциялари пайдо бўлган. Бунда гаров сифатида уйлар, кемалар, қимматбаҳо буюмлар, чорва моллари, қуллар қабул қилинган.

Бир банкир, аниқроғи пулни сақлаб берувчи хизматларидан бир-бири билан ўзаро ҳисоб-китоблар билан боғланган бир неча шахслар фойдаланиш мумкин бўлгани учун, аста-секин миждозларга ҳисоб-китоб хизматини кўрсатиш операцияларига эҳтиёж пайдо бўла бошлади. Даставвал улар қуйидагича амалга оширилар эди. Ҳар бир омонатчи пулни сақлаб берувчида унинг исми ёзилган жадвал шаклидаги ўз ҳисоб варақасига эга бўлган. Бу жадвалда пулларнинг ҳаракати (кирим ёки чиқим) акс ёттирилар эди. Бутун операцияни пулни сақлаб берувчи-банкир омонатчининг оғзаки ёки ёзма буйруғи билан амалга оширар эди. Бунда мос ўзгаришлар ўзаро ҳисоб китобларда иштирок этувчи шахслар жадвалларига киритилар эди. Бу энг содда хизматлар нақд пулсиз ҳисоб-китобларнинг дастлабки шакллари ташкил қилган.

Барча юқоридаги операциялар дастлаб алоҳида мавжуд бўлган ва кейинчалик улар биз банк деб номлашга одатланган бир хил ташкилотлар чегараларида бирлашганлар. Ғарбий Европада оддий айирбошлаш идораларидан банк уйларига ўтиш жараёни 16-17 асрларда рўй берди.

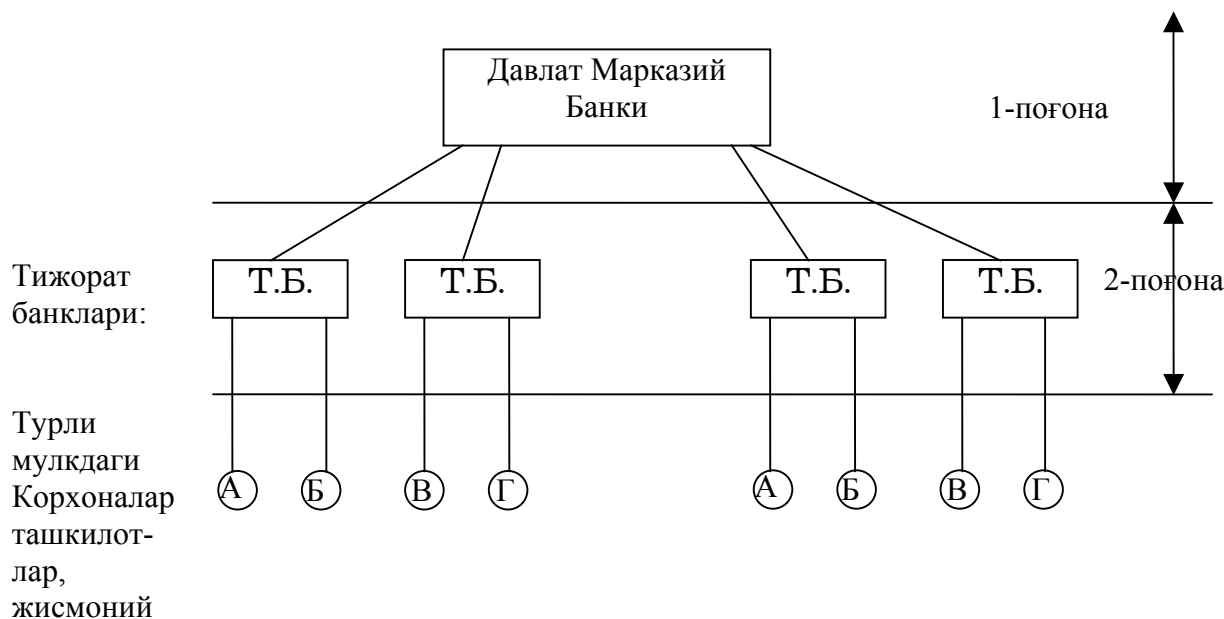
Кўпчилик иқтисодчилар банк моҳиятини ссуда (кредит) операцияларида кўришга мойилдирлар.

Шуни ҳисобга олиш керакки, ҳар бир давлатда банк фаолиятининг қонуний тарифларининг ўзига хос хусусиятлари мавжуд. Шундай қилиб, банк ишининг асрлик анъаналарига эга Англияда 1979 йилда банклар тўғрисида янги қонун қабул қилинди. Унда “банк” атамасининг таърифига алоҳида эътибор берилган. Британиялик қонун чиқарувчилар банк таърифини анча соддалаштирганлар, яъни улар банк деганда Англия Давлат Банки банк деб тан олган ҳар қандай компания тушунилиши мумкинлигини қайд ётганлар. Тўғри, ўз навбатида Англия Банки Жаҳон тажрибаси нуқтаи назаридан умум тан олинган банк хусусиятларига эга бўлган мезонларни ўрнатган. Хусусан, банк мақомига даъво қилувчи компания омонатлар қабул қилаётгани, кредитлар бераётгани, экспорт-импорт молия операцияларини амалга ошираётганлиги, валюта айирбошлаётганлиги, инвестицион хизмат кўрсатаётганлиги ва молия билан боғлиқ масалалар бўйича маслаҳатлар бераётганлигини исбот қилишлари ҳам керак.

Узоқ йиллар давомида жамиятнинг ривожланиши ва унга мос товар-пул муносабатларининг ўсиб, такомиллашиб бориши банкларнинг операциялари ва кўрсатадиган хизматлари кўламининг кенгайиб боришига, жамият аъзоларининг пулга бўлган талабининг ошиб боришига олиб келган. Давлат, жисмоний ва юридик шахсларнинг манфаатини мувофиқликда олиб бориш, давлат ва жамият аъзоларининг пул маблағларига бўлган талабларини қондирган ҳолда давлатнинг иқтисодий жихатдан ўсиши ва барқарорлигини таъминлаш мақсадида банклар ўртасида улар бажарадиган функция ва операциялар кўлами тақсимлана борган, яъни давлат номидан, давлат манфаатларини ҳимоя қилган ҳолда фаолият кўрсатувчи банклар ва алоҳида жамият аъзолари билан ишловчи банклар ёки юқоридаги икки йўналишни ҳам ўзида мужассамлаштирган банклар (охиригисига Собиқ Советлар давридаги Давлат банкини киритиш мумкин) шакллана борган.

Ҳозирги замонда жаҳонда умум қабул қилинган тизим бўлиб, икки поғонали банк тизими хизмат қилади ва у давлат Марказий банки ва тижорат банклари тармоғини ўз ичига олади.

Жаҳонда умумқабул қилинган банк тизими

Марказий Банк банкларнинг банки сифатида банк ва молия муассасалари фаолиятининг барқарорлигини таъминлайди. Биринчи навбатда, у кўпчилик молия институтлари, банкларнинг фаолиятида молиявий жиҳатдан муаммолар юзага келганида, банклар омонатчилар олдидаги ўз мажбуриятларини бажара олмай қолган ҳолда молиявий саросима пайдо бўлишининг олдини олиши керак. Бу масалани ҳал қилиш учун Марказий банк, аввало, тартибга солиш ва назорат қилиш функцияларини иккинчи поғона - тижорат банклари тизимига нисбатан бажаради. Марказий банк мажбуриятига тижорат банкларининг ҳар кунлик фаолиятига аралашиб кирмайди. Марказий банк тижорат банкларнинг меъёрий бошқарилиши, уларнинг тўловга қобилиятлилиги ва ликвидлилигини таъминланишини кузатиб бориши ва омонатчилар манфаатларини ҳимоя қилиши керак. Буларнинг барчаси назорат меъёрлари тизими ёрдамида амалга оширилиб тижорат банклари поғонасига етказилади.

Марказий банк пул сиёсатини ўтказиш йўли билан муомаладаги пул массаси устидан назоратни амалга оширади ва инфляция, ишсизликнинг паст даражасини таъминлаш ва иқтисодий ўсиш учун шарт-шароитлар яратиши керак. Бунда Марказий Банк эмиссион банк вазифасини бажаради, яъни муомалага пул белгиларини чиқариш ва уларни муомаладан олиш ҳуқуқига эга бўлади.

Марказий банк яна тижорат банклари ўртасидаги ҳисоб-китобларни олиб боришга имконият яратади.

Банк тизимининг иккинчи поғонаси - бу халқ хўжалиги ва аҳолига хизмат кўрсатишда бош бўғин бўлган мустақил тижорат банкларнинг тармоғидир. Улар юридик ва жисмоний шахсларга шартнома асосида турли ҳисоб-китоб ва кредит операцияларни амалга ошириш ва хизматлар кўрсатиш ҳамда бошқа

турли банк хизматларини кўрсатиш билан боғлиқ операцияларни амалга оширадilar.

Ҳар бир мамлакатда тижорат банкларининг сони турлича бўлиши мумкин. Масалан, Швецияда Давлат банки 40га яқин тижорат банки фаолиятини назорат қилади, холос, АҚШ да 13 мингга яқин тижорат банклари мавжуд, Швейцарияда эса ҳар 10 минг аҳолига биттадан молия муассасаси тўғри келади. Россияда 1995 йил бошига келиб, Россия Марказий банки томонидан банк операцияларини амалга ошириш лицензиясига эга бўлган 2486 та тижорат банки қайд қилинган.

Банк тизимининг ривожланиш тарихига чуқур урғу бермасдан, Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришганидан кейин ташкил қилинган ва такомиллашиб бораётган банк тизими тўғрисида тўхталсак мақсадга мувофиқ бўлар эди.

1991 йилнинг 1 сентябрида Республикамиз мустақиллигининг эълон қилиниши бутун дунё мамлакатлари томонидан тан олинган бозор иқтисодиёти дастакларини бизнинг республикамизга ҳам кириб келишига замин яратди. Шунинг учун ҳам республикамиздаги бозор иқтисодиёти талабларига мос келувчи замонавий банк тизимини яратиш зарурияти туғилди.

Мустақилликка эришилгунга қадар Ўзбекистон банк муассасалари собиқ Иттифоқ банк тизими таркибий қисмига кирар эди. Шу билан бирга бу банклар собиқ “Иттифоқ” банк тизими доирасидан ташқарида фаолият кўрсата олмасдилар. Банк тизими 3 турдаги банкларни: СССР Давлат банки, СССР қурилиш банки ва СССР Ташқи савдо банкни ва Давлат Меҳнат омонат-жамғарма кассаларини ўзига оларди. Собиқ Иттифоқ банк тизимида Давлат банки монополь мавқега эга бўлиб, у бир вақтнинг ўзида эмиссия институти, қисқа муддатли кредитлаштириш, хўжаликларга ҳисоб-китоб операциялари бўйича хизмат кўрсатувчи марказ ҳисобланарди. Ҳам эмиссия функцияларини, ҳам ҳисоб-китоблар ва кредитлар бўйича миқозларга хизмат кўрсатиш функцияларини бажаришга монопольлашуви Давлат банкни давлат бошқарув ва назорат органига айлантирган эди.

Маъмурий буйруқбозлик даврида кредит муносабатлари иқтисодиётни бошқаришда шаклан юзаки характерга эга эди. Кредит ресурслари ва пул ресурслари ҳаракатини ҳам бошқариш, ҳам назорат қилиш давлат банкнинг монополь таъсири остида эди. Булар ўз навбатида собиқ “Иттифоқ” банк тизимининг тор доирада ривожланишига олиб келди. Марказлаштирилган банк бошқаруви асосида фаолият кўрсатган республика банклари тор диорада пул ресурслари ҳаракатини бошқарар, лекин уни бошқарувчилигини назорат қилиш собиқ “Иттифоқ” Давлат банки қўлида эди.

Иқтисодиётни бошқаришнинг марказлаштирилган усулидан воз кечиш ва бозор иқтисодиёти томон дастлабки қадамлар қўйилиши биланоқ марказлаштирилган банк тизимининг қатор камчиликлари рўёбга чиқди. Бу эса, банк тизимида туб ўзгаришларни амалга оширишни талаб этарди.

Банк тизимини қайтадан ташкил этиш 1987 йилда бошланди. Бу жараёнда банк тизимининг ташкилий тузилмасини ўзгартириш, банкларнинг ролини ошириш,

иқтисодий тизимнинг ривожланишига уларнинг таъсирини кучайтириш, кредитни ҳаракатдаги иқтисодий дастакларга айлантириш кўзда тутилганди.

Қайта ташкил этиш жараёнининг биринчи босқичи давлат банкининг янги тузилмасини ташкил этиш билан бошланди. Қайта ташкил этиш модели қуйидагиларни ўз ичига олади:

- икки босқичли банк тизимини вужудга келтириш: Марказий эмиссион банк ва бевосита хўжаликларга хизмат кўрсатувчи ихтисослашган давлат банклари;
- ихтисослаштирилган банкларни тўлалигича хўжалик ҳисобига ва ўз-ўзини молиялашга ўтказиш;
- иқтисодий тизим доирасида юридик ва жисмоний шахслар билан бўладиган кредит муносабатлари услублари ва шакллари такомиллаштириш ва бошқалар.

Банк тизимини такомиллаштириш жараёни давомида давлат банки ўзининг кредит тизимидаги марказий ўрнини сақлаб қолган ҳолда корхона ва ташкилотларга кредит бериш ва улар билан ҳисоб-китобларни олиб бориш функциясини махсус ихтисослашган банкларга топширди. Яъни банкнинг эмиссион фаолиятини кредитлаш фаолияти билан бирга олиб бориш функциясига чек қўйилади. Давлат банки ихтисослашган банклар фаолиятини бошқарувчи, барча банклар учун бир хил пул-кредит сиёсатини олиб боровчи муассасага айланди. Банк тизимининг такомиллаштирилиши натижасида вужудга келган махсус ихтисослашган банклар: Саноат қурилиши банки, Коммунал қурилиш ва социал тараққиёт банки, Агросаноат банки, Ташқи иқтисодий фаолият банки, Жамғарма банки тошқил қилиниб хўжаликлар билан банклар ўртасидаги алоқалари тобора яқинлаштирилди, Ихтисослаштирилган давлат банклари ўзларида маълум даражада бошқарувчилик ролини сақлаб қолдилар. Банк тизимини такомиллаштириш жараёнида жуда муҳим натижаларга эришилди, лекин ташкил қилинган банклар иқтисодий муносабатларнинг хусусиятларини тўлиқ ифода қилолмасди, шунинг учун ҳам банк тизимини янада такомиллаштириш объектив заруриятга айланди.

1988 йилдан бошлаб, икки босқичли банк тизими ташкил этила бошланди. Лекин бу даврда, марказлаштирилган режалашда Марказий банкнинг роли ҳали ҳам юқори, соҳаларнинг деярли ҳамма қисми давлат тасарруфида эди.

Ўзбекистон Республикасида икки босқичли банк тизимини ташкил этишга реал асос 1991 йил 15 февралда “Банклар ва банк фаолияти тўғрисидаги” қонуни асосида юзага келди. Бу қонунга асосан давлат бошқарув органлари республика Марказий банки фаолиятига аралашмасликлари керак эди. У фақат Республика Олий мажлисига ҳисобот беради. Бу қонунни амалга тадбиқ этиш, асосан, Республикамиз мустақилликни қўлга киритгандан сўнг бошланди.

Ўзбекистон бозор иқтисодиётига ўтишнинг босқичма-босқич йўлини танлаганлиги боис, 1-босқичдаги кредит-пул сиёсати соҳасидаги асосий вазифалар қуйидагилардан иборат қилиб қўйилди:

-Марказий банк бошчилигида кенг тармоқли мустақил тижорат ва хусусий банкларни ўзида мужассамлаштирган икки босқичли банк тизимини вужудга

келтириш, республика ҳудудида йирик чет эл банкларининг бўлимлари ва ваколатхоналарини очиш учун қулай шароит яратиш;

-барқарор пул муомаласини таъминлаш;

-кредит ва нақд пул массасининг асоссиз ўсишини кескин чеклаш;

-Ўзбекистон Республикасининг миллий пулини муомалага киритиш учун зарур иқтисодий ва ташкилий шарт-шароитлар, ҳамда имкониятларини яратиш ва бошқалар.

Шундай қилиб, Ўзбекистонда Мустақил банк тизимини яратишнинг **биринчи босқичи**, миллий валютани муомалага киритиш учун асос яратилган ва икки поғонали банк тизимининг пойдевори қурилган 1991 йилдан 1994 йилгача бўлган даврни ўз ичига олади. Бу даврда мамлакатимизнинг мустақил банк тизимини яратиш бўйича олиб бориладиган тадбирлар 1991 йил 15 февралда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг «Банklar ва банк фаолияти тўғрисидаги» Қонуни асосида амалга оширилди. Мазкур қонун бозор муносабатларига ўтиш даври вазифаларига мос келувчи банк муассасалари шаклланишини ҳуқуқий асосларини белгилаб берди.

Ушбу қонунга мувофиқ, Собиқ СССР Давлат банкининг республика муассасаси асосида Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тузилди ва унга республикада пул муомаласини тартибга солиш, тижорат банклари тизимини вужудга келтириш ва тўлов тизимини ташкил этиш вазифалари юклатилди. Халқ хўжалигининг турли соҳаларини кредитлаш ва уларни инвестициялаш функциялари янгидан ташкил қилинган ихтисослаштирилган тижорат банкларига берилди.

Мустақил пул ва банк тизимини яратишнинг **иккинчи босқичи** миллий валюта муомалага киритилган ва икки поғонали банк тизимининг ҳуқуқий асослари яратилган 1994-1996 йилларни ўз ичига олади. 1994 йилда Миллий валюта сўмнинг муомалага киритилиши мамлакатимизда мустақил пул ва банк тизими шаклланишининг соф босқичи ҳисобланиб, бу босқичда банклар олдида турган вазифаларга янада аниқлик киритилди. Бу даврда Марказий банк асосий эътиборини макроиқтисодий барқарорликни таъминлашга ва шу асосда иқтисодий ўсиш учун қулай шароитлар яратишга қаратди, мамлакатда сифат жиҳатидан бутунлай янги тўлов тизимини яратиш бўйича чора-тадбирлар белгиланди.

Ихтисослашган тижорат банклари фаолиятини ривожлантиришда Вазирлар Маҳкамасининг «Банк тизимини такомиллаштириш ва пул-кредит муносабатларини барқарорлаштириш бўйича чора-тадбирлари тўғрисида» ги 1994 йил 18 мартдаги қарори муҳим аҳамиятга эга бўлиб, унда банкларнинг ахборот инфратузулмасини тузиш ва халқаро банк амалиётининг илғор усулларини республика банк амалиётига қўллаш орқали банк тизимини такомиллаштира бориши бўйича йўл-йўриқлар белгилаб берилди. 1994 йилдан бошлаб янги бухгалтерия ҳисоби тизимини ишлаб чиқиш ва уларни банкларга тадбиқ қилиш жараёни бошланди.

1996 йилда Республика Президентининг «Банк аудити тизимини ривожлантириш бўйича чора-тадбирлари тўғрисида»ги фармонида асосан банк тизимида бухгалтерия ҳисобининг халқаро андозаларини жорий қилиш

жараёни янада такомиллаштирилди ва жаҳоннинг нуфузли аудиторлик компанияларидан «Артур Андерсен», «Делойт энд туш», «Кей Пи Эм Жи- (KPMG)», «Эрнест энд Янг», «Куперс энд Лайбранд» кабилар етакчи тижорат банклари фаолиятини аудит қилишга таклиф қилинди. Банк тизимини ривожлантиришнинг яна бир хусусиятли томони шундаки, банк тизимининг ҳуқуқий асосларини мустаҳкамлаш ва замон талабларига мослаштириш мақсадида «Ўзбекистон Республикасининг Марказий банки тўғрисидаги» ва «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги қонунларнинг янги лойиҳаси ишлаб чиқилди.

1995 йил 21 декабрда банк фаолиятининг ҳуқуқий ва меъёрий тартибга солиш қоидаларини белгиловчи «Ўзбекистон Республикасининг Марказий банки тўғрисида» ва 1996 йил 25 апрелда «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги қонунларнинг қабул қилиниши банк тизимини жаҳон андозаларига яқинлаштириш соҳасида мустаҳкам қонуний пойдевор яратди.

Банк тизимини шакллантиришнинг **учинчи босқичи** 1997-2000 йилларни ўз ичига олиб, у босқичнинг асосий хусусияти банкларни хусусийлаштириш ва акциядорлик –тижорат банкларда бошқарувнинг сифатини ошириш банклар фаолиятида назоратни кучайтиришдан иборат.

Бу жараён Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1997 йил 24 апрелдаги «Хусусий тижорат банклари ташкил қилишни рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармоннинг қабул қилиниши билан янада фаоллашади. Мазкур Фармонга кўра, низом жамғармасида жисмоний шахсларнинг улуши 50 фоиздан кам бўлмаган ҳолда тижорат банкларини очиш учун бир қатор имтиёзлар белгиланган эди. Натижада сўнгги йиллар ичида хусусий банкларнинг сони кескин кўпайиб, банк операцияларини амалга ошириш учун дастлабки рухсат берилганлари билан кўшиб ҳисоблаганда 20 тага етди. Ҳозирги пайтда республикада фаолият кўрсатаётган тижорат банкларининг деярли ярми хусусий банклар ҳисобланади.

Банк тизимига хусусий капитални жалб этиш билан бирга, банкларни корпоратив бошқариш тизимини янада мустаҳкамлашга доир чора-тадбирлар ҳам амалга оширилди. Хусусан бу борада Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Акциядорлик тижорат банкларини фаолиятини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 1998 йил 2 октябрдаги Фармонининг қабул қилиниши муҳим аҳамиятга эга бўлди. Мазкур Фармон тижорат банкларини бошқаришда акциядорларнинг ва банк кенгашининг ролини оширишга доир чора-тадбирлар мажмуини белгилаб берди.

Ушбу фармон асосида амалга оширилган ислохатлар натижасида мамлакатимизда ҳар томонлама мустаҳкам банк тизими, халқаро андозаларга мос келувчи замонавий банк назорати ва банклар фаолиятни тартибга солишнинг самарали механизми яратилди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Банк тизимини ислоҳ қилиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 1999 йил 15 январдаги қарорига асосан банк тизимини барқарорлигини сафарбар этиш, иқтисодиётни кредит билан таъминлашда банкларнинг иштирокини кенгайтириш, банк хизматлари соҳасида рақобат муҳитини ривожлантириш соҳасида вазифалар белгилаб

берилди. 1991-2000 йиллар мобайнида юзага келтирилган банк тизимини янада халқаро андозаларга яқинлаштириш мақсадида банк тизимини эркинлаштириш ва ислоҳ қилиш чора-тадбирларининг бошланиши банк тизими ривожланишининг **тўртинчи босқичи** бошланганлигини кўрсатади. Бу босқич Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Банк тизимини янада эркинлаштириш ва ислоҳ қилиш борасидаги чора-тадбирлари тўғрисидаги” 2000 йил 21 мартдаги фармони ва Вазирлар Маҳкамасининг «Банк тизимини ислоҳ қилишга доир кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги 2000 йил 24 мартдаги Қарори қабул қилиниши билан бошланди.

Бу ҳужжатларга асосан қуйидагилар **бу босқичнинг асосий вазифалари** қилиб белгиланди:

-банк тизимини янада эркинлаштириш ва ислоҳ қилиш, тижорат банклари мустақиллигини ошириш;

-банк тизими ва унинг бўғинлари ривожланишини рағбатлантириш;

-бўш турган маблағларни банкка жалб қилиш ва омонатчиларнинг манфаатларини ҳимоя қилишни кучайтириш;

-банкларнинг иқтисодий ётқи аниқ секторида ишлаётган корхоналарни, хусусан деҳқон, фермер хўжаликларини ҳамда кичик ва ўрта бизнес субъектларини кредитлаш жараёнини кенгайтириш;

-банкларни инвестиция жараёнларининг фаол иштирокчиларига айлантириш;

-банкларнинг мижозлар билан ўзаро манфаатли шериклик муносабатларини шакллантириш;

-аҳолининг банк-молия тизимида бўлган ишончини ошириш;

-хорижий банклар ва бошқа молия институтлари билан ҳамкорликни кенгайтириш, валюта муносабатларини эркинлаштириш ва кенгайтириш каби вазифалар белгиланди.

Хулоса қилиб айтганда, ҳозирги кунда мамлакатимизда Ўзбекистон Республикаси Марказий банки бошлиғида **37 тижорат банкларини** (1-иловага қаранг) ўз ичига олувчи банк тизими юқорида белгиланган вазифаларни амалга ошириб, бозор ислоҳатларининг фаол қатнашчилари сифатида фаолият олиб бормокда.

2-§. Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг мақсади ва фаолияти асослари

Марказий банк банк тизимининг бош банки бўлиб, пул-кредит сиёсатини, эмиссия жараёнларини олиб боради ва миллий пулнинг барқарорлигини таъминловчи муассасадир. 1995 йил 21 декабрда «Ўзбекистон Республикасининг Марказий банки тўғрисида» ги Қонуни қабул қилинди.

Марказий банк мақоми ва мақсадлари «Ўзбекистон Республикасининг Марказий Банки тўғрисида»ги Қонуннинг 1-моддасида белгиланган: «Ўзбекистон Республикаси **Марказий Банки юридик шахс** бўлиб, фақат давлат мулки ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки - иқтисодий жиҳатдан мустақил муассаса, ўз харажатларини ўзининг даромадлари ҳисобидан амалга оширади, Ўзбекистон Республикаси Давлат гербининг тасвири туширилган ва ўз номи ёзилган муҳрга эга.»

Қонуннинг 3-моддасида «Марказий банкнинг **бош мақсади** миллий валютанинг барқарорлигини таъминлашдан иборат» деб қайд қилинади. Нархларнинг барқарорлигини таъминлаш ва миллий пул бирлигини хорижий валюта бозорларида айирбошлаш курсининг барқарор бўлишига эришишни кўзда тутувчи бу мақсад давлатнинг иқтисодий сиёсатида Ўзбекистон Республикаси Марказий банкнинг ўрини жуда муҳим эканлигини белгилайди.

Мамлакатда пул муомаласи самарали бўлиши ва молия муассасалари фаолиятининг ишончилиги пул-кредит ҳамда валюта сиёати стратегияси ва тактикасини ишлаб чиқиш ҳамда амалга оширишдаги унинг мустақиллигини ҳуқуқий жиҳатдан мустаҳкамлаш зарурлигини тақозо этади. Мамлакат халқ хўжалигини кредитлаш кўрсаткичларини тижорат банкларини қайта молиялашга доир кредит ҳажмларини ва фоиз ставкаларини белгилаш йўли билан тартибга солиш, валюта-кредит сиёсатини амалга ошириш, тижорат банклари фаолиятини назорат қилиш, Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг мустақил сиёсати соҳаси бўлиб ҳисобланади. Мустақил сиёсат эса пул ва валюта бозорида юзага келаётган вазиятни, ички бозордаги макроиқтисодий шарт-шароитни, ташқи омилларни таҳлил қилиш асосида амалга оширади. Бу ҳолат Қонуннинг 6-моддасида «Марказий банк ўз ваколатлари доирасида қарор қабул қилишда мустақилдир» деб тасдиқланган. Ўзбекистон Республикаси Марказий банки Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига ҳисобот беради. Олий Мажлис Ўзбекистон Республикаси Президентининг тавсияси билан Ўзбекистон Республикаси Марказий банки раисини тайинлайди ва лавозимидан озод қилади.

Қонуннинг 2-моддасига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Марказий банки юридик шахс сифатида кўчмас мулк ва молиявий ресурсларга эгалик қилади. Бу ҳол унинг молиявий мустақиллигини мустаҳкамлайди ва мустақил пул-кредит сиёсатини самарали ўтказиш имкониятини беради.

Нархларга ва айирбошлаш курсларига таъсир кўрсатадиган ҳамда Ўзбекистон Республикаси Марказий банкнинг бевосита назорати ва таъсирида бўлмаган турли омиллар Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг асосий мақсадига эришишини мураккаблаштириши мумкин. Шунга қарамай, чет эл

тажрибаси кўрсатадики, айнан Марказий банк макроиқтисодий жараёнларнинг ривожланиш йўналишини, биринчи галда, пулнинг қадрсизланиш суръатини ва валюта курсини белгилашни идора қилади.

Қонунда Ўзбекистон Республикаси Марказий банкига ваколатлар бериш билан бир қаторда, унинг учун таъқиқланган фаолият турлари ҳам аниқ белгилаб берилган. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Марказий банкига тижорат фаолияти билан шуғулланиш, муассаса ёки ташкилотларга молиявий ёрдам кўрсатиш таъқиқланади.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банкига корхона ва ташкилотлар фаолиятида банк ҳамда юридик шахслар сифатида иштирок қилишга рухсат этилмайди. Ўзбекистон Республикаси Марказий банк ўз ваколатларидан фойдаланишда барча юридик шахсларни баравар кўриши лозим.

3-§. Марказий банкнинг асосий вазифалари, функциялари ва операциялари.

Миллий валютанинг барқарорлигини таъминлаш учун Ўзбекистон Республикаси Марказий банки катор муҳим вазифаларни ҳал этади. Улардан энг **асосий вазифалар** сифатида қуйидагиларни келтириш мумкин:

-монетар сиёсатни ва валютани бошқариш сиёсатини шакллантириш, қабул қилиш ҳамда амалга ошириш;

- Ўзбекистон Республикасида ҳисоб-китобларнинг самарали тизимини яратиш;

-банклар фаолиятини тартибга солиш ва банкларни назорат қилиш;

- Ўзбекистон Республикасининг расмий олтин-валюта захирасини сақлаш ва уни бошқариш;

- Молия вазирлиги билан биргаликда давлат бюджетининг касса ижросини уюштириш.

Мазкур вазифаларни бажариш учун Ўзбекистон Республикаси Марказий банки қуйидаги юмушларни адо этиши зарур.

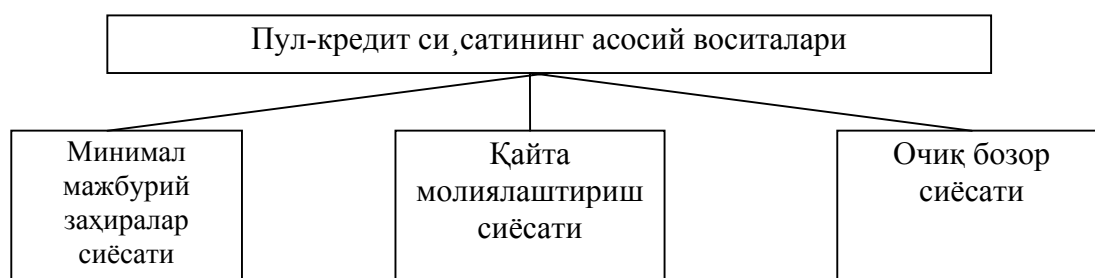
Иқтисодиётни пул-кредит воситасида бошқариш, Ўзбекистон Республикаси Марказий банки пул-кредит сиёсатини амалга оширувчи сифатида унинг асосий йўналошларини ишлаб чиқариш ва «Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисида»ги Қонуннинг 23-моддасига мувофиқ кейинги молия йили бошланишига узоғи билан 30 кун қолганда бу ҳақда Олий Мажлисга ахборот беради. Марказий банк пул таклифи ҳажмини ўзгартириб, ишлаб-чиқаришнинг умумий ҳажмига, бандлик даражасига ва корхоналар фаолиятининг ўсиш суръатларига таъсир кўрсатади. Иқтисодиётдаги танглик даврида пул таклифи ҳажмининг оширилиши истеъмол ва сармоёга бўлган талабнинг ўсишига, бинобарин, бандлик, ишлаб чиқариш ҳажми ортишига ёрдам беради. Пул юқори суръатларда қадрсизланаётган шароитда Марказий банк уларни секинлаштириш зарурлигидан келиб чиқиб муомаладаги пул миқдорини чеклаш сиёсатини ўтказди, натижада иқтисодиётда унга бўлган талаб камаяди, пул бозорларидаги фоиз ставкалари ўзгаради, пулнинг қадрсизланиши камаяди.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки монетар сиёсатининг асосий йўналишлари, пул массаси ўзгаришининг аниқ мақсадли мўлжаллари ва пул муомаласини тартибга солиш воситалари қонуннинг 4-қисмида ёритилган бўлиб, унда Марказий банкнинг пул-кредит операциялари белгилаб берилган. Схема тариқасида пул-кредит сиёсатининг стратегик мақсадларини қуйидагича ифодалаш мумкин. (2-чизма).

Пул-кредит сиёсатининг стратегик мақсадлари

У ерда кўрсатилишича, Ўзбекистон Республикаси Марказий банки пул-кредит сиёсатининг асосий йўналишларини бир йилга ишлаб чиқади ва улар Олий Мажлис томонидан тасдиқлангандан сўнг у мукамал дастур сифатида қабул қилинади. Бу дастур иқтисодий вазиятни таҳлил қилиш ва олдиндан айтишни, пул миқдорининг йиллик ўстириш суръатларининг мақсадли кўрсаткичларини, кредит, фоиз ва валюта сиёсатини амалга ошириш йўналишларини ўз ичига олади. Умумий иқтисодий таҳлилнинг зарурлигига сабаб шуки, монетар сиёсатни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш барча муҳим макроиқтисодий ходисалар; пулнинг қадрсизланиши, миллий ишлаб чиқаришнинг умумий қисми ва меҳнат ресурсларининг бандлиги, тўлов баланси билан чамбарчас боғланган. Пул муомаласини бошқариб бориш воситаларини қуйидаги чизмадан кўриш мумкин.

Ундан ташқари Марказий банк фоиз (дисконт) сиёсатини, таргетлаш ва бошқа усуллардан фойдаланиб пул массасини бошқариб бориши мумкин.

Муомаладаги пул массасининг ҳажмини, банкларнинг ликвидлигини мувофиқлаштириш ва инфляция суръатларини тушириш мақсадида Марказий банк тижорат банклари учун мажбурий резервлар меъёрини ўрнатиб бериш сиёсатини амалга оширади. Минимал заҳиралар бу тижорат банклари ресурсларининг марказий банкда мажбурий сақланиши зарур бўлган қисмидир. Мажбурий резерв миқдори тижорат банкининг йиғилган ресурсларига нисбатан фоизда белгиланади. Бу заҳира бевосита банкларнинг кредитлаш имкониятини чегараласа-да, уларнинг минимал ликвидлигини таъминлаш омили бўлиши мумкин. Мажбурий заҳира меъёри ҳозирги кунда Ўзбекистонда 20 фоизни ташкил қилади. Марказий банк томонидан заҳира миқдори баъзи бир омилларни ҳисобга олган ҳолда ўзгартирилиши мумкин, у омонатларнинг ҳажми, тури, муддатига, банкларнинг бошқа мажбуриятларига боғлиқ бўлади. Банклар Марказий банкда мажбурий заҳираларни депонентлаш тартибига риоя қилиниши учун жавобгардир. «Тижорат банклари томонидан Марказий банкда Мажбурий заҳираларни депонентлаш тартиби тўғрисида»ги низомда белгиланган мажбурий заҳираларни депонентлаш тартиби Ўзбекистон Республикаси ҳудудида фаолият кўрсатаётган барча банклар учун тааллуқлидир. Мажбурий резервлар Марказий банкда нақд пул ёки омонатлар кўринишида, Марказий банк белгилайдиган тартибда депозитга ўтказилади. Мажбурий резерв талабларининг меъёрлари ёки таркиби белгилангани ёки ўзгартирилгани тўғрисидаги кўрсатмаларда камида бир ойлик муддат кўрсатилади, резервларнинг таркиби ёки миқдорига доир янги меъёрларни банклар ана шу муддатгача бажаришлари шарт. Марказий банк мажбурий резервлар бўйича фоизларни тўлаш тўғрисида қарор қабул қилади. Заҳира талабларини ҳисоб-китоб қилишда чет эл валютасидаги маблағлар, жисмоний шахслар депозитлари, депозит ва жамғарма сертификатлари, ипотека облигациялари чиқариш йўли билан жалб этилган маблағлар ҳисобга олинмайди. Мажбурий заҳираларни депонентлаш банк вакиллик ҳисобварағидан пул маблағларини ўтказиш йўли билан амалга оширилади. Мажбурий заҳираларни турли фойда келтирувчи активлар билан қоплашга руҳсат этилмайди. Банк мажбурий резерв талабларининг энг кам миқдорини сақлаб туриш тўғрисидаги 28-модда қоидаларини бажармаган тақдирда Марказий банк қатъий тартибда бу банкдан етишмаётган маблағ суммасини, шунингдек, қайта молиявий таъминлашнинг икки ставкасидан ошмайдиган миқдорда жарима ундириб олади.

Марказий банкнинг ҳисоб (дисконт) сиёсатининг моҳияти шундаки, у тижорат банклардан векселларни сотиб олади. Мисол учун, мол сотиб олувчи корхонанинг етказиб берилган молларининг ҳақини тўлаш учун маблағи етарли бўлмаса, у товар учун тўловни маълум вақт ўтгандан кейин амалга ошириши тўғрисида вексель бериши мумкин. Мол сотувчи корхонага пул маблағлари зарур бўлган вақтда у векселни тижорат банкка сотиши мумкин. Тижорат банки векселни сотиб олганда унда кўрсатилган суммадан кам суммага сотиб олади. Зарур бўлганда тижорат банки векселни Марказий банкда

ҳисобга қўйиши мумкин. Бу ҳолда Марказий банк ҳам ўз фойдасига маълум фоиз-ҳисоб ставкасини ушлаб қолиши мумкин. Тижорат банклари векселларни сотиб олишда Марказий банкнинг ҳисоб ставкасига таянадилар. Марказий банкнинг ҳисоб ставкаси тижорат банклари ўрнатадиган ҳисоб ставканинг энг паст чегараси ҳисобланади. Одатда тижорат банкларининг ҳисоб ставкаси Марказий банкнинг ҳисоб ставкасидан юқори бўлади.

Марказий банкнинг тижорат банкларини қайта молиялаштириш сиёсати бу тўғридан-тўғри кредитлаш, векселларни ҳисобга олиш, қимматбаҳо қоғозларни гаровга олган ҳолда кредитлар бериш ва кредит аукционларни ўтказиш йўли билан амалга оширилади. Бундан келиб чиққан ҳолда Марказий банкнинг қайта молиялаштириш операцияси қуйидаги усулларда олиб борилиши мумкин:

-тижорат банкларининг ихтиёридаги векселларни ҳисобга олиш йўли билан кредитлаш;

-тижорат банклари ихтиёридаги қимматбаҳо қоғозларни гаровга олиш йўли билан кредитлар бериш. Бундай кредитлар ломбард кредитлар дейилади.

-тўғридан-тўғри кредит бериш усули.

Кредит ташкилотлари фаолиятида молиявий қийинчиликлар бўлган ҳолларда улар Марказий банкка кредит олиш учун мурожаат қилиши ва Марказий банк кредитидан фойдаланиши мумкин. Ремолиялаштиришнинг асосий мақсади, пул муомаласи ва кредит муносабатларининг ҳолатига таъсир кўрсатишдан иборат. Ремолиялаштириш сиёсатини олиб бора туриб, Марказий банк охириги кредитор сифатида майдонга чиқади. Ўзбекистон Республикасида Марказий банк ўрнатган қоидаларга асосан, қуйидаги активларни гаровга олган ҳолда 3 ойгача бўлган муддатда кредитлар бериши мумкин:

-олтин, чет эл валютаси, халқаро захиралар тоифасига кирувчи валюта бойликлари ва бошқа бойликлар;

-давлатнинг қарз мажбуриятлари ва давлат томонидан кафолатланган бошқа қарз воситалари.

Марказий банкда депозитга ўтказилган ва унинг депозитарийси учун мақбул бўлган, харид қилиниши ва сотилишига рухсат берилган ва марказий банк улар билан ушбу қонун доирасида бошқа хил операциялар ўтказиши мумкин бўлган активлар, тўланишига банклар асосида кредитлар бериши мумкин.

Банк фаолиятида рискнинг иқтисодий асосланган чегаралардан чиқиб кетмаслик банк системаси барқарор ишланиши муҳим шартидир. Риск доираларини чеклаб қўйиш Марказий банк томонидан тижорат банклари учун риоя этилиши мажбурий бўлган иқтисодий меъёрларни белгилаб қўйиш орқали амалга оширилади. Марказий банк банклар учун мажбурий бўлган иқтисодий меъёрларни, шу жумладан:

-капиталнинг етарлилиги коэффиенти;

-бир қарз олувчи ёки бир-бирига дахлдор қарз олувчилар гуруҳига таваккалчиликнинг энг кўп миқдорини;

-йирик кредит таваккалчилик ва инвестицияларнинг энг кўп миқдорини;

-ликвидлилик коэффицентларини ва бошқаларни белгилайди.

Марказий банк иқтисодий меъёрларнинг ўзгариши тўғрисида камида бир ой олдин эълон қилади. Банклар ва уларнинг филиаллари банкларга оид қонун ҳужжатларини, белгилаб қўйилган иқтисодий меъёрларни бузган тақдирда Марказий банк улардан устав капиталининг энг кам миқдорининг 0,1 фоизигача жарима ундириш ёхуд айрим операцияларни ўтказишни олти ойгача бўлган муддатга чеклаб қўйиш ҳуқуқига эга.

Ҳисоб китобларни ва ўтказиш операцияларини бажариш. Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ҳисоб-китоблар нақд пулли ва нақд пулсиз тарзда амалга оширилади. Жами пул айланишининг асосий қисми нақд пулсиз тўловларга тўғри келади. Бунда пулнинг ҳаракати кредит муассасаларидаги ҳисоб варақларга пул ўтказиш ва ўзаро талабларни ҳисобга олиш жараёнида содир бўлади. Маҳсулот сотиш ишларни бажариш, хизмат кўрсатиш йўли билан маблағ топиш, миллий даромадни тақсимлаш ва қайта тақсимлаш, банкдан қарз олиш ва уни қайтариш, аҳолига пул даромадларини тўлаш ва улардан фойдаланиш каби хўжалик муносабатларининг соҳалари воситасида нақд пулсиз обороти хўжалик юритувчи субъектларнинг ҳисоб варақлари амал қилаётган банк муассасалари орқали ўтади. Ўзаро ҳисоб-китоблар Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан белгиланган ва ҳамма банк ҳамда миждозлар учун мажбурий бўлган қоидалар асосида олиб борилади. Ушбу қоидаларнинг бир тарзда қўлланиши бутун республика ҳудудида ҳисоб-китобларнинг узлуксизлигини таъминлайди.

Банклар фаолиятини тартибга солиш ва уларни назорат қилишдан асосий мақсад «Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисида» ги қонуннинг 50-моддасига мувофиқ банк тизимини барқарор тутиб туриш, омонатчи ва кредиторлар манфаатларини ҳимоя қилишдан иборат.

Ушбу мақсадни амалга оширишнинг асосий васиталардан бири банк фаолиятига рухсатнома (лицензия) беришдир. Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг махсус комиссияси бу фаолият билан шуғулланишга даъвогарларнинг бирламчи ҳужжатларини кўриб чиқади, пул бозорида уларнинг ишлашга тайёрлигини, Ўзбекистон Республикаси Марказий банки талабларига жавоб беришини таҳлил қилади ва қарор ижобий бўлган тақдирда банк фаолиятини амалга ошириш учун рухсатнома беради.

Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси Марказий банки банк муассасаларининг ривожланишини ҳар томонлама ҳисобга олиб ва кузатиб боради. Капиталнинг айнан бир хиллиги, ликвидликка доир талабларни ўз ичига олувчи иқтисодий меъёрларни, шунингдек кредитлаш ҳажми ва лимитларини белгилайди. Қонунда кредит ташкилотларнинг ҳамма турлари учун ягона мазмунга эга бўлган иқтисодий меъёрлар гуруҳининг бажарилиши назарда тутилади. Капиталнинг етарлилиги, активларининг сифати, фойдалилиги ва ликвидлигига қараб тижорат банкларининг молиявий аҳволи баҳоланади, ночор банклар аниқланади.

Расмий олтин-валюта захираларини сақлаш. Халқаро ҳисоб-китобларда захирадаги актив ва кафолатли суғурта фонди вазифасини адо этиш Марказий банкнинг пул-кредит сиёсатида валюта-маблағларидан шароитга қараб фойдаланиш имконини берибгина қолмай, балки дунё молия бозорларида

операцияларни амалга ошириш йўли билан мамлакатимизнинг олтин валюта захираларини қийматини сақлаб туриш имкониятини яратади. Бошқа молия муассасалари, корхоналар ва хусусий шахслар ҳам хорижий валютага эга бўлиш ва валюта операцияларини ўтказишга ҳақи борлигига қарамасдан, Ўзбекистон Республикаси Марказий банки валюта захираларини сақловчи асосий депозитарий бўлиб қолиши мумкин.

Ҳукумат маслаҳатчиси-ҳазина вакили вазифаси. Бу вазифа «Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисида»ги Қонуннинг 44-моддасида мустаҳкамлаб қўйилган. Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ҳукумат банкири сифатида давлат муассасалари ва ташкилотларининг ҳисобварақларини юритади, ана шу ҳисобварақларда маблағларни жамғаради ва улардан тўловларни амалга оширади: давлат қимматли қоғозлари билан операцияларни ўтказиб туради; давлатга бевосита қисқа муддатли ссудалар шаклида ёки давлат облигацияларини ҳарид қилиш тарзида кредит беради; ҳукумат идораларининг топшириғига биноан олтин билан ёки хорижий валютада операциялар бажаради.

45-моддада белгилаб берилганидек, ҳукумат давлат секторига қарз ажратиш масалаларида, кредит беришнинг ички ва ташқи манбаларидан маблағ олиш режалари тўғрисида Марказий банк билан маслаҳатлашади.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ҳукуматнинг фискаль (ҳазина) вакили вазифасига мувофиқ ҳукумат ҳисобварақларини юритар экан (47-модда), ҳукуматнинг молия операцияларини амалга оширишда қўмаклашади, бюджет киримлари ва чиқимлари масалалари юзасидан маслаҳатлар беради, давлат қимматли қоғозларини жойлаштиришда вакил сифатида ишлайди, улар бўйича ҳисобварақларни юритади, давлат қарз мажбуриятлари билан боғлиқ бошқа масалаларини ҳал этишда қатнашади.

Тижорат банкларига кредит бериш. Марказий банк иқтисодиётнинг устувор тармоқларини бевосита кредитламасада, у тижорат банкларининг кредит захираларига бозор усуллари орқали самарали таъсир кўрсатиш имкониятига эга бўлади. Бунинг учун пул бозорининг турли бўғинларида Ўзбекистон Республикаси Марказий банки операцияларидан, шу жумладан, валюта интервенциясидан, иккиламчи бозорда давлат қимматли қоғозлари билан бўладиган операцияларидан, кредит кимошди савдоларидан фойдаланади. Марказий банк ўзи белгилаган шартларга биноан олтин, чет эл валютаси, халқаро резервлар тоифасига кирувчи валюта бойликлари, давлатнинг қарз мажбуриятлари ва ҳукумат қафолатлаган бошқа қарз воситалари, Марказий банкда депозитга ўтказилган ва унинг депозитарийси учун мақбул бўлган, ҳарид қилиниши ва сотилишига рухсат берилган активлар, тўланишига банклар қафолат берган тижорат векселларини гаровга олган ҳолда тижорат банкларига уч ойгача бўлган муддатда кредит бериши мумкин.

Тижорат банкларига кредит беришнинг энг кўп тарқалган бу тури банкларни қайта молиявий таъминлаш деб юритилади ва у «Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисида»ги Қонуннинг 30-моддасига асосан амалга оширилади.

Тижорат банклари ва ҳукумат Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг асосий мижозларидир. Бошқача айтганда, **Ўзбекистон Республикаси Марказий банки банкларнинг банки** ҳисобланади. Тижорат банклари Ўзбекистон Республикаси Марказий банкидаги ўз ҳисобварақларидан ўзаро ҳисоб-китоблар учун фойдаланадилар ва ундан ташқари нақд пул зарур бўлганда ҳам улар Марказий банкга мурожаат қилишади.

Пул эмиссияси. Дунёнинг кўпгина мамлакатларида бўлгани каби Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ҳам пулни эмиссиялаш ҳуқуқига эга, яъни у эмиссия маркази ҳисобланади. Бу вазифа ҳозир ҳам ниҳоятда муҳим аҳамиятга эга, чунки чакана савдода маҳсулот ҳақини тўлаш ҳамда қарз мажбуриятларини узил-кесил узиш учун маблағга эга бўлиши лозимлигини таъминлаш учун нақд пул зарур.

Тижорат банкларининг касса захираларини жамғариш ва сақлаш. Муомаладаги пул миқдори ҳажмини бошқариш учун Ўзбекистон Республикаси Маркази банки жалб қилинган пул маблағлари ҳажмига қараб тижорат банкларида захираларнинг муайян коэффицентларини белгилайди. Пул-кредит воситасида бошқаришнинг самарадорлиги унинг пул миқдори ўсиш суръати ва тузилмасига, шунингдек, пулнинг қадрсизланиш даражасига таъсири мажбурий захиралаш тизимининг мослашувчанлиги боғлиқ. Кўриб чиқиладиган Қонуннинг 28-моддасига мувофиқ мажбурий захиралар алоҳида ҳисобварақда нақд пул ёки омонатлар тарзида депонентга олинади. Захиралаш тизими тижорат банкларига ликвидлик билан боғлиқ қисқа муддатли муаммоларни ҳал этиш имконини беради. Айрим ҳолларда Ўзбекистон Республикаси Марказий банки қарорига биноан мажбурий захираларга фоизлар қўшиб қўйилиши ҳам мумкин. Тижорат банкларининг маблағларини захиралаш талабларига амал қилиш борасида жавобгарлигини ошириш учун қонунда молиявий санкциялар (53-модда) кўзда тутилган. Ўзбекистон Республикаси Марказий банкига тўланмай қолган пулни қонунда белгиланган тартибда сўзсиз ундириб олиш, шунингдек жарималар солиш ҳуқуқи берилган.

Энди Марказий банкнинг ташкилий тузилиши тўғрисида қисқача тўхталиб ўтамиз.

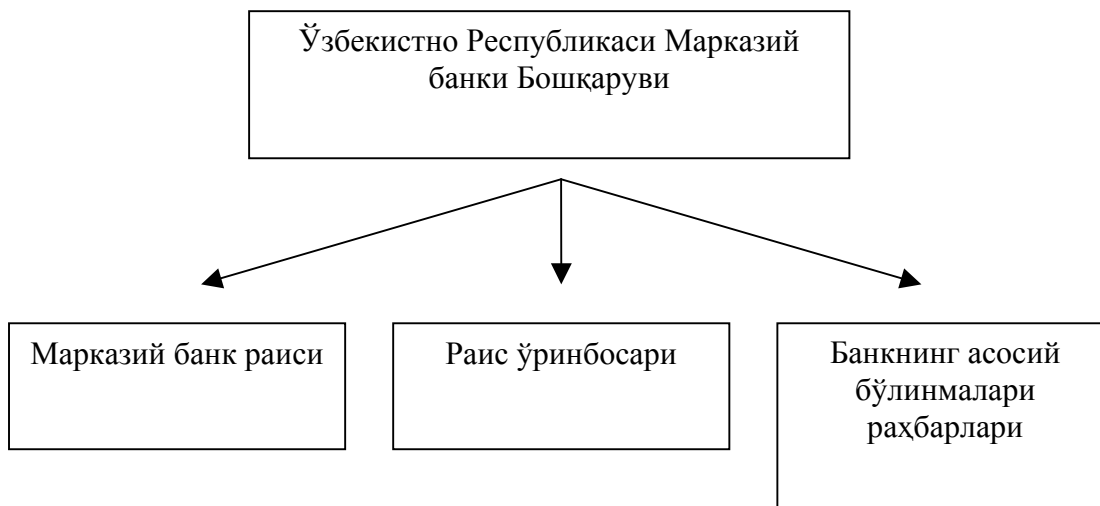
Марказий банк ягона марказлаштирилган бошқарув тизимига эга. Марказий банк зиммасига юклатилган вазифаларни бажариш учун тегишли хизматлар ва муассасалар ташкил этади.

Марказий банк Қорақалпоғистон Республикаси пойтахтида, вилоятларнинг марказлари ва Тошкент шаҳрида юридик шахс мақомига эга бўлмаган бош бошқармалар тузади.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки бош бошқармаларининг ҳудудий жойлашуви.

Марказий банкнинг бошқарув таркибини қуйидаги чизмада акс эттириш мумкин.

Бошқарув таркиби

Марказий банк раиси Бошқарувнинг раиси ҳисобланади. Бошқарув аъзолари Марказий банк раиси тақдимномасига кўра Олий Мажлиснинг Кенгаши тасдиқлайди.

Марказий банк раиси Марказий банк ва унинг Бошқаруви фаолиятига раҳбарлик қилади, банкнинг фондларини тасарруф этади ва Марказий банк зиммасига юклатилган вазифалар бажарилиши учун жавобгар бўлади.

Марказий банк фаолияти масалаларини ҳал қилади, Марказий банк фаолияти ва жорий операцияларини оператив тарзда бошқариш бўйича ҳаракатларни амалга оширади.

Олий Мажлисида, ҳукуматда, вазирликлар ва идораларда, судларда, банклар ва муассасаларда, халқаро ва чет эл ташкилотларида банк фаолиятига доир барча масалалар бўйича Марказий банк номидан иш кўради.

Марказий банк раисининг биринчи ўринбосари ва ўринбосарлари Марказий банк раисининг тақдимотиغا кўра Олий Мажлис Кенгаши томонидан лавозимига тайинланади ва лавозимидан озод қилинади.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки департамент, бошқарма ва бўлимлардан ташкил топган. (2 иловага қаранг)

4-§ Тижорат банклари ва уларнинг ташкилий тузилиши

Тарихий тараққиёт давомида банклар маблағларни йиғиш, сақлаб бериш, кредит-ҳисоб ва бошқа турли хил воситачилик операцияларини бажариб келганликлари сабаб, банклар кредит муассаса бўлиб, фойда олиш мақсадида банк барча рискларни ўзига қабул қилган ҳолда операцияларини амалга оширадilar. Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 26 апрелда қабул қилинган “Банклар ва банк фаолияти тўғрисида» ги қонунунинг 1-моддасига асосан “**Банк**-тижорат ташкилоти бўлиб, банк фаолияти деб ҳисобланадиган қуйидаги фаолият турлари мажмуини амалга оширадиган яъни:

- юридик ва жисмоний шахслардан омонатлар қабул қилиш ҳамда қабул қилинган маблағлардан таваккал қилиб кредит бериш ёки инвестициялаш учун фойдаланиш;

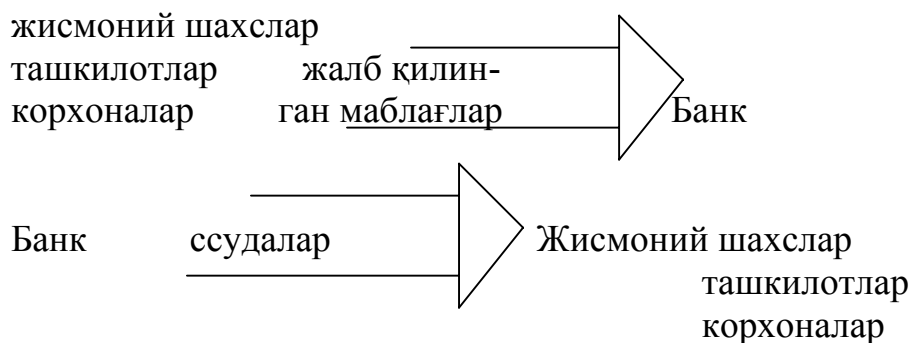
- тўловларни амалга ошириш билан шуғулланувчи юридик шахсдир. Демак, банк барча рискни ўз зиммасига олиб, юридик ва жисмоний шахсларнинг пул маблағларини жалб қилиб, банк ресурсларини ташкил қилган ҳолда, бу маблағларни муддатлилик, қайтариб беришлик, тўловлилик ва таъминланганлик шартлари асосида ўз номидан жойлаштиради, ҳамда юридик ва жисмоний шахслар ўртасидаги ҳисоб-китоб ва воситачилик операцияларини олиб боровчи кредит муассаса ҳисобланади.

Баъзи адабиётларда «банк-бу корхона», деб ҳам изоҳ берилади. Маълумки, банк яхлит олинган корхона сифатида ишлаб чиқариш жараёнини амалга оширмайди. Тижорат банкларининг фаолиятини корхона фаолиятига шу жиҳатдан ўхшатиш мумкинки, тижорат банклари ҳам корхоналар сингари ўз фаолиятини ўз даромадини кўпайтиришга қаратади, лекин корхоналар фаолиятидан фарқли равишда банклар шу асосида биринчидан, ўз таъсисчилари –акциядорларининг манфаатларини, иккинчидан, ўз миждозларининг манфаатларини ҳимоя қилишни таъминлайди.

Тижорат банкларига, бизнинг фикримизча шунчаки «корхона» эмас, балки «махсус корхона» деб қараш зарур. Чунки тижорат банклари ссуда капитали ҳаракатини амалга оширади ва шу асосда банк ўз акциядорларига, пайчиларига фойда олишни таъминлайди.

Тижорат банклари банк тизимининг муҳим бўғини бўлиб, кредит ресурсларининг асосий қисми шу банкларда йиғилади ва бу банклар ҳуқуқий, жисмоний шахсларга ўз хизматларини кўрсатадилар.

Банк бу шундай корхонаки, унда хом ашё бўлиб депозит ва қўйилмалар ҳисобланса, охириги товар – бу берилган ссудалардир. Депозит ва қўйилмалар жалб қилинган қарз маблағлари, берилган ссудалар эса – жойлаштирилган маблағлар бўлиб ҳисобланади.

Ҳар хил жисмоний шахслар ва ташкилотлардан пул маблағларини жалб қилиш учун, қарз ҳажмига қараб маълум суммани фоизлар шаклида тўлаш керак. Бўлмаса маблағ қўювчилар, ёки бошқа банкни танлайдилар, ёки пул сақлашни бошқа шаклларига ўтадилар: масалан, олтин сотиб олиш, валюта сотиб олиш ёки бошқа молиявий воситачилар хизматларидан фойдаланиш ва бошқалар. Пул сақлаш шаклини танлашда маблағ қўювчини иккита муҳим омил қизиқтиради: молиявий воситачиларнинг ишончилиги ва даромад олиш даражаси (қарзга тўланадиган фоизлар)дир.

Бошқа томондан, банк ссуда берганда унинг суммасига қараб ссуда фоизи шаклида тўлов ундиради. Бозор иқтисодиёти шароитида тижорат банкларининг бозор муносабатларининг субъектлари билан алоқаси янада кенгаяди ва чуқурлашиб боради. Банк бу ҳолда барча маблағлари ҳаракатини бошқариб боради.

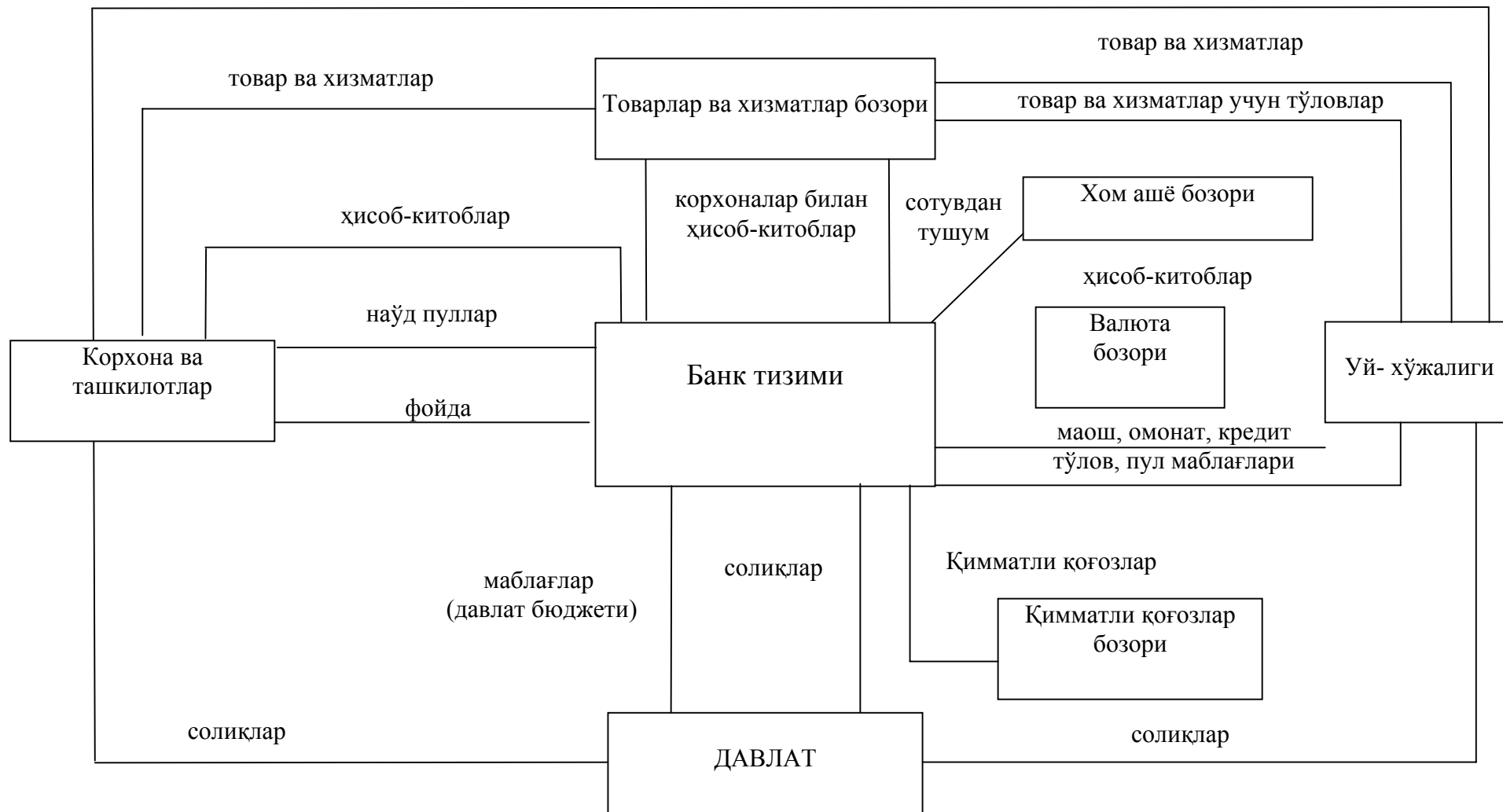
Бу иккита фоиз ставкалари ўртасида фарқ -банк даромадининг асосий манбаси бўлиб, иқтисодий адабиётларда у “маржа” номи билан юритилади.

Шундай қилиб, маржа-бу жалб қилинувчи ва жойлаштириладиган қарз ва ссуда фоиз ставкалари ўртасидаги фарқдир.

Банклар маблағларни жалб қилиш ва жойлаштириш йўли билан барча пул маблағлари ҳаракатини бошқариб боради.

Тижорат банкларининг бозор муносабатларининг турли субъектлари билан алоқаси

Иш хақи

Банкнинг асосий фаолияти воситачилик билан боғлиқ бўлиб, у пул маблағларни қарз берувчидан қарз олувчиларга ўтказиш билан боғлиқ бўлган операцияларни бажаришдан иборат. Банклар билан бир қаторда пул маблағлари ҳаракатини бошқа молиявий ва кредит ташкилотлари, инвестицион фондлар, суғурта компаниялари ҳам амалга оширадilar. Бироқ, банкнинг молиявий рискларнинг субъекти сифатида юқорида келтирилган бошқа субъектлар фаолиятидан фарқ қиладиган иккита ўзига **хос хусусияти** мавжуд:

биринчидан, банклар фақат улар учун хос бўлган қарз мажбуриятларини (депозитлар, омонат сертификатлари ва бошқалар) чиқарадилар ва бу йўл билан йиғилган маблағларни бошқа субъектлар томонидан чиқарилган қимматли қоғозлар ва қарз мажбуриятларига жойлаштирадilar. Банкнинг бу хусусияти молиявий брокер ва диллерлар фаолиятидан фарқ қилади, чунки улар молия бозорида ўз қарз мажбуриятларини чиқармасдан фаолият кўрсатадилар.

иккинчидан, банклар жисмоний ва юридик шахслар олдида миждозларнинг пул маблағларини ҳисобварақларига кўйиш ва жамғарма ўтказиш, депозит сертификатларини чиқариш ва бошқалар орқали қатъий белгиланган қарз мажбуриятларини оладilar. Қатъий белгиланган қарз мажбуриятлар билан фаолият кўрсатиш банклар учун рискли ҳисобланади, чунки банклар ўз кредиторлари олдида олган мажбуриятларини тўлиқ бажаришлари лозим. Инвестицион фондлар эса ўз активлари ва пассивларининг қиймати ўзгариши билан боғлиқ рискларни ўз акциядорлари зиммасига юклайдилар.

Ўзбекистон Республикасида тижорат банкларини ташкил этиш ва уларнинг фаолиятини олиб бориш “Банклар ва банк фаолияти тўғрисида”ги қонунга асосланади. Юқорида қайд этилган қонунга асосан Ўзбекистон Республикасида банклар универсал фаолиятни амалга оширадilar. Аниқроқ қилиб айтадиган бўлсак, турли хилда кредитлар бериш, қимматли қоғозлар ва хорижий валюта олди-сотдиси билан шуғулланиш, бўш турган пул маблағларни жалб этиш, ҳисоб-китобларни амалга ошириш, кафолат ва гарантиялар бериш ва ҳоказолар тижорат банкнинг асосий фаолият турларидан ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасида хорижий банклар ва ҳар қандай мулкчилик шаклига асосланган банклар фаолият кўрсатиши мумкин. Ўзбекистон Республикасида фаолият кўрсатаётган тижорат банклари ва уларнинг мулкчилик шакли тўғрисидаги маълумотлар 1– иловада келтирилган бўлиб, улар турли мулкчиликка асослангандир.

Одатда Ўзбекистонда банклар акционерлик жамият кўринишида ташкил этилади. Акционерлар банкнинг устав фондига кўшган ҳиссаларига қараб банкнинг мажбуриятларига жавобгардирлар. Акционерлар банк фаолиятини бошланғич босқичида банкдан банк таъсис қилингандаги кўшган ҳиссаларини қайтарилишини талаб қилиш ҳуқуқига эга эмаслар (баъзи ҳоллар мустасно). Бу ҳолат банк барқарорлигини, ишончилигини тартибга солишда ёрдам беради.

Банкнинг устав фондиди шакллантириш учун давлат органларининг маблағлари, жамоа бирлашмалар ва фондларининг маблағлари, гаров ва кредитга олинган маблағлардан фойдаланиш мумкин эмас.

Тижорат банкларининг ташкилий тузилиши акционер жамият тузилишига ўхшашдир. Тижорат банкининг олий органи акциядорларнинг умумий йиғилиши ҳисобланади. Бу йиғилишларда акциядорларнинг вакиллари ва акциядор корхоналарнинг раҳбарлари иштирок этадилар. Акциядорларнинг умумий йиғилиши кўриб чиқишга қўйилган масалалар бўйича қарор қабул қилиш учун акциядорларнинг камида 3/4 қисми иштирок қилиши лозим.

Банкнинг бошқарувини директорлар кенгаши амалга оширади. Унга қўшимча тарзда банк бошқарувини кузатиш ва назорат қилиш масъулияти ҳам юклатилган. Директорлар кенгаши аъзоларининг таркиби ва сайланиш муддати тижорат банкнинг низоми билан белгиланади.

Банк кенгаши банк фаолиятининг асосий йўналишини, кредит сиёсати ва банкнинг бошқа режаларини кўриб чиқиш, даромад, харажатлар, фойда режаларини тасдиқлаш, шуъбаларни очиш ёки ёпиш масалаларини кўриб чиқиш каби масалалар билан шуғулланади.

Банк бошқаруви банк фаолиятига бевосита раҳбарлик қилади. Банк бошқаруви акциядорларнинг умумий йиғилиши ва директорлар кенгаши олдида жавобгардир. Банк бошқаруви бошқарув раиси, раис ўринбосари ва бошқа ходимлардан таркиб топган. У ўз фаолиятини Низом ва йўриқларга асосланган ҳолда амалга оширади.

Акционерларнинг умумий йиғилиши, банк кенгаши ва бошқаруви банкнинг бошқарув органлари ҳисобланади (3-4 иловалар ва 2-чизма).

Банк кенгаши омонатчилар ва акциядорларни ҳимоя қилиш мақсадида банк фаолиятини, шу жумладан, кредитлаш ва маблағларни инвестициялашнинг тўғрилигини назорат қилиш;

-банк раҳбарларини ишга тайинлаш ва ишдан бўшатиш;

-банк капиталининг бир текис ўсиб боришини таъминлаб туриш;

-банк сиёсатини ишлаб чиқиш;

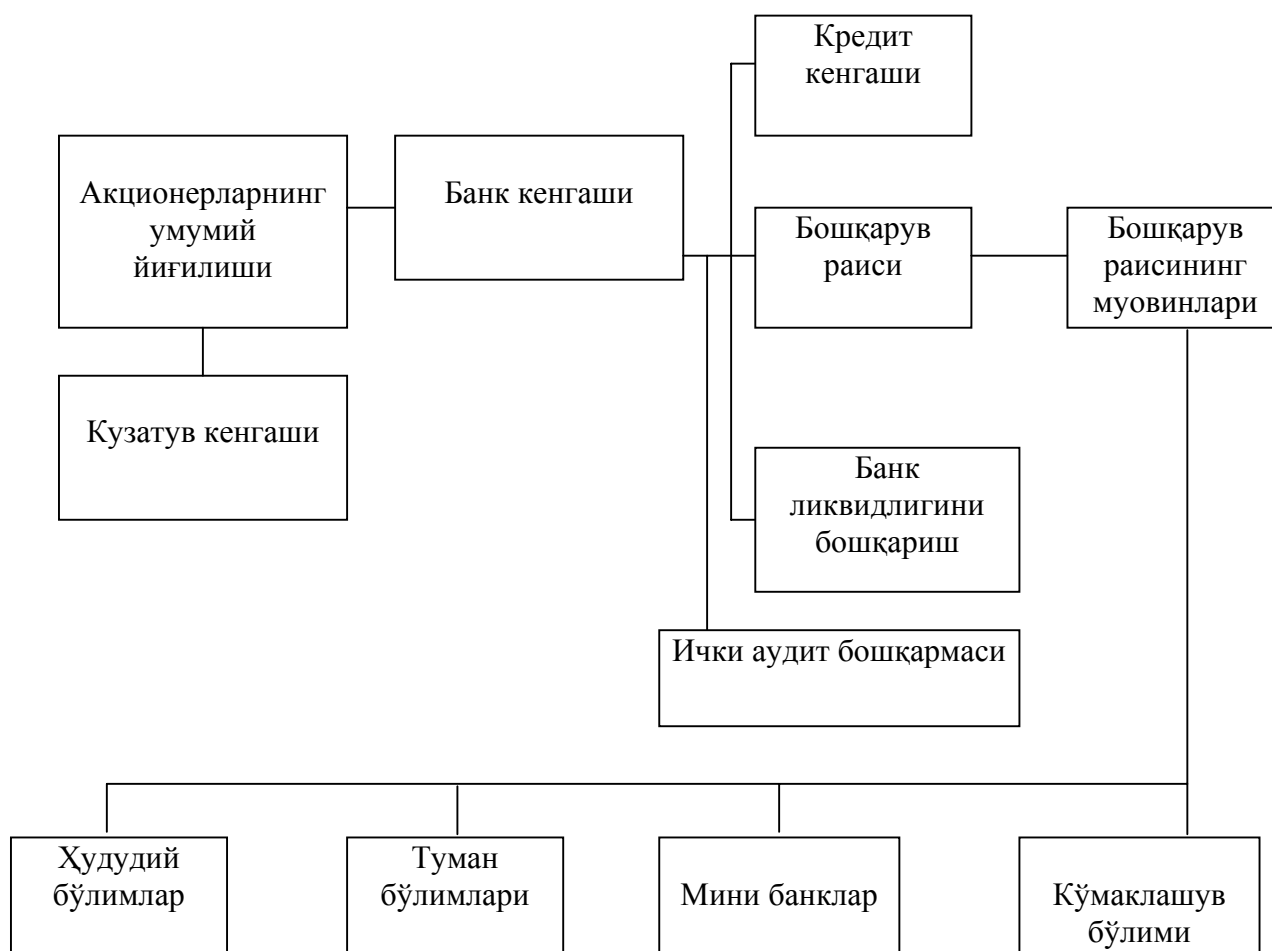
-қонун ҳужжатларига риоя қилишни таъминлаш ва бошқа вазифаларни амалга оширади;

Банк кенгаши аъзолари камида беш кишидан иборат бўлиши лозим. Акциядорлардан ташқари банк соҳаси олимлари ва мутахассислари ҳам банк кенгаши аъзоси бўлишлари мумкин.

Банкга оператив раҳбарлик қилувчи ва унинг фаолияти учун жавоб берувчи банк бошқаруви банкнинг ижроия органи ҳисобланади. Бошқарув банк Кенгаши ва акциядорлар умумий йиғилиши олдида ҳисобдордирлар.

Тижорат банкларнинг ташкилий тузилишини Республика акциядорлик тижорат банки мисолида қуйидаги чизмада кўриш мумкин.

Акционер тижорат банкининг бошқарув органлари

Республика Тижорат банки бошқарма ва марказлари.

Ғазначилик
Филиаллар фаолиятини назорат қилиш ва координация маркази.
Кредит операциялар маркази
Методология маркази.
Банк операциялари бошқармаси

Қимматбаҳо қоғозлар бошқармаси.
Бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботи бошқармаси
Қурилиш ва капитални молиялаштириш бошқармаси
Юридик бошқармаси.
Ташқи алоқалар бошқармаси
Молия бошқармаси
Лойиҳаларни молиялаштириш бошқармаси
Компьютерлаштириш ва информация бошқармаси
Пул муомаласи бошқармаси
Кадрлар бошқармаси
Кичик ва ўрта бизнесни кредитлаш бошқармаси
Хавфсизлик бошқармаси
Касса бошқармаси

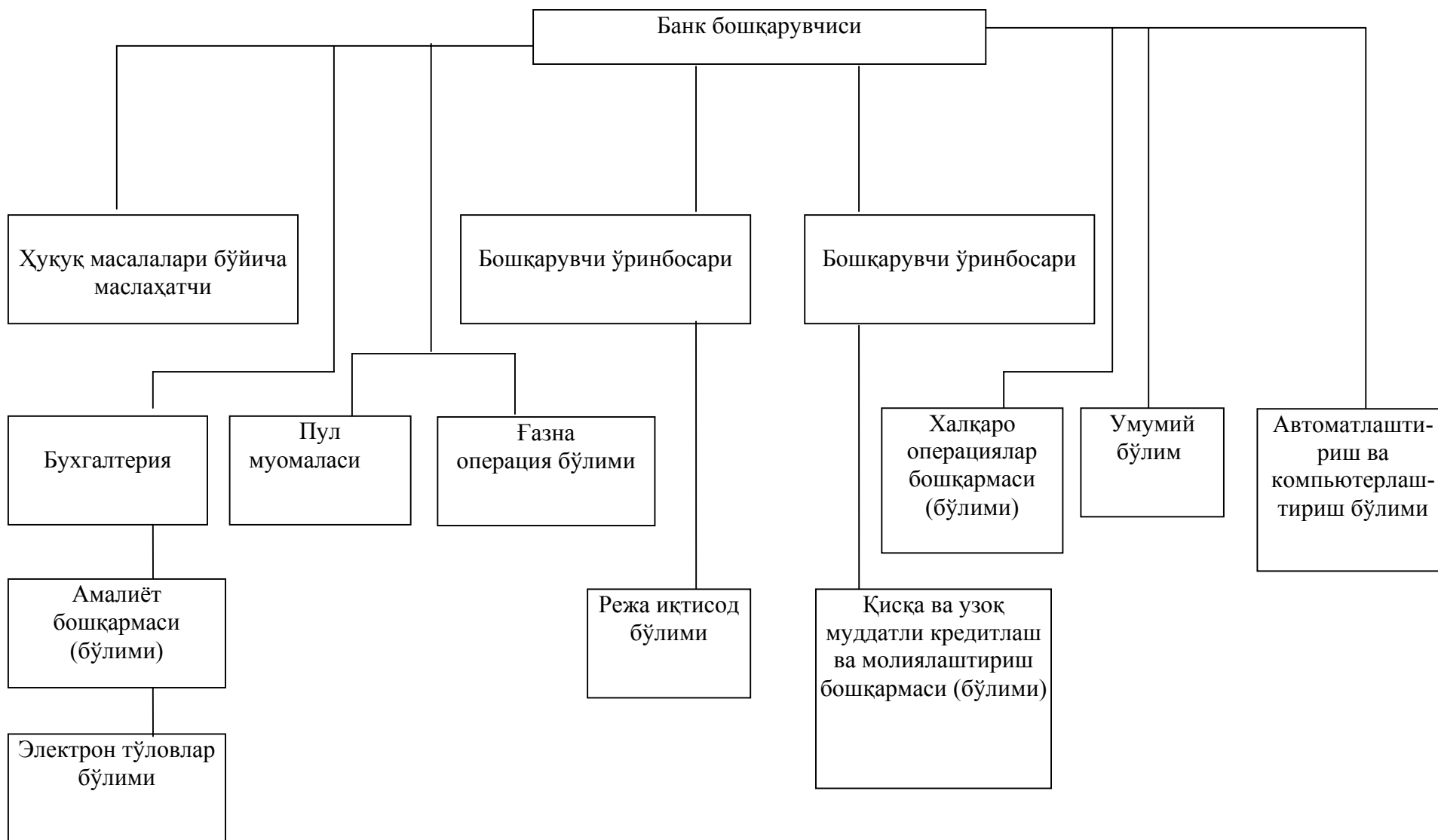
Алоҳида олинган тижорат банкининг тиркибий тузилишининг кенг схемаси 2 ва 3 иловаларда келтирилган.

Ўзбекистон Республикасининг етакчи акционер тижорат “Пахта Банк” томонидан 2000 йилда бажарилган ишлар ва кўрсатилган хизматлар учун ишлаб чиқилган йиллик ҳисобот маълумотларига қараганда, бугунги кунда “Пахта Банк” таркибида 13 вилоят бошқармаси, 184 бўлим ва 61 та мини-банклар фаолият юритмоқда, мамлакатнинг барча ҳудудида кўп тармоқли, 6,5 мингдан ортиқ ходимлари билан, ўз тарихи ва анъаналарига эга Ўзбекистон Республикасининг нуфузли банкларидан бири ҳисобланади.

Ўз навбатида, 56 мингдан ортиқ акциядорларига эга бўлган “Пахта Банк” , бугунги кунда, мулкчилик шаклининг барча кўринишларидаги 210 мингга яқин миждозларига юқори савиядаги замонавий банк хизматларини кўрсатиб келаётган универсал банкдир.

Акциядор тижорат банки филиалининг ташкилий тузилишини қуйидагича ифодалаш мумкин. (5-чизма)

Акциядор тижорат банки филиалининг ташкилий тузилиши

Юқорида келтирилган банкнинг ташкилий тузилиши аксарият банклар учун ўхшаш бўлиб тижорат банкларининг жойланиши ўрни, хизмат кўрсатадиган мижозларнинг фаолияти хусусиятларидан келиб чиқиб баъзи бир ўзгаришлар бўлиши мумкин.

4-иловада Ўзбекистон-Туркия қўшма банкининг ташкилий схемаси келтирилган бўлиб, халқаро валюта-кредит, ҳисоб муносабатларини кенг олиб бориш хусусиятларини ўзида кенгроқ мужассамлаштирган.

Банк бошқарув мажлиси доимо ўтказилади ва мажлисларда қабул қилинадиган қарорлар берилган овоз сонига қараб ҳал этилади. Овозлар тенглигида банк бошқарувчининг овози ҳал этувчи ҳисобланади. Агар, бошқарув аъзолари ёки бошқарув раиси бошқарув қабул қилган қарорига норози бўлса, улар ўз фикр ва мулоҳазаларини кенгаш ёки акциядорлар умумий йиғилишига билдиришлари мумкин.

Бу ҳолатда кузатув кенгаш қарори ҳал этувчи ҳисобланади ва банк бошқаруви раиси қарори билан амалиётга татбиқ этилади.

Тафтиш комиссияси акционерларнинг умумий йиғилиши томонидан сайланади. Унинг таркибида кузатув кенгаш аъзолари ва

банк бошқаруви аъзолари бўлиши мумкин эмас. Банк бошқаруви тафтиш комиссиясига тафтиш учун зарур бўлган ҳужжатларни тақдим этади. Тафтиш натижалари банк бошқарувига топширилади.

Тижорат банки тафтиш комиссиясининг асосий вазифаси банк ходимларининг ўз амалларини суистеъмол қилишларининг олдини олишга қаратилган.

Тафтиш комиссияси банкнинг йиллик ҳисоботи ва балансига хулоса қилади. Тафтиш комиссияси банк баланси бўйича хулоса чиқармагунча у акционерларнинг умумий йиғилиши томонидан тасдиқланиши мумкин эмас.

Тижорат банкларда ҳисобот Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан тасдиқланган қонун-қоидалар асосида амалга оширилади. Улар Марказий Банкга ёки унинг жойлардаги бошқармаларига банкнинг ойлик баланси, чораклик айланма ведомостини ва унинг йиллик бухгалтерия ҳисоботини ҳар ойнинг 1 кунигача тақдим қилишлари шарт. Тижорат банкларининг молиявий аҳволдан уларнинг акциядорлари ва мижозлари хабардор бўлмоғи лозим. Шу боис тижорат банкининг фаолият натижаси, молиявий ҳолати тўғрисида мижозларга ахборот бериш мақсадида уларнинг акционерлар умумий йиғилишида тасдиқланган йиллик баланси, ҳамда фойда ва зарарлар тўғрисидаги ҳисоботи, уларнинг ҳаққонийлиги тўғрисидаги аудиторлик ташкилотларининг хулосасидан кейин матбуотда эълон қилиниши лозим.

Тижорат банки кредит-ҳисоб операцияларининг тезкорлигини таъминлаш мақсадида ҳудуддан узоқда жойлашган мижозлар учун банк филиал ва ваколатхоналарини Марказий Банк рухсати билан ташкил қилиниши мумкин. Банкларнинг ваколатхоналари банк жойлашган ҳудуддан бошқа ҳудудларда очилиши мумкин ва улар мустақил балансга эга бўлмайдилар. Улар банк операцияларини жойларда тўлақонли бажарилиши учун зарурдир.

Қўйидаги таянч сўзларга таъриф беринг.

Банк,
Банкнинг функциялари,
Пул алмаштирувчи ижро
банклар,
Ссуда,
Кредит муносабатлари,
Ссуда капитали,
Бўш пул маблағлари,
Капитал ҳаракати,
Банклар йириклашуви,
Жалб қилинган маблағлар,
Маблағларнинг капиталга
айланиши,
Банк иштироки,
Кредит бериш,
Кредит олиш.

Молиявий аҳвол,
Тўловларда воситачилик,
Кредит тизим,
Кредит тизим бўғинлари,
Марказий банк,
Тижорат банк,
Махсус кредит институтлар,
Инвестицион банклар,
Ипотека,
Ипотека банки,
Нобанк ташкилотлар,
Инвестицион фондлар,
Акционер банк,
Банк пайчилари,
Банк тизими,
Хорижий банклар,
Универсал банклар.

Ўз билимини текшириш бўйича саволлар

1. Банкнинг моҳиятини тушунтиринг.
2. Банклар қандай функцияларни бажаради?
3. Марказий банкнинг асосий бош мақсади нима?
4. Тижорат банкларининг вазифалари ва функцияларини тушунтириб беринг?
5. Марказий банк қайси функцияларни бажаради?
6. Кредит тизими деганда нимани тушунасиз ва унинг таркибий қисмларини кўрсатинг.
7. Ўзбекистон Республикаси банк тизими тўғрисида нималарни биласиз?
8. Банк тизимининг қандай хусусиятли томонлари мавжуд?
9. Нобанк ташкилотларга нималар киради ва улар нима учун зарур?
10. Банклар қайси хусусиятлари билан бир-биридан фарқ қилади?
11. Банк тизимини эркинлаштириш деганда нимани тушунасиз ва уни амалга ошириш йўллари кўрсатинг.
12. Пул-кредит сиёсатининг стратегик мақсадлари нималардан иборат?
13. Пул-кредит сиёсатининг асосий воситалари ва уларнинг ишлаш механизмини тушунтиринг?
14. Марказий Банкнинг ҳукумат маслаҳатчиси хазина вакили вазифасини тушунтиринг.
15. Марказий Банкнинг банкларнинг банки вазифасини асосланг.
16. Марказий банк ва тижорат банкларининг ташкилий тузилишини келтиринг ва таркибий бўлимларнинг вазифаларини изоҳланг.
17. Тижорат банклари фаолиятининг ўзига хос хусусиятларини сананг ва тушунтириб беринг.

II-БОБ. ТИЖОРАТ БАНКЛАРИ ФАОЛИЯТИНИ ТАШКИЛ ҚИЛИШНИНГ ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ

1-§. Тижорат банкларини очиш ва тугатишнинг ҳуқуқий асослари.

Тижорат банкларининг юридик шахс сифатида фаолияти омонатчилар, кредиторлар, умуман, давлат ва жамият манфаатларига жиддий дахлдор бўлганлиги туфайли унинг ташкил топиши узоқ давом этадиган жараён ҳисобланади. Шу вақт ичида бўлғуси таъсисчилар ўртасида ўзаро муносабатлар ўрнатилади, банк устав капитали учун зарур бўлган маблағлар тайёрланади, раҳбар шахслар, зарур ҳужжатлар тайёрлайди, тегишли текширувдан ўтказилади ва ҳоказолар.

Тижорат банкларини ташкил этиш ва тугатишнинг ҳуқуқий асослари “Банклар ва банк фаолияти тўғрисида”ги қонунда ифодаланган. Шу қонуннинг 2-боби “Банкларни ташкил этиш ва улар фаолиятини тугатиш тартиби” деб номланиб ўз ичига 13 модда(7-19 моддалар)ни олади .

Банклар республика ҳудудида ўз фаолиятларини Марказий банк томонидан бериладиган лицензия асосида амалга оширадилар.

Банкларга лицензия бериш Ўзбекистон Республикасининг “Банклар ва банк фаолияти тўғрисида”, “Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки тўғрисида”, “Акционерлик жамиятлари ва акциядорлар ҳуқуқини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги қонунлар ва бошқа қонунлари, ҳамда банкка меъёрий ҳужжатларда белгиланган талаблар асосида амалга оширилади.

Тижорат банкларини ташкил қилиш 11 февраль 1999 йилда қабул қилинган “Банкларни рўйхатга олиш ва уларга лицензия бериш тартиби тўғрисида”ги 630-сонли Низом асосида олиб борилади.

Ушбу низомда Ўзбекистон Республикаси ҳудудида банкларни рўйхатга олиш ва уларга лицензия бериш тартиби ҳамда шартлари белгилаб кўйилган бўлиб, тижорат банклари очик ёки ёпиқ турдаги акционерлик жамиятлари шаклида ташкил этилиши мумкин.

Банк ташкил этиш жараёни бир неча босқичларга бўлиниши мумкин.

1.Тайёргарлик босқичи.

Бу даврда банк муассислари ўртасида банк ташкил этишга келишилади, ташаббус гуруҳи тузилади, ҳар бир муассиснинг устав капиталига қўшилган улуш миқдори белгилаб олинади, банкнинг таъсис ҳужжатлари мажмуи тайёрланади, банкнинг номи аниқланади, таъсисчилар ўртасидаги келишувлар дастлабки шартнома тарзида расмийлаштирилади, унинг асосида таъсис шартномаси тузилади (ФКнинг 43-моддаси, Ўзбекистон Республикаси «Хўжалик жамиятлари ва ширкатлари ҳақида»ги қонуннинг 3-моддаси) Акциядорлик тижорат банкларининг муассислари банк давлат рўйхатига олингунига қадар юзага келган мажбуриятлар юзасидан биргаликда жавобгар бўладилар.

2. Банкни давлат рўйхатидан ўтказиш босқичи.

Бу босқич уч даврни ўз ичига олади:

Банк очиш ҳақидаги ариза билан Ўзбекистон Республикаси Марказий банкига мурожат қилиш. Бунда аризага қуйидаги ҳужжатлар илова қилинмоғи керак:

-янги ташкил этилаётган банкни таъсис этиш бўйича ҳужжат.

-муассислар томонидан имзоланган ва уларнинг муҳрлари билан ҳамда нотариал тартибда тасдиқланган таъсис шартномаси. Таъсис этувчилар жисмоний шахс бўлганларида уларнинг имзолари нотариал тасдиқланади.

-муассис акциядорлар йиғилиши томонидан тасдиқланган ва муассислар томонидан уч нусхада имзоланган банк устави.

-банк ташкил этиш ҳақидаги қарор, устав капиталининг миқдори ва уставни тасдиқлаш, банк кенгаши, тафтиш комиссияси ва бошқарувини сайлаш ҳақидаги қарорларни ўз ичига олган банк кенгаши раиси томонидан тасдиқланган таъсис йиғилишининг баённомаси.

Қайд этиб ўтилган ҳужжатларнинг лойиҳалари Марказий банкнинг банкларни лицензиялаш департаменти маъқуллаганидан кейингина имзоланади ва тасдиқланади.

Булардан ташқари, Марказий банкка муассислар тўғрисидаги маълумотлар: банк кенгаши аъзолари рўйхати (кенгаш раиси, унинг биринчи ўринбосари) кўрсатилган ҳолда ушбу шахсларнинг Марказий банк талабларига мувофиқ келишларини тасдиқловчи маълумотлар, янги ташкил этилаётган банкнинг ташкилий тузилиши, ички аудит тўғрисидаги Низоми, кредит сиёсати тўғрисидаги Низоми, бизнес режаси, ариза топширувчининг муассислар номидан ариза топшириш ваколатини тасдиқловчи ҳужжат, ташкил этилаётган жойдаги Марказий банк бош бошқармасининг банк ташкил этишнинг мақсадга мувофиқлиги ҳақидаги ҳулосаси, муайян ҳудудда банк ташкил этиш мўлжалланаётганлиги ҳақида маҳаллий хокимият ва бошқарув органларига берилган билдиришнинг нусхаси ҳам топширилиши лозим.

Тижорат банки филиалини ташкил этиш пайтида ҳам ушбу ҳужжатлар (таъсис ҳужжатларидан ташқари) тақдим этилиши керак бўлади.

Хорижий капитал иштирокидаги тижорат банки ташкил этилаётганда юқорида кўрсатиб ўтилган ҳужжатларга қўшимча равишда яна қуйидагилар тақдим этилиши талаб этилади:

*тегишли хорижий муассиснинг банк ташкил этишда иштирок қилиши ҳақидаги қарори;

*норезидент банкнинг Ўзбекистон Республикасининг чет элдаги консуллик муассасаси томонидан тасдиқланган устави;

*банк жойлашган мамлакат банк назорат органи томонидан муассис банк фаолиятини юритиш учун лицензияга эгаллиги ва хусусан, қайтариб бериш шarti билан ўз мамлакатада пул депозитлари ва бошқа бойликларни қабул қилиш ҳуқуқига эгаллигини тасдиқловчи хат;

*банк назорати органининг муассис Банкнинг ўзи жойлашган ва рўйхатдан ўтказилган жойда назорат остида эканлиги ҳақидаги ёзма тасдиқнома;

*муассис банкнинг охириги уч молия йили учун тузилган, аудиторлик фирмаси тасдиқлаган йиллик ҳисоботлари, шу жумладан, фойда ва зарар ҳақидаги консолидацияланган баланси ва ҳисоботи;

*банк назорати органининг муассис банкнинг ташкил этилаётган банкнинг устав капиталида иштирок этиши учун берган ёзма рухсатномаси ёки бундай рухсатнома муассис банк мансуб бўлган давлатнинг қонун ҳужжатларига мувофиқ талаб этилмаслигининг ёзма тасдиғи.

Фаолият юритиб турган банклар устав капиталидаги ҳисса ҳорижий шахслар томонидан сотиб олинаётганда ҳам ушбу ҳужжат ҳорижий шахс томонидан Марказий банкга тақдим этилиши лозим бўлади.

Булардан ташқари, ҳорижий муассислар Ўзбекистон Республикасида янги ташкил этилаётган ёки фаолият юритаётган банкларнинг устав капиталида иштирок этган тақдирда;

*ҳорижий норезидентнинг тўловга қобилиятлиги тўғрисида унга хизмат кўрсатувчи банк томонидан берилган тасдиқнома;

*Ўзбекистон Республикаси ҳудудида банк ташкил этилишида иштирок этиш учун мазкур мамлакат назорат органининг розилиги;

*муассис мансуб мамлакатнинг савдо реестридан кўчирма ёки юридик мақомини тасдиқловчи бошқа муқобил ҳужжат.

Хорижий капитал иштирокидаги банкларда банк кангашининг камида битта аъзоси Ўзбекистон Республикасининг фуқароси бўлиши лозим. Ўзбекистон Республикаси Марказий банки банк ташкил этиш учун зарур бўлган барча зарур ҳужжатларни талаб қилишга ҳақли бўлади. Тақдим этилган ҳужжатлари Марказий банк томонидан икки ойлик муддат ичида кўриб чиқиши керак.

Марказий банк банк фаолияти билан шуғулланиши учун дастлабки рухсатнома бериш масаласини ҳал этиш жараёнида ташкил этилаётган банк муассисларининг молиявий имкониятлари ва нуфузига, банк раҳбарлигига таклиф этилаётган шахсларнинг касбий маҳоратига, бизнес ва молиявий режа кўрсаткичларига, ташкил этилаётган банкнинг бинолар ва ускуналар билан таъминланганлик даражасига ҳам эътибор қаратади.

Банкнинг очилгунга қадар локал тармоқ билан таъминланган бўлиши «БОК» дастурий таъминотнинг тармоқ вариантнинг Марказий банк томонидан лицензияланиши, банк ҳисоб-китоблар маркази билан барқарор ишлайдиган алоҳида алоқа канали билан таъминланиши, камида бешта компьютерга, модемларга, дастурий таъминот ва техникани ишлатиш бўйича таълим олган мутахассисларга эга бўлиши шарт.

Муассислар банк ташкил этиш учун дастлабки рухсатномани олганларидан кейин лицензия олиш ҳамда банкни давлат рўйхатидан ўтказиш учун зарур бўлган ташкилий-техникавий талабларни бажарадилар. Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан берилган дастлабки рухсатнома бир йил давомида юридик кучга эга бўлиб, муассислар ушбу вақт ичида барча ташкилий тайёргарлик ишларини амалга оширишлари ва банкни давлат рўйхатидан ўтказишни яқунлашлари лозим бўлади.

Тижорат банки акциядорлик жамияти шаклида ташкил этилаётган муассислардан бири ёки ўзаро боғлиқ бўлган шахслар томонидан банк акцияларининг 5 фоиздан ортиғини сотиб олаётганни ҳақидаги хабар, агар банк

акцияларининг 20 фоизидан ортиғи сотиб олинаётганида эса бунга розилик беришни сўровчи илтимоснома тақдим этилаётган ҳужжатлар.

Давлат рўйхатидан ўтказиш ҳамда банк операцияларини амалга оширишга лицензия олиш учун муассислар олдига қуйидаги талаблар қўйилади:

*лицензия бериш ва банкни давлат рўйхатидан ўтказиш тўғрисида ваколатлари муассислар томонидан ёзма равишда тасдиқланган вакил шахс томонидан имзоланган аризани тақдим этилиши;

*давлат рўйхатидан ўтказиш ва лицензия олиш учун берилган барча талабларни бажариш;

*барча ташкилий-техникавий тадбирларни амалга оширишлари, бинолар ва ускуналарни тайёрлашлари, банк операцияларини автоматик амалга ошириш мақсадида дастурий-техникавий воситаларни тайёрлашлари, касса узелини Марказий банк талабларига мувофиқ тайёр ҳолда келтиришлари;

*Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан белгиланган энг кам миқдордан кам бўлмаган миқдорда устав капиталини тўлашлари ва устав капитали тўланганлигини тасдиқловчи ҳужжатни тақдим этишлари;

*банкни давлат рўйхатидан ўтказиш учун банк устав капитали энг кам миқдорнинг 0,1 фоизи миқдорида, филиаллар рўйхатга олиниётганида эса ушбу маблағнинг ярми миқдорида ҳақ тўланиши, устав капиталининг 30 фоизидан ортиғи хорижий шахсларга тегишли бўлган банклар ва шуъба банкларини рўйхатдан ўтказишда 5000 АҚШ доллариға тенг суммада ҳақ тўланганлигини тасдиқловчи ҳужжатлар тақдим этилиши лозим.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида шуъба банки очишни ёки банк капиталда иштирок этишни хоҳловчи чет эл банки учун устав капиталининг охириги энг кам миқдори 30 млн. АҚШ доллари муқобил миқдорда белгиланган бўлиб, фақат мустаҳкам молиявий мавқега эга бўлган нуфузли норезидент банкларгина шуъба банкларини очишлари мумкин. Бунда қисқа муддатли мажбуриятлари IBCA Moody's standart and Poog таснифи бўйича камида AV рейтингига эга бўлган норезидент банкларгагина афзаллик берилади.

Ўзбекистон Республикасининг тижорат банклар ўз устав капиталларини норезидент ҳисобидан кўпайтиришлари ёки акциядорлар томонидан акцияларнинг норезидентларга сотилиши учун белгиланган тартибда Марказий банкнинг олдидан розилигини олишлари шарт. Ушбу талабга риоя этилмай тузилган билимлар ҳақиқий эмас деб топилади ва банк операцияларини амалга ошириш учун берилган лицензия бекор қилинади.

Банкни рўйхатдан ўтказиш ва банк операцияларини амалга ошириш учун лицензия бериш масаласи Марказий банк талаб қилган барча ҳужжатлар тўлиқ тақдим этилган кундан бошлаб бир ой ичида ҳал этилиши керак.

Банк операцияларини амалга ошириш учун лицензия бериш юзасидан қарор қабул қилишда қуйидаги асосий омилларга эътибор берилади:

- банк бизнес режасининг мақбуллиги;
- банк капиталининг адекватлиги;
- даромадликнинг келгусидаги истиқболлари;
- кўзда тутилаётган раҳбарнинг малакаси ва обрў эътибори;

-банкни очиш учун тақдим этилган ҳужжатларнинг амалдаги қонунчиликка мувофиқлиги;

-монополияга қарши чоралар;

Банк операцияларини лицензиялашга бўлган зарурат банкни мамлакат иқтисодий тўлов қобилиятига таъсир этиши билан боғлиқ. Банк операцияларини ўтказувчи амалга ошириши ва рўйхатга олиниши лозим. Тижорат банкни ташкил этилишида унга лицензия берилгандан кейин у лицензия асосида банк операцияларини ўтказиш ҳуқуқига эга бўлади. Агар, банк Ўзбекистон Республикаси Марказий банк томонидан белгиланган банк операцияларини лицензия олиш учун рўйхатдан ўтмай фаолият кўрсатса бу операциялар қонунга хилоф деб топилади ва жавобгарликка тортилади.

Тижорат банки Ўзбекистон Республикаси Марказий Банкада давлат рўйхатидан ўтгандагина ташкил этилган деб ҳисобланади ва юридик шахс статусини олади.

Юридик ва жисмоний шахслар тижорат банкни таъсис этувчилари ҳисобланади ва улар банк ва унинг устав капиталини шакллантиришда иштирок этадилар. Ўзбекистон Республикаси “Банклар ва банк фаолияти тўғрисидаги” қонунга асосан банк устав капиталини шакллантиришга давлат ҳокимият органлари, жамоа бирлашмалари, жамоа фондлар маблағлари, шунингдек кредитга олинган маблағлар ва гаровга олинган маблағлар фойдаланиш ман этилади.

Банк таъсисчилари ўз зиммасига тегишли ҳужжатларни расмийлаштириш, устав капиталини шакллантириш, материал-техник базасини яратиш, мижозлар кўламини аниқлаш, ўтказиладиган банк операциялар турини аниқлаш ва бошқа қатор масалаларини ҳал этишлари лозим.

Таъсисчилар таъсис шартномаси ёки акционер жамиятни тузиш шартномасини расмийлаштирадилар. Бу шартномада банк бошқарув шакли, устав капиталининг тахминий миқдори ва таъсисчиларнинг устав капиталидаги ҳиссалар улуши аниқланади. Шартномада томонлар мажбурияти, ҳуқуқлари ва бошқалар акс эттирилади.

Банкни Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан рўйхатга олиш ва лицензиялаш тегишли талаблар амалга оширилгандан кейин бир ой муддат ичида ҳал этилади.

Банклар мулкчиликнинг ҳар қандай шакли асосида акциядорлик жамияти тарзида ташкил этилишлари мумкин. Ҳар қандай юридик ва жисмоний шахслар банк муассислари сифатида иштирок эта оладилар. Ҳар бир акциядорнинг устав капиталидаги улуши “Банкларни рўйхатга олиш ва уларга лицензия бериш тартиби тўғрисида”ги Низомда кўрсатилишича 2000 йилнинг 1 январидан бошлаб устав капитали умумий миқдорининг 20 %, 2001 йилнинг 1 январидан бошлаб 13% , 2002 йилнинг 1 январидан бошлаб 7% дан ошмаслиги белгиланган. Шунингдек банкларнинг бошқа банклар устав капиталида иштирокига руҳсат этилмайди (аммо шўъба банклар ташкил этиш бундан мустасно).

Банкларнинг акцияларини олиш қонун ҳужжатларида алоҳида кўрсатилади. Банк муассисларининг муҳим хусусиятларидан бири шундан

иборатки, банк акциядорлари таркибидан у рўйхатга олинган кундан бошлаб бир йил мобайнида чиқиб кетиш ҳуқуқига эга эмаслар.

Ҳар қандай юридик шахс сингари банклар уставига эга бўлишлари ва ўз уставлари асосида фаолият кўрсатишлари керак. Банк уставига қуйидаги моддалар ўз аксини топган бўлиши керак:

-банкнинг (тўла ва қисқартирилган) номи ва жойлашган (почта) манзили;

-банк кўрсатадиган операциялари рўйхати;

-устав капиталининг миқдори, муассислар рўйхати ва уларнинг устав капиталидаги улушларнинг тақсимланиши;

-банкнинг бошқарув органлари, уларни ташкил этиш тартиби, уларнинг ваколатлари ҳамда вазифалари ҳақидаги маълумотлар;

-банк аудити тартиби, шунингдек, бухгалтерия ҳисоби халқаро стандартларига мувофиқ белгиланган ҳисоботлар ва аудиторлик дастурларининг мақсадлари кўрсатмалари.

Булардан ташқари банк уставига бошқа қонун ҳужжатларида назарда тутилган маълумотлар ҳам бўлиши керак.

Қонунда кўрсатилишича кредитга ва гаровга олинган маблағлардан ва солиққа жалб этилган маблағлардан банкнинг устав капиталини шакиллантириш мумкин эмас. Аммо алоҳида олинган ҳолларда қонунларда кўрсатилган бўлса бюджет маблағларидан фойдаланишга рухсат бериш мумкин.

Банк капиталнинг энг кам миқдори банкни рўйхатга олгунга қадар унинг муассислари томонидан тўланиши керак. Бу тўланиш керак бўлган маблағлар Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки ёки бошқа банкларда очиладиган жамғарма ҳисоб варағига ўтказилади. Банк устав капиталининг энг кам миқдори Марказий банк томонидан Тижорат Банклари капиталнинг етарлиликка қўйиладиган талаблар тўғрисидаги низомда (№949-сонли, 2000 йил 25 июл) кўрсатиб берилган.

Бу низомга кўра фаолият кўрсатган банклар эквиваленти 2 млн. АҚШ долларидан кам бўлмаган суммада умумий капиталга эга бўлиши лозим. Янги очилаётган банклар учун эса устав капиталининг энг кам миқдори жадвалда берилган¹.

	Аҳолиси 0,5 млн. кишидан кўп бўлган шаҳарларда очилаётган тижорат банклари учун	Аҳолиси 0,5 млн. кишидан кам бўлган шаҳарларда очилаётган тижорат банклари учун	Чет эл капитали иштирокида очилаётган банклар учун	Хусусий банклар учун
2002 йил 1 январдан	2,5 млн АҚШ доллари, эквивалентида	1,25 млн АҚШ доллари, эквивалентида	5 млн АҚШ доллари, эквивалентида	1,25 млн АҚШ доллари, эквивалентида

¹ *Манба: “Ўзбекистон банк тизимини ислоҳ қилиш ва эркинлаштириш бўйича қонунчилик ҳужжатлари тўплами”, Тошкент, Ўзбекистон 146 бет.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг 1998 йил 1 ноябридаги 22-сонли баённомаси билан тасдиқланган «Банкни рўйхатдан ўтказиш ва лицензиялаш тартиби»нинг 16.5 –бандига кўра қуйидаги ҳоллатда лицензия бериш ва банкни давлат рўйхатидан ўтказиш тўғрисидаги аризанинг рад этилишига асос бўла олади:

- *Марказий банк талабларининг бажарилмаслиги;
- *таъсис ҳужжатларининг мавжуд қонун талабларига мувофиқ эмаслиги;
- *бир ёки бир неча муассиснинг молиявий аҳволи қониқарсиз эканлиги;
- *муассис жиноий шахс бўлганида ўз маблағларининг манбаи ҳақидаги маълумот бермаганлиги;
- *бизнес режа ва молиявий режа пухта тузилмаганлиги;
- *банкни рўйхатдан ўтказиш пайтида энг кам устав капиталининг шакллантирилмаганлиги;
- *банк раҳбар ходимлари ва бош бухгалтернинг ўз касбига нолайоқлиги;
- *ташкيلي-техникавий тадбирларнинг бажарилмаслиги;
- *Марказий банк томонидан банк ташкил қилиш учун берилган дастлабки рухсатноманинг амал қилиш муддати тугаганлиги.

Банк ташкил этилгунча, яъни у давлат рўйхатидан ўтказилгунча қадар унинг номидан амалга оширилган банк операциялари ҳақиқий ҳисобланмайди.

Банк рўйхатдан ўтказилганидан кейин ўн кунлик муддат ичида солиққа тортишни ташкил этиш учун молия-солиқ органига зарур ҳужжатларни тақдим қилиш зарур.

Банк уставига кўшимча ва ўзгартишлар киритиш учун банк акциядорлар йиғилиши ёки муассисларнинг қарорига мувофиқ белгиланган тартибда Ўзбекистон Республикаси Марказий банкига мурожат қилинади ва қуйидаги ҳужжатлар:

*уставга ўзгаришлар киритиш ҳақида банк кенгаши раиси имзолаган илтимоснома;

*банк акциядорларининг уставига ўзгариш ва кўшимча киритиш ҳақидаги мажлиси баёни (3- нусхада);

*банк кенгаши раиси имзолаган уставига киритилган ўзгариш ва кўшимчалар рўйхати (3 нусхада) тақдим этилади.

Мазкур ўзгаришлар ва кўшимчалар Марказий банкда рўйхатдан ўтказилган пайтдан бошлаб кучга киради.

Ўзбекистон Республикаси ФКнинг 49-моддасига кўра, банк муассасини, яъни юридик шахсни қайта ташкил этиш (қўшиб юбориш, қўшиб олиш, бўлиш, ажратиб чиқариш, ўзгартириш) унинг муассислари (иштирокчилари) ёки таъсис ҳужжатларида шунга вакил қилинган юридик шахс органи қарорига мувофиқ амалга оширилиши мумкин.

Банкни қайта ташкил этиш акциядорлар умумий мажлиси қарорига кўра амалга оширилиши мумкин. Бу қуйидаги ҳужжатлар тақдим этилган ҳолда Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг рухсати билан амалга оширилади.

*банк кенгаши раиси имзолаган илтимоснома;

акциядолар умумий йиғилишининг банкни қайта ташкил этиш тўғрисидаги қарори;

банкни қайта ташкил этишнинг тахминий шартлари, шакллари, тартиб ва муддатларини акс эттирадиган хужжатлар;

қайта ташкил этишнинг натижалари ҳақидаги молиявий тахминлар, шу жумладан, банкнинг у қайта ташкил этилганидан кейин ҳисоб-китоб баланси ва банкни қайта ташкил этиш натижасида вужудга келадиган юридик шахслар ҳақидаги маълумотлар.

Мазкур хужжатлар Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан икки ой давомида кўриб чиқилади.

Марказий банк томонидан банк операцияларини амалга ошириш учун берилган лицензияни бекор қилиш учун берилган лицензияни бекор қилиш анча мураккаб ҳуқуқий тадбир бўлиб, тижорат банклари фаолиятининг тўхталиши ва тугалишида муҳим асосдир.

Банк фаолиятини тўхтатиш ва банкларни тугатиш “Банклар ва банк фаолияти тўғрисида”ги қонунда ҳамда Марказий банкнинг 240-сонли “Банкларни тугатиш тартиби тўғрисидаги низом”да кўсатиб ўтилган. Жумладан банк қуйидаги ҳолларда ўз фаолиятини тўхтатади: акциядорлар йиғилишининг қарорига кўра, Марказий банк лицензияни қайтариб олганда, банкрот деб эълон қилинганда. Ўз фаолиятини тўхтатган банк Марказий банк томонидан банкларни Давлат рўйхатига олиш дафтаридадан чиқарилади. Уни фаолияти тўхтатилганлиги матбуотда эълон қилинади. Фаолиятни тўхтатиш ва уни тугатиш тартиби низомда белгилаб берилган.

Аммо бу низом банк банкрот деб эълон қилинганда амалга киритилмайди.

Лицензиянинг бекор қилиниши:

*тижорат банки томонидан йўл қўйилган қонун бузилиши ҳолатига нисбатан қўлланиладиган қаттиқ ҳуқуқий санкция;

*қонун бузилиш ҳолатига давлатнинг ўз бошқарув муассасаси Марказий банк орқали билдирилган муносабати;

*банкнинг банкротлиги учун формал асос ҳисобланади.

Лицензия бекор қилингандан кейин банк мавжуд бўлиб туради, аммо банк операцияларини амалга ошира олмайди.

Лицензияни бекор қилиш Марказий банк бошқаруви томонидан қўлланиладиган оғир жазо чораси ҳисобланганлиги сабабли, бошқа жазо чоралари натижа бермаган қуйидаги ҳоллардагина қўлланилади;

*банк тўлов қобилиятини йўқотиб, пассивлари активларидан ортиб кетганида;

*лицензия берилишга асос бўлган маълумотларнинг ҳақиқий эмаслиги аниқланганда;

*банк ўз кредиторлари ва омонатчилари олдидаги мажбуриятларини ўташга қобилиятсиз бўлиб қолганда;

*ҳисобот маълумотлари мунтазам равишда бузиб курсатилганда;

*банк операцияларини қонунчиликка ва лицензия шартларига хилоф тарзда амалга оширилганида;

*лицензия берилганидан кейин бир йилдан ортиқ вақт давомида банк операцияларини амалга оширишга киришмаслиги оқибатида;

*Ўзбекистон Республикасида шуъба банк очган харижий банк лицензиясининг чақириб ўз мамлакати томонидан бекор қилинганида.

Лицензияни бекор қилиниши Марказий банкка тижорат банкнинг судга муражаат қилмасдан мажбурий суратда тугатилиши учун асос бўлади. Буни Марказий банк томонидан тайинланган тугатиш комиссияси амалга оширади.

Ликвидатор (тугатувчи) Марказий банк билан келишилган ҳолда акционерлар умумий йиғилиши томонидан банкни тугатиш тўғрисидаги қарор кучга кирган кундан бошлаб 3 кун мобайнида тайинланади. Тугатиш жараёнининг мақсади банк омонатчилари ва кредиторлари талабларини тезлик билан қондиришдан иборат. Банкни тугатиш жараёни Марказий банк бошқарувининг лицензияларни қайтариб олиш тўғрисидаги қарори чиққан кундан бошланган деб ҳисобланади. Тугатилаётган банкнинг Марказий банк мажбурий захиралар ҳисоб варағида ҳисобда турган маблағлари тугатувчи томондан банкни тугатиш жараёни бошланганлиги тўғрисидаги тасдиқнома тақдим этилгандан сўнг банкнинг тугатиш ҳисоб-варағида акс этирилади. Марказий банк томонидан тугатиш жараёни башлангандан сўнг чеклашлар киритади яъни акциядорлар умумий йиғилиши, бошқа органлар ваколатлари тўхтатилади. Банк ҳисобидан ва номидан ҳеч қандай иш бажарилмайди, қарз мажбуриятлари муддати ўтган ҳисобланади. Банкнинг тугатилиш жараёни қуйидаги босқичлардан иборат:

- моддий назорат ва инвентаризация;
- активларни текшириш;
- активларни баҳолаш ва сотиш;
- сотувдан тушган тушумларни жойлаштириш;
- тугатиш жараёнини аниқлаш.

Марказий банк тугатиш жараёнини назорат қилиб туради. Банкни тугатиш билан боғлиқ бўлган барча харажатлар мазкур банк ҳисобидан амалга оширилади. Банкни тугатиш жараёни икки хил бўлиши мумкин: -ихтиёрий тугатиш ёки мажбурий тугатишдир.

Банкни ихтиёрий тугатиш кредиторлар ва омонатчилар олдида мажбуриятлар бажарилишини таъминлаш имконига эга бўлган банк акциядорлари умумий йиғилиши томонидан банкни ихтиёрий равишда тугатиш тўғрисида қарор қабул қилинган ҳолларда амалга оширилиши мумкин.

Мажбурий тугатиш Марказий банкнинг банк фаолияти амалга ошириш ҳуқуқини берувчи лицензиясини чақириб олиш тўғрисидаги қарорига асосан амалга оширилади.

Банкларни тугатиш тўғрисидаги низомининг 4-бўлимида тугатувчи (ликвидатор) ваколатлари ва мажбуриятлари кўрсатиб ўтилган. Банк тугатилиши бошлангандан сўнг Марказий банк моддий назоратни ўрнатади ва ликвидатор инвентаризация ўтказиши. Шунингдек, ликвидатор активларни текшириб тугатиш ҳисоботини тайёрлаши лозим: унда якуний баланс, вакиллик ҳисоб варақалари аҳволи тўғрисидаги ҳисоботлар, пул маблағлари ва валюта ҳисобини юритиш, баланс ва кредит портфели бўйича кредитор

қарздорлигини текшириши лозим. Ликвидатор банк активларини: яъни пул маблағлари, ссудалар, қимматбаҳо қоғозлар, валюта маблағларини баҳолаб сотади. Ликвидатор низомга асосан омонатчилар ва кредиторлар талабини қондириш керак. Тугатиш ишлари якунлангандан сўнг ликвидатор бажарилган ишлар тўғрисидаги якуний ҳисоботни ва тугатиш балансини тузади ва Марказий банкка тақдим этади. Марказий банк ликвидатор тақдим этган ҳужжатларни ўрганиб чиқиб, банкни банкларни рўйхатга олиш Давлат Китобидан чиқариб ташлаш тўғрисида қарорни қабул қилади.

2-§. Тижорат банклари фаолятининг тамойиллари.

Тижорат банкларининг моҳияти ва уларнинг фаолият кўрсатиш асослари улар фаолятини ташкил қилишнинг **асосий тамойиллари**да ўз ифодасини топади.

1. Тижорат банкларининг кредит ресурсларини яратишда четдан жалб қилинган ресурсларга таяниб ишлаш тамойили.

2. Тижорат банкларининг ҳақиқатда мавжуд маблағлар чегарасида хизмат кўрсатиш.

3. Банк фаолятининг тўла иқтисодий мустақиллиги.

4. Банклар фаолятининг тижорат тавсифи.

5. Миждозлар манфаатини ҳимоя қилиш.

6. Банкларнинг даромадлиги ва улар фаолятининг универсаллашуви.

Тижорат банкларининг жалб қилинган маблағлар доирасида кредит ресурсларни ташкил қилиш ва ишлаш тамойили банк фаолятининг пойдевори ҳисобланиб, унинг депозит ва омонатлар жалб қилишга бўлган қизиқишларини оширади, пасивларни жалб қилиш бўйича рақобат муҳитининг юзага келишига асос бўлади. Ундан ташқари четдан жалб қилинган ва қўйилган маблағлар мутаносиблиги банкларда депозитларни жалб этишга қизиқишни кучайтиради ва бу маблағлардан унумли фойдаланишга асос яратади.

Тижорат банкнинг иккинчи ва асосий тамойилларидан бири бу **ҳақиқатда мавжуд бўлган маблағлар чегарасида хизмат кўрсатиш**дир. Тижорат банки бошқа банк вакиллик ҳисоб рақамига нақд пулсиз тўловни амалга ошириш, бошқаларга кредит хизматини кўрсатиш ва вакиллик ҳисоб варағида қолган қолдиқ чегарасида нақд пуллик операцияларни бажариши мумкин. Тижорат банкларининг ҳақиқатда мавжуд маблағлар чегарасида фаолият кўрсатиши деганда, банкнинг нафақат ўз ресурс ва кредит қўйилмаларининг мутаносиблиги, балки банкнинг активлари билан унинг жалб қилинган маблағлари ўртасидаги мутаносиблигини таъминлаши тушунилади. Бунда авваламбор, пасивлар ва активлар муддатларининг бир хиллиги инобатга олиниши лозим. Бинобарин, агар банк маблағларни қисқа муддатга жалб этган бўлса ва бу маблағларни узоқ муддатли ссудаларга жойлаштиради, банкнинг мажбуриятлари бўйича тўловларни ўз вақтда амалга ошира олиши бир мунча муаммолар билан боғлиқ бўлиши, бу эса ўз навбатида банкнинг молиявий ҳолатига салбий таъсир кўрсатиши мумкин.

Банк активида риск даражаси юқори бўлган ссудалар миқдорининг кўпайиши, банкнинг ресурслари ҳажмида ўз маблағлар хиссасининг оширилишини тақазо қилади. Шунга кўра, банк фаолятини тартибга солувчи иқтисодий нормативларни аниқлашда банк активларининг пасивларга мутаносиб бўлишини инобатга олиш лозим.

Банк қонун доирасида ўз ресурсларидан мустақил равишда фойдаланиши мумкин, лекин унинг актив операциялари ҳажмини маъмурий тақиқлов усуллари билан чегаралаш мумкин эмас.

Маъмурий чекловлар бир марталик ва фавқулодди ҳолларда қўлланилиши мумкин. Бу чекловларни доимий тарзда қўллаш банкнинг

тижорат асосларининг бузилишига олиб келади. Шунга кўра, банклар фаолиятини тартибга солиш учун иқтисодий меъёрлардан кенг фойдаланилади. Тижорат банкларининг жалб қилинган маблағлар доирасида кредит ресурсларини ташкил қилиш ва ишлаш тамойили банк фаолиятининг пойдевори ҳисобланиб, унинг депозитлар жалб қилишга бўлган қизиқишини оширади, пасивларни жалб қилиш бўйича рақобат муҳити юзага келишига асос бўлади.

Ундан ташқари жалб этилган ва қўйилган маблағларнинг мутаносиблиги тамойили банкларда депозитларни жалб этишга қизиқишини кучайтириш ва бу маблағлардан унумлироқ фойдаланишга қаратилган. Бу тамойил асосида ишлаш тижорат банкларни ликвидлигини оширишга ёрдам беради.

Учинчи тамойил бу **банкнинг тўла иқтисодий мустақиллигидир**. Бу тамойилга асосан банк ўз ва жалб этилган маблағлардан мустақил фойдаланиши, мижозлар ва омонатчиларни ўзи мустақил равишда танлаши, кредит сиёсатини мустақил тузиши ва амалга ошириши, фоиз ставкаларини мустақил ўрнатиши ва ўзгартириши, даромадларни мустақил равишда тақсимлаши ва бошқа фаолият турларини мустақил бажариши мумкинлиги кўзда тутилади. Банклар фаолияти тўғрисидаги амалдаги ҳуқуқий-меъёрларга асосан барча тижорат банклари ўз фонд ва даромадларидан иқтисодий жиҳатдан мустақил фойдаланишлари мумкин.

Тижорат банкнинг солиқ тўлагандан кейинги қолган фойдаси акционерларнинг умумий йиғилиши қарорига мувофиқ тақсимланади. Акционерларнинг умумий йиғилиши банкнинг ҳар турлиги фондларга ажратмаларининг норма ва миқдорини, акцияларга тўғри келувчи дивидент суммасини белгилайди.

Мажбуриятлари бўйича тижорат банки ўз маблағлари ва мол-мулки билан жавоб беради. Тижорат банки ўтказадиган операцияларнинг рискинни ўз зиммасига олади.

Учинчи тамойил асосида тижорат банк ва мижоз муносабатлари ётади, яъни банк ссуда бераётган бозор меъзонларидан даромад, риск ва ликвидлик даражаларидан келиб чиққан ҳолда беради.

Тижорат банк фаолиятини олиб боришнинг тўртинчи тамойили **банк фаолиятининг тижоратлашуви** бўлиб, бунда банкларнинг тижорат объекти вақтинча бўш турган пул маблағлари ҳисобланади. Бу пул маблағлари банкка тегишли бўлмаган бўлсада, фаолияти давомида банк уларни ўз номидан жойлаштиради.

Банк тижорати кам инвестиция қилиб кўпроқ даромад олиш тамойилига асослангани учун, унинг мажбуриятларининг пасивларидаги улуши кам бўлиши керак.

Тижорат банки кредит бериш ва инвестицияларни молиялаштириш жараёнида иложи борича кўп даромад олишни мўлжаллайди.

Ундан ташқари банк фаолиятининг хавфсизлиги ҳам банк тижоратининг асосидан бири ҳисобланади. Банк ҳар доим риск билан боғлиқ фаолият кўрсатади. Банк фаолиятида риск даражаси қанча кам бўлса ва хавфсизлиги юқори бўлса, банкнинг даромади ҳам шунча кўп бўлади.

Бозор иқтисодиёти шароитида банклар фаолиятининг яна бир муҳим тамойили шундаки, банк иқтисодий ташкилот сифатида ўзининг капитали, даромади билан риск қилиши мумкин, лекин у миждознинг даромади ёки капитали билан риск қилиши мумкин эмас. Қисқача қилиб айтганда, банк фаолияти **“ҳамма нарса миждоз учун”** деган тамойилга асосланган бўлиши керак. Бу тамойил банк миждоз учун тўлалигича жавоб бериш зарурлигини билдиради, унинг даромадини таъминлайди.

Миждозлар томонидан қараганда банк ҳар доим шерик ташкилот ҳисобланади. Шериклик муносабатлари икки томоннинг ўзаро қизиқишларига ва розиликларига асосланган ҳолда амалга оширилиши лозимлиги туфайли банк миждозлар манфаатини таъминлашни биринчи ўринга қўйиши лозим.

Тижорат банклари фаолиятининг кейинги тамойили бу банклар кўрсатадиган хизматлар ва операцияларнинг **универсаллашуви** ва **диверсификацияси** бўлиб, банклар фаолиятининг турли тармоқ ва соҳаларни қамраб олишини кам рисклилиқ асосида юқори даромад олишга йўналтирилган бўлиши лозим.

Банклар қайси мулк шаклига асосланганлигидан қатъий назар уларнинг фаолияти юқоридаги тамойилларга асосланади.

Олдинги параграфда таъкидланганидек банклар акциядор жамият каби очиқ турдаги ёки ёпиқ турдаги акциядор банклар бўлиши мумкин. Акциядорлар сафига кириш акцияларни сотиб олиш йўли билан амалга оширилади. Ҳуқуқий ва жисмоний шахслар банкларнинг акциядорларини сотиб олиши ва акциядорлар бўлиши мумкин.

Баъзи тижорат банклари пайлар (бадаллар) ҳисобидан ташкил қилиниши мумкин. Бу турдаги банкларнинг қатнашчилари ҳам ҳуқуқий ва жисмоний шахслар бўлиши мумкин.

Хусусий банклар-жисмоний шахсларнинг пул маблағлари ҳисобидан ташкил қилинган банклар ҳисобланади.

Бажарадиган операцияларига қараб тижорат банклар-универсал ва махсус банкларга бўлинади.

Универсал банклар хилма-хил операциялар бажариш, ҳар хил хизматлар амалга ошириш хусусиятига эга бўлади. Махсус банклар маълум йўналишларга хизмат кўрсатиб, ўз фаолиятини шу йўналишларда ютуқларга, самарадорликка эришишга бағишлайди. Бундай банкларга тармоқларга хизмат кўрсатувчи банклар, экспорт-импорт операцияларини олиб боровчи банклар, инвестиция банклари, ипотека-замин банкларини кириши мумкин.

Жойлашиш белгисига қараб тижорат банклар: халқаро, республика, минтақавий, вилоят банкларига бўлиниши мумкин.

Тармоқларга хизмат кўрсатишга қараб: саноат, қурилиш, қишлоқ хўжалик, савдо ва бошқа банкларга бўлиниши керак.

Бозор иқтисодиёти шароитида банкларнинг роли, уларнинг иқтисодиётга таъсири ўсиб бормоқда. Кредит муассислари, аҳоли, корхона, ташкилотлар, компанияларнинг бўш пул маблағларини йиғиш ва жойлаштиришдан ташқари, корхоналарнинг хўжалик фаолиятини такомиллаштиришга ёрдам беради ва корхоналар фаолиятини кузатиб бориши мумкин.

Банклар ва унинг кредити ёрдамида мавжуд капитал тармоқлар ўртасида, ишлаб чиқариш ва муомала соҳаси ўртасида, тақсимланади ва қайта тақсимланади.

Саноат, транспорт, қишлоқ хўжалиги соҳасида қўшимча инвестицияга бўлган талабларни молиялаштириб, банклар халқ хўжалигида прогрессив ютуқларга эришишни таъминлаши мумкин.

3-§. Тижорат банкларининг функциялари.

Тижорат банкларининг иқтисодий роли унинг фаолият доирасининг кенг бўлишига олиб келади. Бу сабабли тижорат банклари қуйидаги функцияларни бажаради:

-вақтинча бўш турган пул маблағларни йиғиш ва уларни капиталга айлантириш;

-корхона, ташкилотлар ва аҳолини кредитлаш;

-иқтисодиётда ҳисоб-китоблар ва тўловларни амалга ошириш;

-молия-валюта бозорида фаолият кўрсатиш;

-иқтисодий-молиявий ахборотлар бериш ва маслаҳат хизматларини кўрсатиш ва бошқалар.

Банклар бўш пул маблағларини йиғиш ва уларни капиталга айлантириш функциясини бажара туриб мавжуд бўш пул даромадлари ва жамғармаларини йиғади. Жамғарувчи (бўш пул маблағ эгаси) ўз маблағларини банкка ишониб топширгани учун ва банк бу маблағлардан фойдалангани учун маълум фоиз ҳисобида даромад олади. Бўш пул маблағлари ҳисобидан ссуда капитали фонди вужудга келади ва бу фонд иқтисодиёт тармоқларни кредитлаш учун ишлатилади.

Тижорат банкининг бўш турган маблағларни жалб этиш уларни капиталга айлантириш функцияси асосий функциялардан ҳисобланиб, жалб этилган маблағлардан даромад қарз маблағларига бўлган талаб ва таклиф асосида шаклланади.

Банкнинг воситачилик операциялари бозор иқтисодиёти тизимини ривожлантириш борасида банк ўз фаолиятида риск ва ноаниқликнинг олдини олишга шароит яратади. Пул маблағлари банк воситачилигисиз ҳам кредитор ва қарз олувчи орасида муомалада бўлиши мумкин, аммо бу билан маблағларни йўқотиш билан боғлиқ риск даражаси ошади ва маблағларни ўз вақтида қайтариб бериш муаммолари юзага келади. Бу муаммоларнинг юзага келиши шундан иборатки, кредитор ва қарз олувчи бир-бирига ҳақида етарли даражада маълумотга эга эмаслиги, маблағларга бўлган талабнинг таклиф билан доимо миқдоран ва бир вақтда тенг эмаслигидадир. Тижорат банклари маблағларни депозитга жалб этиши, ссуда бериши мумкин. Банк ўз активлари бўйича кенг диверсификация усулини қўллаб омонатларни қайтара олмаслик rischi даражасини камайтириши мумкин.

Иқтисодий тизимни қайта қуриш учун асосан ва биринчи галда ички хўжалик жамғармаларига таяниш лозим. Тижорат банк молия бозорига кредит ресурсларига талаб билан кирар экан, нафақат иқтисодиётда мавжуд бўлган барча жамғармаларни максимал даражада йиғишга, балки жорий истеъмолни чегаралаш билан жамғармани шакллантиришга самарали таъсир кўрсатмоғи лозим. Жамғарма маблағларни шакллантиришда тижорат банкларни депозит сиёсатининг таъсири катта. Омонатчиларга юқори фоизлардан ташқари, банк кредитларига юқори кафолат ва ишончлилик керак. Омонатларни қўйишда хавфсизлик билан бир қаторда мижоз тижорат банк фаолияти етарлича

маълумотга эга бўлиши ва бу билан у банкни молиявий аҳволига баҳо бера олиши мумкин.

Тижорат банклар фаолиятида асосий ўринни корхона, ташкилотларни, аҳолини ва турли субъектларни кредитлаш эгаллайди. Кредитлаш жараёнини ташкил қилишда банк молиявий воситачи ролини ўйнайди. У бўш турган маблағларни жалб қилади ва ўз номидан мижозларга вақтинча фойланишига беради. Банк кредити ҳисобидан иқтисодиётнинг муҳим тармоқлари-саноат, қишлоқ хўжалиги, савдо ва бошқалар молиялаштирилади ва ишлаб чиқаришни кенгайтиришга асос бўлади.

Тижорат банклари шартнома асосида бир-бирларининг маблағларини депозит, кредит шаклида жалб этишлари, жойлаштиришлари, ўз уставларида кўрсатилган бошқа ўзаро операцияларни амалга оширишлари мумкин.

Мижозларга кредит бериш ва ўз зиммасига олган мажбуриятларни бажариш учун маблағ етишмай қолган тақдирда тижорат банклари кредит ресурслари олиш учун Марказий банкка мурожат қилишлари мумкин.

Тижорат банклари операциялари бўйича фоиз ставкалари уларнинг ўзлари томонидан мустақил белгиланади. Аммо бу ставкалар давлат пул-кредит сиёсатининг бош йўналишларида белгилаб бериладиган фоиз ставкалари сиёсатига асосланган бўлиши лозим.

Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида қимматли қоғозлар бозорининг яхши тараққий этмаган босқичларида иқтисодиётда мавжуд бўлган асосий молиявий ресурслар банкларга омонатларни жалб қилиш орқали амалга оширилади.

Банкларнинг кейинги функцияси бу мустақил субъектлараро тўлов операцияларини амалга ошириш функциясидир. Режали иқтисодиёт даврида барча тўловлар бир давлат банки орқали амалга оширилган, ҳисоб-китобларни бундай тизимида тўловларни амалга оширишда давлат ўзи кафил бўларди. Мустақил тижорат банк тизимини шакллантириш ҳисоб-китоб тизимини ажралишига олиб келади ва банклар ўз зиммаларига оладиган риск даражасини кўпайтирди. МФО ҳисоб варақаларидан фойдаланган ҳолда амалга ошириладиган ҳисоб-китоблар ўрнига банклараро ҳисобнинг корреспондент счетларга ўтиши ҳам риск даражасини кўпайишига олиб келди. Бундай шароитда тижорат банклар мижозлар ҳисоб-китоблар бўйича тўловларни ўз вақтида амалга оширишилиши бўйича масъулдир.

Бозор иқтисодиётига асосланган барча мамлакатларда тижорат банклар иқтисодиётининг тўлов механизмида етакчи ўрин тутуди.

Мамлакатимиз иқтисодиёт тўловларни амалга оширишни ислоҳ қилиш ва ривожлантириш орқали мамлакатимиз тўлов тизимида тижорат банкларнинг ўрни кенгаймоқда.

Ундан ташқари тижорат банклар молия-валюта бозорида фаолият кўрсатиш, яъни қимматли қоғозлар чиқариш ва уларни жойлаштириш, сотиб олиш билан шуғулланиши, мижозларга ҳар хил ахборотлар, маслаҳатлар бериш билан шуғулланиши мумкин.

Тижорат банклари юқорида келитирилган функциялари асосида қуйидаги операцияларни бажаради:

-пассив операциялар;

- актив операциялар;
- банк хизматлари ва воситачилик операциялари;
- банкнинг ўз маблағлари ҳисобидан амалга оширадиган операциялари ва бошқа турдаги операцияларни бажарадилар.

4-§. Тижорат банклари бухгалтерия балансининг тавсифи.

Тижорат банкининг баланси бухгалтерия баланси бўлиб, у банкнинг ўз маблағлари ва жалб қилинган маблағларининг ҳолатини ҳамда уларни банкнинг кредит ва жалб қилинган маблағларининг ҳолатини ҳамда уларни банкнинг кредит ва бошқа актив операцияларига жойланишини ифодалайди. Бундан ташқари, бухгалтерия баланси банк томонидан бажариладиган операцияларни характерлайди ва ҳақиқий олинган фойдани кўрсатади. Шу боис баланс банк молиявий фаолияти натижаларини кўрсатувчи бухгалтерия ҳисоботининг асосий шакли бўлиб, бошқарув қарорларини қабул қилиш учун асос бўлиб хизмат қилади. Банк раҳбарларига банк ишини ривожлантиришда аниқ чора ва тадбирлар ишлаб чиқишга шароит яратади. Баланс маълумотлари асосида банк капитали ва фондлари, кассадаги нақд пуллар қолдиғи, миқдорларнинг ҳисоб-китоб ва ссуда ҳисоб варақларидаги қолдиқлар, ҳамда бошқа жалб қилинган маблағлар ҳолати ҳақида тасаввурга эга бўлиш мумкин.

Банкларнинг бухгалтерия баланси Ўзбекистон Республикасининг "Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида"ги Қонун ва халқаро андозалар талабларига мос келувчи янги ҳисобварақалар режаси асосида белгиланган шаклда тузилади. Янги ҳисобварақалар режасида иқтисодиётда бўлиб ўтган барча ўзгаришлар натижасида банклар томонидан бажарилаётган янги операциялар ҳам кўзда тутилган. Янги ҳисобварақалар режаси ҳам мазмунан, ҳам тузилиши жиҳатдан РСКИ режадан фарқ қилади. Янги режа бош бухгалтерия китобидаги ҳисобварақалар тизимини акс эттириб, улар молиявий операцияларни гуруҳлаштириш, икки ёқлама ёзувни амалга ошириш, ҳисоботларни тузиш ва таҳлил қилиш учун ишлатилади.

Ҳисобварақалар режасининг асосий мақсади барча тижорат банклари учун ҳисобварақаларининг ягона шаклини қабул қилиниши ва ишлатилишини таъминлашдан иборат.

Ҳисобварақалар режаси 6 бўлимдан иборат:

- I. бўлим - АКТИВЛАР;**
- II. бўлим - ПАССИВЛАР;**
- III. бўлим - КАПИТАЛ;**
- IV. бўлим - ДАРОМАДЛАР;**
- V. бўлим - ХАРАЖАТЛАР;**
- VI. бўлим - КЎЗДА ТУТИЛМАГАН ХОЛАТЛАР.**

Осон қабул қилиш ва эслаб қолиш мақсадида актив ҳисобварақалар коди тоқ, пассив ҳисоб-варақалар коди эски жуфт рақамлар билан белгиланган.

Режадаги ҳисобварақалар бош китоб учун бешта рақамдан иборат килиб кодлаштирилган ҳисоб-варақаларнинг номерланиши қуйидагича:

С	ММ	SS
---	----	----

С-ҳисоб варақалар категориясини билдиради. яъни:

бўлим – КЎЗДА ТУТИЛМАГАН ХОЛАТЛАР.

ММ- юқорида санаб ўтилган категориялардан бирига қарашли асосий ҳисобварақ.

SS- асосий ҳисобвараққа қарашли субсчет.

Масалан: 10000 рақами активларни билдиради. 10100- активларга қарашли нақд пулларни билдиради. 10101- кассадаги нақд пулларни билдирувчи ҳисобварақ.

Демак, 1 -активларни, 01 -нақд пулларни, кейинги 01 -кассадаги нақд пулларни билдиради.

Барча категорияга қарашли асосий ва субсчетлар худди шу тартибда номерланади.

Режага киритилган барча ҳисобварақалар мазмун жиҳатдан актив ва пассив ҳисоб-варақларга бўлинади. Янги режада аралаш характердаги актив-пассив ҳисоб-варақлар кўзда тутилмаган.

Янги ҳисобварақлар режаси бухгалтерия ҳисоби учун қабул қилинган қуйидаги умумий принципларни ўзида мужассамлаштирган:

Активлар, мажбуриятлар, капитал, даромад ва харажатлар бўйича ҳисобварақларнинг тизимли тарзда ифодаланиши;

Даромад ва харажатларнинг тегишли ҳисобварақлари рақамлари даромадлар келиб тушиш ёки харажатлар сарфланишдан катъий назар тегишли даромадлар йиғилиши ёки харажатлар амалга ошиш даври бўйича ўсиб бориш тартибида ҳисобга олиб бориш ва аксинча, келгуси ҳисоб даврига тааллуқли бўлган, лекин келиб тушган даромадлар ёки сарфланган харажатларнинг тан олинишини кечиктириш, яъни келаси давр учун қабул қилиниши;

Риск билан боғлиқ активларни баҳолаш. Кўрилиши мумкин бўлган зарарлар учун захиралар суммаси тегишли жорий харажатлар ҳисобварақлари дебетлаш ва уларга мос келувчи захиралар ҳисобварақлари кредитлаш билан ташкил этилади. Заҳира ҳисобварақлари балансда тегишли активлар суммасидан ажратмалар сифатида кўрсатилади;

- Асосий воситаларнинг бошланғич қиймати ва уларнинг эскириш суммаси бўйича ҳисоб юритилишини таъминлаш, яъни асосий воситаларнинг эскириш суммалари жорий харажатларнинг тегишли ҳисобварақларига дебетлаш ва тегишли активларнинг йиғилган эскириш суммаси ҳисобварақларига кредитлаш билан ҳисобга олинади. Йиғилган эскириш суммалари ҳисобварақлари балансда тегишли активлар суммасидан ажратмалар сифатида кўрсатилади;

• Чет эл валюталаридаги операциялар ҳисобининг кўп валюталик тизимининг қилиниши.

Баланс бўлимларининг қисқача тавсифи.

1 бўлим "АКТИВЛАР"

"Актив"лар бўлими ўз ичига бир қатор асосий ҳисобварақларни бирлаштиради. Банк активлари нақд пуллардан бошлаб ҳисобга олинади. Нақд пулларни ҳисобга олиш учун 10100 ҳисобрақами ажратилган. Бу ҳисобварақ номи "Нақд пуллар ва бошқа касса ҳужжатлари" бўлиб, ўз ичига "Кассадаги нақд пуллар", "Йўлдаги нақд пуллар", "Валюта алмаштириш шаҳобчалари кассасидаги нақд пуллар", "Банкоматлардаги нақд пуллар каби бир қатор суб-ҳисобрақамларни бирлаштиради".

Бундан ташқари ушбу бўлимда 10300 - "Ўзбекистон Республикаси Марказий Банкидаги ҳисоб-рақамлари", 10500 - "Банкнинг бошқа банклардаги ҳисоб-рақамлари" номли асосий ҳисобварақлар ва уларга тегишли бўлган бир қатор суб-ҳисоб-рақамлари очилган. Республикадаги мавжуд қонун қоидаларга асосан барча тижорат банклари Ўзбекистон Республикаси Марказий Банкида ўз вакиллик ҳисобварақларини очадилар. Маблағ ўтказиш ёки маблағларни тушириш бўйича амалга ошириладиган банклараро операциялар тижорат банкларининг вакиллик ҳисобварақлари орқали амалга оширилади. Мажбурий захиралар фонди ҳам Марказий Банкидаги алоҳида ҳисобварағида турадиган банк маблағи бўлиб, Ўзбекистоннинг барча тижорат банклари томонидан мажбурий тартибда захираланади, бу эса тижорат банкининг ликвидлигини сақлаб туришга маълум даражада кафолат бўлади. Мажбурий захиралар фондига ажратмаларнинг фоиз ставкаларини белгилаш Марказий Банк томонидан ўтказиладиган тижорат банклари ликвидлигини сақлаб турувчи энг таъсирчан механизм бўлиб ҳисобланади.

Олди-сотди учун мўлжалланган қимматли қоғозлар бўйича операциялар ҳисобини юритиш учун 10700 ҳисобрақам ажратилган. 10900 ҳисобрақами эса олди-сотди учун мўлжалланган қимматбаҳо металлларни ҳисобга олиш учун мўлжалланган. Бу иккала асосий ҳисобрақамлар ҳам бир неча суб-ҳисобрақамларни ўзига бирлаштиради. Қимматли қоғозларга қўйилмалар тижорат банкининг фонд бозоридаги операцияларини акс эттиради ва баланс активининг бошқа кўрсаткичлари билан таққосланганда қимматли қоғозлар билан бўладиган операцияларида банкнинг амалий фаоллигини ифодалайди. 11300 "Сотиб олинган векселлар" ҳисобрақамида банк томонидан векселларни сотиб олиш билан боғлиқ операциялар ҳисобга олиб борилади. Банкнинг сотиб олинган векселлари 11301-11399 рақамли баланс ҳисобрақамларида ҳисобга олинади. Векселларни сотиб олиш -бу муомаладаги инструментлар воситасида молиялаштиришнинг бир шаклидир. Мижозлардан экспорт билан борлиқ ва маҳаллий ҳужжатли ҳамда ҳужжатсиз векселларни сотиб олиш асосан ушбу векселларни ўз вақтида тўланиши бўйича шартни Ўз ичига олади. Баъзи ҳолларда векселни сотиб олиш ёки банк томонидан қайта сотиш шартларини ўз ичига олиши мумкин.

Банк томонидан берилган қисқа муддатли ссудалар қуйидаги асосий ҳисобрақамларда ҳисобга олиб борилади: 11900- "Ўзбекистон Республикаси Марказий Банкига берилган қисқа муддатли ссудалар", 12100- "Бошқа банкларга берилган қисқа муддатли ссудалар, 12300- "ҳукуматга берилган қисқа муддатли ссудалар, 12500- Жисмоний шахсларга берилган қисқа муддатли ссудалар, 127000- "Давлат корхоналарига берилган қисқа муддатли ссудалар", 12900-"Қўшимча корхоналарга берилган қисқа муддатли ссудалар" 13100-"Хусусий корхона 12500-«Жисмоний шахсларга берилган қисқа муддатли ссудалар» "Давлат корхоналарига берилган қисқа муддатли корхоналарга ссудалар" ва корпорацияларга берилган қисқа муддатли ссудаларга тегишли бўлган қарз 13300-14300 ҳисоб рақамларда, узоқ муддатли ссудалар эса 14500-15500, ўрта ва узоқ муддатли ссудалар ҳам турли мулкчилик шаклларида олувчилар бўйича гуруҳлаштирилган ва ўрта муддатли ссудалар ҳисобрақамларида ҳисобга олиб борилади. Умуман, кредитлар тижорат банкларининг ссудага доир операцияларидан банк фойда олишининг белгиланган моддаси ҳисобланади.

Балансда кредит муддатлари ва халқ хўжалигидаги хўжалик юритувчи субъектларнинг қайси мулкчилик шаклига берилишига қараб классификация қилинади. Суд жараёнидаги ссудалар ва аванслар 15300 асосий ҳисоб - рақамда олиб борилади. ҳисобрақамда суд муҳокамасига ўтказилган ссудаларнинг ҳисоби улар тўлиқ ундириб олинмагунча, қарздорларнинг мажбурияти қайта кўриб чиқилмагунча, гаровдаги мол - мулки олиб қўйилмагунча ёки суд жараёнини тўхтатадиган бошқа ўзгаришлар бўлмагунча шу ҳисобрақамда юритилади.

Банк инвестициялари 15900 асосий ҳисобрақамда ҳисобга олинади ва икки категорияга бўлинади:

Ҳукумат облигацияларига инвестиция қилинган маблағлар, Ўзбекистон Республикаси Марказий Банкининг облигацияларига ҳамда хусусий облигацияларга инвестиция қилинган маблағлар;

Уз қимматбаҳо қоғозларига қўйилган инвестициялар. Бу қимматли қоғозларнинг ҳисоби юқорида кўрсатилган ҳисоб - рақамда олиб борилмайди.

Бош банк агентликларидаги маблағларни ҳисобга олиб бориш учун 16100 ҳисоб - рақам ажратилган. Бу ҳисобрақамда Республикада жойлашган бош банк ва бўлимлар ёки бўлимлараро бўладиган миллий ва хорижий валюталардаги операцияларнинг ҳисоби олиб борилади. 16300 ҳисобрақам активлар бўйича ҳисобланган фоизларни ҳисобга олишга мўлжалланган. Бу ҳисобрақам ва унга тегишли бўлган суб - ҳисобрақамларда тегишли баланс ҳисобрақамларда ҳисоби юритиладиган активлар бўйича ёки кўрсатилган хизматлар бўйича ҳисобланган ва олиниши лозим бўлган, яъни хали келиб тушмаган фоизлар ҳисобланади. Баланс ҳисоботи даврида ушбу фоизлар тегишли фоизлар ҳисобрақами (16301 - 16397) га дебетланади ва унга мос келган фоизли даромадлар ҳисобрақамига кредитланади.

Банкнинг асосий воситалари 16500 ва 16700 ҳисобрақамларида ҳисобга олиб борилади.

Асосий воситалар ва номоддий активлар - банк активларининг асосий моддаларидан бири бўлиб ҳисобланади, чунки банк Ўз фаолиятини ташкил қилиш учун моддий базага, операцияларни бажариш учун шарт - шароитга эга бўлиши лозим. Банкнинг асосий воситаларига бино - иншоотлар, капитал қурилиш учун банк томонидан қилинган харажатлар, офис ва иш мебелли, жихозлар, компьютер ва бошқа ҳисоблаш техникаси алоқа воситалари кабилар киради. Марказий Банк белгилаган меъёрлар тижорат банкнинг капитал харажатлари миқдорини банк активининг 10 фоиз миқдориди чеклайди. Клиринг ҳисоб - варақлари ва бошқа активлар 17300 ва 19900 ҳисоб - рақамларда ҳисобга олиб борилади.

II бўлим "МАЖБУРИЯТЛАР".

Банк балансининг мажбуриятлар қисми депозитлардан бошланади. Депозитлар банкнинг бошқа субъектлардан жалб қилинган манбаларини ифодалайди. Бухгалтерия ҳисобининг кўп валюталик тизимида депозит кайси валютада кўйилса, у ўша валютада рўйхатга олинади ва уларнинг ҳисоби ҳар бир валюта учун алоҳида очилган бош китобларда олиб борилади. Бундан ташқари депозит мажбуриятлари муддати ва уни кўйган миқдорнинг мулкчилик шаклига тааллуқлигича таснифланади.

Барча депозитлар талаб қилиб олингунча сақланадиган, жамғармали ва муддатсиз депозит турларига бўлинади. Талаб қилиб олингунча сақланадиган депозитлар 20200 асосий ҳисобрақамда ҳисобга олиб борилади. Унинг ўзи ўз ичига

20202 - 20296 суб - ҳисобрақамларни олади. Бу суб - ҳисобрақамлар турли мулкчилик шаклларига тегишли бўлган миқдорларнинг талаб қилинган сақланадиган депозитлари бўйича алоҳида таснифланади. Жамғармали ва муддатли депозитлар ҳам худди шундай таснифланиб, улар бўйича ҳисоб 20400 ва 20600 ҳисобрақамларда юритилади.

Мажбуриятлар бўлимида яна 20800 "Ўзбекистон Республикаси Марказий Банкнинг ҳисобрақамлари" деб номланган асосий ҳисобрақамлари бошқа банкларга тўланадиган ҳисобварақлар эса 21000 асосий ҳисобрақамида юритилади. Бошқа банклардан ва миқдорлардан олинган ссудалар муддатлари ва кредиторларнинг типлари бўйича таснифланган, яъни "Банк томонидан олинган ўрта муддатли ссудалар" - 21600 асосий ҳисобрақамда, "Банк томонидан олинган ўрта муддатли ссудалар" - 21800 асосий ҳисобрақамда, "Банк томонидан олинган узоқ муддатли ссудалар" - 22000 асосий ҳисобрақамда ҳисобга олиб борилади. Бу асосий ҳисобрақамларнинг ҳар бири кредиторларнинг типига кўра ҳисобга олиб бориш учун мулжалланган суб - ҳисобрақамларни бирлаштиради.

Мажбуриятлар бўйича ҳисобланган фоизларни ҳисобга олиш учун 22400 ҳисобрақам ажратилган. Банк ўзининг ҳар хил мажбуриятлари бўйича тўлаши учун ҳисобланган фоизлари 22402 - 22496 баланс ҳисобрақамларида ҳисобга олиб борилади. Бунга банкнинг деғузит мажбуриятлари бўйича ҳисобланган, лекин ҳали тўланмаган фоизли харажатлар киради. Ушбу ҳисобрақамлар

бўйича тўловлар улар амалга оширилган давр учун ҳисобланади, яъни тўловлар қайси ҳисобот даврига тегишли бўлса ўша ҳисобот даври учун акс эттирилади.

Мижозларнинг бошқа депозитлари, жумладан, аккредитивлар бўйича мажбуриятлари, вексел билан кафолатланган тратталар бўйича мажбуриятлар ҳисоби 22600 асосий ҳисоб-рақамда юритилади.

Ҳукуматга тегишли даромад ва бошқа тушумларни ҳисобга олиш учун 23400- "Ҳукуматга тегишли даромад ва бошқа тушумлар" асосий ҳисобрақамида акс эттирилади. Шу ҳисобрақамларига тегишли бўлган 23402-23432 баланс ҳисобрақамларида ҳукуматнинг "Давлат бюджети тўғрисида"ги Қонунда кўзда тутилган даромадлар бўйича тушумлари ва шу даромадлар ҳисобрақамларидаги қолдиқлар доирасида ушбу қонунда кўзда тутилган тегишли бюджетлардан молиялаштириладиган йиллик харажатларни қоплаши мўлжалланган бюджет маблағларининг ҳисоби юритилади. Бошқа барча пассивлар 29800 асосий ҳисоб-рақам орқали ифодаланади.

III бўлим "КАПИТАЛ".

Ушбу бўлим ўз ичига 30300- "Акционерлик капитали", 30600- "Қўшимча капитал" ва 30900- "Захира капитали" деб номланган асосий ҳисобрақамларини олади. Тижорат банкининг акциядорлик капитали банкнинг ўз маблағлари хажмини ифодалайди. Марказий Банк тижорат Банкларининг капитал ҳосил қилиш даражасини ва тузилмасини тартибга солиб туради, бу эса банк даромадларини яхшилайти.

Капитал бўлимида юқоридаги ҳисобрақамлардан ташқари 31200 ҳисоб-рақам "Тақсимланган фойда"ни ҳисобга олиб бориш учун, 31500 ҳисобрақам эса бошланғич қийматига нисбатан қайта баҳолангандаги қўшимча қийматни ҳисобга олиб бориш учун очилган. Ушбу ҳисобрақамда инфляция натижасида банк асосий воситалари қиймати қайта баҳоланганда уларнинг бошланғич ва бозор қийматлари ўртасидаги ижобий фарк, яъни бошланғич баҳосига нисбатан қўшимча қийматининг суммаси акс эттирилади.

IV бўлим "ДАРОМАДЛАР".

"Даромадлар" бўлими ўз ичига банкнинг ҳисобот давридаги барча даромадларини олади. Барча фоизли даромадлар 40200 - 44900 ҳисобрақамларда акс эттирилади. Банкнинг активлари бўйича амалга оширилган операциялари натижасида олган фоизли даромадлари 40201 - 44901 ҳисобрақамларда ҳисобга олиб борилади. Агар фоизли даромадлар тўлов ҳужжатлари кўринишида олинса, ўз навбатида, банкнинг вакиллик ҳисоб - рақами, миқознинг ҳисобрақами ёки касса ҳисобрақамлари дебетланади. Баланс ҳисоботи даврида ҳисобланган, лекин ҳали олинмаган даромадлар суммасига 16300 - "Активлар бўйича ҳисобланган фоизлар" ҳисобварағидаги тегишли баланс ҳисобрақамлари дебетланади ва унга мос келган даромадлар баланс ҳисобрақами кредитланади.

Воситачилик ва бошқа хизматлар бўйича даромадлар 45200 асосий ҳисобрақамда, хорижий валютадаги фойда эса 45400 ҳисобрақамда ҳисобга олиб борилади. "Хорижий валютадаги фойда" ҳисобрақами банкнинг спот, форвард, фьючерс шартлари асосида тузган валюта битимлари бўйича олинган ҳамда ҳисобот даврида амалга ошириш муддати келмаган валюта битимлари ревальвация натижасида қайта баҳоланганда, ушбу битимлар бўйича амалга ошмаган фойдаларнинг ҳисобини юритиш учун мўлжалланган.

Тижорат операциялари бўйича олинган фойда 45600 асосий ҳисобрақамларида ҳисобга олинади. Ушбу асосий ҳисобрақамга тегишли бўлган, барча ҳисоб - рақамлар банкнинг қимматли қоғозлар, қимматбаҳо металллар воситасида амалга оширган тижорат операциялари натижасида олинган фойдасининг ҳисобини юритиш учун мўлжалланган.

45800 асосий ҳисобрақамда инвестициялардан олинган фойда ва дивидендлар ҳисобга олиб борилади. Инвестицияларни сотиш қиймати ушбу активларни сотиб олингандаги қиймати ёки балансга кирим қилинган қийматга нисбатан юқори бўлганда фойда олиниши мумкин.

Бошқа фоизсиз даромадлар 45900 асосий ҳисобрақамда ҳисобга олиб борилади. Бу ҳисобрақам банкнинг иморатлари, жиҳозлари, кўчмас мулки ва бошқа хусусий мулклари каби активлари ижарасидан олинган даромадларнинг ҳисобини юритиш учун мўлжалланган. Бир йил ва ундан ортиқроқ муддатга ижарага берилган активлар учун банк ижара ҳақини ўзаро тузилган шартномага асосан олдинроқ ундириб олиши мумкин. Бу ҳолда олдиндан ундириб олинган даромадлар 22896 "Бошқа муддати сурилган даромадлар" баланс ҳисобрақамининг кредитида акс эттирилади ва муддат ўтиши билан ишлаб олинган даромад тегишли даромадлар ҳисобрақамларига ўтказиб берилади.

V бўлим "ХАРАЖАТЛАР".

Бу бўлимда ҳисобот даврида банкнинг барча харажатлари акс эттириладиган ҳисоб - рақамлар очилган. Банкнинг депозит мажбуриятлари бўйича фоизли харажатларининг ҳисоби 50101 - 54902 баланс ҳисобрақамларида юритилади. Фоизли харажатлар - бу банкнинг юридик ва жисмоний шахслар олдидаги ҳар хил депозитлар, бошқа банкларнинг маблағлари, банкнинг ссуда мажбуриятлари ва бошқа мажбуриятлари бўйича амалда тўланган ёки ҳисобланган харажатларидир. Барча харажатлар мажбуриятларнинг турлари бўйича таснифланган.

Банкнинг воситачилик харажатлари ва турли хизматлар бўйича харажатлар 55100 баланс ҳисобрақамида ҳисобга олинади. Хорижий валюталарда кўрилган зарар эса 55300 баланс ҳисобрақамида акс эттирилади. Бу ҳисобрақам банкларнинг спот, форвард, опцион ва фьючерс шартлари асосида тузган валюта битимлари бўйича кўрган зарарларининг ҳисобини юритишга мўлжалланган. Агар банк қимматбаҳо қоғозлар олди - соттиси бўйича зарар кўраётган бўлса, бу зарар 55800 баланс ҳисобрақамида ҳисобга олиб борилади.

Банк бино - иншоотларини, жиҳозларини, кўчмас мулкни сотишдан кўрилган зарарлар ҳамда юқорида кўрсатилган ҳисобрақамларда, ҳисобга

олинган зарарларнинг ҳеч бирига тегишли бўлмаган бошқа фойсиз харажатлар 55900 - "Бошқа фойсиз харажатлар" асосий ҳисобварақда акс этирилади. Банкнинг операцион харажатларини ҳисобга олиб бориш учун 56100 "Банк хизматчиларининг иш ҳақи ва улар учун қилинган бошқа харажатлар", 56200 "Ижара ва таъминот харажатлари", 56300 "Хизмат сафари ва йўл харажатлари", 56400 "Маъмурий харажатлар", 56500 "Репрезентация харажатлари", 56700 "Суғурта, солиқ ва бошқа харажатлар", каби ҳисобрақамлар очилган. Банкнинг кўрилиши мумкин бўлган зарарлари 56800 асосий ҳисобрақамда, банкнинг даромад солиғининг баҳоланиши эса 56900 ҳисобрақамда ҳисобга олиб борилади.

VI бўлим "КЎЗДА ТУТИЛМАГАН ҲОЛАТЛАР БЎЙИЧА ҲИСОБРАҚАМЛАР".

Янги ҳисобварақлар режасида кўзда тутилмаган ҳолатлар бўйича балансдан ташқари ҳисобрақамлар ҳам худди баланс ичидаги ҳисобрақамлар каби икки ёқлама ёзув асосида олиб борилади. Илгари балансдан ташқари жойлашган ҳисобрақамлар оддий ёзув, кирим ёки чиқим кўринишида олиб борилад эди. ҳисобварақлар режасидаги ҳар бир балансдан ташқарида жойлашган ҳисобрақам учун контр-ҳисобрақам бириктириб қўйилган бўлиб, улар бухгалтерия ёзувларини амалга ошириш мақсадида ишлатилади. Баланс ҳисоботида эса фақат асосий ҳисобрақам қолдиқлари кўрсатилади. Контр-ҳисоб рақамлар ёрдамида икки ёқлама ёзув олиб бориш балансдан ташқарида жойлашган ҳисобрақамлар бўйича операцияларнинг тўлиқ ўтказилиш ёки ўз вақтида ҳисобдан чиқарилиши, бирор сумманинг ўтказилмай қолиб кетиш устидан назорат олиб бориш нуқтаи назаридан самарали бўлиб ҳисобланади.

"Савдони молиялаштириш" 90900 асосий ҳисобрақамларга тегишли барча ҳисобрақамларга контр-ҳисобрақам ажратилган. Масалан, "Тўлов муддатини кутаётган ҳисоб-китоб ҳужжатлари" номли 90962 ҳисобрақам учун 96319 контр-ҳисобрақам ажратилган. "ўз вақтида тўланмаган ҳисоб-китоб ҳужжатлари" номли 90963 ҳисобрақамга 96321 контр-ҳисобрақам ажратилган. Банкнинг берган ва олган ссудалари бўйича "Ссуда мажбуриятлари - 91800 асосий ҳисобрақамига эса тегишли 96351- "Берилган ссудалар бўйича мажбуриятлар" ва 96356- "Олинган ссудалар бўйича мажбуриятлар" контр ҳисобрақамлари бириктириб қўйилган. Худди шу каби бошқа балансдан ташқари ҳисобрақамлар бўйича ҳам тегишли контр-ҳисобрақамлар ажратилган. Барча контр-ҳисобрақамлар икки ёқлама ёзув ўтказиш учун мўлжалланган.

Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки ва тижорат банкларининг баланс намунаси ва уларнинг таркибий қисмлари тўғрисидаги маълумотни 5-6-7 иловаларда кўриш мумкин.

Банкнинг кундалик бухгалтерия баланси барча банк муассасалари томонидан биринчи тартибдаги баланс ҳисоб рақамлари тартибида йиғма карточкалар маълумотларига асосан қуйидаги шаклда тузилади:

Баланс

2002 йил, “ _____ ” _____

Баланс ҳисобрақамлари	АКТИВ	ПАССИВ
--------------------------	-------	--------

ЖАМИ

Имзолар: Бошлиқ _____

Бош бухгалтер _____

Ҳар кунлик тузиладиган балансда ҳисоб рақамларидаги қолдиқ суммаларининг пастига ёки алоҳида қоғозга, балансга илова қилиб, йиғма карточкалар асосида балансдан ташқари ҳисоб рақамлардаги қолдиқ суммаси киритилади.

Ҳар ойнинг биринчи санасига баланс 2 нусхада иккинчи тартибдаги ҳисоб рақамлари бўйича тузилади.

Кундалик операциялар компьютерларда ҳисоб олинган ҳолда кундалик баланс сифатида баланс ҳисоб рақамлари бўйича қолдиқлар ва оборотлар ҳақида маълумотлардан фойдаланилади.

5-илова

Ўзбекистон Республикаси Марказий Банкнинг баланс жадвали

Актив	Пассив
Кассадаги мавжуд пул	Пул эмиссияси
Олтин ва бошқа қимматбаҳо металлар	Тижорат банкларининг пул маблағлари
Банкларнинг корреспондент ҳисоблари	Халқаро молия институтларининг пул маблағлари
Давлатга қарашли ва бошқа қимматли қоғозлар	Ҳукумат маблағлари
Ҳукуматга берилган ссудалар	Бошқа пассивлар
Тижорат банкларига берилган ссудалар	Устав сармояси
Нобанк институтларига берилган ссудалар	Сармоя қолдиқлари
Бошқа активлар	Захиралар ва фондлар
	Тақсимланмаган фойда (даромад)
Жами:	Жами:

"Тижорат Банклари".
Тижорат банки балансининг жадвали.

Актив	Пассив
Кассадаги мавжуд пул	Талаб қилиб олинандиган
Бошқа банклардаги "ностро" ҳисоблари	Жамғарма омонатлари
Давлат қимматбаҳо қоғозлари	Муддатли депозитлар
Кредитлар	Банклараро кредитлар
Сармоялар	Бошқа пассивлар
Асосий пул маблағлари	ҳиссадорлик капитали
Бошқа активлар	Капитал қолдиғи
	Захиралар
	Тақсимланмаган фойда
Жами:	Жами:

АҚШ тижорат банки баланси.

Актив	Сумма	Пассив	Сумма
Нақд пул ва "ностро" ҳисоблари	22200	Талаб қилиниб олинандиган депозитлар	58800
Давлат қимматбаҳо қоғозлари	30000	Жамғарма омонатлари	47000
Штатларнинг қимматбаҳо қоғозлари	28700	Муддатли депозитлар	68600
Давлат муассасаларининг бошқа қимматбаҳо қоғозлари	4100	Жами депозитлар	174400
Сотилган федерал фондлар	600	Сотиб олинган федерал фондлар	2000
Кредитлар	110140	Заём (қарз) маблағлари	4000
"ёмон" кредитларни қоплаш учун захира	3240	Субординация вексел-лари ва дебентуралар	3100
Нетто кредитлари	106900	Жами пассивлар	183500
Асосий воситалар	8940	ҳиссадорлик капитали	2000
Асосий воситаларнинг эскириши	4740	Капитал қолдиғи	8400
Нетто-асосий маблағлари	4200	Тақсимланмаган фойда	5200
Тўпланган фоиз	1400	Эҳтиёткорлик захираси	200
Бошқа активлар	1200	Жами ўз сармояси	15800
Жами активлар	199300	Пассивлар ва сармоянинг жами	199300

Қуйидаги таянч сўзларга таъриф беринг.

Банк таъсисчиси	Устав капитал
Банк акциядори	Банк ресурслари
Банк манфаати	Катта банк
Мижоз манфаати	Кичик банк
Банк пайчиси	Эквивалент маблағ
Банк операциялари	Банк турлари
Очиқ турдаги акциядор банк	Банк хусусиятлари
Ёпиқ турдаги акциядор банк	Резерв фондлар
Хусусий банклар	Қайта молиялаштириш
Универсал банклар	ставкаси
Тижорат банкнинг	Фоиз ставкаси
функциялари	Фоиз сиёсати
Банк фойдаси	Брокерлар.
Банк зарари	

Ўз билимини текшириш бўйича саволлар

1. Тижорат банкларининг иқтисодиётдаги ролини асослаб беринг.
2. Тижорат банклари иқтисодиётга қайси жиҳатлари билан таъсир кўрсатади?
3. Хусусийлаштириш шароитида банкларнинг ўрни ва ролини кўрсатинг.
4. Банклар фаолиятини эркинлаштириш деганда нимани тушунасиш?
5. Тижорат банклари фаолиятини ташкил қилиш асосларини келтиринг.
6. Қандай шартлар бажарилганда банклар фаолиятини олиб боришга лицензия берилади?
7. Лицензия чақириб олиниши мумкинми?
8. Марказий банк билан тижорат банкларининг муносабатларини келтиринг в асосланг.
9. Тижорат банкларининг устав капиталига қўйиладиган талабларни тушинтириб беринг.
10. Тижорат банкларининг функцияларини келтиринг.
11. Тижорат банкларининг баланси ва унинг таркибий қисмлари, уларнинг мутаносиблигини тушунтиринг.

III- БОБ. ТИЖОРАТ БАНКЛАРИ ФАОЛИЯТИНИ ТАРТИБГА СОЛИШДА ИҚТИСОДИЙ НОРМАТИВЛАРНИНГ ЎРНИ

1-§. Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан ўрнатилган иқтисодий нормативларнинг такомиллашиб бориши

Мамлакатимиз иқтисодиётининг бозор муносабатларига ўтиши муносабати билан янги банкларни шакллантириш, уларни назоратини ривожлантириш масаласи кескин даражада кўндаланг бўлиб туради. Бугунги кунда Республика ҳудуддида 36 та турли хил мулкчилик шаклига асосланган банклар фаолият кўрсатмоқда.

Ўзбекистон банк тизимини қайта қуриш мустақил давлат иқтисодий тизимини муҳим йўналишларидан бири бўлди. Хўжалик механизмининг бир маромда фаолият юритиши барқарор ишлайдиган банклар миллий тизимини тақозо этади ва иқтисодиётни бозор иқтисодиётига ўтиш даврида сифат жиҳатидан бутунлай янги банк тизими ҳамда банк назоратини туб асосини яратиш ва қуриш узлуксиз давом эттирилмоқда.

Мамлакатимизнинг ривожланган банк тизимини шакллантириш, давлатимиз томонидан олиб борилаётган молия сиёсатининг маҳсули бўлиши керак.

Банклар устидан назорат қилиш, улар фаолиятида муайян чеклашларни ўрнатиш иқтисодий эркинликка зид бўлган ҳолат сифатида қаралиши мумкин. Лекин жаҳоннинг кўпгина ривожланган давлатларида банклар, шунингдек, бошқа молия ташкилотларининг фаолиятлари кўп даражада давлат томонидан тартибга солинади. Бошқача қилиб айтганда, ҳатто ривожланган бозор иқтисодиёти шароитида молиявий сектор жиддий равишда тартибга солинар экан, ўтиш даврида буни тўла оқлаш мумкин.

Бироқ бозор шароитида молиявий секторни тартибга солиш товарлар ва хизматлар нархига таъсир кўрсатиш учун бозор механизмларига етарли даражада ҳаракат эркинлигини бериш, шунингдек, майда-чуйда нарсаларга аралашшдан воз кечиш билан қўшиб олиб борилиши мақсадга мувофиқ бўлади.

Тўғри, банк фаолиятини тартибга солиш ҳаддан ташқари бўладиган ва рақобатнинг ривожланишига ҳалақит берадиган омилга айланадиган чегарани белгилаш осон эмас. Шунинг учун жаҳонда умумий қабул қилинган принциплар ва қоидалар ҳар бир мамлакатда аниқ вазият таҳлилини ҳисобга олган ҳолда қўлланилади.

У ёки бу банкнинг фаолиятида аниқланган камчиликларни тузатишга мажбур қилиш учун назорат органи ихтиёрида таъсир кўрсатиш чораларининг муайян тўплами бўлиши керак. Бизнинг янги банк қонунларимизга кўра турли вазиятларда фойдаланиш мумкин бўлган даражаланган чоралар мажмуи кўзда тутилган. Жумладан, иқтисодий меъёрларни ўзгартириш, мажбурий резерв фондини ошириш, айрим банк операцияларини амалга оширишни таъқиқлаб қўйиш, ҳиссадорларга дивидентлар тўлашни тўхтатиб қўйиш, банк устидан

васийлик ўрнатиш кабилардир. Энг сўнгги чора эса уларга берилган рухсатномаларни (лицензияларни) қайтариб олишдан иборатдир.

Тижорат банкларини назорат қилиш деганда банкларнинг барқарорлигини таъминлаш мақсадида доимий равишда амалга ошириладиган назорат тушунилади.

Давлатнинг пул-кредит сиёсати, хусусан тижорат банклари фаолиятини назорат қилиш сиёсати қонун ҳужжатлари, ҳукумат қарорлари, Марказий банкнинг йўриқномалари асосида амалга оширилади. ҳуқуқий меъёрлар банклар учун мажбурий бўлган чекловлар ва фаолиятининг қатъий чегараларини белгилаб беради. Бу эса, банк ёмон, сифатсиз бошқарилган тақдирда жиддий зарарлар юзага келишининг олдини олади. Банк фаолиятини тартибга солишнинг ҳуқуқий асосларининг мустаҳкам эмаслиги банкларнинг банкрот бўлишига ва умумий нобарқарорликни юзага келишига олиб келади.

Банк тизимини ишончли тарзда ҳимоя қилишни таъминлайдиган ҳуқуқий тартибга солиш меъёрларини яратиш лозим. Масалан, иқтисодий нормативлар барча тижорат банкларига нисбатан бир хил тарзда қўлланилиши лозим. Акс ҳолда, айрим банклар эркин рақобат муҳитидан четга чиқиб қолади.

Республикада банк назоратининг ривожланиш тарихи миллий банк тизимининг ривожланиши билан узвий боғлиқдир. Миллий банк тизимининг ривожланиши билан банк назорати ҳам такомиллашиб борди. Шу жараёни банк назоратининг асоси бўлган иқтисодий меъёрларнинг ривожланиши мисолида кўриб чиқамиз.

Мустақил республикада дастлабки иқтисодий меъёрлар 1991 йил 15 февралда қабул қилинган «Банклар ва банк фаолити тўғрисида»ги қонун талабларидан келиб чиқиб яратилган бўлиб, кейинчалик улар такомиллаштирилди.

Республика Марказий банки томонидан тижорат банкларининг баланс ликвидлигини доимо таъминлаб бориш ёки уларнинг ўз олдиларидаги мажбуриятларини ўз муддатида амалга оширишларига эришиш, омонатчиларни манфаатларини ҳимоя қилиш ҳамда, қисқача таърифлаганда Республикада барқарор банк тизимини яратиш мақсадида 1992 йил 2 августдаги Марказий банкнинг 10-сонли қоидасига асосан тижорат банклари фаолиятини тартибга солиб туриш учун иқтисодий нормативлар ўрнатилди.

Мазкур қоидага биноан тижорат банклари учун дастлабки 8 та иқтисодий нормативлар белгиланди. Булар таркибига қуйидагилар киритилди:

- ◆ Н1 – банк сармоясининг рискни ҳисобга олиб чамаланган активларнинг жами миқдорига нисбати кўрсаткичи (энг ками 0,05)
- ◆ Н2 – банк сармоясини юқори рискли активлар миқдорига нисбати кўрсаткичи (энг ками 0,15)
- ◆ Н3 – банк сармояси унинг мажбуриятларига нисбати кўрсаткичи (энг ками 0,2)
- ◆ Н4 – банклар жалб этган фуқаролар омонатларини банк сармоясига нисбати (энг юқориси 1,00)

- ◆ Н5 – жорий ликвидлилик кўрсаткичи (ихтисослашган банклар учун 0,20, бошқа банклар учун 0,30)
- ◆ Н6 – ўрта муддатли ликвидлилик кўрсаткичи (ихтисослашган банклар учун энг юқориси 1,50, бошқа банклар учун 1,00)
- ◆ Н7 – узоқ муддатли ликвидлилик кўрсаткичи (ихтисослашган банклар учун 0,20, бошқа банклар учун 0,30)
- ◆ Н8 – бир қарз олувчига тўғри келадиган кредитнинг энг юқори миқдори кўрсаткичи (энг юқориси 0,50).

Бундан ташқари, тижорат банкларининг активлари уларнинг риск даражасига қараб 6 гуруҳга ажратилади.

1 гуруҳ– рискдан холи бўлган активлар.

2 гуруҳ – риск даражаси кам бўлган активлар.

3-6 гуруҳлар – риск даражаси юқори бўлган активлар.

Тижорат банклари учун иқтисодий нормативларнинг ўрнатилиши – бу аввало Марказий банк томонидан самарали банк назоратини олиб боришга эришиш, тижорат банклари фаолиятида вужудга келадиган муаммоларни олдиндан аниқлаш ва қолаверса барқарор банк тизимини яратишда энг муқим инструментлардан бири бўлди.

Лекин Республикамизда банклар фаолиятининг ривожланиб бориши, улар томонидан кўрсатилаётган хизмат турларининг кенгайиб бориши ва бошқа омилларни эътиборга олган ҳолда Республика Марказий банки (1995 йил 2 августдан 10-сонли) «Тижорат банклари фаолиятини тартибга солиш» қоидасини қайтадан ишлаб чиқди ва жорий этди.

Ушбу қоидани олдингисидан фарқли томони шундан иборат эдики, аввалам бор, тижорат банклари учун қўйиладиган талаблар бир мунча кучайтирилди. Булар: биринчидан, янгидан ташкил этилаётган банклар учун ўрнатилган устав сармойасининг энг кам миқдори минимал оширилди. Иккинчидан, тижорат банкларининг Марказий банкдаги мажбурий резерв фонди ажратмасининг миқдори ҳам оширилди.

Учинчидан, қисқа муддатли ликвидлилик кўрсаткичини аниқловчи 3 хил меъёр ўрнатилди.

- ◆ 30 кундан 90 кунгача бўлган кредитлар ва шу муддатдаги депозитлар бўйича кўрсаткич.
- ◆ 90 кундан 180 кунгача бўлган кредитлар ва шу муддатдаги депозитлар бўйича кўрсаткич.
- ◆ 180 кундан 1 йилгача бўлган кредитлар ва шу муддатдаги депозитлар бўйича кўрсаткич.

Банк сармойасига бўлган талаблар юқори рискли банк активларини чегаралаши банк мажбуриятларининг ўз ўзидан чегараланишига олиб келишини назарда тутиб, банк сармойасининг банк мажбуриятларига нисбати кўрсаткичи бекор қилинди.

Барчамизга маълумки, кейинги даврга келиб банк тизимида, хусусан банкларни назорат қилиш борасида янги ҳуқуқий асослар яратилди, яъни банк қонунчилиги янада такомиллашди. Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисида» ҳамда «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида» янги таҳрирдаги, жаҳон андозалари талабларига тўлиб жавоб берадиган қонунлар қабул қилинди.

Бундан ташқари, қонун ҳужжатлари асосида Марказий банк томонидан 1996 йилнинг июль ойидан бошлаб банк активлари сифатини таснифлаш тартиби ишлаб чиқилди.

1997 йилнинг март ойидан бошлаб эса дунёга машҳур бўлган «Артур Андерсен» фирмаси кўмагида ишлаб чиқилган ва банклар ҳисоботининг халқаро андозаларига мос бўлган бухгалтерия ҳисобининг янги ҳисоблар режаси жорий этилди.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда, республика Марказий банки томонидан 1997 йилнинг февраль ойидан бошлаб банклар фаолиятини тартибга солувчи асосий меъёрий ҳужжат бўлган «Тижорат банклари фаолиятини тартибга солиш» қонунининг Базель кўмитаси томонидан ўрнатилган стандарт ва талабларни инобатга олган ҳолда қайтадан мукамал тарзда ишлаб чиқилди.

Мазкур янги қонунда асосан банк сармоясига нисбатан қаттиқроқ бўлган талаблар ўрнатилди.

Банкларнинг қимматли қоғозлар бозоридаги бажарадиган операцияларининг тобора ривожланиб бориши ҳамда уларни инвестицион жараёнларини кенгайтириб боришидан келиб чиққан ҳолда қўшимча равишда «Тижорат банкларининг қимматли қоғозлари учун куйилмалар» ва «Банкларнинг ўз маблағларидан инвестицияларда фойдаланиш меъёри» кўрсаткичи каби янги меъёрлар киритилди.

Янгидан ўрнатилган иқтисодий нормативлар қуйидагилардан иборат:

◆ Янгидан ташкил этилаётган ва фаолият кўрсатаётган банкларнинг энг кам низом фонди миқдорини ўрнатиш;

◆ Сармоянинг етарлилик коэффициенти;

◆ Банк сармояси билан унинг мажбуриятлари ўртасидаги нисбат кўрсаткичлари;

◆ Банк баланси ликвидлилиги кўрсаткичи;

◆ Бир қарз олувчига тўғри келадиган рискнинг энг катта ҳажми;

◆ Барча «катта» кредитларга тўғри келадиган рискнинг энг юқори ҳажми;

◆ Бир омонатчига тўғри келадиган рискнинг энг катта миқдори;

◆ қимматбаҳо қоғозлар бўйича операцияларда ўз маблағларидан фойдаланиш кўрсаткичи;

◆ Дахлдор шахслар билан иш олиб бориш.

Тижорат банкларида капиталнинг етарлилиги, активларнинг сифати, фойдалилиги ва ликвидлилигига қараб уларнинг молиявий аҳволи баҳоланади, ночор банклар аниқланади. Ана шу кўрсаткичларнинг ҳар бири бўйича чекли қийматни аниқлаш Марказий банк ва унинг ҳудудий Бош Бошқармаларига банк

муассасасини соғломлаштириш ёки унинг беозор тарзда тугатиш имконини беради.

Шулардан келиб чиққан ҳолда, тижорат банкларининг асосий вазифаси – иқтисодий меъёрларга риоя этишдан, капитал ва ликвид маблағларни етарли даражада сақлашдан, шубҳали ва амал қилаётган активларга нисбатан резервларни вужудга келтиришдан, шунингдек маҳрум бўлиш хавфини камайтириш мақсадида активларни диверсификациялашдан иборатдир.

Қуйида илк бор белгиланган иқтисодий меъёрларнинг ҳар бирига қисқача тўхталиб ўтамыз.

Ташкил этилаётган банклар учун низом фондининг энг кам миқдори қуйидагича ўрнатилган:

Саналар	Тошкент шаҳрида жойлашган тижорат банклари учун	Вилоятлар ва қишлоқ туманларида жойлашган тижорат банклари учун
01.01.1997 й.	65000 ЭКЮ	330000 ЭКЮ
01.01.1998 й.	1200000 ЭКЮ	650000 ЭКЮ
01.01.1999 й.	1600000 ЭКЮ	800000 ЭКЮ
01.01.2000 й.	2000000 ЭКЮ	1000000 ЭКЮ

1997 йил 1 январдан бошлаб янгидан очилаётган тижорат банкларининг энг кам устав сармояси миқдори минимал иш ҳақининг ошишига боғлиқлиги бекор қилиниб, талаб қилинадиган энг кам устав сармоясининг миқдори ЭКЮ га боғланди. Барча тижорат банклари мазкур жадвал асосида ҳар чоракда йиллик ўсиш кўрсаткичининг 25% миқдорида кўпайтириб боришни таъминлашлари керак эди.

«Сармоянинг етарлилик коэффициенти» банк сармояси билан рискни ҳисобга олиб чамаланган активлар жами ҳажмининг нисбати сифатида аниқланган:

$$N1k = \frac{K}{Ar}$$

Бунда: **К** – банк сармояси,

Ar – рискни ҳисобга олиб чамаланган банк активлари.

Банк сармояси ўз хусусиятига кўра «Асосий» ва «қўшимча» сармоядан ташкил топади. Бунда асосий сармоя жами сармоянинг камида 50% ни ташкил этиши керак эди.

Сармоя ҳисоб-китобига устав фондининг Марказий банкда рўйхатга олинган ҳажмдан ортиқча тўланган қисмини киритишга рухсат этилади. Фақат бунинг учун тижорат банки таъсис ҳужжатларига киритилган ўзгаришларни руйхатга олиш ўз вақтида тақдим этиши лозим бўлган.

Тижорат банкларининг активлари риск даражасига қараб, 4 гуруҳга бўлинган. Риск даражаси бўйича:

- 1-гурухга рискдан холи бўлган активлар,
- 2-гурухга риск даражаси кам бўлган активлар,
- 3-4 гуруҳларга юқори рискли активлар киради.

Мазкур меъёрнинг кам миқдори 0,08 қилиб ўрнатилган.

Банк сармояси билан унинг мажбуриятлари ўртасидаги нисбат кўрсаткичи юзага келиши мумкин бўлган турли рискдан қатъий назар, фаолият умумий ҳажми функцияси сифатидаги сармоя етарлилигини белгилаб беради:

$$Н2к \quad \frac{К}{О}$$

Бунда: **К** – банк сармояси,

О – банк мажбуриятлари.

Н2- нормативнинг энг юқори миқдори 0,05 га тенг.

Банклар ликвидлилигини сақлаш ғоят муҳим ҳисобланади. Бу нарса икки мақсадга эришиш учун зарурдир: биринчидан, омонатлар олиб қўйилганда банкнинг ўз мажбуриятларини бажариш қобилиятини таъминлаш учун, иккинчидан, кредитларга бўлган талабни қондириш учун.

Ликвидлилик банкнинг кундалик фаолиятида пул маблағлари мавжудлиги ёки ўз активларини ликвид маблағларга айлантира олиш қобилияти билан таъминланади.

Тижорат банклари учун қуйидаги ликвидлилик коэффициентлари белгиланган:

лаҳзали (мгновеннўй) ликвидлилик коэффиценти ликвид шаклидаги баланс активлари, яъни экстремал вазиятларда тез сотиладиганлари билан банкнинг муддатсиз депозит ҳисобварақлари бўйича мажбуриятлар суммаси орасидаги нисбатни билдиради,

$$Н3к \quad \frac{ЛА}{ОВ}$$

Бунда: **ЛА** – банкнинг пул шаклидаги активлари,

ОВ – банкнинг муддатсиз депозит ҳисобварақларига доир мажбуриятлари.

Н3- меъерининг йўл қўйиладиган энг кам аломати 0,25 қилиб белгиланган. Мазкур меъёр Марказий банк томонидан кунлик баланс асосида тезкор (оператив) тарзда назорат қилиб борилади.

Лаҳзали ликвидлик кўрсаткичи – иқтисодий моҳиятига кўра ушбу норматив банкнинг омонатчилар олдидаги мажбуриятларини шу лаҳзада бажара олиш қобилиятини англатади.

«Жорий ликвидлик кўрсаткичи» ликвид шаклдаги банк активларини 30 кунгача бўлган муддатда йўқлаб олингунгача турадиган қисобварақлари бўйича мажбуриятлари суммаси орасидаги нисбатни билдиради.

Н4к **ЛА (1)**

ОВ (1)

Бунда: **ЛА** – қайтариш муддати 30 кунгача муддатда берилган банкнинг ликвид активлари ва кредитлар,

ОВ – қайтариш муддати 30 кунгача бўлган йўқлаб олингунгача турадиган мажбуриятлари.

Н4- меъёрининг йўл қўйиладиган энг кам миқдори 0,3 га тенг.

Тажибадан шу нарса маълумки, айрим тижорат банклари ўртасида юқори даромадни кўзлаган ҳолда талаб қилиб олгунга қадар ва қисқа муддатда қуйилган омонатлар ҳисобидан кредит бериш ва бошқа актив операцияларга узоқ муддатли тартибда жойлаштирадilar. Жалб этилган маблағларнинг муддати келган пайтда эса банк омонатчилар олдидаги ўз мажбуриятларини муддатида бажариш имконига эга бўлмайди. Бунинг натижасида банк ўз тўлов қобилиятини йўқотади. Бундай ҳолат банкнинг ўз фаолиятига салбий таъсир кўрсатибгина қолмасдан, балки омонатчиларнинг молиявий аҳволига қолаверса, банк тизими фаолиятига салбий таъсир кўрсатади. Банк операцияларини бажариш бўйича лицензияси қайтариб олинган банклар бунга яққол мисол бўла олади.

Мазкур ҳолатларга йўл қўймаслик мақсадида банк амалиётида актив ва пасив маблағларнинг миқдори ва муддатларини баланслаш талаблари ўрнатилди. Бу тўғрида жаҳон банк тажибасининг «банкнинг олтин қойдаси» деб номланувчи қойдаси амал қилади. Унга биноан банкнинг молиявий талаблари миқдори ва муддати унинг мажбуриятлари миқдори ва муддатларига мувофиқ келиши шарт.

Н4-нормативининг иқтисодий мазмуни шундан иборатки, қай даражада жами баланс активларининг ликвид қисми талаб қилиб олингунга қадар бўлган мажбуриятларни бир вақтнинг ўзида қайтариши мумкинлигидир. Мадомики бундай муддатли омонатчилар ҳар қандай вақтда банкдан ўз омонатларини талаб қилишлари мумкин.

Юқоридаги шартлардан келиб чиққан ҳолда, мазкур норматив банк томонидан омонатчилардан жалб қилинган маблағлар муддати билан уларнинг актив операцияларга жойлаштириш муддатларига қатъий мувофиқ келишини талаб этади.

Шунинг билан бир қаторда мазкур меъёрнинг бузилиши халқ хўжалигида бўладиган ҳисоб-китобларни секинлаштиришга олиб келиши мумкин.

«Қисқа муддатли ликвидлик кўрсаткичи» банкнинг қайтариш муддати 30 кундан то 1 йилгача бўлган депозитлар, олинган кредитлари ва бошқа қарз мажбуриятларига нисбати билан характерланади.

Н5к **А**

ДкК

Бунда: **А** – 30 кундан 1 йилгача муддатга берилган кредитлар.

Д – 30 кундан 1 йилгача муддатга жалб қилинган маблағлар ва депозитлар.

К – Банк сармояси.

Мазкур меъёرنинг энг юқори ўрнатилган миқдори 1 га тенг.

Бир қарз олувчига ва муассисга, банк акциядорларига молиявий жиҳатдан банкнинг қурби етмайдиган даражада катта миқдорда кредитлар берилиши тижорат банки учун жуда рисклидир. Шунинг учун «**Бир қарз олувчига тўғри келадиган рискнинг энг катта ҳажми**» меъёри ўрнатилади ва мазкур меъёр устидан қаттиқ назорат ўрнатиш талаб этилади.

$$\begin{array}{r} \text{Н6к} \\ \text{Кр} \\ \hline \text{К} \end{array}$$

Бунда: **Кр** – банк рискининг бир қарз олувчига тўғри келадиган жами суммаси кўшилган депозитлардан ташқари 75% балансдан ташқари мажбуриятлар.

К – банк сармояси.

Бу меъёр ҳукумат кафолати билан таъминланган кредитларга, жумладан, халқаро қарзлар бўйича такрор молияланадиган кредитларга тааллуқли эмасдир, қолган кредитлар учун қарз олувчи мажбуриятларининг умумий суммасидан республика давлат қимматли қоғозларни гаровга олиб, гаров суммасини 90% ҳажмда берилган қарзлар чегириб қолинади.

Ушбу меъёрга ўрнатилган энг юқори чегара 0,25 га тенг.

Бир қарз олувчига берилган кредитлар кўшилган (к) шу қарз олувчига нисбатан берган, банк сармоясидан 15% ортиқ бўлган балансдан ташқари мажбуриятлар суммасининг 75% жамланган қарз «катта» кредит ҳисобланади. «Катта» кредитлар тижорат банки Кенгаши бир овоздан қабул қилган қарори асосида берилади ва бу қарзлар бошқарув томонидан алоҳида назорат қилиб борилади. Лекин банк Кенгашининг бундай кредитлар бериш тўғрисида қарор қабул қилиш билан боғлиқ ваколати Бошқарувга берилишга рухсат этилмайди.

Бундан ташқари шуни таъкидлаш лозимки, банк учун «катта» тоифага кирадиган ва бир қарз олувчига бериладиган кредитлар суммасини шу қарз олувчининг ўз маблағлари суммасидан оширмаслик тавсия этилади.

«Катта» кредитларнинг ҳаммасига тўғри келадиган рискнинг энг юқори миқдори «катта» кредитлар жами миқдорининг ўз маблағлари, яъни банк капитали нисбати билан аниқланади.

$$\begin{array}{r} \text{Н7к} \\ \text{СК} \\ \hline \text{К} \end{array}$$

Бунда: **СК** – балансдан ташқари мажбуриятларнинг 75% билан ҳисобланган «катта» кредитларнинг жами суммаси.

К – банк сармояси.

Мазкур меъёр миқдори балансан ташқари мажбуриятлар билан ҳисобланиб берилган «катта» кредитларнинг жами миқдори банк капиталининг 5 баробаридан ошмаслиги керак.

Бир омонатчига (кредиторга) тўғри келадиган рискнинг энг юқори меъёри олинган кредит ёки омонатнинг энг юқори миқдори ва битта депозиторнинг депозит ҳисобидаги қолдиқ қийматини банкнинг ўз маблағлари миқдorigа нисбати билан аниқланади.

$$\text{Н8к} \quad \frac{\text{О}}{\text{К}}$$

Бунда: **О** – олинган кредит ёки омонатнинг энг юқори миқдори ва битта омонатчининг ҳисобрақамидаги, жорий рақамидаги ва қимматбаҳо қоғозлар бўйича операциялар қолдиқлари.

К – банк сармояси.

Ушбу меъёр учун ўрнатилган энг юқори миқдор,
1997 йил 1 июлдан 1998 йил 1 январгача – 1,0;
1998 йил 1 январдан 1999 йил 1 январгача – 0,75;
1999 йил 1 январдан 2000 йил 1 январга – 0,50.

Қимматли қоғозлар билан бўлган операцияларда ўз маблағидан фойдаланиш кўрсаткичи банкнинг олди-сотди учун харид қилган нодавлат қимматбаҳо қоғозлари миқдорини ўз маблағларига нисбати билан белгиланади.

$$\text{Н9к} \quad \frac{\text{Ц}}{\text{АК}}$$

Бунда: **Ц** – олди-сотди мақсадида қимматбаҳо қоғозларни сотиб олишга йўналтирилган банкнинг ўз маблағлари.

АК – акционер капитали.

Ўрнатилган меъёрнинг энг юқори даражаси 0,25 га тенг.

Банкнинг инвестиция учун ишлатилган ўз маблағлари меъёри жами инвестиция миқдорини банк сармоясига нисбати орқали ҳисобланади.

$$\text{Н10к} \quad \frac{\text{СИ}}{\text{АК}}$$

Бунда: **СИ** – банк инвестициясининг жами суммаси.

АК – акционер капитал.

Банкнинг бошқа банклар, корхоналар ташкилотлар устав фондига қўядиган жами инвестиция суммаси миқдорининг улуши банк сармоясининг 20% дан ва Низом фондининг 10% дан оширмаслик уқтирилган.

Мазкур меъёр учун ўрнатилган миқдор 0,5 га тенг.

Банк назоратининг яна бир муҳим соҳаларидан бири боғлиқ шахслар билан банк операцияларини ўтказиш ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги қонунининг 26-моддасига асосан банкка алоқадор бўлган шахслар билан банкка боғлиқ бўлмаган шахсларга нисбатан қулайроқ шартлар асосида битим тузишни таъқиқлайди ва Марказий банкка бундай битимлар бўйича чеклашлар белгилаш юзасидан ваколатлар берилган.

Банкнинг асосий акциядорлари, унинг раҳбарлари, ходимлари ва улар билан боғлиқ шахслар банк хизматларидан имтиёзли асосда фойдаланмасликлари ва амалдаги қонунларга риоя қилишлари керакдир.

Дахлдор шахслар – банк билан алоҳида муносабатда бўлган юридик ва жисмоний шахслар, хусусан:

◆ банк Кенгаши, банк бошқаруви, тафтиш комиссияси таркибига кирган барча шахслар, шунингдек, уларнинг яқин қариндошлари.

◆ банк низом фондинининг 10 фоизидан кўпроқ қисмига эга бўлган ҳар қандай юридик ёки жисмоний шахслар, ёхуд шу юридик шахсларнинг ҳар қандай раҳбарлари, шунингдек, уларнинг яқин қариндошлари.

◆ қонунга кўра банк фаолиятини назорат қилувчи юридик шахслар ва уларнинг бошқарувчилари.

«Йирик» ҳиссадор – бу, банк низом жамғармасидаги улуши 10 фоиздан ортиқ шахслардир.

Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, тижорат банклари дахлдор шахсларга имтиёзли шароит яратиб бермаслиги лозим. Имтиёзли шароит деганда қуйидагилар назарда тутилади:

◆ бошқа мижозлардан талаб қилинадиганидан кам ҳажмда фоизлар, бадаллар, бошқа тўловларни ундириш ёки таъминотни кам қабул қилиш;

◆ кредитни қайтариш муддатини етарли асосларсиз ўзгартириш;

◆ ўз табиатига, мақсадига ва йўл қўйиладиган рискга кўра банк дахлдор бўлмаган мижозлар билан тузмайдиган битимларни тузиш.

Тижорат банклари томонидан уларнинг фаолиятининг дастлабки икки йили мобайнида дахлдор шахсларга кредит бериш таъқиқланади.

$$\text{Н11к} \quad \frac{\text{КС*100}}{\text{АК}}$$

Бунда: **КС** – битта дахлдор шахсга берилган кредит миқдори.

АК – акционер капитал.

Банкнинг ҳар бир дахлдор шахсга берадиган кредит умумий суммаси банк сармоясининг 15 фоизидан ошмаслиги белгиланган, яъни:

$$\text{Н12к} \quad \frac{\text{СКС}}{\text{АК}}$$

Бунда: **СКС** – дахлдор шахсларга берилган жами кредитларнинг жами миқдори.

АК – акционер капитал.

Банк барча дахлдор шахсларга берадиган кредитлар умумий суммаси банк низом фондининг 100 фоизидан ошмаслиги лозим.

Бизнинг назаримизда, тижорат банклари юқорида санаб ўтилган иқтисодий меъёрларнинг белгиланган миқдорига ҳар доим амал қилиб боришни таъминлашлари учун қуйидаги соҳаларда самарали ишни ташкил этишлари лозим бўлади, яъни булар жумласига қуйидагилар киради:

- ◆ Банк портфели;
- ◆ Банк портфели билан боғлиқ риск;
- ◆ Банк баланси ликвидлиги;
- ◆ Ўз сармояси адекват таъминланиши;
- ◆ Зарарлар ўрнини қоплаш захирасини вужудга келтириш.

Иқтисодий меъёрларнинг белгиланган миқдорларига амал қилмаган банкларга нисбатан Марказий банк томонидан жарималар солиш ва бошқа тегишли иқтисодий жазо чоралари кўриб борилади.

2-§. Халқаро андозаларга мос келадиган ҳаракатдаги иқтисодий нормативлар

Ҳаракатдаги банк назоратига тегишли меъёрий ҳужжатлар Жаҳон банкининг Ўзбекистон республикаси банк тизимини ислоҳ қилиш лойиҳаси бўйича ишлаган чет эллик маслаҳатчилар кўмагида яратилган бўлиб, халқаро андозаларга мослаштирилгандир.

Жумладан, банк сармоясига бўлган талаблар юқори рискли банк активларини чегаралаш банк мажбуриятларининг ўз ўзидан чегараланишига олиб келишини назарда тутиб, банк сармоясининг банк мажбуриятларига нисбати кўрсаткичи бекор қилинди.

Тижорат банклари капиталининг етарлилигига қўйиладиган талаблар бўйича иқтисодий меъёрларни кўриб чиқишдан олдин айрим тушунчаларга изоҳ бериб ўтиш мақсадга мувафиқдир.

“Банк талаблари” - банк тамонидан жойлаштирилган барча қўйилмалари, масалан, банк томонидан берилган кредитлар ва бошқалар.

“Капитал захиралар” – солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар тўланганидан сўнг соф фойда ҳисобига шаклланган захиралар. Ушбу захираларга ажратиладиган чегирмалар миқдори очиб эълон қилинадиган ҳисоботда кўрсатилиши лозим. Захиралардан банк фаолиятида вужудга келадиган турли зарарларни улар юзага келиши биланок ҳеч қандай чеклашларсиз қоплаш учун фойдаланилади. Бунда мазкур захиралар ҳисобига қопланадиган барча зарарлар фойда ва зарарлар ҳисоботида акс эттирилиши керак.

“Умумий захиралар”² - банк фаолияти давомида умуман ёки бирор-бир фаолият тури (кредитлаш, инвестициялаш) натижасида юзага келиши мумкин бўлган зарарларни қоплаш учун, лекин айрим муайян операциялар бўйича зарарларни қоплашга захиралар яратиш мўлжалланмаган. Масалан, “яхши”² кредитларга доир зарарларни қоплаш ёки миллий валютани девальвациялаш учун мўлжалланган захиралар.

“Махсус захиралар” - “стандарт”, “субстандарт”, “шубҳали” ва “умидсиз” деб таснифланган кредит ва лизинг операциялари ёки бошқа алоҳида муайян активлар бўйича юзага келиши мумкин бўлган зарарларни қоплаш учун яратилган захиралар.

“Номоддий активлар” - моддий ва жисмоний шаклга эга бўлмаган номонетар, идентификацияланадиган активлар. Номоддий активларнинг жуда

¹ Ушбу ҳужжатда берилган таърифлар капиталнинг етарлилигини ҳисоблаш мақсадидагина ишлатилади ва Марказий банкнинг бошқа меъёрий ҳужжатларида кўрсатилган оидаларга тааллусли эмас.

² Марказий банк “яхши” кредитлар бўйича захираларни яратиш мажбурий талаб эмаслигини тан олади. Биро, банклар ыз хошишларига кыра солилар ва мажбурий тыловлар тыланганидан сынг олган фойда щисобига бундай захираларни ташкил илишлари мумкин. Халро банк амалиётида бундай захиралар миодори кредит суммасининг 2-3 фойзини ташкил илади.

кўп турлари мавжуд, жумладан, дастурий таъминот, фойдаланиш ҳуқуқи, маркетинг ва техник маълумотлар. Бироқ, банк фаолиятида энг кўп тарқалган номоддий актив гудвилдир.

“Гудвилл” - харидор томонидан банк сотиб олинаётганда унинг соф активлари қийматидан юқори тўланадиган сумма сифатида таърифланади (барча активларнинг бозор нархи ва барча мажбуриятларнинг бозор нархи ўртасидаги фарқ). Бу харидорнинг банкни сотиб олишда банкни харид қилиш ўз ичига банк ҳам қарздор, ҳам депозитор бўлган мижозлар билан кўп йиллардан бери ўрнатган муносабатлари ҳам киришини тушуниб етишини англатади.

Левераж – бу банк жами активларининг капитал билан таъминланганлик даражасини акс эттирувчи кўрсаткич. У биринчи даражали капиталнинг номоддий активлар қиймати, жумладан, гудвиллни чиқариб ташлаган ҳолда умумий активлар суммасига нисбати сифатида аниқланади.

Ликвидлик –бу банк мажбуриятларини бажариш ва активлар ўсишини молиялаш билан биргаликда депозитлар ва қарз маблағлари даражасининг пасайишини самарали бошқаришни билдиради.

Доимий бўлмаган мажбуриятлар исталган вақтда банкдан чиқиб кетиши эҳтимоли юқори бўлган йирик депозитлар қарзлардир. Бундай мажбуриятларга одатда қуйидагилар хосдир:

нисбатан катта миқдорда бўлиши;

сўндириш муддатининг қисқалиги;

мажбуриятлар эгалари банк билан мазкур мажбуриятлардан бошқа ҳеч қандай битимлар билан боғланмаган бўлади.

Захираларнинг ортиқча қисми - мажбурий захиралар фондига ажратмалар миқдоридан ошадиган банк маблағлари - банкнинг Марказий банкдаги вакиллик ҳисобварағидаги маблағлар қолдиғи.

Ликвид активлар - уларнинг яхши маълум бўлган бозор нархини шаклланишини таъминлайдиган доимий равишда сотилувчи ва сотиб олинувчи активларнинг алоҳида тури бўлиб, банклар уларни қисқа муддат ичида сотиб олишга тайёр бўлган харидорни топиши мумкин. Бундай активлар қаторига нақд пуллар, давлат қисқа муддатли облигациялари, қисқа муддатли (етти кунгача) банклараро кредитлар. Иқтисодий ҳамкорлик ва ривожланиш ташкилоти (ОЭСР) давлатлари ҳукуматлари ҳамда фонд бозори ривожланган давлатларининг машҳур транс миллий компанияларининг қимматли қоғозлари ҳам юқори ликвидликка эгадир.

Ноликвид активлар - бу бозор нархини котировка бўйича аниқлаш мумкин бўлмаган ва бу турдаги активларнинг харид нархи сотувчи ва харидор ўртасидаги келишув натижасида хусусий тарзда аниқланадиган активларга айтилади. Бундай активларнинг қиймати катта миқдордаги ўзгаришларга учраб туриши таққослашни қийинлаштиради. Бу турдаги активларга, масалан, кредитлар, қимматли қоғозлар бозорида котировкага эга бўлмаган ёки котировкаси қийин бўлган қимматли қоғозлар, асосий воситалар ва бошқалар киради. Тезда нақд пул миқдорини ошириш учун ноликвид активларни сотиш зарур бўлган ҳолда банк уларни зарар кўргани ҳолда сотиши мумкин.

Капиталнинг энг кам даражасига қўйиладиган талаблар

Янги очилаётган банклар устав капиталининг энг кам миқдори ЭКЮ пул бирлигининг тугаши муносабати билан бекор қилинди ва АҚШ долларига боғланди. У қуйидаги жадвалга мувофиқ белгиланади.

1- жадвал

	Аҳолиси 0,5 млн. кишидан кўп бўлган шаҳарларда очилаётган тижорат банклари учун	Аҳолиси 0,5 млн. кишидан кам бўлган шаҳарларда очилаётган тижорат банклари учун.	Чет эл капитали иштирокида очилаётган банклар учун	Хусусий банклар учун
2002 йил 1 январдан	2,5 млн. АҚШ доллари эквивалентида	1,25 млн. АҚШ доллари эквивалентида	5 млн. АҚШ доллари эквивалентида	1,25 млн. АҚШ доллари эквивалентида

Фаолият кўрсатаётган банклар эквиваленти 2 млн. АҚШ долларидан кам бўлмаган суммада умумий капиталга эга бўлишлари лозим. Фаолият кўрсатаётган банклар устав капиталини оширишга доир талаблар макроиқтисодий аҳвол, банкнинг молиявий ҳолати ва бошқа сабабларга кўра алоҳида банкларга қўйилиши мумкин.

Капитал таркиби

Тижорат банклари умумий капитали I-даражали капитал ва II-даражали капиталдан ташкил топган.

I-даражали капитал умумий капиталнинг 50 фоизини ёки ундан кўпини ташкил қилиши лозим. II-даражали капитал миқдори I-даражали капитал миқдоридан ошиб кетса, капиталнинг ошиб кетган қисми капитал ҳисобига киритилмайди.

I -даражали капитал қуйидагилардан иборат :

- a) Тўлиқ тўланган ва муомалага киритилган оддий акциялар,
- b) нокумулятив муддатсиз имтиёзли акциялар. Бу акциялар:
 - муайян сотиб олиш санаси ва шартларига эга эмас;
 - эгасининг хоҳишига кўра сотиб олиниши мумкин эмас;
 - банк акциядорлари умумий йиғилиши қарорига мувофиқ уларга доир дивидендлар тўланмаслиги мумкин;
 - улар бўйича ўтган даврдаги олинмаган дивидендлар тўланмайди;
- в) қўшимча капитал (капиталнинг ортиқча қисми) - оддий ва имтиёзли акциялар бозор нархининг уларнинг номинал қийматидан ошиб кетиши;
- г) тақсимланмаган фойда:
 - капитал захиралар;
 - аввалги йиллар тақсимланмаган фойдаси;
 - жорий йил зарарлари.

д) акция эгалари камчилигининг бирлашган корхоналар акциядорлик ҳисобварақларидаги улуши. Бу улуш шўъба корхоналари ҳисобварақлари банк молиявий ҳисоботларида бирлаштирилганда ва банк улуши бундай корхоналар капиталининг 100 фоиздан кам қисмини ташкил қилганда вужудга келади.

Дивиденд ставкалари ўзгариб турувчи имтиёзли акциялар I-даражали капитал ҳисобига киритилмайди.

II- даражали капитал қуйидагилардан иборат:

а) жорий йилдаги соф фойда;

б) рискни ҳисобга олган ҳолда активлар суммасининг 1,25 фоизи ва ҳисоб-китоблардан сўнг I-даражали 100 фоизли капиталдан ошмаган миқдордаги умумий захиралар (I-даражали капитал ва активлар ҳисоб-китоблардан сўнг I- даражали 100фоизли капиталдан ошмаган миқдордаги умумий захиралар (I- даражали капитал ва активлар ҳисоб- китоби қуйида келтирилган);

в) ҳисоб китоблардан сўнг I- даражали 100 фоизли капиталдан ошмаган миқдорда аралаш турдаги мажбуриятлар (акциядорлик ва қарз капитали тавсифларини ўзичига олган воситалар);

г) субординар қарз, бу банкнинг қарз мажбуриятлари шакли бўлиб, банк капиталини аниқлаш мақсадида ҳисоб-китоблардан сўнг I-даражали капиталнинг 50 фоизидан ошмаслиги керак. II-даражали капиталга кирувчи субординар қарз тўлаш муддати етиб келгунга қадар охириги 5 йил давомида йилига 30 фоизга камайиб бориши шарт. II-даражали капитал таркибига кирувчи субординар қарз қуйидаги талабларга жавоб бериши лозим:

- гаров таъминотига эга бўлмаслик;
- банк тугатилаётганда ушбу мажбуриятлар бўйича талаблар депозиторлар талаблари қондирилганидан сўнг амалга оширилиши;
- бошланғич тўлов муддати 5 йилдан ортиқ бўлиши.

Капиталдан чегирмалар капитал етарлилиги коэффициентлари ҳисоблангунча амалга оширилиши керак.

I-даражали капиталдан чегирмалар номоддий активлар, шу жумладан, Гудвиллни ўз ичига олади.

Умумий капиталдан чегирмалар қуйидагилардан иборат:

• бирлашмаган нобанк шўъба молия корхоналари капиталига инвестициялар, жумладан, бундай корхоналар капиталини ташкил қилувчи уларнинг ҳар қандай акциялари ва қарз мажбуриятлари;

• бирлашмаган нобанк номолиявий корхоналар капиталига инвестициялар, жумладан, бундай корхоналар капиталини ташкил этувчи ҳар қандай қимматли қоғозлар ва қарз мажбуриятлари;

• бирлашмаган банклар капиталининг ҳар қандай воситаларига инвестициялар.

Рискни ҳисобга олган ҳолдаги активлар

Баланс активлари риск даражаси бўйича 0, 20, 50, 100 фоизли тўрт гуруҳга бўлинади. Ҳар хил тоифали активлар нисбий рисклиги ўз зиммасига мажбуриятларни қабул қилган шахс тури ва гаров ёки кафолат тавсифига боғлиқ. Масалан, нақд пул 0 фоизли риск даражасига эга бўлса, тижорат кредитлари 100 фоизли рискли тоифасига киради. Бу тижорат кредитлари капиталнинг муайян суммаси билан тўлиқ таъминланган бўлиши кераклигини англатади.

Рискни ҳисобга олган ҳолдаги активлар суммаси ҳар бир актив баланс суммасини унга тегишли риск миқдорига кўпайтириш ва риск бўйича аниқланган активлар йиғиндиси орқали топилади. куйида банк активлари тоифаларининг таърифи келтирилган.

Рискдан ҳолис бўлган активлар (риск коэффиценти - 0 фоиз) куйидагиларни ўз ичига олади:

а) банкда ва унинг филиалларида нақд пул кўринишида сақланаётган миллий ва чет эл валютаси (жумладан, йўлдаги нақд пуллар ва банк омборларида ёки Марказий банк омборларида сақланаётган олтин қуймалар);

б) Марказий банк ва унинг ҳудудий бошқармаларида вакиллик ва захира ҳисобрақамларидаги маблағлар;

в) ҳукумат ва Ўзбекистон Республикаси Марказий банкига тўғридан-тўғри талаблар ва бу эмитентлар томонидан чиқарилган қимматли қоғозлар;

г) иқтисодий ҳамкорлик ва тараққиёт (ИХТТ) ташкилотига кирувчи мамлакатлар ҳукуматлари ва марказий банклари томонидан чиқарилган қимматли қоғозлар, шунингдек, бу мамлакатлар ҳукуматлари ва марказий банкларига қўйиладиган бошқа талаблар;

д) активлар ёки уларнинг Ўзбекистон Республикаси ва ИХТТга кирувчи мамлакатлар миллий валюталарига деноминация қилиниб, нақд пул билан таъминланган ҳамда банкда алоҳида чеклаб қўйилган депозит ҳисобрақамда сақланаётган қисми.

Минимал риск даражасига эга активлар (риск коэффиценти - 20 фоиз) куйидагилардан иборат:

а) ИХТТ давлатларида рўйхатга олинган депозитар институтларига нисбатан талаблар, шу жумладан, қарзлар ва пул бозори воситалари;

б) ИХТТ давлатларида рўйхатга олинган депозитар институтлари кредитлари билан таъминланган бошқа барча активлар. ИХТТ давлатлари депозитар институтларининг капитали бўлган қимматли қоғозлар юқори риск даражасига (100 фоиз) эга активлар қаторига киради;

в) банкнинг ИХТТ давлатлари маҳаллий ҳокимият органларига нисбатан талаблари, шунингдек, улар томонидан кафолатланган банк активлари. Бу талаблар ва кафолатлар бўйича тўловлар алоҳида лойиҳалар бўйича тушумлардан эмас, балки юқорида кўрсатилган ташкилотлар бюджети ҳисобидан амалга оширилади.

г) банкнинг Жаҳон банки, Халқаро Валюта Фонди, Европа тикланиш ва тараққиёт банки, Осиё тараққиёт банки каби халқаро кредит ташкилотларига нисбатан талаблари, шунингдек, бу ташкилотлар томонидан қафолатланган банк активлари;

д) жорий бозор қийматида бағланган ва Жаҳон банки, Халқаро Валюта Фонди, Европа тикланиш ва тараққиёт банки, Осиё тараққиёт банки каби халқаро кредит ташкилотлари томонидан муомалага чиқарилган қимматли қоғозлар билан таъминланган активлар ва уларнинг қисмлари;

е) банкнинг ИХТТга аъзо бўлмаган мамлакатларнинг миллий валюталарига деноминация қилинган ва миллий валютадаги мажбуриятлар билан қопланган, ИХТТга аъзо бўлмаган давлатлар Марказий Ҳукуматлари ва марказий банкларига нисбатан талаблари. Миллий валютага деноминация қилинмаган ва миллий валютада молиялаштириш суммасидан ошиб кетган активлар қисми риск даражаси юқори (100 фоиз) бўлган активлар қаторига киритилади.

з) жорий бозор қийматида баҳоланган ва Ўзбекистон Республикаси ҳукумати, Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ёки ИХТТга кирувчи давлатлар Марказий ҳукуматлари томонидан эмиссия қилинган ёки қафолатланган қимматли қоғозлар кўринишидаги гаров билан таъминланган ёки қафолатланган активлар, уларнинг қисмлари ва балансдан ташқари мажбуриятлар. қимматли қоғозлар банк тасарруфида бўлиши ва белгиланган тартибга мувофиқ унга берилиши лозим. Қафолатлар тўғридан-тўғри ва ҳеч қандай шартларсиз, яъни уларни қўллашни чекловчи бирон-бир қўшимча шартларни ўзида камраб олмаган бўлиши керак;

и) ўтказиш жараёнидаги пул ҳужжатлари (йўлдаги нақд пуллар ҳисобга кирмайди).

ўртача риск даражасига эга активлар (риск коэффиценти - 50 фоиз) қуйидагилардан иборат:

а) жисмоний шахсларга бир оилага уй-жой (хонадон) сотиб олиш ёки қуриш учун берилган ва дастлабки гаров (гаров предметиға эгалик қилишнинг имтиёзли ҳуқуқи) сифатида сотиб олинаётган ёки қурилаётган уй-жой (хонадон) билан таъминланган кредитлар. Бунда ссуда миқдорининг гаров қийматиға нисбати 60 фоиздан ошмаслиги керак. 60 ва ундан ортиқ кунга муддати ўтган, фоизлар ҳисоблаш тўхтатилган ёки реструктуризацияланган кредитлар риск даражаси юқори (100 фоиз) бўлган активлар тоифасига киради. Бир оила учун уй-жой қуриш мақсадида бериладиган кредитлар шу уй-жойда яшамокчи бўлган хусусий шахсларғагина берилиши керак. Банк дастлабки гаров ҳуқуқиға эга бўлмаса, бундай кредитлар рисклиги юқори (100 фоиз) бўлган активлар ҳисобланади;

б) банкнинг ИХТТга кирувчи давлатлар маҳаллий ҳокимият органларига нисбатан талаблари ёки бу талаблар ва қафолатлар бўйича тўловлар мазкур мажбуриятлар бўйича молиялаштириладиган муайян лойиҳа тушумларига боғлиқ бўлса, ушбу ташкилотлар томонидан қафолатланган активлар. Юқоридаги ташкилотлар томонидан эмиссия қилинган қимматли қоғозлар.

Юқори риск даражасига эга активлар (риск коэффиценти - 100 фоиз) куйидагилардан иборат:

а) банк томонидан берилган барча кредитлар, жумладан, тадбиркорлик тузилмалари, қишлоқ хўжалик, ишлаб чиқариш корхоналарига берилган кредитлар, шунингдек, истеъмол ва ипотека кредитлари.

б) банкнинг асосий воситалари, иншоотлари, жиҳозлари ва шахсий кўчмас мулки;

г) бошқа барча активлар.

Балансдан ташқари активлар.

Риск даражаси ҳисобга олинган активлар суммаси ҳисоб-китоб қилинганда барча балансдан ташқари активлар ҳисобга олинади, ички бозорда тузилган форворд, своп битимлари, сотиб олинган опционлар ва шунга ўхшаш бошқа (дереватив) воситалар бундан мустасно.

Балансдан ташқари моддаларнинг риск тоифаси куйидагича аниқланади: балансдан ташқари модданинг тўланмаган қолдиғи кредитни ҳисоблаш омилига кўпайтирилади. Олинган натижа балансдан ташқари модданинг баланс эквиваленти бўлиб, унга баланс ҳисобрақамлари қоидаларига мувофиқ тегишли риск даражаси белгиланади. Паст риск омили балансдан ташқари воситанинг Марказий банк учун қулай гаров ёки кафолат билан таъминланган ёки кафолатланган маълум бир қисмига қўлланиши мумкин.

Масалан, банк тижорат буюртмачи номидан 10 млн. сўмлик алоҳида депозит ҳисобрақами билан таъминланган молиявий захира аккредитивни чиқарди. Бундай аккредитивлар бўйича кредитни ҳисоблаш омили куйида кўрсатилганидек, 100 фоиз миқдориди белгиланади. Банкда алоҳида депозит ҳисобрақам билан таъминланган баланс активлари 0 фоиз миқдориди баланс рисклиги даражасига эга. Баланснинг якуний риск даражаси 10 миллион сўмни кредитни ҳисоблаш омилига 1.00 (100 фоиз) ва 0 фоизли рискли тоифасига кўпайтириш орқали аниқланади.

100 фоизли кредитни ҳисоблаш омили қўлланадиган балансдан ташқари моддаларга куйидагилар киради:

а) номидан кафолатлар ёки захира аккредитиви берилган банк миждози битим ва бошқа мажбуриятларга мувофиқ ҳолда учинчи томонга мажбуриятларни қоплашга лаёқатсиз бўлса, банкнинг учинчи томонга тўловлар тўғрисидаги юридик жиҳатдан чақириб олинмайдиган мажбуриятларини ўзида акс эттирган бевосита кредит ўрнини босувчилар, жумладан, умумий кафолатлар, захира аккредитивлари ва бошқа шунга ўхшаш битимлар;

б) қайта сотиб олиш ҳақидаги келишув ёки белгиланган шартларда активларни банкка қайтариш ҳақидаги келишувга мувофиқ сотилган активлар;

в) активларни келажакда маълум бир муддатга сотиб олиш мажбурияти.

50 фоизли кредитни ҳисоблаш омили қўлланадиган балансдан ташқари моддалар куйидагилардан иборат:

а) битим кафолатлари ёки муайян битимга нисбатан аккредитивлар сингари битимлар билан боғлиқ мажбуриятлар. Бу мажбуриятлар агар номидан мажбуриятлар чиқарилган банк мижози номолиявий тижорат мажбуриятларини амалга оширолмаган бўлса, банкнинг учинчи шахсга компенсация тўлаш бўйича чақириб олинмайдиган мажбуриятлари ҳисобланади. Масалан, мол етказиб берувчи ёки субпудратчи сифатида маълум бир функция бажарилишини кафолатловчи аккредитив;

б) бошланғич тўлов муддати бир йилдан ортиқ бўлган кредит линияси ёки шунга ўхшаш келишув сингари кредит беришга доир мажбуриятларнинг бажарилмаган қисми.

20 фоизли кредитни ҳисоблаш омили қўлланиладиган баланسدан ташқари моддалар куйидагилардан иборат:

а) товарларни етказиб бериш билан таъминланган хужжатли аккредитив сингари савдо билан боғлиқ мажбуриятлар. Улар қисқа муддатли ёки ўз-ўзини тугатувчи бўлиши керак;

б) бошланғич тўлов муддати бир йил ва ундан кам бўлган кредит линияси ёки шунга ўхшаш келишув сингари кредит беришга доир мажбуриятларнинг бажарилмаган қисми.

Дереватив (ҳосилавий) воситалар

Банк томонидан форвард келишувлари, своплар, опционлар ва шунга ўхшаш ҳосилавий шартномалар амалга оширилганда, у битимлар тўлиқ номинал қийматида кредит рисклигига учрамайди. Банк учун агар шартнома мажбуриятлари контрагентлар томонидан бажарилмаган бўлса, нақд пул маблағлари оқимини алмаштиришнинг потенциал қиймати риск ҳисобланади.

Банклар ички ва ташқи бозорларда бундай ички бозорлар Базель келишуви талабларига мувофиқ бозор асосида битимлар қийматини белгилаш учун етарли даражада ривожланмас ва банклар бундай операцияларни ўтказишга тайёрлигини кўрсата олмас экан, акциядорлик капитали, олтидан ташқари бошқа қимматбаҳо металллар ва бошқа товарларга асосланган форвард ва своп келишувлари, опционлар ва бошқа шунга ўхшаш ҳосилавий битимлар тузишга ҳақли эмас. ҳосилавий воситаларни ўз ичига олувчи операцияларни амалга ошириш учун рухсатнома Марказий банк томонидан берилади.

Ҳозирги кунда фоиз ставкаси ва валюта билан боғлиқ барча шартномалар учун банклар “дастлабки рискка мойиллик усули”ни (ДТМУ) қўллашлари мумкин. Бу усулга мувофиқ қўшимча равишда капитал билан таъминлаш миқдори шартнома тури, уни тўлаш санаси ва номинал қийматидан келиб чиққан ҳолда қайта қисоблаш омили ёрдамида аниқланади.

Бу усул асосий омили тўлаш муддати, фоиз ставкалари ҳамда нархлар тавсифи ва уларнинг ўзгарувчанлиги бўлган битим нархларини ташкил этишга бозор қонуниятлари асосида ёндашишни тан олмайди. Бозор асосида ёндошиш шартномани аниқроқ баҳолаш имконини беради. Бироқ, ДТМУ усули барча

банклар томонидан бозор усулидан фойдаланиш учун шароитлар яратилгунча қўлланиши шарт.

Ҳосилавий воситанинг баланс эквиваленти ҳисоблаш омилини ҳар бир воситанинг асосий номинал қийматига кўпайтириш орқали аниқланади (2-жадвал). ҳисоблаш омили миқдори восита тавсифи ва барча воситалар бўйича қолган қоплаш муддатига боғлиқ, бошланғич қоплаш муддати қўлланиладиган валютавий шартномалар ва олтин бундан мустасно. Юқоридаги усул бўйича ҳисобланган эквивалентларга қарздор тури, кафолат табиати ва таъминотига қараб баланс воситалари сингари риск қўлланилади.

Ҳосилавий воситаларни ҳисоблаш омили

2-Жадвал

Тўлов муддатлари	ҳосилавий воситалар	
	Шартномадаги фоиз ставкаси асосланган	Шартнома ва олтин алмашув курсларига асосланган
Бир йилгача	0,5%	2,0%
Бир йилдан икки йилгача	1,0%	5,0% (масалан 2%қ3%)
қўшимча ҳар бир йил учун	1,0%	3,0%

Таваккалли активлар умумий суммасидан чегирмалар кредит ва лизингга доир юзага келиши мумкин бўлган зарарларни қоплаш учун ташкил этилган махсус захираларни ўз ичига олади.

Капиталнинг етарлилигига қўйиладиган талаблар.

Қуйидаги белгиланган капиталнинг етарлилиги талаблари фақат капитал етарлилигининг энг кам даражаси ва кредит рисклиги (мижознинг молиявий аҳволи ёмонлашиши оқибатида банк олдидаги мажбуриятларини бажара олмаслик рисклиги) ни акс эттиради.

Марказий банк “Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисида”ги қонуннинг 52-моддаси ва “Банклар ва банк фаолияти тўғрисидаги” қонуннинг 25-моддасига мувофиқ банклардан банк фаолияти, иқтисодий вазият ва молиявий аҳволига хос рискка қараб капитал етарлилигининг янада юқори коэффициентлари таъминланишини талаб қилиши мумкин. Бундай рисклар ўз ичига қуйидагиларни олади ва улар билан чекланиб қолмайди: муаммоли кредитларнинг катта миқдори, соф зарарлар, активларнинг катта миқдорда ўсиши, фоиз ставкалари бўйича юқори даражали рискнинг юзага келиши ва таваккалли фаолиятга жалб қилиниши.

Капиталнинг етарлилик коэффициентлари:

а) рискка асосланган капиталнинг умумий суммаси (ТАКУС) чегирмаларни ҳисобга олган ҳолда I-даражали капитал ва II-даражали капитал йиғиндиси сифатида аниқланади;

б) рискни ҳисобга олган ҳолдаги активлар умумий суммаси (ТҲОАУС) чегирмалар ажратилиб, риск ҳисобга олинган ҳолдаги баланс ва балансдан ташқари активлар йиғиндиси сифатида аниқланади;

в) умумий капиталнинг етарлилик коэффиценти K1 куйидагича ҳисобланади:

$$K1 \text{ қ ТАКУС/ТҲОАУС}$$

K1 нинг минимал рухсат этилган даражаси 0.1 га тенг (10 фоиз)

г) I-даражали капиталнинг етарлилик даражаси куйидагича аниқланади:

$$K2\text{қI-даражали капитал /ТҲОАУС}$$

K2 нинг минимал рухсат этилган даражаси 0.05 га тенг (5 фоиз)

д) I-даражали капитал рискка асосланган умумий капиталнинг 50 фоизидан кам бўлмаслиги керак.

Капиталнинг етарлилик даражаси талаблари билан бир қаторда тижорат банклари номоддий активлар ва Гудвилл чегириб ташланган I-даражали капиталнинг умумий активлар суммасига нисбати орқали аниқланадиган левераж коэффицентиغا риоя этишлари керак:

$$K3\text{қI-даражали капитал / (Умумий активлар - номоддий активлар - Гудвилл)}$$

Левераж коэффицентининг минимал рухсат этилган даражаси 0.06 га тенг (6 фоиз)

Ликвидликни баҳолаш

Барча тижорат банклари жорий ликвидлик меъёрларини бажаришлари лозим, улар жорий активларнинг (тўлов муддати 30 кунгача бўлган барча ликвидлик активлари, банк қўйилмаларининг бир марта бўлса ҳам муддати узайтирилган ва ёки аввал берилган ссудаларни тўлаш учун, шунингдек, қайтариш муддати ўтиб кетган кредитлар истисно қилинади) талаб қилиб олингунча мажбуриятлар суммаси нисбатига ва ижро этиш муддати 30 кунгача бўлган ҳолда аниқланади. Ушбу кўрсаткич 30 % дан кам бўлмаслиги керак.

Банк ликвидлигини таҳлил қилувчи давр (ойлик, чораклик, йиллик) мобайнида ўзгаришлар тенденциясига аҳамият бериши ва ўзгаришлар аҳамиятини ҳамда характерини ўтган даврларга нисбатан баҳолаши, ресурслар жалб қилишнинг ўтган ва жорий стратегияларини баҳолаши, шунингдек имкони бўлса, ўхшаш банклар билан таққосланиши лозим.

Ликвидлик коэффицентлари ўз-ўзидан ликвидликнинг етарлилиги бўйича аниқ маълумот бермайди, уларга умумий баҳонинг бир қисми сифатида қараш керак. куйида ликвидлик коэффицентлари бўйича мисоллар келтирилган;

Ликвид активлар (заҳиранинг ортиқча қисми, эркин айирбошланадиган валюта, ДҚО лари, бошқа банклардаги вакиллик ҳисобварақлари) / жами активлар;

Доимий бўлмаган мажбуриятлар (йирик депозитлар маълум манбалардан олинган қарзлар) / жами активлар.

Ликвид активлар / Доимий бўлмаган мажбуриятлар.

Барча юқорида келтирилган кўрсаткичлар куйидаги маълумотни акс

этиради - ушбу кўрсаткичларнинг пасайиши банкнинг ресурсларнинг барқарор бўлмаган манбаларга таянганлиги ёки банк портфелдаги юқори ликвидли активлар улушининг камайганлигини англатади.

Кредитлар/Депозитлар - депозитлар, айниқса, майда омонатчиларга тегишли қисми одатда ресурсларнинг барқарор манбаидир. Кўрсаткичнинг жуда юқори қиймати (80 фоиздан ортиқ) ва / ёки ўсиши дастлабки муаммолар банкдан чиқиб кетадиган ресурслар (банклараро бозорлардан олинган қисқа муддатли қарзлар) манбаларига бўлган талабнинг пастлигини билдиради.

Гаровга қўйилган қимматли қоғозлар жами қимматли қоғозлар - гаровга қўйилган қимматли қоғозлар умумий кўрсаткичи бўлиб, у ликвидликка тезкор талабларни қоплаш учун қўлланила олмайди.

Банк раҳбарияти жорий ликвидликдан ташқари ўзининг ликвидлик кўрсаткичлари тўпламини ишлаб чиқиши ва ундан фойдаланиши мумкин. Мазкур кўрсаткичлар мазмунли бўлиши ва ҳар доим банкнинг молиявий ҳолатини боғоловчи бошқа маълумотлар билан биргаликда баҳоланиши лозим.

Бир қарздор ёки ўзаро дахлдор қарздорлар гуруҳига тўғри келувчи рискнинг энг юқори даражаси

Бир қарздор ёки ўзаро дахлдор қарздорлар гуруҳига тўғри келувчи рискнинг энг юқори даражаси 1 даражали банк капиталининг 15 фоиздан ошмаслиги керак.

Ишончли кредитлар учун рискнинг энг юқори даражаси 1- босқичли банк капиталининг 5 фоиздан ошмаслиги зарур.

Банкнинг барча йирик кредитларининг умумий ҳажми 1- босқичли банк капиталидан 8 мартадан ортиқ ошиб кетиши мумкин эмас.

Банклар томонидан қимматли қоғозларга қўйилмаларни амалга оширишларига доир чекловлар

Банклар қўйидаги шартлар бажарилган ҳолларда қимматли қоғозларга қўйилмаларни амалга оширишлари мумкин:

а) банкнинг бир корхона устав капиталига, шунингдек, ушбу корхонанинг бошқа қимматли қоғозларига қилган қўйилмаси миқдори биринчи даражали банкрегулятив капиталининг 15 фоиздан ошмаслиги керак. Ушбу меъёр бир эмитентнинг ҳам «Инвестициялар» ҳисобварақлари, ҳам «қимматли қоғозлар олди-сотдиси» ҳисобварақлари бўйича нодавлат қимматли қоғозларига қилинган банк қўйилмаларини ҳисобга олган ҳолда ҳисоблаб чиқилади;

б) банкнинг барча эмитентлар устав капиталига ва бошқа қимматли қоғозларига қилган инвестициялари миқдори биринчи даражали банк регулятив капиталининг 15 фоиздан ошмаслиги керак;

в) олди-сотди учун нодавлат қимматли қоғозларига қилинган банк қўйилмаси миқдори биринчи даражали банк регулятив капиталининг 25 фоиздан ошмаслиги керак.

Банк исталган корхона (молиявий институтлардан ташқари) устав капиталининг 20 фоизидан ортиғига тўғрдан-тўғри ёки билвосита (шўъба корхоналари орқали) эғалик қилиши мумкин эмас.

Агар эмитент фаолияти ёки амалдаги ёхуд режалаштирилаётган банк инвестициялари миқдори омонатчилар, кредиторлар ва акциядорлар манфаатларига зиён етказиши мумкинлиги ёки инвестицияларни бошқаришда банк тажрибаси етарли эмаслиги аниқланса, Марказий банк исталган эмитент қимматли қоғозларига банк томонидан киритиладиган инвестициялар миқдorigа қўшимча чекловлар белгилаш ҳуқуқига эга.

Гаров ҳуқуқларини амалга ошириш натижасида қимматли қоғозлар олинган ҳолларда банк 1 ой муддат ичида олинган қимматли қоғозларни сотиши шарт. Агар қимматли қоғозлар кўрсатилган муддатда сотилмаса, улар «қимматли қоғозлар олди-сотдиси» ёки «Инвестициялар» ҳисобварағларига ўтказилади.

3-§. Тижорат банклари томонидан иқтисодий нормативларга риоя этиш амалиётининг таҳлили

Тижорат банклари фаолиятига нисбатан республика Марказий банки томонидан ўрнатилган дастлабки, асосий иқтисодий нормативлардан бири банк капиталининг минимал миқдори кўрсаткичидир.

Халқаро банк амалиётида банк устав капиталининг минимал миқдори 5 млн. АҚШ доллари атрафидаги миқдорни ташкил этади. Шу сабабли, банк капиталини халқаро андозалар бўйича етарли бўлиши учун 5 млн. доллар миқдорида шакллантириш лозим.

Республикамизда хорижий капитал иштирокидаги банкларга нисбатан белгиланган устав капиталининг минимал миқдори халқаро андозаларга мос келади. Яъни 1998 йил 1 январдан бошлаб ушбу миқдор 5,0 млн. АҚШ доллари қилиб белгиланган.

Ўзбекистон Республикасида давлат мустақиллигининг дастлабки даврларидан бошлабқ тижорат банкларининг капитал базасини мустақамлашга катта эътибор берилди. Республика Марказий банкнинг 1998 йил 2 ноябрдаги 420-сонли йўриқномасига асосан 1999 йил 1 январдан бошлаб аҳолиси 0,5 млн. кишидан ортиқ бўлган шаҳарларда ташкил этиладиган тижорат банклари учун устав капиталининг минимал миқдори 2,0 млн. АҚШ доллари миқдорида белгилаб қўйилди. Аҳолиси 0,5 млн. кишидан кам бўлган шаҳарларда ташкил этиладиган банклар учун бу кўрсаткич 1,0 млн. доллар қилиб белгиланди. 2000 йилнинг 1 январидан бошлаб банкларнинг устав капиталининг минимал миқдори янада оширилди ва унинг миқдори мос равишда 2,5 млн. ва 1,25 млн. АҚШ доллари эквиваленти миқдорида белгилаб қўйилди. Демак, бир йил ичида тижорат банкларини устав капиталининг минимал миқдорини 25 фоизга ошириш мажбурияти белгилаб қўйилди. ҳолбуки, 1999 йил 1 январга қадар тижорат банклари устав капиталининг минимал миқдори аҳолиси 0,5 млн. кишидан ортиқ бўлган шаҳарларда ташкил этиладиган тижорат банклари учун 1,5 млн. АҚШ доллари эквиваленти миқдорида, аҳолиси 0,5 млн. кишидан кам бўлган шаҳарларда ташкил этиладиган банклар учун эса 0,75 млн. АҚШ доллари миқдорида белгилаб қўйилган эди.

Республикамизда хусусий банклар очилишини рағбатлантириш мақсадида, уларга нисбатан устав капиталининг минимал миқдори нисбатан кичик қилиб белгиланган. 1998 йил 1 январдан бошлаб хусусий тижорат банклари устав капиталининг минимал миқдори 0,3 млн. АҚШ доллари эквиваленти миқдорида белгиланган.

2001 йилнинг 31 декабрь ҳолатига мамлакатимизнинг барча тижорат банкларида мазкур нормативнинг белгиланган даражасини бажаришга эришилган.

Тижорат банклари фаолиятига нисбатан қўлланилаётган муҳим нормативлардан бири банк капиталининг етарлилик даражаси ҳисобланади. Ушбу норматив банк жами капитали суммасини банк активларининг рискка тортилган сўммасига бўлиш йўли билан аниқланади ва унинг минимал миқдори

0,10 қилиб белгиланган. 1999-2001 йиллар мобайнида республикамизнинг барча тижорат банклари ушбу коэффициентни бажаришга эришди. □

Айни вақтда, капиталнинг етарлилик нормативини бажаришда айрим банкларда муаммо юзага келиши мумкин. Масалан, 2001 йилнинг 31 декабрь ҳолатига «Ўзтадбиркорбанк»да бу кўрсаткичнинг бажарилиши 0,19 ни, «ХИФ»банкда эса 0,14 ни ташкил қилди. Ушбу банкларда юқори рискли активларни сезиларли даражада ўсиши мазкур нормативни бажарилишида қийинчилик туғилишига олиб келади.

Республикамиз тижорат банкларига нисбатан қўлланилаётган учинчи иқтисодий норматив банк асосий капиталининг, яъни биринчи даражали банк капиталининг етарлилик коэффициенти деб аталади. Коэффициентнинг мазмуни шундан иборатки, ҳар бир тижорат банкида асосий капиталнинг жами капиталдаги улуши 50 фоиздан кам бўлмаслиги лозим. Амалга оширилган таҳлил натижалари шуни кўрсатдики, республикамизнинг барча тижорат банкларида ушбу нормативга риоя этиш билан боғлиқ муаммолар мавжуд эмас. Бунинг асосий сабаби шундаки, биринчидан, банклар капиталининг асосий қисми устав капиталдан иборат; иккинчидан, банклар активларининг таркибида юқори рискли активларнинг улуши ривожланган хорижий давлатлар тижорат банкларидаги каби юқори эмас. Шу сабабли, банклар ушбу нормативни бажаришда қийинчиликлар сезишмайди. Масалан, 2001 йилнинг 31 декабрь ҳолатига барча тижорат банкларининг жами капитали 496090 млн. сўмни ташкил қилгани ҳолда, биринчи даражали капитал сўммаси унинг 89,9 фоизини ёки 446447 млн. сўмни ташкил қилди. □

Амалдаги тўртинчи иқтисодий норматив левераж ҳисобланади. Левераж банк капиталини валюта балансга бўлиш йўли билан аниқланади. Унинг минимал миқдори 0,10 қилиб белгиланган. 1999-2001 йиллар мобайнида республикамиз тижорат банклари томонидан иқтисодий нормативларга риоя этиш амалиётининг таҳлили мазкур нормативларга риоя этиш борасида жиддий муаммолар мавжуд эмаслигини кўрсатди. Фақат айрим тижорат банкларида, хусусан, «Тадбиркорбанк»да, «Ипак йўли» банкида бу норматив белгиланган минимал миқдорга яқин даражада бажарилган. Бу эса ҳозирги, фоиз ставкалари, баҳоларнинг ўзгарувчанлиги шароитида, банкларнинг тўловга қобиллигини таъминлаш борасида сезиларли муаммоларни юзага келишига сабаб бўлиши мумкин.

Молиявий левераж кўрсаткичи республикамизда тавсия характерига эга ва миқдорига кўра халқаро андозалардан фарқ қилади. Масалан, АҚШда бу кўрсаткич 0,05 (1:20) ни, Англияда 0,05 (1:20) ни, Люксембургда 0,03 (1:33) ни,

□ Ўзбекистон Республикаси Марказий банки «Тижорат банклари фаолиятини лицензиялаш ва тартибга солиш» департаментининг жорий ҳисобот маълумотлари.-Тошкент, 2002, 18 февраль.

□ Ўзбекистон Республикаси Марказий банки «Тижорат банклари фаолиятини лицензиялаш ва тартибга солиш» департаментининг жорий ҳисобот маълумотлари.-Тошкент, 2002, 18 февраль

Швейцарияда 0,12 (1:8,2) ни ташкил этади. Франция ва Германияда бу кўрсаткич конун ҳужжатларида белгилаб олинган. □

Республикамиз тижорат банкларининг жорий фаолиятининг барқарорлигини тавсифловчи норматив жорий ликвидлилик коэффиценти ҳисобланади. Ушбу коэффицентнинг минимал даражаси 0,30 қилиб белгиланган.

Жорий ликвидлилик коэффиценти (ЖЛК) қуйидаги тартибда ҳисобланади:

ЖЛКҚ (ЛАҚЯҚҚ)/(ТДҚ ЯТТ)

Бунда:

ЛА-ликвидли активлар.

ЯҚҚ-яқин 30 кун ичида қайтариладиган қуйилмалар.

ТД-трансакцион депозитлар.

ЯТТ-яқин 30 кун ичида тўланадиган тўловлар.

1999 йилнинг 31 декабрь ҳолатига республикамизнинг барча тижорат банкларида жорий ликвидлилик коэффиценти бажарилган. Айниқса, «Ғалла»банкда (2,96), «Олим»банкда (1,02), «Траст»банкда (1,13), «Приват»банкда (1,44)да коэффицентнинг бажарилиш даражаси юқори бўлган. Бунинг асосий сабаби мазкур банкларнинг активлари таркибида ликвидли активлар салмоғининг юқори бўлганлиги, берилган кредитларнинг сезиларли қисмини қайтарилишини норматив ҳисобланаётган даврга тўғри келганлиги ва банк тўловларининг камайганлиги билан изоҳланади. Масалан, «Траст»банкда мазкур санада ликвидли активларнинг банк жами активларидаги салмоғи 30,1 фоизни ташкил қилди.

2000 йилнинг 31 декабрь ҳолатига барча тижорат банкларида жорий ликвидлилик коэффицентини бажарилишига эришилган. Юқорида санаб ўтилган банкларда мазкур коэффицентни янада юқори даражада бажарилишига эришилган. Бу эса қайд этилган сабабларнинг асосли эканлигидан далолат беради.

2001 йилнинг 31 декабрь ҳолатига республикамизнинг барча тижорат банкларида жорий ликвидлилик талаби бажарилган. Шуниси характерлики, биз юқорида қайд этиб ўтган тижорат банкларидан иккитасида-«Ғалла»банкда ва «Траст»банкда олдинги даврга нисбатан жорий ликвидлилик коэффицентининг кескин пасайганлиги кузатилди. Масалан, «Ғалла»банкда бу кўрсаткич 0,78 ни, «Траст»банкда эса 0,68 ни ташкил қилди.» Бунинг асосий сабаблари қуйидагилардан иборат:

а) Банкларнинг мажбурий тўловлари ҳажмининг ошиши.

Бизга маълумки, «Ғалла»банк асосан марказлашган ресурслар ҳисобидан фаолият юритади. Марказлашган ресурслар бўйича тўловлар сўммасининг таҳлил қилинган даврда ошганлиги банкнинг жорий ликвидлилик даражасини олдинги даврларга нисбатан сезиларли даражада пасайишига олиб келди.

□ Э.Н. Василен. Регулирование деятельности коммерческого банка.-М.: Финстатинформ, 1995-с. 43.

Жорий ликвидлилик коэффициентининг даражасига кучли ва бевосита таъсир кўрсатадиган омил трансакцион депозитлар миқдорининг ўзгариши ҳисобланади. Мазкур иккала банкда таҳлил қилинган даврда жорий ликвидлилик даражасининг пасайишига ушбу омил таъсир этмади. Чунки бу даврда трансакцион депозитлар салмоғининг ошиши юз бермади. Масалан, 1999 йилнинг декабрь ҳолатига трансакцион депозитларнинг жами депозитлар ҳажмидаги салмоғи «Ғалла»банкда 78,5 фоизни, «Траст»банкда эса 83,6 фоизни ташкил этди. 2001 йилнинг 31 декабрь ҳолатига келиб бу кўрсаткич банкларда мос равишда 53,2 ва 77,6 фоизларни ташкил этди. Демак, бу ерда пасайиш кузатилган. ҳолбуки, трансакцион депозитлар салмоғининг пасайиши банкнинг жорий ликвидлилик даражасини ошишига олиб келиши лозим эди.

б) Банкларнинг жами активлари таркибида ликвидли активлар салмоғининг пасайиши.

1999 йилнинг 31 декабрь ҳолатига ликвидли активларнинг жами активлар ҳажмидаги салмоғи «Ғалла»банкда 3,9 фоизни, «Траст»банкда эса 30,1 фоизни ташкил қилди. 2001 йилнинг 31 декабрига келиб бу кўрсаткичлар мос равишда 3,5 ва 24,7 фоизни ташкил қилди.

Ривожланган хорижий давлатлар банк амалиётида, хусусан, Германия, Австрия, Япония давлатларининг банк амалиётида жорий ликвидлилик коэффициенти қўлланилади. Лекин бу кўрсаткич уларнинг марказий банклари томонидан директив тарзда жорий қилинмаган, балки ҳар бир тижорат банкининг ўзи мустақил равишда белгилайди. Бунинг устига, ривожланган хорижий давлатлар банк амалиётида пул маблағлари кўринишидаги активларнинг жами активлар ҳажмидаги салмоғи кичик, трансакцион депозитларнинг банк депозит базасидаги салмоғи 48-50 фоизни ташкил этади. Шу сабабли, уларда жорий ликвидлилик коэффициентининг қўлланилиши Ўзбекистон тижорат банкларидаги каби кассали активларни йирик миқдорда тўпланиб қолишига олиб келмайди.

Мамлакатимиз тижорат банкларига нисбатан қўлланилаётган олтинчи норматив битта мижозга ёки мижозлар гуруҳига тўғри келадиган рискнинг максимал миқдори, таъминланган ссудалар деб аталади. Мазкур норматив биринчи даражали капиталга нисбатан ўрнатилган бўлиб, унинг бажарилиши банкнинг кредит портфелини диверсификация даражасини тавсифлайди. Унинг даражаси қанчалик кичик бўлса, кредит портфелининг диверсификация даражаси шунчалик юқори бўлади.

1999-2001 йиллар мобайнида мазкур нормативга риоя этиш амалиётини таҳлил қилиш натижалари шуни кўрсатдики, республикамизнинг деярли барча йирик банкларида ушбу норматив талаблари бажарилган. ўрта ва кичик банкларнинг айримларида норматив талаблари бузилган. Масалан, 1999 йилнинг 31 декабрь ҳолатига «Наманганбанк»да мазкур нормативнинг бажарилиш даражаси 0,44 ни, «АБН Амробанк»да 0,34 ни, «Уйжойжамғармабанк»да 0,25 ни, «ЎздЭУ»банкда 0,32 ни ташкил қилди. Бунинг асосий сабаби шундаки, мазкур банкларнинг кредит қуйилмаларининг асосий қисми кам сонли бир гуруҳ мижозларда тўпланиб қолган. Масалан, «Уйжойжамғармабанк»ни олайлик. Банк кредитларининг асосий қисми аҳолига

уй-жой куриш билан боғлиқ бўлиб, бу вазифа «Тошкенткурилиш» акциядорлик жамияти орқали амалга оширилади.

Мазкур норматив талабларининг бузилиши банклар фаолиятини жиддий кредит рискига дучор қилади.

Республикамиз тижорат банклари фаолиятига нисбатан қўлланилаётган навбатдаги норматив битта мижозга ёки мижозлар гуруҳига тўғри келадиган рискнинг максимал миқдори, таъминланмаган ссудалар деб номланади. Бу норматив ҳам биринчи даражали капиталга нисбатан ўрнатилган бўлиб, унинг максимал даражаси 0,05 қилиб белгиланган. Мазкур нормативнинг бажарилиши банкнинг кредит рискдан сезиларли даражада ҳимояланиш имконини беради. Чунки мижозларнинг пул оқимига ташқи тақсирлар кучли тарзда таъсир этиб турган ҳозирги шароитда таъминланмаган ссудаларни битта мижозга ёки мижозлар гуруҳига йирик миқдорда берилиши банкни жиддий тарзда кредит рискига дучор қилиши мумкин.

Мазкур нормативга республикамиз тижорат банклари томонидан 1999-2001 йиллар мобайнида риоя этиш амалиётини таҳлил қилиш натижалари шуни кўрсатдики, республикамизнинг «Ўзинвест» банккидан ташқари барча банкларида бу нормативнинг доимий асосда бажарилишига эришилган. Мазкур банкда 1999 йил мобайнида бир неча бор норматив шартларини бузилишига йўл қўйилган. Масалан, 1999 йилнинг 31 декабрь ҳолатига «Ўзинвест» банкда мазкур нормативни бажарилиш даражаси 0,11 ни ташкил этган. Миқдорий жиҳатдан олганда бу жиддий бузилиш эмас, чунки норматив бажарилишнинг максимал миқдори сифатида ўрнатилган.

Мамлакатимиз тижорат банкларига нисбатан белгиланган амалдаги саккизинчи иқтисодий норматив барча йирик кредитлар учун рискнинг максимал миқдори, деб аталади. Мазкур норматив биринчи даражали капиталга нисбатан белгиланган бўлиб, унинг максимал миқдори 8,00 қилиб белгиланган. Яъни банк томонидан берилган барча йирик кредитлар миқдори биринчи даражали банк капитали сўммасидан 8 мартадан ошиб кетмаслиги лозим.

Йирик кредит деганда битта мижозга бериладиган, банк капиталининг 15 фоизидан ошадиган кредитга айтилади.

Йирик кредитларга нисбатан ўрнатилган мазкур норматив халқаро андозалардан келиб чиққан ҳолда ўрнатилган. Масалан, Германияда ҳам йирик кредитларнинг умумий суммаси учун капиталга нисбатан 8 марталик лимит белгиланган.

Францияда битта мижозга бериладиган кредитлар суммаси банк акционерлик капиталининг 40 фоизидан ошмаслиги ва йирик кредитларнинг умумий суммаси банк капиталидан 8 мартадан ошиб кетмаслиги лозим. □

Мазкур нормативга банклар томонидан риоя қилиниш амалиётини таҳлил қилиш натижалари шуни кўрсатдики, республикамизнинг барча тижорат банкларида бу борада муаммолар мавжуд эмас. Фақат 1999 йилнинг 31 декабрь

□ Э.Н. Василен. Регулирование деятельности коммерческого банка.-М.: Финстатинформ, 1995-с. 47.

ҳолатига «ЎзСаноатқурилиш» банкида бу нормативни 5,87 миқдорида бажарилишига эришилди. Бу мўътадил ҳолат ҳисобланади ва бошқа банкларда ушбу нормативни бажарилиши нисбатан кичик миқдорни ташкил этади.

Республикамик банкларига нисбатан қўлланилаётган тўққизинчи иқтисодий норматив битта эмитентнинг қимматли қоғозларига қилинадиган инвестициянинг максимал миқдори ҳисобланади. Унинг максимал миқдори 0,15 қилиб белгиланган. Мазкур нормативнинг бажарилиши тижорат банкларининг қимматли қоғозлар портфелини диверсификация қилиш даражасини тавсифлайди.

Мамлакатимиз тижорат банклари томонидан ушбу нормативга риоя этиш амалиётининг таҳлили шуни кўрсатдики, ҳозирги вақтда республикамик банкларининг барчасида мазкур нормативнинг белгиланган даражасига риоя этилмоқда. Фақат 1999 йилда «Ўзинвест» банкда ва «Траст» банкда бу борада айрим муаммолар мавжуд эди ва ушбу муаммо «Траст» банкда 2000 йилнинг дастлабки ойларида ўз ечимини топди, «Ўзинвестбанк» эса мустақил тижорат банки сифатида фаолиятини тўхтатди.

Республикамик тижорат банкларига нисбатан қўлланилаётган навбатдаги иқтисодий норматив сотиш-сотиб олиш учун қимматли қоғозларга қилинган инвестицияларнинг максимал миқдори деб аталади. Мазкур нормативнинг максимал миқдори 0,25 қилиб белгиланган.

Ўзбекистон Республикаси тижорат банкларининг қимматли қоғозлар билан боғлиқ операцияларини риск даражасига кўра икки йирик гуруҳга ажратиш мумкин:

1. Давлатнинг қисқа муддатли облигацияларига қилинган инвестициялар.

Бу операцияларнинг риск даражаси паст бўлиб, улар банкка қатъий белгиланган фоиз кўринишида барқарор даромад келтиради. Бунинг устига, банкларнинг ушбу қимматли қоғозлардан оладиган даромадлари солиққа тортилмайди.

2. Тижорат қимматли қоғозларига қилинган инвестициялар.

Бу шаклдаги инвестицияларнинг риск даражаси юқори бўлиб, бунда қимматли қоғозларнинг бозор баҳосини ўзгариши ва эмитентларнинг тўловга қобиллиги кафолатланмаган.

Мазкур нормативга риоя этиш амалиётининг таҳлили шуни кўрсатдики, республикамикнинг барча тижорат банкларида 1999-2001 йиллар мобайнида норматив талабларига риоя этилган. Тижорат банкларида қимматли қоғозлар билан боғлиқ операцияларни ривожланмаганлиги ушбу нормативни бажарилишида муаммоларни юзага келмаслигининг бош омилдир.

Республикамик банкларига нисбатан Марказий банк томонидан қўлланилаётган ўн биринчи иқтисодий норматив барча эмитентларнинг устав капитали ва қимматли қоғозларига қилинган инвестицияларнинг максимал миқдори ҳисобланади. Бу нормативнинг максимал миқдори 0,50 қилиб белгиланган.

Ушбу нормативни бажарилиш амалиётини таҳлил қилиш натижалари республикамикнинг барча банклари томонидан ушбу нормативга риоя этилганлигини кўрсатди. Нормативнинг белгиланган миқдори даражасида

бajarилиши 2000 йил мобайнида икки банкда- «ХИФ» банк ва «Алп Жамол» банкда кузатилди. Масалан, 2000 йилнинг 31 декабрь ҳолатига нормативнинг бajarилиш биринчи банкда 0,49 ни, иккинчи банкда эса 0,41 ни ташкил этди. Бу ҳолат банкларнинг инвестиция фаолиятининг фаоллашганлигидан далолат беради.

Айрим тижорат банклари Марказий банкнинг 428-сонли Низомининг 3.2-бандига ҳамда банклар томонидан ишлаб чиқилган ва уларнинг банк Кенгашлари томонидан тасдиқланган «Инвестициялаш» тўғрисидаги низомлари талабларига риоя қилмаган ҳолда мижозлари устав капиталининг 20 фоиздан ортиғига эгалик қилмоқда.

Айрим банкларда инвестициялар бўйича етарли даражада заҳира ташкил этилган бўлсада, уларнинг ташкил этилиши ҳар бир эмитент бўйича кўриб чиқилганда реал тарзда ташкил этилмаганлиги кўринади.

Республикамизнинг бир қатор банкларида корхоналарнинг қимматли қоғозларига қилинган инвестицияларнинг даромадлилик даражасига етарли эътибор берилмаяпти. Бу масалани республикамизнинг йирик тижорат банкларидан бирининг мисолида кўриб чиқиш натижалари шуни кўрсатдики, биринчидан, 1999 йил сентябрь ҳолатига мазкур банк «Истлайн» кўшма корхонасининг 80 сўмлик ва «Умид» Осиё суғурта компаниясининг 2000 сўмлик акцияларига эгалик қилмоқда. Ушбу акциялар 1991 ва 1992 йилларда сотиб олинган бўлиб, «Истлайн» кўшма корхонасининг акциялари бўйича 1995 йилдан буён, «Умид» Осиё суғурта компаниясининг акциялари бўйича ҳозирги кунга қадар умуман даромад олинмаган. Иккинчидан, 1994 йилдан буён «Истлайн» кўшма корхонасининг молиявий фаолияти тўғрисида ҳеч бир маълумот тўпланмаган.

Бундай ҳолатлар пировард натижада банкнинг молиявий ҳолатини ёмонлашувига олиб келади.

Тижорат банкларига нисбатан қўлланилаётган ўн иккинчи норматив битта мижозга ёки ўзаро боғлиқ шахсларга берилган кредитлар, таъминланган ссудалар ҳисобланади. Мазкур норматив биринчи даражали банк капиталига нисбатан белгиланган бўлиб, унинг максимал миқдори 0,15 қилиб ўрнатилган.

Ўзаро боғлиқ мижозлар деганда икки ва ундан ортиқ мижозлар тушунилиб, уларнинг ўзаро муносабати шу даражадаки, бирининг фаолиятида молиявий қийинчиликларни юзага келиши қолган мижозларнинг ҳам молиявий аҳволини ёмонлашувига олиб келади.

Республикамиз банк амалиётида ўзаро боғлиқ мижозлар, Марказий банкнинг 1998 йил 2 ноябрдаги 422-сонли йўриқномасига асосан, куйидаги мезонлар асосида аниқланади:

1. Мижозлардан бири бошқа мижозларга сезиларли даражада таъсир кўрсата олиши мумкин.

2. Банкнинг мижози бўлган маъсулияти чекланган ёки қўшимча маъсулият юкланган жамиятнинг, тўлиқ ёки коммандит уюшмаларининг аъзоси бўлган мижоз.

3. Битта шахснинг таъсири остида бўлган икки ёки ундан ортиқ мижозлар.

4. Банкдан кредит сифатида олган маблағни бошқа мижозга берган мижоз ёки банкдан олинган кредитларни банкнинг мижози бўлмаган шахсга биргаликда ёки алоҳида ҳолда ўтказган икки ёки ундан ортиқ мижоз.

5. Банкдан олган кредитларини хўжалик жамиятларида ёки уюшмаларда иштирок этиш учун ёки бирга фаолият юритиш учун ишлатадиган икки ёки ундан ортиқ мижозлар, бунда кредитни қайтариш учун кўзда тутилган манба барча бундай мижозлар учун бир ҳил ҳисобланади.

Амалдаги меъёрий ҳужжатларга мувофиқ, ҳуқуқий шахсга сезиларли даражада таъсир кўрсата оладиган шахс сифатида ҳуқуқий шахснинг устав капиталида 10 % ва ундан ортиқ улушга эга бўлган жисмоний ва ҳуқуқий шахслар тушунилади.

Амалга оширилган таҳлил натижалари шуни кўрсатдики, 1999 йил мобайнида «Парвина» банкда, «Карвон» банкда, «Ўктам» банкда мазкур нормативларни бажаришда муаммолар туғилди. Айниқса, бу муаммо «Карвон» банкда яққол сезилди. Бу нормативга ўша даврда мазкур банкларда риоя этилмаглигининг асосий сабаби уларнинг капитал базасини нисбатан заиф бўлганлиги ва уларнинг асосий мижозлари бўлган корхоналарнинг йирик кредитларга бўлган талабининг юзага келганлиги ҳисобланади. 2000 йилда мазкур банкларда ушбу нормативга риоя қилиш билан боғлиқ муаммо ўзининг тўлиқ ечимини топди.

Мамлакатимиз тижорат банкларига нисбатан қўлланилаётган ўн учинчи норматив битта мижозга ёки ўзаро боғлиқ шахсларга берилган кредитлар, таъминланмаган ссудалар ҳисобланади. Мазкур норматив биринчи даражали банк капиталига нисбатан белгиланган бўлиб, унинг максимал миқдори 0,05 ни ташкил этади.

Ушбу иқтисодий нормативни бажарилиши банкларни битта ёки бир неча ўзаро боғлиқ мижозларга кредит бериши натижасида юзага келадиган юқори даражадаги кредит рискинни минималлаштиришга хизмат қилади.

Мазкур нормативга республикаимиз банклари томонидан риоя этилишини таҳлил қилиш натижалари шуни кўрсатдики, 1999-2001 йиллар мобайнида республикаимизнинг биронта банкида норматив талабини бажарилиши юзасидан жиддий муаммо юзага келмади.

Амалдаги қонунчиликларга асосан республикаимиз тижорат банкларига нисбатан қўлланилаётган сўнгги иқтисодий норматив барча инсайдерларга берилган кредитлар ҳисобланади. Ушбу нормативнинг максимал миқдори 1,00 қилиб белгиланган.

1999-2001 йиллар мобайнида тижорат банклари томонидан иқтисодий нормативларга риоя этиш амалиёти шуни кўрсатдики, 1999 йилда ва 2000 йилда фақат «Карвон» банк фаолиятида мазкур нормативни бажарилишида муаммо юзага келди. Бунинг асосий сабаби банкнинг битта мижозга боғлиқ бўлиб қолганлигидир.

Хулоса қилиб айтганда, Ўзбекистон Республикаси тижорат банкларининг деярли барчаси Марказий банк томонидан белгиланган иқтисодий нормативларга риоя қилмоқда. Бу эса, ўз навбатида, банк тизимини барқарор тарздаги фаолиятини таъминламоқда. Айни вақтда, айрим иқтисодий

нормативларни юқори даражада бажарилаётганлиги банк активларининг даромадлилик даражасини пастлигидан далолат бермоқда.

1-илова

ИХТТ га кирувчи мамлакатлар гуруҳи

ИХТТ аъзоси бўлган мамлакатлар: Австралия, Австрия, Бельгия, Канада, Чехия Республикаси, Дания, Финляндия, Франция, Германия, Греция, Венгрия, Ирландия, Исландия, Италия, Япония, Корея, Люксембург, Мексика, Янги Зеландия, Норвегия, Голландия, Польша, Португалия, Испания, Швеция, Швейцария, Туркия, Буюк Британия, АҚШ.

Қарзлар бўйича умумий битимга кўра ХВФ билан махсус кредит битимларини тузган мамлакатлар: АҚШ, Германия, Япония, Буюк Британия, Франция, Италия, Канада, Голландия, Бельгия, Швеция, Швейцария ва Саудия Арабистони.⁷

Қўйидаги таянч сўзларга таъриф беринг.

Иқтисодий нормативлар	Банк талаблари
Банк назорати	Капитал захиралар
Пул- кредит сиесати	Умумий захиралар
Банкларора рақобат	Махсус захиралар
Банк сармояси	Номоддий активлар
Банк активлари	Гудвилл
Банк мажбуриятлари	Захараларнинг ортиқча қисми
Жорий ликвидлилик	Ноликвид активлар
ўрта муддатли ликвидлик	Капиталнинг кам даражаси
Бир қарз олувчига тўғри келувчи кредитлар rischi	Капитал таркиби
Рискли активлар	Балансдан ташқари активлар
Риск даражаси	Дахлдор шахслар
Муддатли ликвидлилик	Йирик ҳиссадорлар
Сармоя етарлилиги	Леверанж
Доимий бўлмаган мажбуриятлар	Дереватив (ҳосилавий воситалар)
Йирик кредитлар	

⁷ Аввалги беш йил мобайнида ўзининг ташқи суверен қарзларини ҳар қандай мамлакатни инкор этади

Ўз билимини текшириш учун саволлар:

1. Ҳосилавий воситаларга нималар киради ва улар қандай ҳисобланади?
2. Капитал етарлилигига қўйилган талабларни сананг.
3. Капитал етарлилиги коэффициентлари қандай аниқланади?
4. Бир қарздор еки ўзаро дахлдор гуруҳига тўғри келувчи рисклар қандай аниқланади?
5. Банклар томонидан қимматли қоғозларга қўйилмаларни амалга оширишга доир чеклов нималардан иборат?
6. Тижорат банкларининг иқтисодий нормативларини аниқланг.
7. Ликвидлилиқ коэффициентлари нимани билдиради ва қандай аниқланади?
8. Капитал етарлилиги нима ва у қандай аниқланади, қайси омиллар таъсир қилади?

II-БЎЛИМ. ТИЖОРАТ БАНКЛАРИ ФАОЛИЯТИНИНГ ИҚТИСОДИЙ АСОСЛАРИ

IV-БОБ. ТИЖОРАТ БАНКИНИНГ РЕСУРСЛАРИ ВА БАНК КАПИТАЛИ

1-§. Тижорат банкининг ресурслари ва уларнинг таркиби

Тижорат банклари, бошқа хўжалик субъектлари каби ўзининг хўжалик ва тижорат фаолиятини таъминлаш учун маълум миқдорда пул маблағларига, яъни ресурсларига эга бўлишлари лозим. Иқтисодиёт ривожланишининг замонавий талабларида банк ресурсларини ташкил этиш муаммоси банк фаолиятини бир маромда олиб бориш учун биринчи даражали ҳисобланади. Буни шундай изоҳлаш мумкин, яъни иқтисодиётнинг бозор моделига ўтиши билан банк ишида давлат монополияси тугатилади, икки босқичли банк тизимини шаклланишида банк ресурслари характери ижобий томонга ўзгаради.

Ундан ташқари, унинг актив операциялари объекти орқали аниқланадиган банк фаолиятининг кўлами, улар жойлаштирадиган ресурслар ҳажми, миқдори, жалб қилинган маблағлар суммасига боғлиқ бўлади. Бундай ҳолат ресурсларни жалб қилиш бўйича банклар ўртасида рақобатни келтириб чиқаради.

Банкнинг асосий вазифаларидан бири бўш пул маблағларини мумкин қадар кўпроқ жалб қилиш ва уларни бошқа фойда келтирувчи оптимал активларга жойлаштиришдан иборат.

Банк ресурслари банклар томонидан амалга ошириладиган пассив операциялари орқали ташкил топади ва банк балансининг пассив қисмида юритилади. Банк ресурсларини икки катта гуруҳга бўлиш мумкин. Булар, банкларнинг ўз маблағлари ва жалб қилинган маблағлардир. Жалб қилинган ресурсларни баъзи ҳолларда иккига бўлиб қаралади – бу жалб қилинган депозитлар, бошқа мажбуриятлар ва сотиб олинган ресурслардир. Бу ресурслар банкнинг актив операцияларини амалга оширишда ишлатилади, яъни банк ресурслари даромад олиш мақсадида турли хил соҳаларга жойлаштирилади. Банкнинг пассив ва актив операциялари ўзаро чамбарчас боғлиқ бўлганлиги сабабли пассивларнинг таркиби ва характери кўп жиҳатдан банкларнинг актив операцияларини амалга оширишда ўз ифодасини топади. Шу билан бирга ресурслар характерига банкларнинг кредитлаш сиёсатининг ўзгариши ҳам таъсир қилади.

Банк ресурсларининг асосий қисмини банк мижозларининг маблағлари ташкил қилади. Банк бошқа капиталларни жалб қилиш учун ўз капиталининг етарли даражаси миқдорини кўрсатиш лозим.

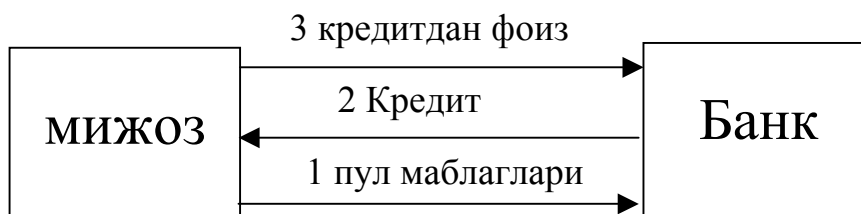
Тижорат банки ўз мижозларининг бўш турган маблағларини қарзга олиш билан бир вақтнинг ўзида бу маблағларни ўз вақтида қайтарилишини таъминлаш мажбуриятини ҳам олади, шунинг учун банк барқарор ликвидликка эга бўлиши керак. Ишончлилиқ ва ликвидлиқ тамойиллари тижорат банки мавжудлигининг зарур шартларидан бўлиб, улар аҳолининг бўш турган пул маблағларининг банкка сари оқимини таъминлайди. Ундан ташқари банкнинг

аҳволи молиявий жиҳатдан кам самарали бўлган ҳолатда мижозлар ўз маблағларини қайтариб олишларига ишонч ҳосил қилишларига замин яратади.

Ресурслар ёрдамида банкларнинг ташкилий фаолияти амалга оширилади, кредитлар бериш салоҳияти тўловлар амалга оширилади, банкларнинг даромадлари вужудга келтирилади.

Банк ресурсларининг айланишини қуйидагича ифодалаш мумкин.

Банк ресурсларининг айланиши схемаси. 1-схема.

Банк ресурсларининг шаклланиши ва айланиши узлуксиз жараёни ташкил килади ва бу эса ўз навбатида банклар фаолиятини доимийлигига асос ҳисобланади.

Алоҳида тижорат банклари учун банк ресурслари таркибий тузилиши турли хиллик билан фарқланади. Бу унинг ўзига хос хусусиятлари билан тушунтирилади. Иккита тижорат банки ресурсларининг таркибий тузилиши қуйидаги маълумотлар билан характерланади.

Банк ресурслари таркиби

1-жадвал.

Кўрсаткичлар	Банк №1	Банк №2
1. Ўз маблағлари-жами, жумладан	17.4	7.2
1.1. Устав фонди	3.9	1.3
1.2. Бошқа фондлар	9.4	3.2
1.3. Жорий йилдаги таксимланмаган фойда	4.1	2.7
2. Жалб килинган маблағлар – жами, жумладан	82.6	92.8
2.1. Муддатли депозитлар	76.9	70.1
2.2. Муддатсиз депозитлар	4.3	4.3
2.3. Аҳоли қуйилмалари	0.3	0.4
2.4. Сертификатлар, векселлар	1.1	-
2.5. Банклараро кредитлар	-	18.0

Юкоридагилардан кўриниб турибдики, алоҳида тижорат банкларнинг ресурслари структураси сезиларли фарқ қилади. Бу аввалам бор, тижорат банкларининг ўз маблағларига таалукли бўлиб, таҳлил қилинаётган банкларда уларнинг миқдори турличадир. Биринчи банкнинг ўз маблағлари иккинчи банкниқидан икки марта ортиқ. Биринчи банкда устав фонди 3.9%ни, ўз маблағлари суммасининг 22.3 % ни ташкил этган. Иккинчи банкда устав фонди 1.3 % ни, яъни уз маблағлар суммасининг 18 % ни ташкил этган.

Жалб килинган ресурслар биринчи банкда 82.6 % ни , иккинчи банкда 92.8 % ни ташкил этган. Бунда иккинчи банк банклараро кредитдан кенг фойдаланган ва у 18.0 % ни ташкил этган. Биринчи банк эса аксарият ҳолларда миқозларининг ресурслари билан ишлаган.

Бозор муносабатлари шароитида тижорат банкларининг ресурсларини ташкил қилиш жараёнига катта аҳамият берилади. Шу сабаб ўтиш иқтисодиётини бошидан кечираётган деярли барча мамлакатларда тижорат банклари ресурсларини шакллантириш тизимида тубдан ўзгаришлар бўлди. Бу ўзгаришларнинг бўлишига қуйидаги омиллар таъсир кўрсатди. Булар:

- банклараро кредит бозорида Марказий банкнинг фаол иштирок этишининг таъминланиши ва бу, ўз навбатида, кредит рискинни камайтирганлиги;

- иқтисодиётда тўловсизлик муаммосининг мавжудлиги ва кредит қайтарилмаслиги оқибатида тижорат банкларининг зарар кўриш имкониятининг ошиши;

- аҳоли қўлидаги омонатларининг ўсиши;

- корпоратив қимматли қоғозлар бозорининг етарли даражада ривожланмаганлиги ва бошқалардир

Банкларда мавжуд бўлган маблағлардан фойдаланиш имкониятига қараб банк ресурслари ўз ресурсларига ва қарз (сотиб олинган) ресурсларга бўлинади. Бу ҳолда банклар ресурсларига банк капиталидан ташқари маълум вақт давомида банк ихтиёрида бўлган жалб килинган депозитларни, бошқа

банкларнинг депозитидан ва вакиллик ҳисобрақамидан қолдиқларни, форвард валюта курси ва клиринг бўйича қолдиқларни ва бошқа депозитлар ва қолдиқларни ҳам киритиш мумкин.

Ундан ташқари, банкнинг ихтиёрида мавжуд бўлган ресурслар унинг амалга оширилиши мўлжалланаётган актив операциялар учун етарли бўлмаса, зарур миқдордаги маблағларни Марказий банкдан нобюджет фондлардан пул бозоридан сотиб олиш ёки қарзга олиш мумкин.

Шундай қилиб, банкнинг ўз маблағлари ва қарзга олинган ёки сотиб олинган маблағлари йигиндиси тижорат банкларнинг ресурс базасини ташкил қилади.

Халқаро банк амалиётида банкларнинг ресурс базасини шакллантирувчи асосий манбаларга ўз капиталидан ташқари қуйидагилар қиради:

- юридик ва жисмоний шахсларнинг депозит ҳисобварақаларидан қолдиқлари;
- банк томонидан юридик шахслар учун муомалага чиқарилган векселлар ва депозит сертификатлар;
- олинган банклараро кредитлар;
- банк вакил томонидан очилган «лоро» депозит ва валюта ҳисоб варақасидаги маблағлар ва бошқа манбалар.

Биз тижорат банки бўлимининг кўрсаткичларини ифодаловчи қуйидаги жадвал маълумотларидан банкнинг ресурс базасини ташкил қилувчи элементлар ва уларнинг таркибини аниқроқ кўришимиз мумкин.

2-жадвал

Тижорат банкининг ресурс базаси ва ундан фойдаланиш тўғрисида маълумот.⁸

№	Кўрсаткичлар	Минг сўм	%
I.	Банкнинг ресурс базаси. Банкнинг ўз маблағлари		
1.	Банк капитали – жами (30000 қ 29830 х/в) Шу жумладан: Акциядорлик капитал (30300қ29830 х.в) Қўшимча капитал (30600 х.в) Резерв капитал (30900 х.в) Тақсимланмаган фойда (31200 х.в) Воситалар қийматини баҳолашда юзага келувчи ортиқчалик (31500 х.в)	226209 82739 0 40254 103216 0	33.1 12.0 0 6.0 15.1 0
2.	Жалб қилинган депозитлар – жами шу жумладан; талаб қилингунга қадар (20200 х.в) Жамғарма (20400 х.в) Муддатли (20500 х.в)	170989 109794 10957 17159	25.1 16.1 1.6 2.5
3.	Мижозларнинг бошқа депозитлари (22600 х.в)	1614	0.3
4.	Бошқа банкларнинг депозитлари ва вакилликлик счётидаги қолдиқ (21000 х.в)	0	
5.	Чиқарилган қимматли қоғозлар (23600 х.в)	0	
6.	Форвард – валюта курси (22800 х.в)	0	
7.	Бошқа мажбуриятлар (29800 х.в – 29830 х.в)	1259	0.2

⁸ х/в – ҳисобварағи

8.	Клиринг трансакциялари (23200 – 23204, 23208, 23210, 23212, 23218, 23220 ҳ.в.лар)	0	
9.	Бошқа пассивлар (22200қ 23220 ҳ.в)	30206	4.4
10.	Банкнинг жами ўз ихтиёрида бўлган ресурс базаси (1+2+3+4+5+6+7+8+9) қаторлар	397198	58.2
11.	Сотиб олинган ресурслар – жами: (21600+21800+22000 ҳ.в) ш.ж.	285674	41.8
	Марказий банкдан (21602, 21802, 22002 ҳ.в)	187333	27.4
	Молия вазирлигидан (21610, 22010 ҳ.в)	57911	8.5
	Банклараро пул бозоридан (21606, 21806 ҳ.в)	0	
	Нобюджет фондлардан (21605, 21805, 22005 ҳ.в)		
	Ҳукумат ҳисоб варақлари (23400 ҳ.в)	0	
12.	Банкнинг жами ресурс базаси (10қ11қ12) қаторлар.	40430	5.9
13.		682872	100

Жадвал маълумотлари шуни кўрсатдики, тижорат банки ресурс базасининг 33.1 % банкнинг ўз маблағлари, яъни банк капитал ва тақсимланмаган фойдасига тўғри келади. Банк ихтиёрида бўлган ресурсларнинг 25.1 % жалб қилинган депозитларга тўғри келади. Шундай қилиб, банк ихтиёрида бўлган ўзи йиққан ресурслар жами – 58.2 % ни ташкил қилади. Банк томонидан сотиб олинган ресурслар эса 41.8 % ни ташкил қилади. Ундан 27.4 % марказий банкдан олинган кредит ресурсларини, 8.5 % молия вазирлигидан олинган ресурсларни, 5.9 % Ҳукумат ҳисобварағида бўлган ресурсларни ташкил қилади.

Банк томонидан ташкил қилинган ресурс база турли хил кредитлар ва инвестицияларни ва бошқа актив операцияларни амалга ошириш учун йуналтирилиши мумкин. Буни қуйидаги жадвал материалларидан кўришимиз мумкин.

3-жадвал

Банк ресурсларининг ишлатилиши

II Банк ресурсларинг йуналиши:			
1.	Ҳазнадаги маблағлар ва қимматбаҳо металллар (10100 қ 10900 ҳ.в)		
	Марказий банкдаги мажбурий резерв захиралар (10309 ҳ.в)	88491	12.9
2.	Бошқа банклардаги вакиллик ҳисобварақаларидаги маблағлар ва депозитлар (10500 ҳ.в)	0	
3.	Сотиб олинган қимматли қоғозлар (10700, 11300 ҳ.в)		
	Факторинг операциялар (11100 ҳ.в)	0	
4.	Банклараро кредитлар (12100+13300 ҳ.в)	0	
5.	Ҳукуматга ажратилган кредитлар (12300 ҳ.в)	0	
6.	Соф кредит куйилмалар (12500, 12600, 12700, 12900, 13100, 13700,	0	
7.	13800, 13900, 14000, 14300, 14900, 15100, 15300, 15500, 15700 ҳ.в)	0	
8.	Соф инвестициялар (15900 ҳ.в)		
	Банк мулки (16500, 17700, 19921, 19923 ҳ.в)		
	Форвардлар ва валютавий ҳолат (16900, 17100 ҳ.в)	42915	62.9
9.	Транзит ҳисоб варақлари (17300 ҳ.в)	0	
10.	Ҳукумат ҳисоб варақлари (17500 ҳ.в)	43876	6.4
11.	Бошқа активлар (19900+16100+16300-19921, 19923 ҳ.в)	0	
12.	Жами куйилмалар (1+2+3+4+5+6+7+8+9+10+11+12+13+14)	0	
13.	Ортиқча буш ресурслар (I-булим 13 қ – II-булим 15 қ)	0	
14.	Вакиллик ҳисобварағидаги қолдиқлар (10301 ҳ.в)	121300	17.8

15.	Молия вазирлигидаги фонддаги маблағлар (23204, 23208, 23210, 23212, 23218, 23220 ҳ.в)	682818	
16.	Вакиллик ҳисобварагидаги ортиқча (бўш) маблағлар (17к-18к)		54.0
17.	Вакиллик ҳисобварақ ноликвидлилиги (18к-17к)	60112	
18.		59354	
19.		758	
20.		0	

Жадвал маълумотлари шуни кўрсатиб турибдики, тижорат банки ресурсларининг бир қисми банкнинг ғазнадаги маблағлари ва бошқа операцияларни амалга оширишга йўналтирилса, маблағларнинг асосий қисми кредитлар бериш учун сарфланади, яъни ресурслар ҳисобидан берилган соф кредитлар салмоғи маблағлар сарфида 62.9 % ни ташкил қилади. Маблағнинг 17.8 % бошқа активларга йўналтирилган. Ҳамда ундан ташқари, 54.0 минг сўм миқдорида ортиқча ресурслар мавжуд. Вакиллик ҳисоб варақасидаги буш маблағлар 758 минг сўмни ташкил қилади.

2-§. Тижорат банкининг ўз маблағлари

Банкнинг ўз маблағлари унинг фаолиятининг асосини ташкил қилади, чунки улар жалб қилаётган депозитлар, яъни реал кредит ресурслари ҳажмини пировард натижада актив амалиётлар ҳажмини белгилаб беради. Банкнинг ўз маблағлари тижорат банкларининг фаолиятини бошқарувчи ва улар устидан назоратни амалга оширувчи Марказий банк учун муҳим маълумот манбаи ҳисобланади.

Банкнинг ўз маблағларига устав фонд (капитал) резерв фонди ва банк фойдаси ҳисобига ташкил топадиган банк фондлари, ҳамда йил давомида тақсимланмаган фойда киради. Амалиётда банк пассивларининг 20 фоизи банкларнинг ўз маблағларига тўғри келади. Банкнинг ўз маблағлари ичида асосий ўринни устав капитали эгаллайди.

Банкнинг устав капитали – бу банк ишини ташкил қилишнинг асосий таянч нуқтаси ҳисобланади.

Марказий банкнинг меъёрий талабларига мувофиқ банк капитали асосий (биринчи даража капитал) ва қўшимча (иккинчи даража) капиталдан иборат. Биринчи даража капитал ҳисоб-китоб қилинган капитал йиғиндисининг 50 фоизидан кам бўлмаслиги лозим. Тартибга солиш функциясини асосан, биринчи даража капитал бажаради, чунки у доимийроқ ҳисобланади.

Банк капитали унинг фаолият юритиш чегараларини белгилаб беради, инвесторлар ҳамда акциядорлар ва қолаверса, банкнинг ўзи учун муҳим аҳамиятга эга бўлган молиявий барқарорлик даражасини кўрсатиб беради.

Банкнинг ташкил топиш шаклига қараб, устав капиталининг шакллантирилиши турлича бўлади. Агар банк акционерлик жамияти кўринишида шаклланаётган бўлса, устав фонди акцияларининг номинал қиймати кўринишида ташкил топади. Бунда акциялар очиқ обуна қилиш йўли билан ёки таъсисчиларнинг устав фондидаги улушларига қараб тарқатилиши мумкин.

Агар банк маъсулияти чекланган жамият кўринишида тузилган бўлса, устав фонди улушларга бўлинган ҳолда бўлади. Уларнинг ҳажми таъсис ҳужжатлари билан аниқланади. Бунда банк иштирокчилари ўзларининг улушлари меъёри чегарасида мажбуриятларни ўз зиммаларига оладилар.

Банкнинг ташкилий – ҳуқуқий шаклига қарамай, унинг устав фонди ҳуқуқий ва жисмоний шахсларнинг тўловлари орқали шаклланади ва таъсисчиларнинг мажбуриятларини бажариш учун хизмат қилади. Устав фонди фақат банк иштирокчиларининг хусусий маблағлари ҳисобига ташкил топиши мумкин. Жалб қилинган кредит, гаровга олинган, бошқа йўллар билан жалб қилинган маблағлар ҳисобидан устав фондини шакллантиришга йўл қўйилмайди. Банкнинг устав фонди фақат пул маблағлари ва моддий активлар ҳисобига ташкил топиши мумкин.

Республика бюджети маблағлари, давлат нобюджет фондлари маблағлари ва Ўзбекистон Республикаси давлат бошқарув ва маҳаллий ҳокимият органлари ихтиёридаги бўш пул маблағлари ва бошқа объектлар банкларнинг устав капитали шаклланишида қатнашмайди. Қонунда кўрсатилган ҳолатларда банк

устав капиталини шакллантириш учун бюджет маблағларидан фойдаланиш мумкин.

Агар акциядорлар устав капиталини шакллантиришда қарз маблағидан фойдаланса, устав фондига қўшилган маблағ акциядорга қайтариб берилади ва акциялар келгусида сотиш учун банкка қайтарилади.

Ташкил этилаётган банк капиталини энг кам миқдори Марказий банк томонидан белгиланади. Марказий банк фаолият шартлари, бизнес-режада кўрсатилган операциялар тури ва ҳажмига қараб, банк устав капитали миқдorigа қўшимча талаблар қўйиш мумкин. Устав фондининг минимал миқдори банкнинг барқарор фаолиятини таъминлаш учун ўрнатилади.

Ўзбекистон Республикасида тижорат банкининг устав фондининг минимал миқдори тўғрисидаги маълумотлар олдинги параграфларимизда келтирилган эди.

Ташкил этилаётган банк капиталининг етарлилик даражасини белгилашда куйидаги асосий талабларга риоя қилинади.

- Марказий банк белгилаган устав капиталининг энг кам миқдори юзасидан талабларга мувофиқлиги;
- Кўзда тутилаётган ўсишни қўллаб - қувватлаш даражаси;
- Кўзда тутилаётган даромадлар ва асосий фоизлар даражаси;
- Муассисларнинг зарур ҳолларда қўшимча капиталлар кирита олиш қобилияти ва бошқалар.

Фаолият кўрсатаётган банклар устав капиталига талаблар иқтисодий аҳвол ва банкнинг молиявий ҳолатидан келиб чиқиб марказий банк томонидан белгиланади.

Банк устав капитали миқдорини ўзгариши ва ўзгаришни рўйхатга олиш тартиби Марказий банк томонидан тартибга солинади.

Банкларни устав капиталининг минимал миқдорини белгиланиши банкларни ҳар хил рисклардан сақлаш мақсадида белгиланади. Чунки банк устав фонди қанча катта бўлса, унинг ресурслари ҳам кўп бўлади.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ўз шубба банкни очиш ёки бу ердаги банк устав капиталида иштирок қилиш истагини билдирган норезидент банк устав капитали 30 млн. АҚШ доллари эквивалентига тенг суммадан кам бўлмаслиги керак⁹.

Банкнинг ташкилий шаклига қараб, устав капитали ошиши мумкин. Акционерлик жамияти кўринишидаги тижорат банклар ўз устав капиталини оширишлари учун қўшимча миқдорда акциялар чиқаришлари ва уларни юридик ва жисмоний шахслар орасида тарқатиши мумкин. Қўшимча маблағларни жалб қилишда бу банкларга ўз қарз мажбуриятлари – облигациялар чиқариш ҳуқуқи берилган. Облигациялар барча акциялар тўла тўланиб бўлгач, устав фондининг 20% дан ошмайдиган қиймати ҳажмида чиқарилиши мумкин.

⁹ Ўзбекистон банк тизимини ислоҳ қилиш ва эркинлаштириш бўйича қонунчилик ҳужжатлари тўплами Т. Ўзбекистон 2000 й. 245 бет.

Масъулияти чекланган жамият кўринишида ташкил топган банклар ўзларининг устав капиталларини ёки қўшимча иштирокчиларни улушини ошириш орқали кўпайтиришлари мумкин.

Ҳар йили ҳар бир банк акционери (иштирокчиси) ўзининг устав капиталидаги улушига мос равишда банк фойдасининг бир қисмини дивиденд кўринишида олади.

Девидендлар ҳажми ва уни ҳисоблаш тартиби акция тури ва чиқарилиши шартларига боғлиқ бўлади (оддий ёки имтиёзли акциялар).

Тижорат банклари актив операциялари натижаси бўлмиш резерв фондлар банк етарли фойда олмаган пайтда банк облигациялари бўйича фоиз бўлиб хизмат қилади. Резерв фонд фойдадан ажратмалар ҳисобига шаклланади.

Резерв фонд билан бир қаторда тижорат банкларда ишлаб чиқариш ва ижтимоий ривожланиш фондлари фойда ҳисобига ташкил топиш мумкин. Уларни шакллантириш ва ишлатиш тартиби тижорат ҳисоб-китоблари тўғрисидаги банк йўриқномаларида белгиланади.

Банкнинг мижозлари олдидаги мажбуриятларини таъминлаш – банк маблағларининг асосий функцияси бўлиб ҳисобланади. Уларга ўз мажбуриятлари бўйича жавобгарликни таъминловчи катталик сифатида қаралиши мумкин. Банк амалиётида капитал ресурсларни йўқотиш натижасида зарар кўрилганда банк тўлов қобилиятини сақлаб қолиш учун ресурслар резерв бўлиб ҳисобланади. Чунки банк капитали акционерларга қайтарилмаслиги ҳам мумкин. Банкнинг ўз ресурслари миқдори унинг фаолият қўламига боғлиқ. Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки маблағлари ҳажмидан келиб чиқади. Банкнинг ўз маблағлари унинг моддий базасини ривожлантириш манбаи бўлиб хизмат қилади.

Банк амалиётида ўз капиталнинг нетто ва брутто турлари фарқланади. Банкнинг ўз капитали – брутто – банкнинг барча фондлари ва баланс бўйича тақсимланмаган фойдаси йиғиндисига тенг. Банкнинг ўз капитали – нетто – бу капитал бруттодан ўз маблағларидан капитал ҳаражатларнинг ошган қисмини, йўл қўйилган ва потенциал зарарлар, сотиб олинган хусусий акциялар ва муддати 30 кундан ортиқ бўлган дебитор қарзларни чегириб ташлангандан қолган суммага тенг. Шундай қилиб, капитал – нетто нақд мавжуд бўлган банк ўз капиталини ўзида акс эттиради.

Тижорат банкнинг ўз капитали миқдори кўпгина омилларга боғлиқ бўлади. Бу омиллар сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин.

Биринчидан, Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки тўғрисидаги қонунга мувофиқ, банкнинг ўз капитали ҳажми унинг актив операцияларини чегаравий ҳажмини белгилаб беради. Шунинг учун маълум миқдор мижозларга хизмат кўрсатишга мўлжалланган банк (мисол учун, тармоқ банки) белгиланган нормативларга риоя қилган ҳолда, ўзлик капиталининг шундай миқдорига эгалик қилишлари керакки, ўз доимий мижозларининг асосланган қарз маблағларига бўлган талабларини қондиришлари лозим.

Иккинчидан, банк учун зарур бўлган ўзлик капиталининг миқдорининг ўзига хос хусусиятлари мавжуд. Майда, лекин сон жиҳатдан кўпчиликни йирик кредит олувчи корхоналарни ташкил қилувчи банкда ўз маблағлари нисбатан

кўп миқдорда керак бўлади. Чунки йирик мижозларга хизмат қилувчи банкларда кредитнинг қайтарилмаслик rischi катта бўлади.

Учинчидан, тижорат банкининг ўз капитали миқдори, унинг актив операциялари характериға боғлиқ бўлади. Банк олиб бораётган операциялари катта рисклар билан боғлиқ бўлиши, ўз маблағларининг нисбатан кўп бўлишини тақозо этади. Бу ҳол, хусусан, инновацион банкларға тегишлидир. Агар банкнинг кредит портфелида минимум рискли ссудалар кўпчилиқни ташкил қилса, банкнинг маблағлари нисбатан кам бўлиши мумкин.

Банкнинг актив операциялари характериға қараб, банк капитали ва унинг турли даражадаги рискли активлари ўртасидаги Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки ўрнатган нормативлари банкнинг ўз капитали миқдорини аниқлашға бир қанча йўналишлар белгилаб беради.

Банк капитали ҳажмини аниқлаётганда банклар бу маблағлар олинадиган фойда миқдорини аниқланмаслиқини ҳам эътиборға олишади. Бу фақатгина, банкнинг аниқ мижозлар доирасиға хизмат кўрсатиш имконини очиб беради.

Тўртинчидан, банкнинг зарурий хусусий капитал миқдори кредит ресурслари бозорининг ривожланганлик даражасиға ва Ўзбекистон Республикаси Марказий банки олиб бораётган пул-кредит сиёсатиға боғлиқ. Ривожланган бозор шароитида Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг эркинлаштирилган кредит сиёсатини олиб боришға йўл очиб бериши натижасида тижорат банкининг кредит ресурслариға талабини қондириш осонлашади ва банкнинг зарурий ўз маблағлари даражаси камади. Етарли даражада молия бозорининг ривожланмаганлиқи, кредит сиёсатининг қаттиқ қўллиқи банкларнинг ўз маблағларини доимий тарзда оширишни талаб этади.

Банкларнинг ўз маблағлари миқдорини оширишда 2-усул ишлатилиши мумкин: қўшимча акциялар чиқариш ва уларни жойлаштириш ёки чиқарилган акцияларнинг номинал қийматини ошириш. Биринчи усул билан фойдани жамғариш банкнинг резерв ва бошқа фондларини жадаллаштирилган тарзда шакллантириш ва уларни кейинчалиқ капиталға айлантириш шаклида рўй беради. Бунда йил охиригача фойданинг бир қисми тўғри капиталға айланиши ҳам мумкин. Бу усул анча арзон, янги пайчилар жалб қилиш ёки акция чиқариш борасидаги қўшимча ҳаражатларни талаб этмайди. Лекин фойдани жамғариш жорий йилда акционерларға тўланадиган дивидендлар миқдорини камайишиға олиб келади. Бу эса банкнинг бозорда тутган мавқеиға салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Акцияларнинг номинал қийматини ошириш йўли билан банк устав капиталини ошириш қуйидаги усуллар билан амалға оширилиши мумкин:

- молиявий йил якуни бўйича кўрилган фоизнинг бир қисмини ёки ҳаммасини акциялар номинал қийматини оширишға йўналтириш;
- акциядорлар томонидан акциялар номинал қиймати оширилган қисмининг тўланиши;
- молиявий йил якуни бўйича кўрилган банк фойдасини акциялар номинал қийматини оширишға йўналтириш ва акциядорлар томонидан акциялар оширилган номинал қийматининг етишмайдиган қисмининг тўланиши ҳисобидан амалға оширилади.

Банкнинг устав капитали акциялар номинал қийматини пасайтириш ёки акциялар умумий сонини қисқартириш, жумладан, кейинчалик уларни тўлаш шарти билан сотиб олиш орқали камайтирилиши мумкин.

3-§. Тижорат банк капитали ва унинг таркиби

Банк ўз капитали тушунчасини кенг очиб бериш учун шуни айтиб ўтиш керакки, банк назариясида банк ўз маблағи ва ўз капитали тушунчалари фарқ қилади. Юқорида таъкидлаб ўтилган «Ўз маблағи» тушунчаси – кенг маъноли, у ўз ичига банкнинг ички фаолияти жараёнида ташкил топган ҳамма пассивларни (банкнинг устав, резерв ва бошқа фондлари, банк ташкил қилгандаги ҳамма резервларни, тақсимланмаган фойда ва жорий йил фойдасини) олади. Банкнинг ўз капитали – бу ҳисоб-китоб йўли билан аниқланадиган катталик. У иқтисодий маъносига кўра банк капитали функцияларини бажарадиган ўзлик маблағларни ичига олади.

Банкнинг ўз капитали – банк вақтинча жалб қилган қарз маблағларидан фарқли ўлароқ, бевосита банкнинг ўзига тегишли бўлган маблағлардир. Банк капиталининг бошқа корхоналар капиталидан фарқи шундаки, банкнинг ўз капитали айланма маблағларининг 10 фоизини, корхоналарда эса у тахминан 40-50 ва ундан ортиқ фоизни ташкил қилади.

Банк капиталига банкнинг ўз маблағларининг асосий элементлари киради, яъни қонунчиликка мувофиқ ташкил топган асосий фондлар, банк фаолиятини таъминлаш мақсадида ички манбалар ҳисобига ташкил топган резервлар киради. Улар қуйидаги шартларга жавоб бериши керак.

- банк фаолиятининг барқарорлиги;
- кредитор ҳуқуқлари бўйича субординацияланганлик;
- қайд қилиб ёзилган даромадларнинг йўқлиги.

Банкнинг ўз капитали деганда, банкнинг иқтисодий барқарорлигини таъминлашга, кўрилиши мумкин бўлган зарарларни қоплашга қаратилган махсус ташкил қилинадиган фонд ва резервларни тушунишимиз керак. Банк капиталига устав капитали, резерв капитали, таъсис фойдаси, банк ихтиёрида қолдирилган ўтган ва жорий йилда тақсимланмаган фойдаси, турли рискларни қоплаш учун ташкил қилинган резервлар киради ва у банк фаолиятида муҳим функцияларни бажаради.

Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, банк капитали I ва II даражали капиталдан иборат бўлиб,

I даражали капитал қуйидагиларни ўз ичига олади:

- а) тўлиқ тўланган ва муомалага киритилган оддий акциялар;
- б) нокумулятив имтиёзли акциялар. Бу акциялар муайян сотиб олиш санаси ва шартларига, эгасининг хоҳишига кўра сотиб олиниш имкониятига эга эмас. Банк акциядорларининг умумий йиғилиши қарорига мувофиқ, улар бўйича дивидендлар тўланмаслиги мумкин.
- в) қўшимча капитал – оддий ва имтиёзли акциялар бозор нархининг уларнинг номинал қийматидан ошиб кетиши;
- г) тақсимланмаган фойда ;
 - 1) капитал захиралар;
 - 2) аввалги йилларнинг тақсимланмаган фойдаси;
 - 3) жорий йил зарарлари.

д) акция эгалари камчилигининг бирлашган корхоналар акциядорлик ҳисобварақаларида ўсиши. Бу улуш шуъба корхоналари ҳисобварақалари банк молиявий ҳисоботларида бирлаштирилганда ва банк улуши бундай корхоналар капиталининг 100 фоиздан кам қисмини ташкил қилганда вужудга келади.

II даражали капитал қуйидагилардан иборат:

а) жорий йилдаги соф фойда;

б) рискни ҳисобга олган ҳолда активлар суммасининг 125 фоизи ва ҳисоб-китоблардан сўнг I даражали 100 фоизли капиталдан ошмаган миқдоридаги умумий заҳиралар. Нокумулятив муддатсиз имтиёзли акциялар. Бу акциялар муайян сотиб олиш санаси ва шартларига, эгасининг хоҳишига кўра сотиб олиниш имкониятига эга эмас. Банк акциядорларининг умумий йиғилиши қарорига мувофиқ, улар бўйича дивидендлар тўланмаслиги мумкин.

в) ҳисоб-китоблардан сўнг I даражали 100 фоизли капиталдан ошмаган миқдорда аралаш турдаги мажбуриятлар.

г) субординар қарз бу банкнинг қарз мажбуриятлари шакли бўлиб, банк капиталини аниқлаш мақсадида ҳисоб-китоблардан сўнг I даражали капиталнинг 50 фоизидан ошмаслиги керак. II даражали капиталга кирувчи субординар қарз тўлаш муддати етиб келгунга қадар охириги 5 йил давомида йилига 30 фоизга камайиб бориши шарт. II даражали капитал таркибига кирувчи субординар қарзлар гаров таъминотига эга бўлмаслиги, банк тугатилаётганда ушбу мажбуриятлар бўйича талаблар депозитлар талаблари қондирилганидан сўнг амалга оширилиши, бошланғич тўлов муддати 5 йилдан ортиқ бўлиши лозим.

Тижорат банки капиталини ҳисоблаш усули

Млн сум

№	Кўрсаткичлар	Капитал		
		Асосий I-даража	Қўшимча II-даража	Жами Капитал
I	I-даражали капитал			
1.	Оддий акциялар	570		570
2.	Нокумулятив муддатсиз акциялар	198		198
3.	Капитал (ортиқча қисми)	0		0
4.	Тақсимланмаган фойда	31059		31059
5.	Акция эгалари камчилигининг бирлашган корхоналар акциядорлик ҳисоб варақаларидаги улуши	0		
II	I-даражали капиталдан чегирмалар			
1.	Номатериал активлар	0		
III	Соф I-даражали капитал			31827
IV	II-даражали капитал			
1.	Жорий йилнинг фойдаси		20463	20463
2.	Мумкин бўлган зарарларни қоплаш учун захира (рискли тижорат актив 1.25%)			
3.	Капиталнинг бошқа инструментлари			
4.	II-даражали капиталнинг I-даражали капиталдан ортган қисми			
V	Умумий капитал суммаси чегирмалар олингунга қадар		52290	52290
VI	Умумий капитал суммасидан олинадиган чегирмалар			
1.	Консолидациялашмаган корхоналарнинг капиталига инвестиция			
2.	Банк капиталининг барча инвестиция инструментлари			
VII	Рискка асосланган капиталнинг умумий суммаси			52290
VIII	Рискини ҳисобга олган ҳолдаги активлар умумий суммаси			832036
IX	Биринчи даражали капиталнинг			0.06

	етарлилик даражаси (III/VII)			
X	Умумий капиталнинг етарлилик даражаси (VII/VIII)			0.062

Резерв капитали – банкнинг умумий ва махсус мақсадлари учун (масалан, девальвация учун захира, траст операциялари буйича бизнес учун захира, кўзда тутилмаган харажатлар, табиий офатлар натижасидаги зарарлар учун захира ва бошқа мақсадлар учун) яратган захирасининг ҳисоби 30903-30906 баланс ҳисобварақасида олиб борилади. Ушбу захира банкнинг тақсимланмаган фойдаси ҳисобига ташкил этилади. Солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар тўлангандан сўнг соф фойда ҳисобига шаклланган захиралардир.

Ушбу захираларга ажратиладиган чегирмалар миқдори очиқ эълон қилинадиган ҳисоботда кўрсатилиши лозим. Захирадан банк фаолиятида вужудга келадиган турли зарарларни улар юзага келиши биланоқ ҳеч қандай чеклашларсиз қоплаш учун фойдаланилади. Бундан мазкур захиралар ҳисобига қопланадиган барча зарарлар фойда ва зарарлар ҳисобида акс эттирилади. 30903 – умумий захира фонди бўлиб, бу ҳисобварағи банкнинг тақсимланмаган фойдаси ҳисобидан умумий мақсадлар (масалан, банк фаолиятини кенгайтириш, банк учун зарурий воситаларни сотиб олиш ва кўзда тутилмаган харажатлар, табиий офатлар натижасидаги зарарлар учун ва ҳоказо) учун ташкил этган захираси ҳисобини юритиш учун мўлжалланган.

30906-Девальвация учун захира бўлиб, бу ҳисобварақда миллий валютанинг девальвацияси натижасида кўриши мумкин бўлган зарарларни қоплаш учун яратилган захиранинг ҳисоби юритилади. Ушбу захира маблағлари банкнинг тақсимланмаган фойдасининг маълум қисмидан ва валютадаги банк активининг устав капиталига тегишли эквивалентини қайта баҳолаш натижасида ҳисобланган маблағлардан ташкил топган.

Махсус захиралар-«Стандарт», «Субстандарт», «Шубҳали» ва «Умидсиз» деб таснифланган кредит ва лизинг операциялари ёки бошқа алоҳида муайян активлар буйича юзага келиши мумкин бўлган зарарларни қоплаш учун захира ташкил қилинади.

Тақсимланмаган фойда. Бу ҳисобварағи банкнинг бутун фаолияти давомида олган фойдасининг тақсимланмаган қисми ҳисобини юритиш учун мўлжалланган. Ўз ичига қуйидаги ҳисобрақамларни олади: йиллик, соф фойда; бошланғич қийматига нисбатан қайта баҳоланганда қўшимча қиймат.

31206-йиллик соф фойда.

Бу ҳисобварағи ҳисобот йилида банк фаолиятининг молиявий натижалари бўйича йиллик фойда ёки зарарлари ҳисобини олиб бориш учун мўлжалланган. Ушбу ҳисобварағи банкнинг йиллик ҳисоботи топширилгандан сўнг ёпилади.

Агар банк молиявий ҳисобот яқунларига кўра фойда билан чиқса, ушбу ҳисобрақам кредит қолдиқ билан ёпилади.

Бошланғич қийматга нисбатан қайта баҳолангандан қўшимча қиймат ҳисобварағи инфляция натижасида банк асосий воситалари қиймати қайта баҳоланганда уларнинг бошланғич ва бозор қийматлар ўртасидаги ижобий

фарқ, яъни бошланғич баҳосига нисбатан қўшимча қийматининг суммаси акс этирилади.

5-жадвал

Акционер тижорат банки капитали ўсишининг динамикаси

№	Капитал	01.01 2000й	01.01 2001й	1.01 2000 й.га нисбатан	
		Минг сум	Минг сум	Минг сум	%
1.	Акционер капитал	468201	737778	269577	58.0
2.	Резерв капитал	3594	43432	39838	1108.0
3.	Тақсимланмаган фойда	16236	1286	-14950	-92.0
4.	Соф фойда	65789	100169	34380	52.0
	Жами:	553820	882666	328845	59.0

Жадвал маълумотлари шуни кўрсатадики, тижорат банкининг акционер капитали ва резерв капитали ва жорий йилда ўтган йилга нисбатан сезиларли ошган. Банк фойдаси тақсимланиши натижасида тижорат банки таҳлил қилинаётган даврда ўтган йилга нисбатан 34380 минг сўм ёки 52.0 % соф фойдага эга бўлган.

Банк капиталининг учта асосий функцияларини ажратиб кўрсатишимиз мумкин. Булар: ҳимоя, оперативлик ва тартибга солиш функцияларидир.

Банк омонатчилари манфаатларини ҳимоя қилиш банкнинг ўз капиталининг асосий функцияси бўлиб хизмат қилади. Чунки банк активларининг асосий қисми омонатчилар ҳисобига ташкил топади. Бундан ташқари банк капитали акционерлар рискларини камайтиради.

Ҳимоя функцияси зарар кўриш хавфи туғилганда актив резервлар шакллантириш йўли орқали банкнинг тўлов қобилиятини сақлаб қолиш, мабодо банк тугатилганда омонатчиларга компенсация тўлаш имкониятини беради. Бу эса, ўз навбатида, банкнинг кейинги фаолият кўрсатишига кенг йул очиб беради. Лекин шуни эътиборга олишимиз керакки, тижорат банклари кўпгина корхоналардан фарқли ўлароқ ўзларининг тўловга қобилиятлигини жорий банк даромади ҳисобига таъминлайдилар ва фақатгина зарарнинг бир қисми капитал ҳисобига қопланади.

Капитал ўзига хос ҳимоя ёстиғи ролини ўйнаб, йирик кўзда тутилмаган харажатлар шароитида банк ўз операцияларини давом эттириш имкониятини беради. Шу каби чиқимларни молиялаштириш учун банкнинг ўз капитали ичига кирувчи турли хил резерв фондлар мавжуд. Лекин мижозларнинг ссудаларни оммавий қайтарилмаслиги юз берганда, зарарни қоплаш учун акционерлик капитали бир қисминигина ишлатиш мақсадга мувофиқ бўлади. Банк ўз капиталининг мавжудлиги унинг ишончлиги ва ликвидлигининг биринчи шартидир.

Банк ўз капиталининг ҳимоя функцияга қараганда оперативлик функцияси иккинчи даражали бўлиб ҳисобланади. У банкнинг ўз маблағларини ер, бино, иншоот жиҳозларни қоплаш учун молиявий резервларни

шакллантиришга ажратишни ўз ичига олади. Бу молиявий ресурслар манбаи банк иши фаолиятининг биринчи босқичларида, таъсисчилар билан бир қаторда биринчи навбатдаги харажатларни амалга оширишларида жуда кераклидир. Банк ривожланишининг кейинги босқичларида банк капиталининг роли муҳим бўлиб, бу маблағларнинг бир қисми тўғри резервларни ташкил қилиш учун узоқ муддатли активларга сарфланади. Гарчи зарарни қоплашнинг асосий манбаи фойда жамғариш бўлса ҳам зарарни қоплаш учун янги акциялар чиқаришади ёки узоқ муддатли қарз олинади.

Банкнинг ўз капитали тартибга солувчи функцияни ҳам бажаради. Банк капитали кўрсаткичи ёрдамида давлат органлари банк фаолиятига баҳо берадилар ва назорат қиладилар. Одатда, банк ўз капиталига унинг минимал миқдори, активлар меъёри ва бошқа банк активини сотиб олиш шартлари бўйича талаб қўйилади. Ўзбекистон Республикаси Марказий Банк томонидан ўрнатилган иқтисодий меъёрлар, асосан, банкнинг ўз капитали ҳажмидан келиб чиқади. Тартибга солувчи функцияга капитални ссуда ва инвестицион операцияларни чегаралаш мақсадида ишлатиш ҳам киради.

Банкнинг устав фондини ўзгариши устав фонди миқдорининг оширилиши ва камайтирилиши шаклларида амалга оширилиши мумкин.

Банк устав капитали қўшимча акцияларни жойлаштириш ёки акцияларни номинал қийматини кўтариш йўли билан оширилиши мумкин.

Акцияларни номинал қийматини ошириш йўли билан банк устав фондини ошириш қуйидаги усуллар билан амалга оширилиши мумкин:

- молиявий йил якуни бўйича кўрилган фойданинг бир қисмини ёки ҳаммасини акциялар номинал қийматини оширишга йўналтириш;
- акциядорлар томонидан акциялар номинал қийматини оширилган қисмини тўланиши.

Устав фондини ошириш учун қилинган ўзгартиришларни банк уставига киритиш тўғрисида таъсисчилар қарор қабул қиладилар.

Қўшимча акцияларни чиқариш ёки акциялар номинал қийматини ошириш учун тижорат банклари Марказий банкнинг тижорат банклари фаолиятини лицензиялаш ва тартибга солиш департаментига қуйидагиларни топширади:

- қўшимча акцияларни жойлаштириш ёки акциялар номинал қийматини ошириш тўғрисида банк ваколатли органининг қарори;
- агар акция очик обуна йўли билан тарқатилса, банк ваколатли органи томонидан тасдиқланган эмиссия проспекти;
- акция ёпиқ ҳолда тақсимланса, акцияларни чиқариш тўғрисида ахборот берилади;
- банк кенгаши раиси имзолаган устав капиталини ошириш ва акциялар эмиссиясига розилик бериш тўғрисида Марказий банк номига берилган илтимоснома. Тақдим этилган ҳужжатларни кўриб чиқиш ва розилик бериш бир ой муддат ичида амалга оширилади.

Банк устав капитали акциялар номинал қийматини пасайтириш ёки акциялар умумий сонини қисқартириш, жумладан, кейинчалик уларни тўлаш шarti билан сотиб олиш орқали камайтирилиши мумкин.

Агар банк уставида кўзда тутилган бўлса, акцияларни бир қисмини сотиб олиш ва уларни тўлаш йўли билан банк устав капиталини камайтиришга рухсат берилади.

Агар камайтириш натижасида устав капиталининг энг кам миқдоридан камайиб кетса банк устав капитали миқдорини камайтиришга рухсат берилмайди.

Акцияларни номинал қиймати пасайтирилганда акция нархи ва янги номинал қиймат ўртасидаги фарқ акциядорларга қайтарилади.

Устав капиталини камайтириш учун тижорат банклар фаолиятини лицензиялаш ва тартибга солиш департаментига илтимоснома ва устав капиталини камайтириш тўғрисида акциядорлар умумий йиғилишининг қарори топширилади. Розилик бир ой муддатда берилади.

Устав капиталининг камайтирилиши ёки ошириш омонатчилар манфаатларига ва банк молиявий аҳволига хавф солса ёки бир акциядор улуши белгиланган нормадан ошиб кетса, Марказий банк устав капиталини камайтиришга рухсат бермайди.

Марказий банк ўз хулосасини асослаган ҳолда бир ой ичида ёзма равишда тижорат банкига юборади.

Шуни айтиш керакки, банк капиталининг асосий мақсади – рискни камайтириш ва капиталнинг молиявий ресурслар бозорига кириш йўлини таъминлашидир.

Банк капитали операцион харажатларни молиявий бозорларга эркин кириб боришини таъминлаш орқали камайтиради. Банк капитали доимий манбалардан одатдаги ставкаларда қарз олишга имкон беради. Катта миқдордаги капитал банкнинг барқарор обрўсини ва омонатчилар ишончини таъминлайди.

Банк капиталининг активларга нисбати, Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан ўрнатилган нормативлар билан ўзаро яқиндан боғлиқ. Яъни, капитал қарз олиш билан янги активлар жалб қилинишини чоралаш орқали рискни ошиб кетишини тўхтатади ва камайтиради. Агар банклар ссуда миқдорини оширмоқчи ёки бошқа активларни сотиб олмоқчи бўлсалар, юқорида келтирилган йўллар билан улар акционер капиталини кўшимча молиялаштириш билан олинишини таъминлашлари керак. Бу активларнинг спекулятив ўсишини олдини олади. Чунки банклар ўз активларини самарали бошқариш имкониятларини сақлаб қолишлари керак.

Юқорида айtilган банкнинг ўз капиталининг функцияларидан хулоса қилиб айтсак, банкнинг ўз капитали – банк тижорат фаолиятининг асосидир. У банк мустақиллигини ва турли рисклар бўйича салбий оқибатларни олдини олиш манбаи бўлиб, молиявий барқарорликни таъминлайди.

4-§. Жалб қилинган маблағлар

Жалб қилинган маблағлар актив операцияларни, аввало кредит операцияларини амалга ошириш учун пул ресурсларига бўлган эҳтиёжни қоплайди. Уларнинг роли жуда катта бўлиб, банк ресурсларининг 70%дан ортиғини ташкил қилади. Юридик ва жисмоний шахсларнинг вақтинчалик бўш маблағларидан фойдаланиш орқали, тижорат банклари улар ёрдамида халқ хўжалигининг ва аҳолининг қўшимча айланма маблағларга бўлган эҳтиёжини қондиради, пулларни капиталга айланишига ёрдам беради.

Банклар маблағларни жалб қилиш имкониятлари чегараланган бўлиб, барча мамлакатларда бу жараён Марказий банк томонидан тартибга солиниб туради. Жалб қилинган маблағлар тижорат банклари кредит ресурсларининг асосий қисмини ташкил қилади.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки банк капитали билан жалб қилинган маблағлар орасидаги нисбатни бир қатор зарурий меъёрлар ёрдамида тартибга солади. Бу қуйидаги нормативлар: капитал етарлилиги, бир кредит олувчига тўғри келадиган максимал риск миқдори, аҳолидан жалб қилинган депозитларнинг максимал миқдори ва бошқалар Ўзбекистон Республикаси Марказий банки йўриқномасига мувофиқ, аҳолидан пул омонатларини жалб қилиш миқдори банкнинг ўз капитали миқдори билан чегараланади.

Ҳозирги кунда банклар амалиётида мавжуд меъёрий хужжатларги асосан:

- давлат ихтисослаштирилган банклар базасида ташкил топган тижорат банклари учун жалб қилинадиган маблағлар ҳажми ўз капиталининг 25 баробаридан ошмаслиги керак;
- ёпиқ турдаги акционер банклар учун 20 баробардан ошмаслиги;
- очик турдаги акционер банклар учун 15 баробардан ошмаслиги керак.

Режали иқтисодиёт даврида банкларда бўш турган маблағларини жалб қилишдан манфаатдорлик йўқ эди, чунки банкларнинг актив операциялари миқдори жалб қилинган маблағлар миқдорига қараб эмас, балки кредит қўйилмалар бўйича ўрнатилган лимитга қараб аниқланар, жалб қилинган маблағлар бўйича рағбатлантириш билан банклар шуғулланмас эдилар. Аксарият ҳолларда йирик лойиҳаларни амалга ошириш учун банк ссудалари ўрнига кўпроқ бюджет маблағлари жалб қилинар эди. Шу боис муддатли омонатларни ўрта ва узоқ муддатли кредит манбалари сифатида жамғаришга эҳтиёж бўлмаган.

Икки поғонали банк тизимида ўтилиши, иқтисодий мустақил тижорат банкларининг ташкил топиши, банкларнинг ўз-ўзини молиялаштириш тамойилига ўтиши, пасивлар ва активлар мувофиқлигига эришиш муаммоси банк фаолиятида долзарб масалаларга айланди. Бозор муносабатларининг ривожлантириш банк ресурсларининг ҳам турли-туманлашувига олиб келди.

Банклар жалб қиладиган маблағлар таркиби турлича бўлади. Уларнинг асосий турларига қуйидагилар киради: банк мижозлар билан ишлаш жараёнида жалб қилган маблағлар (депозитлар), ўз қарз мажбуриятларини чиқариш йўли билан маблағларни тўплаш (депозит ва жамғарма сертификатларини, векселлар,

облигациялар) ва банклараро кредит воситасида бошқа кредит ташкилотларидан олинадиган ва Ўзбекистон Республикаси Марказий банкидан олинадиган ссуда маблағлари ва бошқалар киради. Халқаро банк амалиётида жалб қилинган ресурслар уларни йиғиш усулига қараб қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

- депозитлар;
- нодепозит ресурслар.

Жалб қилинган маблағларни асосий қисмини депозитлар ташкил қилади.

Банкларда мақсадларни амалга ошириш учун пул маблағларини қўйилмаларга жалб қилиш операциялари депозит операциялари дейилади.

Депозитлар фақатгина омонатчига эмас, шу билан бирга банкка ҳам манфаатлидир. Кўпгина депозитлар орқали банкнинг ссуда капитали шаклланади, кейинчалик эса банк турли хўжалик соҳаларини қулай шартлар асосида кредитлайди. Депозит ва кредит фоизлари орасидаги фарқ бўш пул маблағларини жалб қилиш ва ссуда капиталини жойлаштириш борасидаги банк маржаси (мукофоти) бўлиб ҳисобланади.

Банкнинг «Олтин қоидаси»га кўра, банк молиявий талабларининг ҳажми ва муддати банк мажбуриятлари миқдори ва муддатига мос келиши керак. Бу қоидага риоя қилиб, банклар жорий счетлар бўйича қолдиқларни кредит ресурси сифатида ишлата олмайдилар, чунки мижозлар уларни хоҳлаган вақтда талаб қилиб олишлари мумкин. Ваҳоланки, мижозлар, одатда, ўз маблағларининг ҳаммасини бирданга олишмайди, шунинг учун, банкнинг нақд пул резерви омонатларга нисбатан шаклланади.

Бундан ташқари, аксарият банк операциялари нақд пулсиз кўринишда амалга оширилади. Касса заҳиралари кўринишида бўлмаган нақд пуллар банк ликвидлигини оширади ва у бошқа мижозларга ёки банкка кредит сифатида йўналтирилиши мумкин. Касса заҳираларидан ташқари тижорат банклари томонидан депозитлардан кредит ресурси сифатида фойдаланишда бошқа чекловлар бўлиб, у Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан ўрнатиладиган мажбурий заҳиралар шаклида ифодаланади.

Депозит ҳисобварақалари турлича бўлиши мумкин ва уларнинг таснифланиши асосида қўйилмалар манбаи, уларнинг мақсадли йўналтирилганлиги, даромадлилик даражаси ва бошқа шу каби мезонлар етади, аммо аксарият ҳолларда мезон сифатида пул қўювчи тоифаси ва қўйилмани олиш шакллари инобатга олинади.

Пул қўювчилар тоифасидан келиб чиққан ҳолда, депозитлар қуйидагиларга бўлинади:

- юридик шахслар (корхоналар, ташкилотлар);
- жисмоний шахслар;

Маблағларни олиш шаклига кўра депозитлар қуйидагиларга бўлинади:

- муддатли депозит маблағлар;
- талаб қилиб олингунга қадар депозит маблағлар;
- аҳолининг жамғарма қўйилмалари.

Ўз навбатида бу гуруҳларнинг ҳар бири турли белгиларига қараб таснифланади. Муддатли депозит маблағлар уларнинг муддатидан келиб чиқиб таснифланади;

- 3 ой муддатгача депозитлар;
- 3 ойдан 6 ойгача депозитлар;
- 6 ойдан 9 ойгача депозитлар;
- 9 ойдан 12 ойгача депозитлар;
- 12 ойдан юқори бўлган депозит маблағлар.

Банк томонидан жалб қилинган маблағларнинг юқори ликвидлик даражасини ушлаб туриш ва маълум юқори даромад олиш эҳтиёжини белгилаб берувчи мавжуд қонун ва тартибга солувчи актлардан келиб чиқиб турли активларга жойлаштирилади.

Талаб қилиб олингунча қадар депозитлар – бу банкни олдиндан огоҳлантирмай миждоз томонидан хоҳлаган вақтда талаб қилиб олинадиган маблағлардир.

Уларга жорий, ҳисоб-китоб, бюджет ва ҳисоб–китобларни амалга ошириши ёки маблағлардан мақсадли фойдаланиш билан боғлиқ ҳисоб-варақалардаги маблағларни, бошқа банкларнинг вакиллик ҳисобварағидаги қолдиқларни киритиш мумкин. Талаб қилинган депозитлар жорий ҳисоб-китоблар учун мўжалланган. Бу ҳисобварақдаги маблағлар ҳаракати нақд пул, пул ўтказиш, бошқа ҳисоб-китоб ҳужжатлари билан расмийлаштирилиши мумкин. Банк ликвидлигини бошқариш нуқтаи назаридан қараганда жорий ва бюджет ҳисобварақлари, капитал қўйилмаларни молиялаштириш бўйича ҳисобварақлар, махсус ҳисобварақлар банклар учун фойдалироқ ҳисобланади. Чунки бу маблағлар юқори ликвидликка эга. Бу депозит турининг асосий камчилиги – улар бўйича жуда кам миқдорда фоизларнинг тўланиши ёки умуман тўланмаслигидир. Бундан ташқари жорий ва бюджет ҳисобварақа эгалари ўзларининг статусларидан келиб чиқиб кредит олмайдилар, бу эса банкларга маблағларни ўз режалари асосида ишлатишга имкон беради.

Талаб қилиб олинган депозитларга банкларнинг корреспондент банкларда очилган вакиллик ҳисобварақаларидаги маблағларини ҳам киритиш мумкин. Бу ҳисобварақалар улар ҳисоб китобларни ва тўловларни бир томонлама тартибда ёки бир бирларининг топшириқлари бўйича амалга ошириш мақсадида очилган. Мазкур банкнинг бошқа банкда очилган вакиллик ҳисобварағи «Ностро» смети, мазкур банк бошқа банк учун очган вакиллик ҳисобварағи «Лоро» смети деб юритилади ва бундай ҳисобварақаларини очиш банклараро имзоланган шартномага мувофиқ амалга оширилади. Бу ҳисобварақалардан тўловлар, қоидага кўра, улардаги маблағлар ҳажми чегарасида амалга оширилиши керак. Улар бўйича мавжуд маблағлардан кўпроқ операциялар ўтказиш зарурияти туғилганда, вакилга алоҳида баланс ҳисобварағидан овердрафт кредити берилиши мумкин.

Талаб қилиб олинган депозитларга контокоррент ҳисобварағи маблағларини ҳам киритиш мумкин мумкин.

Халқаро банк амалиётида талаб қилиб олинган юқоридаги депозитлардан ташқари нау-ҳисобварақалар (учинчи шахс фойдасига ҳисоб

ҳужжатларини ёзиб бериш), банк томонидан белгиланадиган ҳисоб чеклари ҳам киритилади.

Талаб қилиб олингунгача бўлган депозитлар қуйидаги хусусиятларга эга:

- депозитнинг бу турида хоҳлаган вақтда, хоҳлаган суммада маблағни қўйиш ёки олиши мумкин;
- депозит муддати чегараланмаган;
- кам миқдорда фоиз тўланади;
- бу турдаги депозитлар бўйича Марказий банкка ўтказиладиган мажбурий резервлар салмоғи юқори ва ҳ.к.

Тижорат банкларида жалб қилинган маблағлар таркибида талаб қилиб олингунча депозитлар турлича ҳажмга эга. Бу одатда, банк ресурсларини шакллантиришнинг энг арзон манбаидир. Маблағларнинг юқори ҳаракатчанлиги тўғрисида талаб қилувчи ҳисобварақалардаги қолдиқ доимий эмас, баъзида жуда ўзгарувчан. Ҳисобварағи эгаси истаган пайтда маблағларни олиш эҳтимоли банк оборотида юқори ликвид активларнинг ҳиссаси кўпроқ бўлишини талаб қилади. Бу эса камроқ ликвидлика эга бўлган, бироқ юқори даромад келтирувчи активларнинг ҳиссасининг қисқариши эвазига юз беради. Шу сабабли банклар талаб қилгунгача ҳисобварағи эгаларига паст фоиз тўлайдилар ёки умуман тўламайдилар. Бироқ, талаб қилгунча ҳисобварақалардаги маблағларнинг юқори даражадаги ҳаракатчанлигига қарамадан, уларнинг минимал, доимий қолдиғини аниқлаш ва улардан барқарор кредит ресурси сифатида фойдаланиш имкониятига банклар эга бўлмоғи лозим.

Муддатли депозитлар – бу банклар томонидан маълум муддатга жалб қилинадиган депозитлардир. Бу турдаги депозитлар қўйилган муддатда ўзгармас бўлиши лозим ва улар жорий тўловлар учун ишлатилмайди.

Муддатли қўйилмалар маблағларни шартнома бўйича муддат ва шартларда тўлиқ банк ихтиёрига беришни англатади, бу муддат тугаши билан муддатли қўйилма хоҳлаган пайтда эгаси томонидан қайтариб олиниши мумкин. Муддатли қўйилма бўйича тўланадиган фоиз ҳажми депозит муддати, суммаси ва шартномани пул қўювчи томонидан бажарилишига боғлиқдир. Қўйилманинг муддати ва суммаси қанчалик катта бўлса, фоизи ҳам шунчалик юқори бўлади. Юқорида таъкидлаганимиздек амалиётда асосан 1, 3, 6, 9, 12 ой ёки янада узокроқ муддатга қўйилмалар расмийлаштирилади. Бундай аниқ чегаралар пул қўювчиларни ўзларининг маблағларини рационал ташкил қилиш ва қўйилмалар қўйишга рағбатлантиради, шунингдек банкларга ўзларининг ликвидликларини бошқариш учун шароит яратади. Пул қўювчи томонидан қўйилма бўйича маблағларни муддатидан олдин олинганда у шартномада кўрсатилган фоизлардан тўлиқ ёки қисман маҳрум бўлиши мумкин. Одатда бундай ҳолларда фоизлар талаб қилгунгача қўйилмаларга тўланадиган фоизлар ҳажмигача пасайтирилади.

Муддатли депозитлар депозитларнинг бошқа турларига нисбатан банкка барқарор ресурс базасини таъминлайди. Шу боис тижорат банклари муддатли депозитлар салмоғини кўпайтиришга ҳаракат қилишлари лозим.

Муддатли депозитлар куйидаги хусусиятларга эга:

- аниқ муддатга эга ва улар бўйича ўзгармас (депозит сиёсатида кўрсатилган) фоиз тўланади;
- жорий ҳисоб-китоблар учун фойдаланилмайди;
- миждом томонидан муддатидан олдин олинмаслиги лозим акс ҳолда фоиз тўлаш бўйича шартнома шартлари бекор қилинади ва талаб қилиб олингунча депозит миқдорида фоиз тўланиши мумкин;
- маблағлар секин айланади, узок муддатли ссудаларга йўналтирилади;
- маждбурий резерв нормаси нисбатан паст бўлиши мумкин ва ҳ.к.

Жамғарма депозитлари аҳоли пул жамғармаларининг тўпланиши учун хизмат қилади. Жамғарма депозитларга пул маблағларини жамғариш ёки сақлаш мақсадида шакллантирилган қўйилмалар киради. Уларнинг махсус хусусиятли томонлари – сақлашнинг рағбатлантирилиши ва юқори даромадлилик даражаси, маълум давр ичида жамғарила бориши кабилар ҳисобланади.

Ўзимизнинг амалиётда жамғарма депозитлари деганда, фақатгина аҳоли маблағларини муддатли қўйилмалар ёки талаб қилгунгача ҳисобварақаларида жамғарилиши билан боғлиқ ҳар қандай операциялар тушунилади. Ҳозирги вақтда тижорат банклари балансида аҳоли қўйилмалари «кредит ташкилотларида бухгалтерия ҳисобининг янги счетлар Режа»сига мувофиқ баланс счетдан ҳисобланади.

20206–счетда – жисмоний шахсларнинг талаб қилингунча депозитлари.

20406-счетда – жисмоний шахсларнинг жамғарма депозитлари.

20606-жисмоний шахсларнинг – муддатли депозитлари.

Қўйилма суммаси банк кассасига нақд пулда ёки нақд пулсиз киритилиши мумкин. Қўйилманинг шаклланиши усулига боғлиқ ҳолда бу операциялар бухгалтерия ҳисобидан турлича акс эттирилади. Масалан: қўйилмани банк кассасига нақд тўлаганда куйидаги бухгалтерия проводкалари амалга оширилади.

Дебет счети №10101 – «Кассадаги нақд пул»

Кредит счети №20206 – Агар қўйилма «Талаб қилингунгача» ҳисобварағидан пул ўтказиш йўли билан шаклланса, унда проводка куйидагича:

Дебет счет №-20206

Кредит счет №-20406

Қўйилма суммасининг бошқа кредит ташкилотидан келиши куйидагича акс эттирилади:

Дебет счет №10501 – «Бошқа банklar вакиллик варақаларидан қабул қилишга».

Кредит счет №20206

**Акционер тижорат банкининг мижозлар бўйича
Депозит шакллари тўғрисида маълумот.**

Депозит турлари	минг сўм	фоиз
1. Талаб қилиб олингунча депозитлар, жами	105022	78.9
Шу жумладан:		
а) ҳукумат	16481	12,4
б) жисмоний шахслар	5352	4,0
в) давлат корхоналари	22025	16,5
г) қўшма корхоналар	111	0,1
д) хусусий корхоналар, корпорация ва жамоалар	54692	41,1
е) бошқа талаб қилиб олингунча депозитлар	6361	4,8
2. Жамғарма депозитлари, жами	10957	8.2
Шу жумладан:		
а) ҳукумат	0	0
б) жисмоний шахслар	10957	8,2
в) давлат корхоналари	0	0
г) қўшма корхоналар	0	0
д) хусусий корхоналар, корпорация ва жамоалар	0	0
е) бошқа талаб қилиб олингунча депозитлар	0	0
3. Муддатли депозитлар, жами	17159	12,9
Шу жумладан:		
а) ҳукумат	0	0
б) жисмоний шахслар	11659	8,8
в) давлат корхоналари	5500	4,1
г) қўшма корхоналар	0	0
д) хусусий корхоналар, корпорация ва жамоалар	0	0
е) бошқа талаб қилиб олингунча депозитлар	0	0
Жами депозитлар	133138	100

Жадвал маълумотлари шуни кўрсатадики, тижорат банки томонидан жалб қилинган депозитлар ичида асосий ўринни талаб қилиб олингунгача бўлган депозитлар ташкил қилиб, улар салмоғига 78,9% депозитлар тўғри келади. Муддатли депозитлар банкнинг барқарор кредит имкониятини асоси бўлсада, уларнинг ҳажми барча депозитларнинг 12,9%ини ташкил қилади. Талаб қилиб олингунга қадар бўлган депозитлар таркибида асосий ўринни хусусий корхона, корпорация ва жамоалар, давлат корхоналари, ҳукумат маблағлари ташкил қилса, муддатли депозитлар ичида асосий ўринни жисмоний шахслар маблағлари эгаллайди. Таҳлил қилинаётган банкда аҳоли жамғармалари салмоғи паст бўлиб, у жами депозитларнинг 8,2%ини ташкил қилади.

Тижорат банклари фаолиятидаги муҳим йўналишлардан бири бўлиб, аҳоли маблағларини жалб қилиш бўйича ишлар ҳисобланмоқда, ва улар бу

борадаги йирик банк Халқ банки билан бошқа тижорат банклари мувофақиятли рақобат қилмоқдалар.

5-§. Марказий банк томонидан тижорат банкларини кредитлаш тартиби

Тижорат банкларини қайта молиялаш учун кредитни беришни Марказий банк томонидан амалга оширилади. Бу операция Ўзбекистон Республикаси Марказий банки Бошқаруви томонидан 1998 йил 9 ноябрь 19/8-сонли қарор №261 тасдиқланган «Қайта молиялаш кредитларини бериш тартиби тўғрисида»ги Низомга асосан амалга оширилади. Мазкур Низом Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисида»ги Қонуни, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 3 майдаги 234-сонли қарорига мувофиқ ишлаб чиқилган ва Ўзбекистон Республикаси Валюта биржаси ҳузуридаги кредит ресурслари кимошди савдолари орқали тижорат банкларини қайта молиялаш учун кредитлар бериш тартибини белгилайди. Бу жараён Марказий банкнинг пул-кредит воситаларидан бири бўлиб ҳисобланади.

Қайта молиялаш – Марказий банк томонидан амалга ошириладиган пул кредит сиёсати воситаларидан бири бўлиб, у иккинчи даража банкларининг ликвидлик ҳолатини қўллаб-қувватлаш учун йўналтирилади.

Марказий банкнинг қайта молиялаштириш операцияси қуйидаги усулларда олиб борилиши мумкин:

- * тижорат банкларининг ихтиёридаги векселларни ҳисобга олиш йўли билан кредитлаш;
- * тижорат банклари ихтиёридаги қимматли қоғозларни гаров олиш йўли билан кредитлар бериш, яъни ломбард кредити;
- * тўғридан-тўғри кредит бериш усули.

Марказий банк «Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисида»ги Қонунига асосан олтин, чет эл валютаси, халқаро резервлар тоифасига кирувчи валюта бойликлари ва бошқа бойликлар, давлат қарз мажбуриятлари ва ҳукумат кафолатлаган бошқа қарз воситалари, Марказий банкда депозитга ўтказилган ва унинг депозитарийси учун мақбул бўлган, харид қилиниши ва сотилишига рухсат берилган қонун доирасидаги бошқа хил операциялар ўтказилиши мумкин бўлган активлар, тўланишига банклар кафолат берган тижорат векселлари, шунингдек, Молия Вазирлигини кафолатига асосланган ҳолда банкларга қайта молиялаш кредитларини беради. Марказий банк томонидан тижорат банкларига бериладиган кредитларнинг асосий мақсади банкларнинг ликвидлигини қўллаб-қувватлашдан иборат.

Қайта молиялаш кредитларини бераётганда Марказий банк тижорат банкларининг кредит потенциалининг жорий ҳолатини доимий кузатиб туради. Бунинг учун у жорий мониторинглар ўтказади, улар вакиллик ҳисобварақларини таҳлил қилади ва асосан ўзи кредитларни жойлаштириш ва жалб этиш учун қатнашадиган банклараро кредит бозори – Ўзбекистон Республикаси Валюта биржаси ҳузуридаги кредит ресурслари кимошди савдосини кузатиб боради.

Тижорат банкларининг ликвид ҳолатини сақлашга йўналтириладиган, уларни қайта молиялаш учун бериладиган кредитлар миқдори, шунингдек,

қайта молиялаш ставкаси, Марказий банк томонидан пул-кредит сиёсатининг жорий вақтдаги аниқ вазифаларига мувофиқ, ҳамда пул-кредит сиёсатининг асосий йўналишларини ҳисобга олган ҳолда белгиланади. Бунда қайта молиялаш ставкаси инфляция даражасидан келиб чиққан ҳолда ўзгартирилиши мумкин.

Марказий банк юқорида айтилган қонунга мувофиқ, тижорат банкларига миллий валютада ломбард кредитни бериши мумкин. Ломбард кредити қайта молиялаш шаклларида бири бўлиб, ушбу кредит Давлат қисқа муддатли облигацияларини гаровга қўйиш йўли орқали берилади.

Ломбард кредитининг берилиши Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг 1998 йил 22 августдаги №416-сонли “Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан банкларга ломбард кредити бериш тартиби тўғрисида”ги Низомга асосан амалга оширилади.

Қайта молиялаш кредитлари Ўзбекистон Республикаси Марказий банки Бошқаруви томонидан тасдиқланган 1996 йил 20 апрелдаги №41 сонли “Ўзбекистон Республикасида кредит ресурслари ким ошди савдоларини ўтказиш тартиби”га мувофиқ жойлаштирилади.

Кейинчалик қайта молиялаш кредитлари Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг махсус кўрсатмалари бўйича, уларда белгиланган шартлар асосида Марказий банк ҳудудий Бош бошқармалари ва тижорат банклари ўртасида тузиладиган кредит шартномаси билан расмийлаштирилади.

Кредит шартномасида қуйидагилар кўзда тутилади:

- томонлар номи;
- уларнинг ўзаро мажбуриятлари ва иқтисодий маъсулияти;
- кредит муддати ва миқдори;
- аниқ мақсад кўзланганлиги;
- кредит бериш ва қайтариш тартиби;
- фоиз ставкаси ва уни ўзгартириш шартлари;
- таъминлаш шакллари;
- жарима солиш ва томонлар шартлашувининг бошқа жиҳатлари.

Бу кредитни олган тижорат банклари кредитдан фойдаланиш ва унинг ҳолати бўйича Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг “Пул-кредит сиёсати” департаментига маълумотнома тақдим этиб боради.

Марказий банк томонидан тижорат банкларига кредит беришда Марказий банк томонидан ўрнатилган иқтисодий меъёрларга, мажбурий захира талабларига риоя қилиш эътиборга олинади.

Айрим ҳолларда тижорат банкларининг вакиллик ҳисобварақларида маблағлар умуман бўлмаган ёки етарли бўлмаган ҳолатларда кечиктириб бўлмайдиган тўловларни амалга ошириш учун тижорат банкига, истисно тариқасида мажбурий тўловларни амалга ошириш учун Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг рухсати билан унинг ҳудудий Бош бошқармаси раҳбари тақдимномаси бўйича банк ликвидлигини қўллаб-қувватлаш учун кредит берилиши мумкин.

Бу кредитни олиш ҳуқуқига Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг иқтисодий нормативларига риоя этадиган, резерв, мажбурий резерв

шартларини тўлиқ бажарадиган, тижорат банкларига бериладиган яъни кредитни қайтмаслик rischi йўқ ва у муддатида фоизи билан тўлиқ қайтиши таъминланган ҳолда берилади. Кредит 7 иш куни муддати билан тижорат банки томонидан кредит ресурсларини тартибга солиш фондига ўтказиладиган маблағларнинг 30% миқдорида берилади. Кредитнинг ўз вақтида, тўлиқ қайтмаслик ҳоллари юз берганда ёки кредит шартлари бузилган ҳолларда Марказий банк тижорат банкига нисбатан кредит шартномасида кўрсатиб ўтилган чораларни қўллаш ҳуқуқига эга. Агар кредитнинг қайтмаслик ҳоллари юз берса Марказий банк гаров мол-мулкни талаб қилиб олишга ҳақли.

Ушбу кредит бўйича фоиз ставкаси Марказий банк амалдаги қайта молиялаш ставкасидаг 1,3 бароварга ортиқ миқдорда белгиланади.

Тижорат банкида Марказий банк томонидан унга илгари берилган ушбу кредитлар бўйича муддати ўтган қарздорлик вужудга келган ҳолларда, қуйидаги таъсир чоралари қўлланилади:

- белгиланган фоиз ставкаси 2 баравар оширилади;
- ❖ “Ўзбекистон Республикасининг Марказий банки тўғрисида”ги қонуннинг 59-моддасига биноан муддати ўтган қарз бош банк ҳисобварағидан ундириб олинади. Агар бош банк ҳисобварағида қарзларни қоплайдиган миқдорда маблағлар бўлмаса, ушбу қарз тўла қайтарилмагунча банк вакиллик ҳисобварағи бўйича операциялар тўхтатилади.

Муддатидан олдин бўшаган қайта молиялаш кредитларини ўз вақтида қайтармаганлик учун тижорат банкларига нисбатан Марказий банк кредит қайтарилмаган ҳолларда Марказий банк гаровга қўйилган мулкни сотиш ёки кафолат хати бўйича талабнома қўйиш орқали қарз суммасини ундириб олиш ҳуқуқига эга.

Қайта молиялаш кредитларини белгиланган муддат ичида қайтарилишни таъминламаган тижорат банкларига нисбатан 1997 йил 25 январдаги 74-сонли йўриқноманинг 6-бандига ва унга киритилмаган 1998 йил 27 июндаги 406-сонли қўшимчанинг 1-бандида кўрсатилган таъсир чоралари қўлланилади.

Банклар томонидан аниқ мақсадли кредит ресурсларидан белгилангандан ташқари мақсадларда фойдаланилишига йўл қўйилган ҳолларда, ушбу кредитлар муддатидан олдин қайтариб олинади.

Қайта молиялаш кредитлари бўйича маржа даражаси Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан белгиланади.

Марказий банк томонидан тижорат банкларига берилган қайта молиялаш кредитларини ҳисобини юритиш бўйича операциялар балансдаги 12101-“Бошқа банкларга берилган қисқа муддатли ссудалар” (Марказий банкда) ва 21602-“Ўзбекистон Республикаси Марказий банкдан олинган қисқа муддатли ссудалар” (тижорат банкида) баланс ҳисобварақларида акс эттирилади.

Муддати кечиктирилган қайта молиялаш кредитлари ҳисоби балансдаги 12109-“Бошқа банкларга берилган муддати кечиктирилган қисқа муддатли ссудалар” ҳисобварағида акс эттирилади.

Муддати ўтган қайта молиялаш кредитлари ҳисоби балансдаги 12105-“Бошқа банкларга берилган муддати ўтган ссудалар” ҳисобварағида акс эттирилади.

Марказий банк кредитларини бериш қуйидаги бухгалтерлик ўтказмалари орқали расмийлаштирилади:

- кредит берган банкда;

Д-т 12101-“Бошқа банкларга берилган қисқа муддатли ссудалар”

К-т Тижорат банки вакиллик ҳисобварағи ёки 21602-“Ўзбекистон Республикаси Марказий банкидан олинган қисқа муддатли ссудалар”

- кредит олган банкда:

Д-т Тижорат банки вакиллик ҳисобварағи ёки 21602-“Ўзбекистон Республикаси Марказий банкидан олинган қисқа муддатли ссудалар”

К-т 21602/21606 “Марказий банкдан (бошқа банклардан) олинган қисқа муддатли ссудалар”

Баланс ҳисоботи тузиш ёки ҳисоб-китоб санасида:

- кредит берган бўлса:

Олиш учун ҳисобланган фоизлар суммаси;

Д-т 16309 (тижорат банки) ёки 16305 (Марказий банк) “Олиш учун ҳисобланган фоизлар суммаси”

К-т 41601 “Бошқа банкларга берилган қисқа муддатли ссудалар бўйича фоиз даромадлари”.

- Кредит олган банкда;

Тўлаш учун ҳисобланган фоизлар суммаси;

Д-т 53101/53106 (тижорат банки) ёки 52002 (Марказий банк) – “Марказий банкдан олинган қисқа муддатли ссудалар бўйича фоизли харажатлар”

К-т 22410 “Олинган ссудалар бўйича ҳисобланган фоизлар”

Тўлаш (ундириб олиш) муддати етиб келганда ва тижорат банки вакиллик ҳисобварағида етарли маблағлар мавжуд бўлганида қуйидаги ўтказмалар қилинади:

а) Кредит учун тўлов суммаси;

Д-т /21606 (тижорат банки) ёки 22114 (Марказий банк) “Марказий банкдан (бошқа банклардан) олинган қисқа муддатли ссудалар”

К-т 10301 Тижорат банки вакиллик ҳисобварағи (ўзиники)

б) Тўлаш учун ҳисобланган фоизлар суммаси:

Д-т 22410 “Олинган ссудалар бўйича ҳисобланган фоизлар”

К-т 10301 Тижорат банки вакиллик ҳисобварағи (ўзиники)

Тижорат банки вакиллик ҳисобварағида пул маблағлари бўлмаган ёки етарли бўлмаган ва кредит белгиланган муддатда тўланмаган ҳолларда қуйидаги бухгалтерлик ўтказмалари қилинади:

- Кредит берган банкда:

Муддати ўтган кредит тўлов суммаси,

Д-т 12105 “Бошқа банкларга берилган муддати ўтган ссудалар”

К-т 12101 “Бошқа банкларга берилган қисқа муддатли ссудалар”

Кредит олган банкда муддати ўтган кредит суммаси балансдаги 21602-21606-“Марказий банкдан (бошқа банклардан) олинган қисқа муддатли ссудалар” ҳисобварағига ҳисобга олинади.

Муддатида тўланмаган қарзлар суммасидаги кредит ресурслари

кредиторга қайтарилаётганда қуйидаги ўтказмалар қилинади:

Кредит олган банкда:

Д-т 21602/21606 (тижорат банки) ёки 22114 (Марказий банк) “Марказий банкдан (бошқа банклардан) олинган қисқа муддатли ссудалар”

К-т Тижорат банки вакиллик ҳисобварағи (ўзиники)

Кредит берган банкда:

Д-т Тижорат банки вакиллик ҳисобварағи

К-т 12105 “Бошқа банкларга берилган муддати ўтган ссудалар”

Муддатидан олдин бўшаган қайта молиялаш кредитларини ўз вақтида қайтармаганлик учун тижорат банкларига нисбатан Марказий банк кредит шартномасида кўзда тутилган чоралар қўллашга ҳақли.

Қайта молиялаш кредитлари қайтарилмаган ҳолларда, Марказий банк гаровга қўйилган мулкни сотиш ёки кафолат хати бўйича талабнома қўйиш орқали қарз суммасини ундириб олиш ҳуқуқига эга.

Банклар томонидан аниқ мақсадли кредит ресурсларидан белгилангандан ташқари мақсадларда фойдаланишига йўл қўйилган ҳолларда, ушбу кредитлар муддатидан олдин қайтариб олинади.

Таъсир чоралари Марказий банк ҳудудий Бош бошқармаси ва тижорат банки ўртасида тузиладиган кредит шартномаларида акс эттирилиши шарт.

Қўйидаги таянч сўзларга таъриф беринг.

актив операциялар	ўзгарувчан ставка
пассив операциялар	ўзгармас фонд ставкалари
банк ресурслари	опкол кредитлар
кредит ресурслари	брокер ва маклерлар
воситачилик операциялари	акцентли операциялар
ишонч операциялар	фонд операциялари
банкнинг ўз маблағлари	кредитлар сифати
жалб қилинган маблағлари	яхши кредитлар
тақсимланган фойда	стандарт кредитлар
жорий счетлар	субстандарт кредитлар
муддатли депозитлар	ишончсиз кредитлар
қўйилмалар	шубҳали кредитлар
банклараро кредитлар	факторинг операциялар
банкнинг элементланган маблағлари	траст операциялар
фонд ставкалари	банкнинг комисион операциялари

Ўз билимини текшириш бўйича саволлар

1. Банкларнинг пассив операциялари деганда нимани тушунасиш?
2. Пассив операцияларнинг турларини келтиринг.
3. Банк ресурсларининг моҳияти ва таркибини ифодаланг.

4. Банкнинг актив операциялари деганда нимани тушунасиз ва уларнинг турларини сананг.
5. Жалб қилинган ресурсларнинг таркибини тушунтиринг.
6. Тижорат банкларини ўз маблағларига қандай маблағлар киради?
7. Тижорат банклари капитали қандай ташкил қилинади, таркиби нималардан иборат?
8. Тижорат банкларнинг капитали миқдори қандай аниқланади ва унга таъсир қилувчи омилларни сананг.
9. Депозитлар нима, уларнинг қандай турларини биласиз?
10. Тижорат банкларида ресурс етишмовчилигини қандай йўллар билан хал қилиш мумкин?
11. Марказий Банк томонидан Тижорат банкларини кредитлаш қондасини тушунтиринг.

V-боб. ТИЖОРАТ БАНКЛАРИНИНГ АКТИВЛАРИ, УЛАРНИНГ ТАРКИБИ ВА СИФАТИ

1-§. Банк активлари, уларнинг моҳияти ва таркиби

Тижорат банклари фаолиятида унинг активлари ва улар билан боғлиқ актив операцияларининг рисклик даражасини аниқлаш бу жараёнини бошқариб бориш муҳим ўрин тутди.

Банк активлари таркиби дейилганда, баланс якунига нисбатан ҳар хил сифатдаги активлар салмоғи тушунилади. Тижорат банклари активларини асосан тўрт категорияга бўлиб ўрганиш мумкин: кассадаги пул маблағлари ва уларга тенглаштирилган маблағлар; инвестиция ва қимматли қоғозлар; ссудалар; бинолар ва асбоб-ускуналар.

Банк активлари- бу банкка тегишли ҳамда моддий қийматга эга бўлган қийматликлар: нақд маблағлар, қарзга берилган маблағлар, бинолар ва асбоб-ускуналардан ташкил топади. Булардан ташқари банкда номоддий активлар ҳам мавжуд бўлиб, булар ўзларининг моддий шаклига эга бўлмайдилар, аммо банкнинг асосий фаолиятида фаол иштирок этадилар. Банк активлари таркибининг тўғри белгилаб олиниши ва улардан мақсадли фойдаланиши банкларнинг самарали фаолият олиб боришига асос ҳисобланади.

Тижорат банкларининг активлари ўзига хос белгиларига кўра ликвидлик ва риск даражасига қараб ҳамда даромад келтиришига қараб бир неча гуруҳларга бўлинади.

Банк балансида активлар ликвидлик даражасига қараб акс эттирилади ва ликвидлик даражасига қараб улар қуйидаги 3 гуруҳга: юқори ликвидли активлар, ликвидли активлар, ноликвид (паст ликвидли) активларга бўлинади.

1 гуруҳ - юқори ликвидли активлар. Буларга:

а) кассадаги ва йўлдаги нақд пуллар, қимматбаҳо тошлар, монета, чеклар ва бошқа пул ҳужжатлари;

б) вакиллик ҳисобварағидаги маблағ қолдиқлари;

в) «Ностро» ва «Востро» счетлардаги қолдиқлар;

г) мажбурий резервлар смети бўйича маблағлар қолдиғи;

д) қимматли қоғозлар, хазина векселлари, давлат облигациялари, УРМБнинг қимматли қоғозлари ва облигациялари.

2 гуруҳ - ликвид активлар. Буларга:

а) берилган кредитлар (жумладан, банклараро ҳам);

б) ўз инвестициялари;

в) бошқа қимматли қоғозлар, муддати 30 кунгача бўлган дебиторлар;

3 гуруҳ - ноликвид (паст ликвидли) активлар. Буларга:

а) муддати ўтган ссудалар;

б) муддати ўтган фоизлар;

в) суд аралашуви билан ўзлаштирилиши кўзда тутилган ссудалар;

г) тугалланмаган ишлаб чиқариш;

д) асосий воситалар киради.

Банк доимий тарзда ўзининг ликвидлилигини маълум бир даражада сақлаши керак, яъни ўзининг тўловга қобиллигини шубҳа остида қолдирмаслиги керак. Ликвидлиликка бўлган талаб активлардан келадиган даромадни ошириш фаолиятига маълум даражада қарши туради. Банкнинг активлари қанчалик даражада ликвидли бўлса шунчалик улар билан боғлиқ риск кичик бўлади, аммо шунга жавобан уларга тўланадиган фоиз ҳам шунчалик кам бўлади.

Белгиланган тўловга қобиллик доирасидан чиқмаган ҳолда активларга жойлаштирилган капиталдан даромадни ошириш, банкда бошқариш санъатини белгилайди.

Банк ликвидлиликни икки хил йўл билан таъминлаш мумкин:

1. Ортиқча ликвидли активларни йиғиш орқали;
2. Жаҳон амалиётида кенг қўлланилаётган усул – ликвидлиликни кам даромад келтирувчи ва тез сотилувчи қимматли қоғозларга инвестициялаш усулидир.

Кассадаги пул маблағлари – банкнинг кассасидаги сақланаётган ва банк кунлик ҳисобрақамлар бўйича нақд пул беришга, пулни майдалаб беришга, нақд пул шаклида кредитлар беришга, банк харажати учун ҳақ тўлашга, хизматчиларга иш ҳақи беришга ва бошқа харажатларга ишлатиш учун зарур бўлган қоғоз пуллар ва тангалар ҳисобланади. Шунинг учун ҳам банк миқдорнинг талабини қондириш учун бериладиган қоғоз пулларга ва тангаларга эга бўлиши керак. Ушбу кассадаги нақд пулларнинг қолдиғига бир нечта омиллар таъсир қилади, жумладан: мавсумийлик, банкнинг ҳудудий жойлашиши ва бошқалар. Одатда жаҳон амалиётида банк активларнинг нақд пул бўлимига, кассадаги нақд пуллар, мажбурий заҳиралар фондига ажратмалар, вакиллик банкларга жойлаштирилган депозитлар ҳамда инкассация қилинаётган нақд пуллар кўшилади, чунки бу маблағлар биринчи талаб қилинганда нақд пулга айланади. Шунинг учун ҳам бу маблағларни банкда “биринчи муҳофаа чизиғи” деб аташади, чунки миқдор тасодифан ўз депозитини ёки кредит сўраб келганда айнан шу маблағлардан фойдаланилади.

2-§. Банк активларининг сифат даражаси

Банк активлари таркибида биринчи даражали ликвидли активлар ҳиссаси қанчалик кўп бўлса, банк ликвидлиги шунча юқори бўлади. Лекин, шунинг ҳам алоҳида белгилаш зарурки, бундай активлар даромад келтирмайди, шунинг учун бундай таркибий активларни ҳар қандай ҳолатда мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаб бўлмайди.

Рисклик даражасига қараб активлар тўрт гуруҳга бўлинади.

1 гуруҳ - рискдан ҳоли бўлган активлар. Буларга: нақд пуллар ва бошқа касса ҳужжатлари, Марказий банкдаги «Ностро», «Востро» счегидаги маблағлар, мажбурий резерв счегидаги маблағлар, хазина векселлари, давлат облигациялари, Марказий банкнинг қимматли қоғозлари ва облигациялари киради.

2 гуруҳ - кичик (минимал) рискли активлар. Буларга: бошқа банкларнинг «Ностро» ва «Востро» корсчегидаги олинган лозим бўлган маблағлар, еврооблигациялар, қисқа муддатли биринчи синф таъминланганликка эга бўлган кредитлар ва бошқа ҳужжатлар. Бу активлар бўйича риск даражаси 20% га тенг.

3 гуруҳ - юқори рискли активлар: бошқа банкларга берилган кредитлар, бошқалар учун банк берган гаров ва кафолатлар. Бу активлар бўйича риск 50 % га тенг.

4 гуруҳ - энг юқори даражадаги (максимал) рискли активлар: қимматли қоғозлар сотиш ва сотиб олиш счеги, сотиб олинган векселлар, траст ҳужжатлар ва аккредитивлар тратталари бўйича мижозларнинг мажбуриятлари, банкнинг тўланмаган акциялари бўйича мижозларнинг мажбуриятлари, суд жараёнида бўлган кредитлар, аккредитивлар, форвард, сотиш ва сотиб олиш (банк билан ва банклараро) лар киради.

Булар бўйича риск даражаси максимал бўлиб, у 100% га тенг бўлади.

Тижорат банкнинг баланс маълумотлари шунинг кўрсатадики, 2002 йил 1 январда банкнинг умумий активлари 60,1 млрд. сўмни ташкил қилди. Шундан 14% (яъни 8,5 млрд. сўмни) рискдан ҳоли бўлган активлар, 68% (41млрд сўм) кам рискли активлар, 1% (0,6 млрд. сўм) эса катта рискли активларни, максимал даражали рискли активлар 17,1% ни ташкил қилади. Рискни инобатга олганда барча активлар 18,8 млрд. сўмни ташкил қилган.

Тижорат банк бўйича рискка тортилган активларни ҳисоблаш

Кўрсаткичлар	риск 0%	риск 20%	риск 50%	риск 100%
Активлар				
1. Нақд пуллар ва бошқа касса хужжатлари	683502			
2. М.Бнинг Ностро корсчетидан олиши лозим активлар	5928150			
3. М.Бнинг мажбурий резервлар счетида олиши лозим активлар	237544			
4. Бошқа банклардан олинадиган активлар				
5. Корсчет Ностро	1678797	1020766		
6. Ҳазина векселлари	246			300970
7. Қимматбаҳо металлар			447943	
8. Сотиб олинган векселлар				
9. Бошқа банкларга берилган кредитлар				
10. 1 синф таъминотга эга бўлган кредитлар		3990879		
11. Таъкинланган кредитлар				4611503
12. Суд жараёнидаги кредитлар				39544
13. Инвестициялар				358490
14. Банк биноси ва аслаҳалар				2878040
15. Бошқа активлар				2149420
Жами активлар	8528239	40929745	447943	10337967
16. Берилган гаров ва кафолатлар				
17. Аккредитивлар			207181	38515
18. Жами балансдан ташқари счеллар			207181	38515
19. Жами активлар	8528239	40929745	655124	10376482
20. Жами рискли активлар		8185949	327562	10376482
21. Жами рискни инобатга олгандаги активлар				18889993

Ҳозирги вақтда ривожланган мамлакатларнинг банк амалиётида активларнинг сифатини аниқлашнинг асосий мезони бўлиб рискка тортилган активларнинг капиталга нисбати майдонга чиқаётир ва шунга асосан банклар рейтинги белгиланади. Рейтинг беш типдаги баҳолар туркумига эга.

1 рейтинг (кучли).

Агар тортилган активларнинг акционер капиталига нисбати 5 фоиздан ошмаса, баъзи ҳолларда бу нисбат 5 фоизлик чегарадан озроқ ошса ҳам, агар банкнинг иқтисодий шароити бақувват бўлса ва бошқарув органлари ўзларининг муаммоли кредитлар билан ишлашда билимдонлигини кўрсатса, бу активни кучли активлар сифатида келтириш мумкин.

2 рейтинг (қониқарли).

Резервнинг ўртача тортилган миқдори жами капиталга нисбатан 15 % дан юқори бўлмаслиги лозим. Бу ҳолда ҳам ссудалар бўйича муаммолар бўлмаса,

банкнинг кредит сиёсати талаб даражасида олиб борилса шу гуруҳга киритиш мумкин.

3 рейтинг (ўртача).

Тортилган активлар жами капиталнинг 30 фоизидан ошмаслиги керак.

4 рейтинг (муаммоли)

Тортилган активлар жами капиталнинг 50 фоизидан ошмаслиги керак.

5 рейтинг (қониқарсиз).

Тортилган активлар жами капиталнинг 50 фоизидан ошган ҳолда қўлланилади.

Даромад келтиришга қараб банк активлари: даромад келтирувчи ва даромад келтирмайдиган активларга бўлинади.

Даромад келтирувчи активларга қуйидагилар киради:

- а) Барча берилган кредитлар (жумладан банклараро кредитлар)
- б) инвестициялар (ўзиники)
- в) хазина векселлари
- г) давлат облигациялари
- д) қимматли қоғозлар.

Даромад келтирмайдиган активларга қуйидагилар киради:

- а) пул активлари гуруҳи
- б) асосий воситалар
- в) капитал ҳаражатлар
- г) барча моддий активлар ва бошқа активлар
- д) номоддий активлар киради.

2 гуруҳ активларига банк фаолиятида катта эътибор берилиши лозим. Чунки бу гуруҳда активларни сифатини пасайтирувчи активлар, муддати кечиктирилган, фоизсиз ссудалар, муддати ўтган ссудалар ва фоизлар тўланмаган ижара ва бошқалар бўлиши мумкин. Активларнинг мақсадга мувофиқ жойлашиши бўйича умумий кўрсаткич - даромад келтирувчи активларнинг умумий активлар суммасига нисбати орқали аниқланади. Тижорат банкларининг даромад келтирувчи асосий активлари – миқдорларга берилган кредитлардир. Банкларнинг иккинчи даромад келтирувчи актив тури – давлатнинг қисқа муддатли облигациялари (ДҚМО) га жалб қилинган банклараро кредитлар ва инвестициялар кичик салмоқни ташкил қилади.

Муддати ўтган активларнинг салмоғи умумий активлар ҳажмидан 3 фоиздан ошмаслиги лозим.

Агар бу активлар миқдори 2 ва ундан ортиқ марта ўрнатилган нормадан кўп бўлса, банк фаолияти жуда муаммоли, унинг кредит сиёсати жуда заиф деб баҳоланади.

**Даромад келтириш даражасига қараб Тижорат банки
активларини гуруҳлаш**

Активлар	01.01.2001	01.01.2002	фарқ қ -
Даромад келтирувчи активлар			
Сумма	17353	52593	+35240
Фоиз	55	80,2	+25,2
Даромад келтирмайдиган активлар			
Сумма	14224	1296	-1262
Фоиз	45	19,8	-25,2
Жами	31577	65555	+ 33978

Жадвал маълумотлари шуни кўрсатадики, 2002 йилда 2001 йилга нисбатан банкнинг даромад келтирувчи активлари 25,2 пунктга ошган, шунга мувофиқ равишда даромад келтирмайдиган активлар миқдори эса 1262 млн. сўмга камайган.

Бу банкнинг молиявий аҳволи яхшиланганлигидан далолат беради.

Тижорат банкларида даромад келтирувчи активлар қаторида кредитлардан ташқари қимматли қоғозлар, чет эл валютасида жалб қилинган маблағлар ҳам мавжуд.

Агар активлар таркибида даромад келтирувчи активлар салмоғи қанча кўп бўлса, бу ҳолат банк ўз активларидан даромад олиш мақсадида самарали фойдаланаётганини билдиради.

Тижорат банклари қимматли қоғозлар бозорида инвестицион институт сифатида фаол иштирок этадилар. Банклар қимматли қоғозлар бозорида брокер ва диллер сифатида иштирок этадилар.

Тижорат банклари фаолиятининг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, улар қимматли қоғозлар бозорининг бошқа қатнашчиларидан фарқли ўларок, шу бозорда айна вақтда энг салмоқли инвесторлар ва энг ишончли эмитентлар сифатида ўзини намоён эта оладилар. Ривожланган бозор иқтисодиёти мамлакатларида компания активларининг 40-80 % банк капитали ҳисобидан таъминланади, қимматли қоғозлар билан ўтказиладиган операциялардан тушадиган даромадлар эса банк фойдасини шакллантиришда муҳим ўрин тутди. Тижорат банклари ўз активларини диверсификациялаш, қўшимча даромад олиш ва баланснинг ликвидлигини таъминлаш мақсадида ДҚМО дан кенг фойдаланадилар. Бу қимматли қоғозлар бўйича олинadиган даромад кафолатланган ва улар юқори ликвидликка эгадир.

Даромад келтирмайдиган активлар гуруҳига касса, Марказий банкдаги «Ностро» вакиллик ҳисобварағидаги маблағлар, асосий воситалар киради. Банк активлари ҳажмида даромад келтирмайдиган активлар салмоғини юқори бўлиши банкнинг ресурслар базасида самарасиз ликвидлик даражасини кўрсатади.

Банкда даромад келтирувчи ва даромад келтирмайдиган активларни таҳлил

қилиш, уларнинг функциялари иқтисодий шароитга боғлиқ ҳолда уларнинг таркибини ўзгартириб туриш кераклиги тўғрисида хулоса чиқаришга имкон беради. Иқтисодий беқарорлик шароитида фаолиятсиз активларнинг кўпгина қисми фаолият қилаётган активларнинг элементларига айланади, кўпинча бу валюта ва ҳаракатсиз активларга тегишлидир. Агар тижорат банклари ўзларининг баланслари таркибини ўзгартирмаса, бу банк фаолиятида муаммолар юзага келишига олиб келади.

**Тижорат банк активларининг ликвидлилик даражасига
қараб гуруҳланиши**

Активлар	1.01.2001	1.01.2002	Фарқ +, -
Биринчи гуруҳ активлар			
Активлар суммаси	6614	9548	2934
Фоизда	21,0	14,6	- 6,4
Иккинчи гуруҳ активлар			
Активлар суммаси	16639	45270	28631
Фоизда	52,7	69,0	+ 16,3
Учинчи гуруҳ активлар			
Активлар суммаси	8324	10737	2413
Фоизда	26,3	16,4	- 9,9
Жами:	31577	65555	33978

Жадвал маълумотлари шуни кўрсатадики, ликвидлик даражаси бўйича иккинчи гуруҳ активлар асосий ўринни эгаллайди ва уларнинг салмоғи 69% ни ташкил қилади, уларнинг миқдори 2001 йилга нисбатан 2,7 марта ўсган, юқори ликвид маблағлар 14,6% ни ташкил қилиб уларнинг миқдори 1,4 марта ўсган бўлса, учинчи гуруҳ активлар 16,4% ни ташкил қилиб йил давомида 1,3 марта ўсган. Шу билан бирга биринчи ва учинчи гуруҳ активларининг миқдори 1.01.2002 йилда 1.01.2001 йилга нисбатан мос равишда 6,4% ва 9,9% га камайган.

Тижорат банклари активлари билан боғлиқ бўлган рисклар ичида кредит операциялар бўйича рисклар асосий ўринни эгаллайди. Бу актив операциялар билан боғлиқ бўлиб, бу рискларга берилган кредитлар, ҳамда тўлов муддати кечиктирилган ссудалар бўйича рисклар киради.

Кредит rischi нафақат кредит объектига, балки кредит субъектига янгича ёндашиши орқали ҳам ўсиб боради.

Бу риск тўғри мижознинг молиявий аҳволи оғирлашганда, уларнинг фаолиятида кўзда тутилмаган қийинчилик ва муаммолар юзага келганда, бозорда ноқулай шароит юзага келгани сабабли пайдо бўлиши мумкин.

Худди шунинг учун ҳам ҳар бир тижорат банки ўз активларини жойлаштиришни ва уни бошқариш усуллари ўзи ишлаб чиқмоғи зарур. Маълумки, тижорат банклари активларининг қиймати ва улардан олинadиган фойда ўзгариб туриши мумкин. Активлар билан боғлиқ рисклар активлар баҳосининг ва улар бўйича олинadиган фойда миқдорининг камайиши активлар бўйича рисклар салмоғининг ошишига олиб келади.

Бу масалани активларни тўғри диверсификация қилиш йўли билан ҳал қилиш мумкин. Чунки баъзи бир активлар бўйича улар қийматини пасайиши бошқа активлар қийматини ўсиши билан қопланиши ва натижада банк активларининг умумий қийматларини сақлаб қолиши имкониятига эга бўлиши мумкин.

Банк активларининг қийматини ва улардан келадиган даромадларни тўғри ҳисоб-китоб қилиб режалаштириш банк фаолиятининг самарадорлигига олиб келиши, активлар қийматини нотўғри ҳисоблаш, уларни жойлаштириш

Банкнинг молиявий аҳолида қийинчиликлар туғдириши мумкин.

Қўйидаги таянч сўзларга таъриф беринг.

Банк активлари
Рискли активлар
Даромад келтирувчи активлар
Даромад келтирмайдиган активлар
Банк активлари таркиби
Юқори ликвидли активлар
Ликвид активлар
Ноликвид (паст ликвидли) активлар
Банк активларининг сифати
Рискдан холи активлар
Кичик ва юқори рискли активлар

Ўз билимини текшириш учун саволлар

1. Банк активлари деганда нимани тушунасиш ва уларни сананг?
2. Банк активлари риск даражасига қараб қандай гуруҳларга бўлинади?
3. Банк активлари даромад келтиришига қараб қандай гуруҳларга бўлинади?
4. Ликвидлилик даражасига қараб банк активлари қайси гуруҳларга бўлинади? Ҳар бир гуруҳни эсланг ва уларнинг таркибини изоҳлаб беринг.
5. Банк активларининг сифат даражаси деганда нимани тушунасиш?
6. Риска тортилган активларнинг банк капиталига алоқаси қандай бўлиши лозим? Даромад келтирадиган ва келтирмайдиган активларга тавсиф беринг.

VI-бoб. ТИЖОРАТ БАНКЛАРИНИНГ ДАРОМАДЛАРИ ВА ХАРАЖАТЛАРИ, БАНК ФОЙДАСИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ

1-§. Тижорат банкларнинг даромадлари ва уларнинг туркумланиши

Тижорат банкларнинг даромадлари ва уларнинг манбаларини банк фаолиятига қараб, яъни тижорат банклари амалга оширадиган операциялар нуқтаи назаридан классификация қилиш мумкин.

Тижорат банкларининг даромади банк фаолиятининг кредит бериш, дисконт фаолияти, траст (ишонч) хизмати кўрсатиш, банкларнинг кафолатлаш фаолияти, қимматли қоғозлар билан операциялар, депозитларни қабул қилиш ва уларнинг ҳисобини юритиш билан боғлиқ фаолият, бошқа банклар билан вакиллик муносабатларига асосланган фаолият, ноанъанавий хизматлар кўрсатиш билан боғлиқ фаолият ва бошқа фаолият турлари натижасида шаклланади.

Ушбу фаолиятларнинг ҳар бир тури банк ушбу операцияларда қандай вазиятда қатнашишига қараб ажралиб туради. Юқоридаги фаолият турларининг баъзилари актив операцияларга кирса, баъзилари эса пассив операцияларга киради. Даромадлар ҳар бир фаолият туридан турлича келиши мумкин. Актив операциялардан келадиган даромад умумий даромадларнинг асосий салмоғини ташкил этади.

Кредитлаш операциялари воситасида даромадларнинг шаклланишини икки таркибий элементга бўлиш мумкин:

- мижозларга, яъни юридик ва жисмоний шахсларга кредит бериш;
- бўш резерв маблағларини фоиз ҳисобига бошқа тижорат банкларига вақтинчалик фойдаланишга бериш.

Кредит беришнинг иккинчи тури банклараро кредит ёки бошқа банкдаги муддатли депозит шаклида ҳам бўлиши мумкин. Кредит бериш фаолиятининг ривожланиши шарт-шароитлари бўлиб, кредит муассасалари орасида маълумот айирбошлашнинг яхши йўлга қўйилганлиги, воситаларнинг мавжудлиги, яъни банк бозорида ресурсларни қайта тақсимлаш билан шуғулланувчи воситачиларнинг борлиги ҳамда вакиллик ҳисобварақларини малакали бошқариш ҳисобланади.

Ҳозирги кунда Республикамиз банк тизимида мижозларни ҳамда бошқа банкларни кредитлаш тижорат банклари даромадининг асосий қисмини ташкил этади. Кўпгина банклар қисқа, ўрта ва узоқ муддатларга мавжуд маблағларини кредитга бериб, турлича фоиз ставкалар ўрнатган ҳолда даромад оладилар. Ҳар бир банк фоиз ставкаларини ўз кредит сиёсатига мос равишда белгилайдилар ва бу ставкалар бир-биридан фарқланиши мумкин. Бироқ орадаги фарқ унчалик катта эмас, чунки барча банклар ўз фоиз ставкаларини Марказий банк белгилаб берган мажбурий резерв ставкасига мос ҳолда белгилайдилар.

Жаҳондаги етакчи мамлакатлар банк тизимида кредитлашнинг кўпгина турлари мавжуд бўлиб, улар қай мақсадга йўналтирилганига қараб гуруҳланади. Хусусан, ипотека, ломбард, овердрафт, контокоррент, истеъмол ва бошқа кўпгина кредит турларини санаб ўтиш мумкин. Бироқ бизда одатдаги

қисқа, ўрта ва узоқ муддатга кредитлаш кўп ҳолларда қўлланилади. Кўпгина кредит турларининг амалиётда йўқлиги ҳали иқтисодий тизимнинг мукамал ривожланмаганлигидан, капитал айланишининг сустлиги, кредитлаш билан боғлиқ кўпгина рисклар мавжудлиги каби омилларнинг мавжудлигидадир.

Дисконт – фаолиятнинг банк томонидан тўланмаган векселлар, чеклар ва талабномаларни маълум скидка-дисконт эвазига харид қилиши тушунилади.

Дисконт – фаолиятнинг асосий турларидан бири бўлиб, банкнинг факторинг операциялари ҳисобланади.

Факторинг операцияларининг ушбу тури икки хил бўлади:

- регресс ҳуқуқи билан;
- регресс ҳуқуқисиз.

Биринчи ҳолатда банк тўловчи томонидан қопланмаган мажбуриятни мол етказиб берувчидан талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлади. Иккинчи ҳолатда эса банкда бу ҳуқуқ йўқ, шу боис риск юқори ва шунга яраша фоиз ҳам юқори қўйилади.

Банк томонидан факторинг операцияси учун оладиган фоизлар, яъни мукофот икки қисмдан ташкил топади, булар:

- 1) тўлов амалга оширилгунга қадар банк кредит ресурсларидан фойдаланганлик учун фоизлар;
- 2) факторинг операциясининг турига мос равишда бўладиган рисклар билан боғлиқ ўрнатиладиган комиссиян мукофот бўлади.

Даромад манбаининг ушбу тури фоизли даромадлар гуруҳига киради.

Траст (ишончилиқ) ва вакиллик операциялари бўйича банк фаолиятининг ушбу тури банкка даромадни мижоз мулкни (кўчмас мулк, қимматли қоғозлар, ҳисоб рақамдаги маблағлар) бошқариш ёки ушбу мулкка доир айрим махсус топшириқларни бажариш орқали комиссиян тўловлар шаклида келтиради. Траст шартномаларида банк келишувга мувофиқ тарзда мижозга мулкларни бошқариш эвазига маълум фоиз ваъда қилади. Вакиллик, яъни агентлик хизмат турида банк ва мижоз орасида операциянинг аниқ тури белгилаб берилган бўлади. Траст операцияларида ҳам ўзига яраша мураккаблик мавжуд. Хусусан, жорий йилда мижоз мулкдан фойдаланиш эвазига келган даромад келишувга нисбатан паст бўлиши мумкин, бунда эса зарар банк томонидан қопланиши керак. Шу боис траст хизматлари учун комиссиян тўловлар ҳам юқорироқ бўлади. Юқоридаги хусусиятга кўра, траст хизмати учун комиссиян тўлов ҳам қуйидаги элементлардан ташкил топган:

- мулкни бошқариш учун олинadиган ўзгарувчан тўлов;
- траст иши бўйича натижаларга мос равишда банк оладиган фиксирланувчи комиссиян мукофот.

Тижорат банкларининг қимматли қоғозлар билан боғлиқ операциялари ҳам банкка маълум даромад келтиради. Фаолиятнинг ушбу тури икки қисмдан ташкил топади. Яъни, буларга: банкнинг ўзи томонидан қимматли қоғозлар чиқарилиши ва уларнинг бозорда сотилиши; бошқа эмитентлар қимматли қоғозлари билан боғлиқ иккиламчи бозордаги операциялар ҳамда корхона ва ташкилотларни хусусийлаштириш билан боғлиқ хизматлар киради. Банкнинг тижоратнинг ушбу турида оладиган даромади ўзи чиқарган ва бошқа

эмитентларнинг акциялар курсидаги фарқланиш ва хусусийлаштириш учун оладиган хизмат тўловларидан ташкил топади.

Чет эл банк тизимида қимматли қоғозлар билан бўладиган операциялар даромад манбалари орасида катта салмоққа эгадир. Бунга асосий сабаблардан бўлиб, сармоя бозорларининг мукамал ва тўлиқ фаолият юритиши ҳамда капитал айланиш механизмларининг пухта ишлаб чиқилганлиги деб ҳам қараш мумкин. Афсуски, ўзимизда иккиламчи бозор амалда қарийб фаолият юритмайди. Эндигина ҚМДО ва баъзи қимматли қоғозларнинг турлари бўйича операциялар амалга оширила бошланди. Бироқ ҳали мукамал фаолият кўрсатиш учун етарли даражага етишиш учун кўп вақт керак бўлади.

Шуни таъкидлаш керакки, қимматли қоғозлар билан бўладиган операциялар ёрдамида банклар инвестицион фаолиятни амалга оширишлари мумкин бўлади. Бу эса банклар учун даромадларнинг янги манбаларини кашф этади. Ундан ташқари маблағларнинг қимматли қоғозлар орқали молиявий инвестиция эвазига ишлаб чиқаришга йўналтирилиши иқтисодиёт ўсишининг муҳим омилларидан бири бўлиб ҳисобланади. Қимматли қоғозлар билан боғлиқ операцияларнинг бизнинг мамлакатимизда яхши ривожланмаганлигига банклар ихтиёридаги маблағларнинг етарлича бўлмаслиги ва оқибатда акция, облигациялар сотиб олишга йўналтирилмаслиги ҳам сабаб бўлади. Маблағ мавжуд бўлганда ҳам акциялардан келадиган даромад жуда пастлиги ва кўпгина эмитентлар хўжалик фаолиятининг ишончсизлиги ҳам бу соҳанинг етарли ишламаслигига олиб келади.

Банкнинг кафиллик фаолияти банкка пул шаклида даромад келтиради. Банк мижозларга кредитларини олиш учун ёки ҳисоб-китобларни амалга ошириш учун турли хил кафиллик ва кафолатномалар беради ва эвазига пул шаклида коммиссион мукофот олади. Баъзи ҳолларда мижоз учун кафиллик банк томонидан обрўни ошириш каби мақсадлар учун ҳам берилади.

Маблағларни депозитларга жалб қилиш ва уларнинг ҳисобини юритиш билан боғлиқ фаолият. Ушбу операциялар қуйидаги шаклларда даромад келтириш имконини беради:

1) коммиссион тўловлар:

- ◆ ҳисобрақам очиш учун
- ◆ ҳисобрақам юритиш учун

2) маълум давр учун ўзгарувчан тўлов

3) оборотдан коммиссион ҳақ(оборотдан % шаклида)

- ◆ ҳисобрақамда бўлган операциялар ҳақида кўчирма
- ◆ ҳисобрақамни ёпиш
- ◆ нақд пул бериш ёки ҳисоб-китоб бўйича операцияларни амалга ошириш.

Банкларнинг даромадлари юқоридаги фаолият турларининг барчасидан ёки бир қисмидан ташкил топиши мумкин.

Республикада банк тизимида юридик ва жисмоний шахслар маблағларини банклар томонидан депозитларга жалб қилиш банк хизматлари орасида энг кўп тарқалган туридир. Ҳозир барча юридик шахслар ҳисобрақамлари банкларда талаб қилиб олинганча депозит шаклида бўлиб,

банклар уларни юритиш билан даромад оладилар. Яъни ҳар бир операция эвазига банк фиксирланган фоизларни ушлаб қолади ва шундан даромад кўради.

Банк ноанъанавий хизматларидан келадиган даромад лизинг операциялари, информатсион, консултатив хизматларни кўрсатиш орқали келади.

Демак, юқоридагилардан келиб чиқиб, банк даромадларини шаклига кўра куйидаги уч гуруҳга ажратиш мумкин:

- 1) фоизли даромад;
- 2) кўрсатилган хизматлар учун комисион тўлов;
- 3) бошқа даромадлар – валюта курсларидаги фарқлар, баланс ва бозор нархларининг фарқланиши ва бошқалар.

Тижорат банкларининг янги қабул қилинган бухгалтерия режасини қараб чиқадиган бўлсак, бу ерда даромадлар куйидагича таснифланади:

Энди биз яна ҳам аниқроқ қилиб тижорат банкларининг даромадлари таркибини кўриб чиқамиз.

2-§. Тижорат банкларининг фоизли ва фоизсиз даромадлари

Ўзбекистон Республикаси тижорат банкларининг даромадлари ва харажатлари «Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки тўғрисида»ги ҳамда «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонунларига ҳамда Марказий банк томонидан қабул қилинган «Ўзбекистон Республикаси тижорат банкларининг даромадлари, харажатлари ҳисобини юритиш ва уларнинг даромад солиғини ҳисоблаш тўғрисида» Муваққат Низомида тижорат банкларининг фаолият қилиш тартиби белгиланган бўлиб, банклар бу меъёрий ҳужжатлар асосида ўз даромадлари ва харажатларини амалга оширадilar.

Ҳар бир тижорат банклари ўз фаолиятларини олиб боришдан мақсади юқори даромад олишга қаратилган. Бу даромадларни кўпайтириш йўлларини тижорат банклари ўзлари мустақил равишда белгилайдилар.

Фоизли даромадлар

Ўзбекистон Республикаси тижорат банклари асосий даромадларини бажарадиган операциялардан олади. Энг аввало, банк оладиган даромад бўлиб унинг кредит операцияси ҳисобланади. Тижорат банклари мижозларга маълум муддатга қатъий белгиланган фоизларда кредит беради. Банк бундан ташқари аҳолига кўрсатадиган хизматлар учун ҳақ олади.

Фоизли даромадлар олдиндан шартнома асосида белгиланган фоиз ставка бўйича ҳисобланади. Булардан асосийлари кредит бўлиб банклар ўз капиталини тезроқ кўпайтириш мақсадида, жалб қилинган маблағлардан самарали фойдаланиш ва улардан фойдалганда кўпроқ фойда олиш учун, қисқа муддатли кредитга кўпроқ маблағ йўналтиради. Чунки бу қисқа муддатли кредит жуда оз фурсатда яна банкка қайтиб у бўйича ҳисобланган фоизлар ҳам банк даромадига келиб тушади.

Банклар мижозларнинг ҳисобидан уларнинг топшириқларини бажариш билан боғлиқ комисион операцияларни ҳам олиб борадилар.

Бундай комисион операциялар мамлакат ичида ёки бир мамлакатдан бошқа мамлакатга пул ўтказишда, банк ўз мижозларига уларнинг ҳисоб-китоб, жорий, валюта, қарз ва бошқа ҳисобварақларини очиш ҳамда юритиш бўйича кўрсатадиган хизматлар, нақд пул бериш (олиш) шунингдек ахборот, маслаҳат, экспертиза ҳамда бошқа хизматлар кўрсатишда юзага келади ва улардан олинадиган ҳақлар ҳам банк даромадини ташкил этади.

Бундан ташқари банклар инвестиция бўйича, яъни қимматли қоғозларни сотиб олиш орқали ҳам юқори даромад оладилар.

Тижорат банклари қимматли қоғозлар чиқариш ва жойлаштириш билан ҳам шуғулланиши мумкин. Яъни, банк қимматли қоғозлар чиқариш, харид қилиш, сотиш, ҳисобини юритиш ва уларни сақлаш, мижоз билан тузилган шартномага асосан қимматли қоғозларни бошқариш, қимматли қоғозлар билан бошқа операцияларни бажариш орқали даромад кўради.

Саноат қурилиш банкида фоизли даромадларнинг динамикаси

	2000й.	2001й.	2002й.
Ялпи даромад	100%	100%	100%
Фоизли даромадлар	33,7%	45,2%	48,4%

Саноат қурилиш банкида фоизли даромадлари таркиби

	2000й.	2001й.	2002й.
Ссудадан олинган фоизлар	94,1	98,2	91,2
Лизингдан олинган фойда ва дисконтлар	0,0	1,7	1,7
Қимматли қоғозлардан олинган даромад	5,9	0,1	6,7
Бошқа фоизли даромадлар	0	0	0
Жами фоизли даромадлар	100	100	100

Тижорат банклари бажарадиган операцияларидан оладиган даромадлари таркибига яна банкнинг форфейтинг (векселлар ҳисобини юритиш), факторинг (қарзларни ундириш, товар ва хизматларни қайта сотиб, кейин улар учун тўловларни ундиришга доир ҳуқуқларни қабул қилиш), траст (ишончга асосланган) операциялари ҳам киритилади. Бу операцияларни тижорат банклари мижознинг топшириғига кўра амалга оширадидлар ва операция ниҳоясида белгиланган тартибда даромад олади.

Фоизсиз даромадлар.

Тижорат банкларининг фоизсиз даромадларига қуйидагиларни киритиши мумкин:

- * Банка тегишли мулкни ижарага беришдан тушадиган, жумладан лизинг операциялари ўтказишдан олинадиган даромадлар. Ушбу операцияларда тижорат банклари ижарага темир сейфларни мижоз билан келишилган шартномага биноан беради ва мижоздан ушбу ижара учун ҳақ олади. Банклар бундан ташқари мижозларга лизинг операцияларини ҳам кўрсатади. Лизингнинг оддий ижарадан асосий фарқи шундаки, лизингда ижарага берилган асбоб-ускуналар шартнома муддати тугагандан сўнг, уларнинг қолдиқ қиймати йиғиндисидан сотиб олиш кўзда тутилади.
- * Қимматли қоғозлар билан амалга оширилган брокерлик операциялари бўйича даромадлар. Бунда тижорат банклари қимматли қоғозлар олди-сотдисидан иштирок этади. Натижада курслар ўртасидаги (олиш нархи ва

сотиш нархи ўртасидаги) фарқ ҳам банк даромадининг манбаси бўлиши мумкин.

- * Банкнинг қимматбаҳо металллар билан амалга оширган операциялари бўйича даромадлар.
- * Пул маблағлари, қимматли қоғозлар ва бошқа бойликлар, банк ҳужжатлари инкассация қилингани, ташилгани учун ҳақ. Бу бойликларни инкассаторлар махсус халтачаларда банкка олиб келиб топширадилар ва тижорат банклари мижозлардан ушбу хизматлар учун ҳақ оладилар. Бу мижозларнинг бойликларини ҳар хил йўллар билан йўқотишларини олдини олади;
- * Менежмент хизмати бўйича даромадлар;
- * Тижорат банклари чет эл валютасида олиб борадиган барча операциялардан, унинг олди-сотдисидан ҳам даромад олади. Бунда тижорат банки маълум бир курсда чет эл валютасини сотиб олади ва уни юқори нархда сотади, яъни чет эл валютасидаги банк операциялари бўйича сотилмаган мусбат курс тафовутлари жумладан, очиқ валюта позицияси бўйича сотилган мусбат курс тафовутлари даромадлар сафига киритилади.
- * Кафолатлар ва кафилликлар бўйича операцияларни амалга оширишда кўрсатилган хизматлар учун олинган даромадлар;
- * банкнинг бошқа хусусий мулкларининг ижарасидан олинган даромадлар;
- * банк мулкларини сотиш ёки диспозиция қилишдан олинган фойда;
- * банк кассасидан чиққан ортиқча пуллар, жумладан, банк кассасида турган амалдаги маблағ қолдиғи билан ҳисоб ҳужжатларида кўрсатилган маълумотлар орасидаги мусбат тафовут;
- * қарздор зиммасига юкланган ёки у тан олган жарималар, пенялар, бурдсизлик тўловлари ҳамда шартнома шартларини бузганлик учун қўлланиладиган бошқа турдаги жазо чоралари, шунингдек банкка етказилган зарар қопламаси сифатидаги даромадлар ҳамда олинган бошқа жарима ва пенялар. Мижоз шартномада белгиланган тўловни тўлай олмаганида ҳар бир кечиккан кунига банкка пенялар, яъни жарима кўринишида тўлайдилар.
- * банк ходимлари уларнинг айби билан банк кўрган зарар ва чиқимлар ўрнини қоплаш учун тўлаган суммалар. Банк ходими бажарган операцияси натижасида зарарни қоплаш ҳам банкнинг фоизсиз даромадига мисол бўла олади;
- * банкнинг аввалги йилларда олинган, лекин ҳисобот йилида аниқланган фойдаси.
- * жорий йилдаги операцияларда тижорат банклари мижозларга белгиланган суммадан юқори тўласа банк камчиликларни топиб уни қайтариб ундириб олади. Аввалги йиллардаги бажарган операцияларга воситачилик ҳақи, банк фоизлари жорий йилда ундириб олинади. Бу маблағлар банкнинг фоизсиз даромадларига сафига киради.
- * мижозлар илгари банк кўрган зарар ҳисобига ўтказиб юборилган қарзларни қайтариши;

* бошқа фоизсиз даромадлар;

Тижорат банклари омонат бўйича тўлайдиган фоизни ўзлари такдим этадиган ссудалар учун оладиган ссуда фоизидан пастроқ қилиб белгилайди. Олинган ва тўланган фоизларнинг суммалари ўртасидаги фарқ банкларнинг ялпи фойдасини ташкил этади. Унга бошқа ҳар хил операциялардан кўрилган даромадлар ҳам киради. Банк ялпи фойдасининг бир қисмини ўз харажатларини қоплашга ишлатади, қолган қисми эса соф фойдани ташкил қилади.

Тижорат банкининг даромадлари манбалари ичида активлари асосий ўринни эгаллайди. Даромад келтиришига қараб банк активлари: даромад келтирувчи активлар ва даромад келтирмайдиган активларга бўлинади.

Даромад келтирувчи активларга қуйидагилар киради:

- а) барча берилган кредитлар, жумладан, банклараро кредитлар;
- б) ўз инвестициялари;
- в) хазина векселлари;
- г) давлат облигациялари;
- д) қимматли қоғозлар.

Даромад келтирмайдиган активларга эса:

- а) пул активлари гуруҳи;
- б) асосий воситалар;
- в) капитал харажатлар;
- г) барча моддий активлар ва бошқа активлар;
- д) номоддий активлар киради.

Тижорат банклари фаолиятини таҳлил қилишда бир марта бўладиган даромадларни алоҳида ҳисобга олиш лозим. Бундай даромадлар нейтрал даромадлар деб аталиб, уларга қуйидагилар киради: бир марталик тушумлар; ўтган даврдаги фоизлар бўйича тушумлар; банк бизнесига ёт тушумлар (бошқа банкка ёрдам, Марказий банкдан тушум).

Тижорат банкининг фаолият натижалари (минг сўм.)

Манбалар	2000й.	2002й.
Даромадлар:		
Берилган кредитлар бўйича фоиз тўловлар	106051	90408
Қимматли қоғозлар ва валюта операцияларидан олинган даромадлар	3197	31879
Кўрсатилаётган хизматлар учун комисион тўловлар	14365	144708
Бошқалар	32256	42478
Жами даромадлар	155869	309473
Харажатлар	128062	205192
Фойда	27807	104281

Юқоридаги 1-жадвал рақамларидан кўринадики, Тижорат банкининг ўтган бир йил давомидаги натижалари ижобий. Бу банк даромадлари бир неча баробар ошган. Бу эса мижозларнинг банкка бўлган ишончини орттиради.

Банк даромадларини ҳисоблашнинг бир неча йўллари мавжуд. Яъни, ҳар бир операция бўйича даромад ўзига хос тарзда келади. Хусусан, кредит бериш операцияларида даромад қарзга берилган суммадан маълум фоизлар кўринишида келади. Фоизлар қандай тўланиши ва унинг қанча суммани ташкил этиши шартномада белгилаб берилади. Қимматли қоғозлар билан бўладиган операцияларда даромад ўзининг ва бошқа эмитентлар акция курсларининг ўсиши натижасида юзага келади. Бу ерда даромадни аниқлашда акциялар курсининг улар капитал қийматларидан қанча фарқ қилиши орқали, яъни реал курс қийматидан номинал қийматни айириш ёрдамида топилади. Умуман, ушбу турдаги даромад ҳақида гапирганда шуни айтиш керакки, бу ерда даромад активлар қийматининг ўсишида намоён бўлади. Яъни, нақд пул шаклидаги даромад келмасдан, балки банк эгалик қилаётган активлар қиймати ошади.

Банкнинг бошқа кўпгина турдаги операцияларидан даромад комисион тўловлар шаклида келади. Яъни, кўрсатилган хизмат учун мижоз банкка маълум суммани тўлайди. Даромад миқдорини ҳисоблаш учун мижоз билан банк орасида кўрсатилган хизматга шартномада белгиланган ҳақни олиш керак. Комисион тўловлар суммаси кўрсатиладиган хизмат турига, хизмат кўрсатиш даврида бўлиши мумкин бўлган рискка эътибор қилган ҳолда белгиланади. Банклар комисион тўловларни кўпинча пассив операцияларда оладилар. Банк тизимимизда комисион тўловлар асосан юридик ва жисмоний шахслар ҳисобрақамларини юритиш орқали келади.

Ҳозирда замонавий банк тизимида барқарор ва катта даромад келтирувчи баъзи хизматлар ўзимизда қўлланилмайди. Бу эса банк фаолиятини амалга оширишда ҳали фойдаланилмаётган резервлар борлигидан далолат беради.

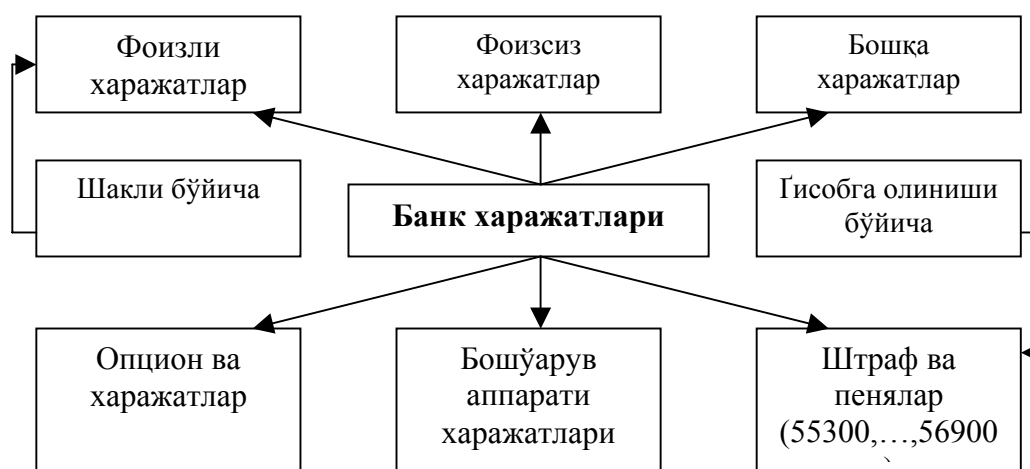
3-§. Тижорат банкларининг харажатлари ва уларнинг таркиби

Банкнинг даромадлилиги, биринчи навбатда, харажатларни камайтиришга боғлиқ. Банк иши технологиясидаги муваффақиятлар жорий харажатларни камайтиришга имкон беради.

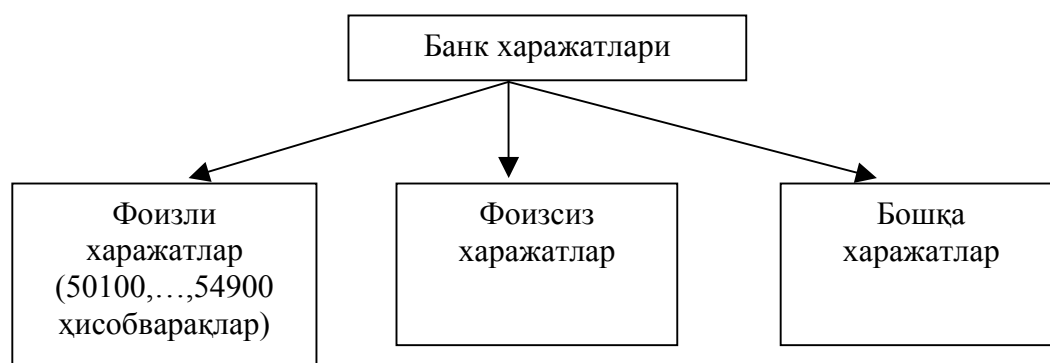
Одатда, банклар ўз зиммасига операция харажатлари, устама фоизларга кетган маблағлар, шунингдек, кредит rischi билан боғлиқ бўлган йўқотишларни қоплаш учун ажратмаларни оладилар.

Тижорат банки харажатларини қуйидагича таркибий қисмларга бўлиб, келтириш мумкин:

1-чизма. Банк харажатларининг таснифланиши шакли бўйича

2-чизма. Янги ҳисобварақлар режаси бўйича банк харажатлари таснифи

Одатда, банк даромадларининг 2/3 қисми фоизли харажатларга, берилган ссудалар бўйича йўқотишларни қоплашга, солиқларни тўлашга, кутилаётган фойдага ва сармоянинг ўсишига сарфланади.

Харажатларга ликвидлилик сингари ҳар қандай устама фоиз ўзгаришлари, пасивлар таркиби ва хусусий капитал ҳажми таъсир қилади. Ўз навбатида банк харажатлари таркибидаги ўзгаришлар активлар даромадлигига ҳам ўзгаришлар киритишни талаб қилади.

Харажатларни тўғри ҳисоблаш банкларга муқобил консерватив ресурслар нархларини тақсимлаш ва банк активларини аниқ баҳолаш ҳамда харажатларни

қоплаб, акциядорлар учун даромадларни тўғри тақсимлаш имконини беради. Харажатларни баҳолашга кредитлар устама фоизларини белгилашнинг асосий омили сифатида қараш керак.

Фоизли харажатлар

Фоизли харажатлар-барча мажбуриятлар бўйича тўпланган фоиз суммаси демакдир.

Бизга маълумки тижорат банклари кредит ресурслари ташкил этишда талаб қилиб олингунча сақланадиган депозитлар ҳамда муддатли депозитлар қабул қилади. Ушбу депозитларга банклар маълум белгиланган фоизларда пул тўлайдилар. Тижорат банклари банк қарз мажбуриятлари бўйича тўланган фоизлар тўлайдилар, шу жумладан, қимматли қоғозларининг сотув нархи билан номинал қиймати орасидаги салбий тафовут бўлганида, баъзибиркелтирилган, лекин тўланмаган фоизларни тўлашда банкларда фоизли харажатлар юзага келади.

Банклар фоизли харажатларининг яна бир кредит ва унга боғлиқ операциялардир. Банклар, энг аввало, Марказий банкдан, бошқа тижорат банкларидан, бюджетдан ташқари фондлардан, банк бўлмаган молиявий муассасалардан кредитлар олиши мумкин. Олган кредитлар учун тўланадиган қарз фоизли харажатларга киради.

Банк аввалги йиллар (ҳисобот йилига нисбатан) ҳисобига тўлаган фоизлар ва воситачилик йиғимлари, ҳамда ўтган йилларда банкмижозлардан ортиқча ундирган фоизлар, ҳамда воситачилик йиғимларини қайтариши билан фоизли харажатлар қилади.

Фоизсиз харажатлар.

Фоизсиз харажатларга маошлар ва қўшимча тўловлар, ускуна ёки биноларни ижарага олиш, харид қилиш, шунингдек, бошқа операция харажатлари киради.

Банклар Ўзбекистон Республикаси Пенсия фондига, Ўзбекистон Республикаси Аҳолини иш билан таъминлаш давлат фондига, Ўзбекистон Республикаси Ижтимоий суғурта фондига қонунларга мувофиқ ўтказиладиган мажбурий ажратмалар, жумладан банк ходимларига мукофот ҳамда кўп йил ишлаганлик учун ёзиладиган тўловларни амалга оширадилар. Банк нодавлат пенсия фондларига, ихтиёрий тиббий суғурта ва ихтиёрий суғуртанинг бошқа турлари учун ўтказган ажратмалари, қонунларга мувофиқ банк мулкани ва банк ходимларини давлат суғуртасидан ўтказиш бўйича тўловлар ҳам банкнинг фоизсиз харажатларига киради.

Банк асосий фондларни, жумладан, уларнинг банк фаолиятини амалга оширишда фойдаланадиган алоҳида қисмларини, хусусан, тушумни инкассация қилиш учун автомобил транспортини ижарага олиш бўйича харажатлар қилади.

Банк ходимлари ва банк ходимлари бўлмаган, яъни банк штатида бўлмаган ходимларга, улар билан фуқаролик-ҳуқуқий тусда тузилган шартномалар бўйича бажарилган ишлар учун иш ҳақи тўлаш харажатлари, амалдаги қонунларга мувофиқ, навбатдаги ва қўшимча таътиллار пулини, шунингдек, тиббий кўриклардан ўтиш, давлат мажбуриятларини бажаришлар учун сарфланган вақт эвазига ҳақ тўлаш каби харажатлар қилади.

Бундан ташқари, банкларнинг фоизга даҳли йўқ харажатларига банк соҳасида малакали кадрлар тайёрлашда қиладиган харажатлари киради. Тижорат банклари олий ўқув юртлари билан келишилган шартномадаги маблағларни тўлаб банк соҳасига малакали кадрлар тайёрлаш, банк ходимлари малакасини ошириш ва қайта тайёрлаш хизматлари учун ҳақ тўлайди. Бунда банклар номоддий актив шакллантиради ва бу келажақда ўз самарасини беради.

Бизга маълумки, банкларни аудиторлик текширувидан ўтказиш банк учун, нафақат банк учун, балки барча тармоқлар, ташкилотлар фойда ёки зарар билан фаолият кўрсатишларини кўрсатиб бермадилар. Банклар аудиторлик фирмалари билан шарномада келишилган нархларда тўловни амалга оширадилар.

Банкни бошқариш тизимида маркетинг ва шунга ўхшаш функционал хизматлар ёки шундай функционал вазифаларни бажариш зиммасига юклатилган мансабдор шахслар бўлмаган ҳолларда маркетинг ҳамда шунга ўхшаш бошқа хизматлар ҳақини тўлайдилар.

Ҳозирги замонда ахборотлар ҳаётимизда энг муҳим ўрин эгаллайди. Бу ахборотларнинг барчаси банкларга яқин бўлган амалиётдир. Бу хизматларни барчасини банклар катта харажатларга амалга оширадилар. Кунлик операцияда банклар мижозларга бир қанча ҳужжатлар тақдим этадилар, бу ҳужжатлар, канцелярия қоғозларига ҳам фоизсиз харажатлар ҳисобидан амалга оширилади.

Бундан ташқари, банклар махсус адабиётлар, меъёрий ва йўриқнома тусидаги ҳужжатлар сотиб олиш, шунингдек, банк фаолиятини амалга оширишда зарур бўладиган махсус нашрларга (рўзномалар, ойномалар ва бошқалар) обуна бўйича қилинадиган харажатлари мавжуд.

Тижорат банки ноишлаб чиқариш соҳаси объектларини (уй-жой-коммунал хўжаликлар, ўқув марказлари, болалар мактабгача тарбия муассасалари, тиббий, соғломлаштириш ва бошқа муассасалар) сақлаш, жумладан, шундай объектларни барча турларда таъмирлашга қилинадиган, лекин улардан фойдаланиш орқали олинган даромадлар (квартира ҳақи, ота-оналар ўз даромадлари болалар барчасига қатнашгани учун тўланадиган бадаллар, йўлланмалар қиймати тўловлари ва бошқалар) билан қоплайдиган харажатлар, шунингдек, юқорида айтилган объектлардан ижара шартларида фойдалаганлик ҳолларда шу объектлар бўйича тўпланадиган ижара ҳақи каби харажатлари мавжуд.

Банклар ўз ходимлари соғлиғини сақлаш ва улар дам олишини ташкил этиш тадбирлари (даволаниш ва дам олиш учун йўлланмалар, экскурсия ва саёхатлар йўлланмалари, спорт билан шуғулланиш, маданий ва спорт томоша тадбирларига бориш учун ҳақ, дам олиш хоналарини ташкил этиш ва сақлаш, газлаштирилган сув қуйиш ускуналарини ўрнатиш билан боғлиқ ва шунга ўхшаш бошқа харажатлар) учун харажатларни амалга оширади.

Тижорат банкларининг харажатларини таркибий жиҳатдан чуқурроқ кўриб чиқишимиз мумкин.

Тижорат банкларининг харажатларининг тақсимланиши
ёки харажатлари таркиби

	2000й.	2001й.	2002й.
I.Фоишли харажатлар жами	100	100	100
1.Депозитлар учун фоишлар	8,9	8,1	13,4
2.Банклараро кредитлар учун фоишлар	89,4	94,8	86,6
3.Қимматли қоғозларга тўланган фоишлар	0	0	0
4.Бошқа фоишли харажатлар	1,7	0,1	0
II.Фоиссиз харажатлар	100	100	100
1.Комиссион харажатлар	11,2	10,8	11,2
2.Хорижий валюта операцияларидан кўрилган зарар	0	0	0
3.Қимматли қоғозлардан кўрилган зарар	0	0	0
4.Иш ҳақи харажатлари	22,4	21,3	24,5
5.Амортизация харажатлари	6,5	6,5	7,6
6.Солиқлар ва бошқа мажбурий харажатлар	21,1	19,2	19,9
7.Бошқа фоиссиз харажатлар	29,9	37,2	30,7

Жадвал маълумотлари шуни кўрсатадики, банкнинг фоишли харажатлари ичида асосий ўринни банклараро кредитлар учун фоишлари эгаллайди. Фоиссиз харажатлар ичида асосий ўринни иш ҳақи харажатлари, солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар эгаллайди.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, банк харажатларини янада кенгрок таснифлайдиган бўлсак, уларни қуйидаги асосий қисмларга бўлиш мумкин:

1. Фоишли харажатлар;
 2. Фоиссиз харажатлар;
 3. Иш ҳақи ва ходимларга бошқа тўловлар;
 4. Аренда ва хизматлар учун тўловлар;
 5. Сафарнома ва транспорт харажатлари;
 6. Маъмурий харажатлар;
 7. Маданий оқартув тадбирлар ва хайрия харажатлари;
 8. Амортизация харажатлари;
 9. Суғурта, солиқлар ва бошқа харажатлар.
1. Фоишли харажатлар ўз навбатида қуйидаги қисмларга бўлинади:
 - Талаб қилиб олгунча депозитлар бўйича фоишли харажатлар;
 - Жамғарма депозитлар бўйича фоишли харажатлар;

- Муддатли депозитлар бўйича фоизли харажатлар;
 - Марказий Банк олдидаги тўловлар бўйича фоизли харажатлар;
 - Бошқа банклар олдидаги тўловлар бўйича фоизли харажатлар;
 - Банкнинг ёпилмаган акцептлари бўйича фоизли харажатлар;
 - Қисқа муддатли ссудалар бўйича фоизли харажатлар;
 - Ўрта муддатли ссудалар бўйича фоизли харажатлар;
 - Узоқ муддатли ссудалар бўйича фоизли харажатлар;
 - Чиқарилган қимматли қоғозлар бўйича фоизли харажатлар;
 - Бошқа фоизли харажатлар;
2. Фоизсиз харажатлар эса ўз ичига қуйидагиларни олади:
 - Барча коммиссион харажатлар;
 - Чет эл валютасидаги зарар;
 - Тижорат операциялари бўйича харажатлар;
 - Инвестициялар бўйича зарарлар;
 - Бошқа фоизсиз харажатлар.
 3. Иш ҳақи ва ходимларга бошқа тўловлар деганда қуйидагилар кўзда тутилади:
 - Иш ҳақи;
 - Ходимлар учун имтиёзлар;
 - Медицина билан боғлиқ харажатлар;
 - Ижтимоий-суғурта жамғармасига тўловлар;
 - Социал ҳимоя харажатлари;
 - Меҳнат биржаси, яъни бандлилик фонди ва бошқа фондларга взнослар;
 - Ходимларга бошқа харажатлар.
 4. Аренда ва хизматлар учун (хўжалик) харажатларига қуйидагилар киради:
 - Аренда тўлови;
 - Сув учун тўлов;
 - Электро-энергия учун тўлов;
 - Таъмирлаш ва хўжалик харажатлари;
 - Қўриқлаш бўлимига тўлов.
 5. Сафарнома ва транспорт харажатларига қуйидагиларни киритиш лозим:
 - Сафар харажатлари;
 - Уй-жой харажатлари;
 - Ғқилғи харажатлари;
 - Транспорт учун қилинадиган бошқа харажатлар.
 6. Маъмурий харажатларга қуйидагиларни киритиш мумкин:
 - Рекламалар;
 - Канцелярия ва офис учун олинадиган буюмларга харажатлар;
 - Почта, телефон, факс харажатлари;
 - Типография учун, китоб ва журналлар, газеталар сотиб олиш учун қилинадиган харажатлар.
 7. Маданий тадбирлар ва хайрия харажатларига қуйидагилар киради:
 - Маданий тадбирлар учун харажатлар;
 - Аъзолик взнослари;
 - Хайрия харажатлари;

8. Амортизация харажатларига қуйидагиларни киритиш мумкин:
- Банк биносининг эскириши;
 - Банк биноси нархининг ўсиши;
 - Транспорт эскириши;
 - Мебель ва бошқа қўлланмаларнинг эскириши;
 - Номоддий активларнинг эскириши;
 - Арендага берилган асосий воситаларнинг эскириши;
 - Арендага бўлган ҳуқуқ ва арендага олинган объектни таъмирлашнинг эскириши.
9. Суғурта, солиқлар ва бошқа харажатларга қуйидаги харажатларни киритишимиз мумкин:
- Юридик ва аудиторлик хизматлар учун тўловлар;
 - Консалтинг хизматлар учун тўловлар;
 - Суғурта харажатлари;
 - Солиқлар;
 - Жарима ва устамалар;
 - Бошқа операцион харажатлар;
 - Кўзда тутилган зарарлар қиймати;
 - Даромад солиғи.

Юқорида санаб ўтилган харажатларнинг ҳар бири ҳам яна бир неча қисмларга бўлинади. Масалан, талаб қилиб олгунча депозитларга фоизли харажатларнинг ўзи қуйидагиларга бўлинади:

- * Ҳукумат депозитлари бўйича фоизли харажатлар;
- * Бюджет корхоналари бўйича фоизли харажатлар;
- * Жисмоний шахслар бўйича фоизли харажатлар;
- * Хусусий корхона ва корпорациялар бўйича фоизли харажатлар;
- * Давлат корхоналари бўйича фоизли харажатлар;
- * Қўшма корхоналар бўйича фоизли харажатлар;
- * Индивидуал тадбиркорлар бўйича фоизли харажатлар;
- * Банк бўлмаган молия муассасалари бўйича фоизли харажатлар;
- * Бошқа мижозлар бўйича фоизли харажатлар.

Хўжалик юритувчи субъектларнинг шу 10 та тури бўйича жамғарма депозитлар бўйича фоизли тўловлар ва муддатли омонатлар бўйича фоизли харажатларни ҳам бўлиш мумкин.

- Марказий банк олдидаги тўловлар бўйича фоизли тўловлар ўз навбатида 3 гуруҳга бўлинади:
 - * Марказий банк вакиллик ҳисобварағи бўйича «Востро» тўловлари;
 - * Марказий банкдаги вакиллик ҳисобварағи бўйича «Ностро, овердрафт» тўловлари.
 - * Марказий банк депозитлари бўйича фоизли тўловлар.
- Бошқа банклар ҳисобрақамлари бўйича фоизли тўловлар ўз ичига қуйидагиларни олади:
 - * Бошқа банкларнинг вакиллик ҳисобрақамлари бўйича «Востро» тўловлари;

- * Бошқа банклардаги вакиллик ҳисобрақамлари бўйича «Ностро, овердрафт» тўловлар;
 - * Бошқа банкларнинг депозитлари бўйича фоизли харажатлар.
 - Банкнинг ёпилмаган акцептлари бўйича фоизли харажатлари маҳаллий ва чет эллик мижозлар бўйича ёпилмаган акцептларга бўлинади.
 - Қисқа, ўрта ва узоқ муддатли ссудалар бўйича фоизли тўловларни ҳар бирини қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин. Булар:
 - * Марказий банкка тўланадиган (қисқа, ўрта, узоқ) муддатли ссудалар бўйича фоизли тўловлар;
 - * Бошқа банкларга тўланадиган (қисқа, ўрта, узоқ) муддатли ссудалар бўйича фоизли харажатлар;
 - * Давлатга тўланадиган (қисқа, ўрта, узоқ) муддатли ссудалар бўйича фоизли харажатлар;
 - * Индивидуал тадбиркорларга тўланадиган ссудалар бўйича фоизли тўловлар;
 - * Жисмоний шахсларга тўланадиган (қисқа, ўрта, узоқ) муддатли ссудалар бўйича фоизли харажатлар;
 - * Қўшма корхоналарга тўланадиган (қисқа, ўрта, узоқ) муддатли ссудалар бўйича фоизли харажатлар;
 - * Давлат корхоналарига тўланадиган (қисқа, ўрта, узоқ) муддатли ссудалар бўйича фоизли харажатлар;
 - * Хусусий корхоналарга тўланадиган (қисқа, ўрта, узоқ) муддатли ссудалар бўйича фоизли харажатлар;
 - * Бошқа кредиторларга тўланадиган (қисқа, ўрта, узоқ) муддатли ссудалар бўйича фоизли харажатлар.
 - Чиқарилган қимматли қоғозлар бўйича фоизли харажатлар 3 га бўлинади:
 - * Чиқарилган облигациялар бўйича фоизли харажатлар;
 - * Чиқарилган жамғарма сертификатлар бўйича фоизли харажатлар;
 - * Чиқарилган депозит сертификатлар бўйича фоизли харажатлар.
- Энди фоизсиз харажатларга ўтадиган бўлсак, фақат комиссия харажатларнинг ўзигина қуйидагиларга бўлинади:
- * ЎзРМБ хизматлари учун комиссия харажатлар;
 - * Бошқа банклар хизматлари учун комиссия харажатлар;
 - * Қимматли қоғозларни олди-сотди комиссия харажатлари;
 - * Қимматбаҳо металларни олди-сотди комиссия харажатлари;
 - * Векселлар сотиб олишдаги хизматлар учун харажатлар;
 - * Инвестицияларни жойлаштиришдаги хизматлар учун харажатлар;
 - * Аккредитив ва акцептлардаги хизматлар учун харажатлар;
 - * Овердрафт бўйича харажатлар;
 - * Ссудалар бўйича комиссия харажатлар;
 - * Ссуда мажбуриятлари бўйича комиссия харажатлар;
 - * Менежмент бўйича комиссия харажатлар;
 - * Маҳаллий тўловлар учун комиссия харажатлар;
 - * Чет эл тўловлари бўйича комиссия харажатлар;
 - * Инкассо операциялари ўтказганлик учун комиссия харажатлар;

- * Гарантлар ва кафилликлар бўйича комиссия харажатлар;
- * Бошқа хизматлар учун комиссия харажатлар.
- Чет эл валютасида зарар 2 га бўлинади:
- * «Спот» шартномалари бўйича зарар;
- * Форвард /опцион/ фьючерс бўйича зарар;
- Тижорат операциялари бўйича зарар икки хил бўлади:
- * Қимматли қоғозлар билан операциялардан зарар;
- * Қимматбаҳо металллар билан операциялардан зарар;

Бу харажатларнинг барчаси банк балансининг 5-бўлимида, яъни «харажатлар» бўлимида акс этади ва барча харажат ҳисобрақамлари актив ҳисобрақам ҳисобланади.

4-§. Фоизли ва фоизсиз харажатлар ҳисоби ва унинг таҳлили.

Тижорат банклари корхона ва ташкилотларнинг ҳисоб-китоб, касса ва ссуда бўйича операцияларини бажаради. Шунингдек, турли ва бошқа пулли хизматларни кўрсатади. Банklar ўз фаолияти давомида операцияларни бажаришда турли хил харажатлар қилади.

Ўзбекистон Республикаси тижорат банкларининг даромадлари, харажатлари ҳисобини юритиш ва уларнинг даромад солиғини ҳисоблаш тўғрисидаги Низомга мувофиқ банк харажатлари балансинг 50000 ҳисобрақами билан юритилади.

Банк фаолиятига оид харажатларга талаб қилиб олунгунча сақланадиган депозитлар ҳамда муддатли депозитлар бўйича тўланган фоизлар ёзилган, лекин тўланмаган фоизлар банк мажбуриятлари бўйича тўланган фоизлар банклараро кредитлар, банк олган қайта молиялаштириш кредитлари, муддати ўтган банклараро кредитлар бўйича тўланган фоизлар, воситачилик йиғимлари, чет эл валютасини харид қилиш учун тўланган воситачилик йиғимлари ва бошқалар киради.

Фоизсиз харажатлар турли-туман бўлади. Банkning харажатлари балансинг қайси ҳисобрақамлари бўйича юритилишини назарий ва амалий жиҳатдан таҳлил этамиз. Банkning фоизли харажатлари яъни, талаб қилиб олгунча, жамғарма ва муддатли депозитлар бўйича харажатларнинг характери бир-бирига ўхшаш бўлиб, бу депозит мажбуриятлар учун ҳисобланган ва мижозга тўланган фоизлардир. Уларнинг баланс ҳисобрақамлари бўйича ёйилиши куйидагича бўлади:

- 50101 – давлат депозитлари, яъни талаб қилиб олгунча фоизли харажатлар.
- 50104 – бюджет органларининг талаб қилиб олгунча депозитлари бўйича фоизли харажатлар.
- 50106 – жисмоний шахсларнинг талаб қилиб олгунча депозитлари бўйича фоизли харажатлар.
- 50108 – хусусий корхона ва корпорациялар бўйича фоизли харажатлар.
- 50111 – давлат корхоналарининг талаб қилиб олгунча депозитлари бўйича фоизли харажатлар.
- 50114 – қўшма корхоналарнинг талаб қилиб олгунча депозитлари бўйича фоизли харажатлар.
- 50116 – талаб қилиб олгунча депозитлари бўйича фоизли харажатлар.
- 50118 – индивидуал тадбиркорларнинг талаб қилиб олгунча депозитлари бўйича фоизли харажатлар.
- 50121 – банк бўлмаган молия муассасаларининг талаб қилиб олгунча депозитлари бўйича фоизли харажатлар.
- 50126 – бошқа мижозларнинг талаб қилиб олгунча депозитлари бўйича фоизли харажатлар.
- 50601 – давлат жамғарма депозитлари бўйича фоизли харажатлар.

- 50604 – бюджет органларининг жамғарма депозитлари бўйича
фоизли харажатлар.
- 50606 – жисмоний шахсларнинг жамғарма депозитлари бўйича
фоизли харажатлар.
- 50608 – хусусий корхона ва корпорацияларнинг жамғарма
депозитлари бўйича фоизли харажатлар.
- 50611 – давлат корхоналари жамғарма депозитлари бўйича фоизли
харажатлари.
- 50614 – қўшма корхоналарнинг жамғарма депозитлари бўйича
фоизли харажатлар.
- 50616 – жамғарма депозитлари бўйича фоизли харажатлар.
- 50621 – банк бўлмаган молия муассасаларининг жамғарма
депозитлари бўйича фоизли харажатлар.
- 51100 – муддатли депозитлари бўйича фоизли харажатлар.

Ушбу фоизли харажатлар таснифий жиҳатдан ўхшашдир. Юқоридаги ҳисобрақамлар бўйича тузилган шартномалар асосида фоизлар ҳисобланади. Бунинг бухгалтерия проводкаси куйидаги кўринишда бўлади:

Дебет – 50100 (50600, 51100)

Кредит – мижоз ҳисоб рақами ёки банкнинг мижоз
олдидаги мажбуриятлари ҳисоб рақами.

Ҳисобот йили охирида бу харажатлар даромад ҳисобидан қопланади:

Дебет – 31206 (соф фойда)

Кредит – 50100 (50600, 51100).

Марказий банкка тўланадиган фоизли харажатлар баланс ҳисобрақамини куйидагиларидан юритилади:

51601 – Марказий банкдаги вакиллик ҳисобрақами бўйича фоизли
харажатлар – Востро.

51606 – Марказий банкдаги вакиллик ҳисобрақами бўйича фоизли
харажатлар – Ностро, овердрафт.

51611 – Марказий банк депозитлари бўйича фоизли харажатлар.

Бу ҳисобрақамлардан Марказий банк ҳисобрақами ёки депозитлари қолдиқ суммаларига ҳисобланган фоизлар харажат қилиниб, бухгалтерия проводкаси куйидагича бўлади:

Дебет – 51600

Кредит – Вакиллик ҳисобрақам ёки депозит
ҳисобрақами.

Бу харажатлар йил охирида фойда ҳисобидан қопланади, бухгалтерия проводкаси куйидаги кўринишда бўлади:

Дебет – 31206

Кредит – 51600

Бошқа банкларга тўланадиган фоизли харажатлар ҳам 3 та бўлиб, булар баланснинг куйидаги ҳисобрақамларида юритилади:

52101 – бошқа банкларни вакиллик ҳисобрақами бўйича фоизли
харажатлар.

52106 – бошқа банклардаги вакиллик ҳисобрақами бўйича фоизли

харажатлар.

52111 – бошқа банкларнинг депозитлари бўйича фоизли харажатлар.

Бу ҳисобрақамлардан бошқа банклар вакиллик ва депозит ҳисобрақамлари қолдиқларига ҳисобланган фоизлар харажат қилиниб, йил охирида банк фойдасидан қопланади. Бунинг бухгалтерия проводкаси қуйидагича:

Дебет – 52100

Кредит – депозит ёки вакиллик ҳисобрақами.

Харажатни ёпиш:

Дебет – 31206

Кредит – 52100

Ўқилмаган акцептлар бўйича фоизли харажатлар баланснинг 52606-ҳисобрақамида акс эттирилади. Қисқа муддатли ссудалар бўйича харажатлар – 53100 ҳисобрақамида, ўрта муддатли ссудалар бўйича харажатлар – 53600 ҳисобрақамда, узоқ муддатли фоизли харажатлар – 54100 ҳисобрақамда юритилади.

Ссудалар бўйича фоизли харажатларнинг таснифи ўхшаш бўлиб, улар миждозлар ёки банклардан олинган олинган ссудаларга шартнома асосида ҳисобланган фоизларни тўлаш учун ишлатилади. Бу ҳолда бухгалтерия проводкаси қуйидагича:

Дебет – 53100 (54100, 53600)

Кредит – миждозларнинг даромад ҳисобрақами.

Қимматли қоғозлар бўйича фоизли харажатлар – 54200 ҳисобрақамида юритилади.

Бошқа фоизли харажатлар – 54902 баланс рақамида юритилади. Бу ҳисобрақамидан харажат қилинса, йил охирида у ҳам фойда ҳисобидан, яъни 31206 ҳисоб рақамидан ёпилади. Бунинг бухгалтерия проводкаси қуйидагича бўлади:

Дебет – 31206

Кредит – 54902

Банклар фаолиятида фоизли харажатлар турли-туман бўлишида ва балансда қайси ҳисобрақамларда юритилишини ва уларни фойда ҳисобидан қоплашни бухгалтерия проводкаларини назарий жиҳатдан акс эттирдик. Бундан ташқари тижорат банклари маркетинг, функционал хизматлар ҳақини тўлаш, кўриқлаш, ёнғиндан сақлаш ва алоқа воситаларини ўрнатиш бўйича қилинадиган барча ишлар фоизли харажатларни ташкил этади.

Акционерлик тижорат банкининг вилоят филиали мисолида фоизли харажатларнинг туркумланишини жадвал кўринишида таҳлил этамиз.

Акционерлик тижорат банкнинг вилоят филиалини фоизли
харажатларининг таҳлили.

(30. 04. 2002 – 30. 04. 2003 йиллар ҳолати, минг сўмда)

№	Кўрсаткичлар номи	30. 04. 2002	30. 04. 2003	Ўзгариши (+,-)
1	Депозитлар бўйича фоизли харажатлар	48951	10463	-38488
2	Ссуда бўйича тўланадиган фоизли харажатлар	159157	74785	-84372
3	Чиқарилган қимматли қоғозлар бўйича фоизли харажатлар	51	0	-51
	Жами фоизли харажатлар	208159	85248	-122911

Жадвал маълумотларидан кўришиб турибдики, банкнинг фоизли харажатлари 30. 04. 2003 й. ҳолатида 208159 минг сўмни ташкил этган бўлса, 20. 04. 2003 йилга келиб бу кўрсаткич 85248 минг сўмга тенг бўлган. Яъни ўтган йилга нисбатан банкнинг фоизли харажатлари 122911 минг сўмга камайган. Банкнинг фоизли харажатларини асосий қисми ссуда бўйича тўланадиган фоизлар ўтган йилга нисбатан 84372 минг сўмга камайган. Шунингдек, банк бўлимида депозитлар бўйича фоизли харажатлар ҳам ўтган йилга нисбатан 38488 минг сўмга камайган.

Банкнинг харажатларини кенгроқ ҳолда қуйидаги жадвалдан кўришимиз мумкин.

**«Фойда ва зарарлар тўғрисида» ги ҳисоботга мувофиқ равишдаги банк
харажатлари таҳлили**

Харажатлар	Сўмдаги харажатлар		Жами, минг сўм
	Минг сўм	улуши%	
Жалб қилинган кредитларга фоишлар	8763	8,64	8763
1. Олинган кредитлар (муддатли)га тўланадиган фоишлар	8707	8,58	8707
2. Муддати узайтирилган кредитлар бўйича тўланган фоишлар	41	0,04	41
3. Тўланган муддати музайтирилган фоишлар	15	0,02	15
Жалб қилинган маблағлар бўйича юридик шахсларга тўланган фоишлар	17016	16,78	17016
1. Банк миждозларининг очиқ ҳисобварақлари бўйича тўланган фоишлар	1657	1,63	1657
2. Депозитлар бўйича тўланган фоишлар	15236	15,03	15,03
3. Бошқа жалб қилинган маблағлар бўйича тўланган фоишлар	123	0,12	123
Депозитлар бўйича жисмоний шахсларга тўланган фоишлар	17135	16,89	17135
Қимматли қоғозлар билан операциялар бўйича харажатлар	16067	15,84	16067
1. Қимматли қоғозлар чиқариш бўйича харажатлар	4671	4,61	4671
2. Қимматли қоғозлар билан операциялар бўйича бошқа харажатлар	11396	11,23	11396

Хорижий валюталар ва бошқа валюта қимматликлари билан операциялар бўйича харажатлар		1853	1,83	1853
1.	Хорижий валюталар билан операциялар бўйича харажатлар	1853	1,83	1853
2.	Хорижий валютадаги ҳисобварақларни қайта баҳолашдан кўрилган зарар	-	-	-
Бошқарув аппаратида харажатлар		6132	6,05	6132
1.	Бошқарув аппаратида харажатлар	6132	6,05	6132
2.	Ижтимоий-маиший харажатлар	-	-	-
Банкнинг ташкилий харажатлари		-	-	-
Тўланган жарима ва пенялар		277	0,27	277
Бошқа харажатлар		34190	33,70	34190
1.	Фондларга ўтказмалар ва захиралар	21263	20,96	21263
2.	Тўланган комиссия тўловлар	15	0,01	15
3.	Бошқа операцион харажатлар	7327	7,22	7327
4.	Бошқа ишлаб чиқариш харажатлари	5585	5,51	5585
Жами харажатлар		101433	100,00	101433

Жадвал маълумотларидан шуни кўриш мумкинки, банкнинг ҳисобот даврида сарфлаган жами харажатлари 101433 минг сўмга тенг бўлиб, фондларга ўтказмалар ва захираларнинг жами харажатларда тутган улуши энг юқоридир. (20,96%), яъни 21263 минг сўм.

Банкнинг фоизли харажатлари бухгалтерия балансининг 50100-ҳисобрақамидан то 54902-ҳисобрақамгача бўлган моддалардан иборат. Банкнинг фаолиятида фоизсиз харажатлар ҳам мавжуд. Фоизсиз харажатлар қуйидаги ҳисоб рақамларида акс эттирилади.

55100 – кўрсатилган хизматлар учун комиссия харажатлар.

Бу фоизсиз харажатлар 55102-ҳисобрақамидан то 55195-ҳисобрақамларига тегишлидир.

Комиссион харажатлар – банк операциялар учун кўрсатилган хизмати доирасида тўланадиган фоизсиз харажатлардир.

Бу тўловларда бухгалтерия проводкаси қуйидагича бўлади:

Дебет – 55100

Кредит – хизмат кўрсатган хўжалик юритувчи субъект даромад ҳисобрақами.

Йил охирида бу фоизсиз харажатлар ҳам банкнинг фойдаси ҳисобидан тўланади. Унинг проводкаси қуйидагича:

Дебет – 31206

Кредит – 55100

Чет эл валютасида зарар 2 кўринишда акс эттирилиши мумкин.

55302 – «Спот» шартномаси бўйича зарар.

55306 – «Форвард» /Опцион/ Фьючерс шартномалари бўйича зарар.

Бу ҳисобрақамлар орқали спот, форвард, опцион, фьючерс шартномаларидан кўрилган зарарлар ҳисоби юритилади.

Бу зарарлар йил охирида банкнинг фойдаси ҳисобидан ҳисоб-китоб қилинади.

55600 – Қимматли қоғозлар ва қимматбаҳо металллар билан операциялардан зарар.

55800 – Инвестициялардан зарар.

Бошқа фоизсиз харажатлар қуйидаги ҳисобрақамларида акс эттирилади:

55902 – банк мол-мулкани сотишдан зарар.

55910 – банк активларини сотишдан зарар.

55995 – бошқа фоизсиз харажатлар.

Бу зарарлар ҳам йил охирида фойда ҳисобидан қопланади.

Юқорида таъкидлаб ўтилган фоизсиз харажатларни қуйидаги жадвалда таҳлил қиламиз.

Акционерлик тижорат банкининг вилоят филиалининг фоизсиз
харажатларини таҳлили
(30. 04. 2002-30. 04. 2003 йиллар ҳолати, минг с. да)

№	Кўрсаткичлар номи	30. 04. 2002	30. 04. 2003	Ўзгариши (+,-)
1	Комиссион ва хизматлар учун харажатлар	15053	9478	-5575
2	Чет эл валютасидаги зарарлар	322,6	36,8	-285,8
3	Бошқа фоизсиз харажатлар	21742	12544,5	-9197,5
	Жами фоизсиз харажатлар	37117,6	22059,3	15058,3

Жадвал маълумотларидан шуни хулоса қилиб айтишимиз мумкинки, банкнинг фоизсиз харажатлари 2002 йилда 37117,6 минг сўм бўлган бўлса, бу харажатлар 2003 йилда 22059,3 минг сўмни ташкил қилиб, ўтган йилга нисбатан 15058,3 минг сўмга камайган. Комиссион ва хизматлар учун харажатлар ўтган йилга нисбатан 5575 минг сўмга камайган. Шунингдек, чет эл валютасидаги зарар ва бошқа фоизсиз харажатлар 9483,3 минг сўмга камайган. Демак, фоизсиз харажатлар банк фаолиятида ўтган йилга нисбатан камайган бўлиб, молиявий натижаларни фойда билан тугашига ижобий таъсир кўрсатади.

5-§. Операцион харажатлар ҳисоби ва уни таҳлили

Банклар ўз операцион харажатларини уларнинг бош банки томонидан бир йил учун тасдиқланган ва хабар қилинган смета маблағ ажратмалари доирасида амалга оширадilar. Банкнинг операцион харажатлари сметаси бўйича кредитларни банк раҳбари тасарруф этади. Банкнинг операцион харажатлари учун ажратилган смета маблағлари ҳисобот йилининг 31 декабригача амал қилади. Тугаган йилда амалда қилинган барча харажатлар 31 декабригача ўтказилиши лозим.

Банкнинг операцион харажатлари ҳисоби банклар томонидан балансда куйидаги тегишли ҳисобварақлар юритилади:

- «Иш ҳақи ва ходимлар учун бошқа харажатлар»;

- «Ижара ва сақлаш»;

- «Хизмат сафари ва транспорт харажатлари»;

-“Маъмурий харажатлар” ва шу кабилар. Бу ҳисобварақларга фақат ҳужжатлар билан тасдиқланган ва амалда қилинган харажатлар киритилади.

Келгуси йиллар сметалари ҳисобидан банкнинг операцион харажатлари учун қилинадиган харажатлар ҳисоби – “Пули олдиндан тўланган харажатлар” ҳисобварағида юритилади. Бу ҳисобвараққа охирида таътилга кетаётган ходимларга тўланган иш ҳақи хусусан келаси йилга тааллуқли тўловлар, келаси йил учун газеталарга обуна бўлиш харажатлари, келгуси йиллар сметалари ҳисобидан ўрни қопланиши керак бўлган ижарага олинган биноларни капитал таъмирлаш харажатлари суммаси ва шу кабилар ўтказилади.

Янги йилнинг дастлабки кунларида шу йилга тааллуқли харажатлар. Олдиндан тўланган харажатлар номли 19925 - ҳисобварақдан Марказий банкдаги куйидаги тегишли иккинчи тартиб ҳисобварақларига “Иш ҳақи” номли 56102, “Даврий нашрлар, китоблар, газеталар” номли 56418, “Ижарага олинган асосий воситаларни таъмирлаш” номли 56216 - ҳисобварақларга ва тижорат банкларидаги бошқа тегишли ҳисобварақларга ўтказилади.

Суммалари ҳисобидан ижтимоий суғуртага ажратмалар қилинмайдиган, ишдан бўшаганда тўланадиган нафақаларни давлат ижтимоий суғуртасига доир бадаллар бўйича ҳисоб-китоб қайдномаларини ажратиб кўрсатиш учун бу нафақа тўловлари ҳисобини алоҳида шахсий ҳисобварақларда юритиш тавсия этилади.

Операцион харажатларни расмийлаштиришда бухгалтер 29802 - ҳисобварақдаги бўлақларни ҳисобга олган ҳолда смета маблағнинг қолдиғи ушбу чиқимни тўлаш учун етарли эканлигини текширади.

“Иш ҳақи ва ходимлар учун сарфланган бошқа харажатлар - 56102”, “Хизмат сафари йўл харажатлари - 56302” ва “хизмат сафари вақтидаги кундалик харажатлар” ҳисоби юритиладиган шахсий ҳисобварақлар махсус шаклда банк ходимлари шахсий ҳисобварақлари юритилади.

Иш ҳақи банк ходимларига фақат ишланган вақт учун ва белгиланган муддатларда, ойига икки марта: ойнинг биринчи ва иккинчи ярми учун тўланиши лозим.

Ишчи ва хизматчиларга ҳисобланган иш ҳақининг барча турлари иш ҳақи фондига киритилади.

Банк ходимларини мукофотлаш тўғрисидаги низомларга мувофиқ уларга бериладиган мукофотлар 56106 – “Банк хизматчилари учун имтиёзлар” ҳисобварағида ҳисобга олинади.

Бу харажатларнинг барчаси ходимларни моддий рағбатлантириш учун қилинади ва йил охирида фойдадан қопланади ва қуйидагича берилади:

Дебет – 31206

Кредит – 56102, 56106, 56195 ва бошқалар.

56200 – Ижара ва хўжалик харажатлари турли-туман бўлади, улар йил охирида банкнинг фойдаси ҳисобидан ёпилади, яъни

56300 – Сафар ва транспорт харажатлари.

Бу харажатлар ҳам банк фаолияти асосий харажатларидан бири ҳисобланиб, йил охирида фойда ҳисобидан ёпилади.

Дебет – 31206

Кредит – 56300 ҳ.в. бўлади.

56400 – Маъмурият харажатлари.

Бу харажатлар банк фаолиятини реклама қилиш, концелярия, офис, почта, телефон, факс хизматларидан фойдаланиш, газета, журналларга обуна бўлиш, банк учун зарур бланкаларни типографиядан чиқариш билан боғлиқ харажатлардан иборат бўлади. Бу харажатлар ҳам йил охирида банк фойдаси ҳисобидан ёпилади.

56500 – Презентация ва солиқлар.

56600 – Амортизация (эскириш) харажатлари.

56700 – Суғурта ва солиқлар.

56800 – Эҳтимолли зарарларни баҳолаш.

56900 – Даромад солиғини баҳолаш.

Юқорида ёзиб ўтилган банкнинг операцион харажатларини барчаси йил охирида фойдадан ёпилади.

Юқоридаги ҳисобварақлар бўйича харажатлар бош банк белгилаган сметалар чегарасида амалга оширилади.

Демак, операцион харажатлар банк фаолиятининг харажатларини асосий қисми бўлиб ҳисобланади.

Ушбу операцион харажатларни АТ банкининг вилоят филиалини молиявий натижаларидан фойдаланиб жадвал кўринишида таҳлил этамиз.

АТ банкининг операцион харажатлари таҳлили.
(30. 04. 2002-30. 04. 2003 йиллар ҳолати, минг с. да)

№	Кўрсаткичлар номи	30. 04. 2002	30. 04. 2003	Ўзгариши (+,-)
1	Иш ҳақи ва ходимлар учун бошқа харажатлар	41956.9	32542.5	-9414.4
2	Ижара ва сақлаш харажатлари	11070.7	6021.9	-5048.8
3	Хизмат сафари ва транспорт харажатлари	859.9	356.1	-503.8
4	Маъмурий харажатлар	7941.6	7744.8	-196.8
5	Презентация ва кўнгил олувчи тадбирлар учун харажатлар	7774.6	1061.2	-6713.4
6	Эскириш харажатлари	15932	14517	-1415
7	Суғурта, солиқлар ва бошқа харажатлар	13581.9	8383.2	-5198.7
	Операцион харажатларнинг жами	99117,6	70626,7	-28490,9

Жадвал маълумотларидан кўришиб турибдики, банкнинг операцион харажатлари ўтган йилга нисбатан 28490.9 минг сўмга камайган.

Операцион харажатларда иш ҳақи ва ходимлар учун бошқа харажатларнинг салмоғи ўтган йилга нисбатан 9414.4 минг сўмга камайган. Бундан ташқари презентация ҳамда суғурта, солиқлар ва бошқа харажатлар ҳам ўтган йилга нисбатан 11912.1 минг сўмга камайган. Бундай тарзда банк харажатларини камайиши ижобий ҳолат деб баҳолаймиз. Банк бўлими операцион харажатлари мақсадга мувофиқ камайган.

Умумий банк харажатларини ягона жадвал кўринишида таҳлил этсак, қайси турдаги банк харажатларини улушини кўпроқ қайси харажатларга тааллуқли эканлигини таҳлил этамиз.

**Акционерлик тижорат банки харажатларининг таҳлили.
(30. 04. 2002-30. 04. 2003 йиллар ҳолати, минг с. да)**

№	Кўрсаткичлар номи	30. 04. 2002		30. 04. 2003		Ўзгариши (+,-)	
		Сумма	%	Сумма	%	Сумма	%
1	Фоизли харажатлар	208159.2	60.4	85248.8	47.9	-122910.4	-12.5
2	Фоизсиз харажатлар	37117.6	10.8	22059.3	12.4	-15058.3	+1.6
3	Операцион харажатлар	99117.6	28.8	70626.7	39.7	-28490.9	+10.9
	Жами банк харажатлари	344394.4	100	177934.8	100	-166459.6	-

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, банкнинг умумий харажатлари ўтган йилга нисбатан 166459.6 минг сўмга камайган. Банк моддалари бўйича ўзгаришлар турлича кўринишга эга.

Умумий ҳолда банк харажатларини барча турлари бўйича харажатлар суммада камайган, аммо фоизлар бўйича салмоғи кўпайган.

Ўтган йилга нисбатан умумий банк харажатлари салмоғида фоизли харажатлар 12.5 пункт камайган. Банкнинг бошқа харажатларининг салмоғи, яъни фоизсиз харажатлар 1.6 пунктга, операцион харажатлар 10.9 пунктга кўпайган.

Демак, банкнинг умумий харажатларида харажатлар суммаси камайган, аммо уларнинг умумий фоиз сифатида салмоғи 12.5 фоизга кўпайган. Яъни банк харажатларида операцион харажатлар салмоғи фоизларга нисбатан 10.9 пунктга кўпайган.

Тижорат банклари ўз фаолиятида банк харажатларини ҳисоботи тузилган шартнома тартиблари асосида акс эттирилади. Бундан ташқари банклар томонидан белгиланган тартибда рўйхат қилиб берилди.

Бу ҳисобот турли хил бўлади:

- кунлик ҳисоботлар;
- ойлик ҳисоботлар;
- чорақда тузиладиган ҳисоботлар;
- йиллик ҳисоботлар.

Демак, йил охирида барча ҳисоботлар умумлаштирилади ва йиллик ҳисобот шаклида тақдим этилади.

Ушбу ҳисоботлар ёрдамида банкнинг реал харажатлари акс эттирилади.

Ушбу ҳисоботлар юқори банк муассасаларига топширилади. Шундан сўнг юқори банкларга келиб тушган бухгалтерия ҳисоботи текширилади, таҳлил қилинади ва унинг асосида зарур бошқарув қарорлари қабул қилинади.

Ҳисобот маълумотларида номувофиқлик борлиги аниқланса, бунинг сабаблари қисқа муддатда аниқланиши ва тартибга солиниши лозим.

6-§. Тижорат банки фойдаси ва банк харажатларини камайтириш йўллари

Бозор муносабатлари шароитида тижорат банклари молиявий натижаларини яқуний ҳолати фойда ёки зарар билан тугалланади.

Умуман олганда барча тижорат банклари ўз иш фаолиятининг яқунларини фойда билан тугатишга ҳаракат қиладилар. Банк муассасаларининг молиявий натижаларини яқунида асосий кўрсаткич фойда ҳисобланади.

Банк муассасаларининг асосий иш принципи камроқ харажат қилиб, кўпроқ даромад олиш ҳамда молиявий натижалар яқунида максимал фойда олиш ҳисобланади.

Банк тизимини эркинлаштириш муносабати билан банклар давлат тасарруфидан чиқарилиши сабабли харажатларни минималлаштиришга қаратилишини тақозо этмоқда. Банк фаолияти натижасини таҳлил қилишда олинган барча даромадлардан қилинган харажатлар чегириб ташлаш орқали охириги натижа фойда ёки зарар аниқланади.

Банк фаолияти асосан 2 та асосий молиявий ҳисоботлар, яъни бухгалтерия баланси ҳамда фойда ва зарарлар тўғрисидаги молиявий ҳисоботларни таҳлил қилиш орқали яқунланади.

Банкнинг даромадлилиги, биринчи навбатда харажатларни камайтиришга боғлиқ. Банк иши технологиясидаги муваффақиятлар, бошқалар бир хил шароитда ишласада, жорий харажатларни камайтириш имконини беради.

Одатда, банклар ўз зиммасига операция харажатлари, устама фоизларга кетган маблағлар, шунингдек, кредит риси билан боғлиқ бўлган йўқотишларни қоплаш учун ажратмаларни оладилар. Банк операция харажатларини аниқлаш осон эмас. Чунки, улар банк маҳсулининг кенг турларини акс эттиради.

Демак, молиявий натижаларда банк харажатларини салмоғини жадвал кўринишида таҳлил этсак мақсадга мувофиқ бўлади.

**Акционерлик тижорат банкининг фойда ва зарарлари таҳлили.
(30.04.2002-30.04.2003 йиллар ҳолати, минг с. да)**

№	Кўрсаткичлар номи	30.04.2002	30.04.2003	Ўзгариши (+,-)
1	Фоизли даромадлар	176854,4	226859,2	50004,8
2	Фоизли харажатлар	208159,2	85248,8	-122910,4
3	Фоизсиз даромадлар	286229,7	53698,3	-232531,4
4	Фоизсиз харажатлар	37117,7	22059,3	-15058,4
5	Операцион харажатлар	99117,7	70626,8	-28490,9
6	Ссудалар ва бўнақлар бўйича кўрилиши мумкин бўлган зарарлар	28584,1	24859,3	-3724,8
7	Даромад солиғи	13033,2	25911,7	12878,5
8	Ҳисобот давридаги соф фойда (зарар) (1-2+3-4-5-6-7=8)	77072,2	51851,6	-25220,6

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, банкнинг якуний натижаси фойда билан тугалланган. Аммо шуни таъкидлаш лозимки ўтган йилда банк соф фойдаси 77072,2 минг сўм бўлган бўлса, жорий йилда фойда 51851,6 минг сўмни ташкил этган. Демак, жорий даврда банк фойдаси ўтган йилга нисбатан 25220,6 минг сўмга камайган.

Банклар ўз фаолиятида 2 та вазифани бажаради. Булар:

- воситачилик, яъни кредит бериш ва олиш;
- мижозларга хизмат кўрсатиш, ахборотлар таҳлили, маркетинг ва бошқалар.

Банк пасивларини ва ўз маблағларини даромад активларига трансформациялаш нуқтаи назаридан, банкнинг биринчи вазифасини ҳам ишлаб чиқариш жараёни сифатида кўриб чиқиш мумкин.

Фоизли даромадлар анъанавий тарзда ўз ичига барча активлар бўйича олинган устама фоизлар ва комисион тўловларни олса, фоизли харажатлар – барча мажбуриятлар бўйича тўланган фоизлар суммаси акс эттирилади.

Фоизлар тўлови бўйича умумий харажатлар барча маблағлар манбалари, яъни омонат ҳисобларидан тортиб то векселлар ҳамда акциядорлик облигацияларига сарфланадиган фоизли сарф-харажатларгача ўз ичига олади.

Резервга ажратмалар келгусида ссудалар бўйича йўқотишларни қоплаш учун мўлжаллаб қўйилади.

Сўнги пайтларда анчагина аҳамияти ортиб бораётган фоизли даромадларга турли банк хизматлари учун ажратиладиган комиссиялар (ҳисобварақлари бўйича операциялар, траст операциялар ва ҳоказолар) ёки бир вақтнинг ўзида имзоланадиган битимлардан келадиган даромадлар (филиалларни сотиш ва ҳоказолар) кирса, фоизсиз харажатларга маошлар ва

¹⁰ Манба: АТ «СҚБ» нинг Тошкент минтақавий филиалини молиявий натижалари.

кўшимча тўловлар, ускуна ёки биноларни ижарага олиш, харид қилиш, шунингдек, бошқа операция харажатлари киради.

Молиявий жиҳатдан барқарор банклардаги харажатлар таркиби куйидаги кўринишда бўлади: иш ҳақи ва мукофотлар – 20 фоиз, бино ва ускуналар учун харажатлар – 5 фоиз, бошқа харажатлар – 10 фоиз. Одатда, банк даромадларининг 2/3 қисми фоизли харажатларга, берилган ссудалар бўйича йўқотишларни қоплашга, солиқларни тўлашга, кутилаётган фойдага ва сармоянинг ўсишига сарфланади.

Банкнинг соф фоизли фойдаси унинг воситачилик фаолиятини акс эттирса, соф фоизсиз фойдаси унинг ишлаб чиқариш ролини намоён этади. Соф фоизли фойдадан ссудалар бўйича йўқотишларни қопловчи маблағларни ажратган ҳолда, биз ссудалардаги йўқотиш харажатларидан ташқари ҳисобланган соф фойдага эга бўламиз. Бундан келиб чиқиб шуни таъкидлаш жоизки, банк харажатлари ҳисоба тизимида 3 та умумий операциялар харажатлари кўриниши мавжуд: булар – фоизлар тўлови бўйича харажатлар, ссудалардан йўқотишларни қоплаш учун резерв харажатлар ва фоизсиз харажатлар.

Юқоридаги харажатлар билан боғлиқ тарзда 3 хил рисклар мавжуд, яъни фоизлар, кредит ва операцияларнинг самарадорлик рискларидир.

Фоизлар бўйича рискларни назорат қилиш қобилияти банклардаги юқори иш самарадорлигининг энг муҳим томони ҳисобланади.

Агар пасивлардаги депозитлар улуши, ташқи омиллар билан белгиланадиган кредитлар сифати ва фоиз ставкалари аниқ бўлса, биз фоизсиз харажатлар таркиби ҳамда уларнинг банк фаолиятига таъсирини ҳам аниқлашимиз мумкин бўлади.

Банк иши самарадорлиги узвий боғлиқ бўлган харажатларни назорат қилишнинг ёки камайтиришнинг уч асосий йўналиши мавжуд:

- асосий капиталга инвестицияларни камайтириш;
- ортиқча (кўшимча) чиқимлар ва бошқа белгиланмаган харажатларни («бошқа харажатлар»);
- шунингдек, ходимларга кетадиган харажатларни назорат қилиш.

Дастлабки икки йўналиш бино, ускуналар ва ҳоказолар бўйича харажатларни камайтиришни кўзда тутди. Учинчи йўналиш жиддий ҳолатларда қўлланилиб, бўлимларни ёпиш, хизматчиларни қисқартириш чоралари кўрилади. Лекин бунда меҳнатга ҳақ даражаси сақланиб қолади.

Юқорида таъкидлаганимиздек, банк харажатларининг асосий кўринишлари бўлган:

- 1) фоизли харажатлар, улар фоизлар цикли ва пасивлар таркиби билан боғлиқ;
- 2) кредитлар бўйича йўқотишларни қоплаш, иқтисодий шароитлар билан боғлиқ, ўз зиммасига олган таваккалчилик ҳамда портфел диверсификацияси бўйича харажатлар;
- 3) операциялар фаолияти самарадорлиги билан боғлиқ фоизсиз харажатлар салмоғининг камлиги банкларнинг фойдасини оширишнинг муҳим омилларидан ҳисобланади.

Банклар учун консолидация қилинган ресурслар бўйича харажатларни узлуксиз назорат қилиб бориш жуда муҳимдир.

Харажатларга ликвидлик сингари ҳар қандай устама фоиз ўзгаришлари, пассивлар таркиби ва хусусий капитал ҳажми таъсир қилади. Ўз навбатида, банк харажатлари таркибидаги ўзгаришлар активлар даромадлигига ҳам ўзгаришлар киритишни талаб қилади. Бундай ўзгаришларни сони ва ҳажми кучли рақобат шароитида ўсиб бормоқда.

Пассивларни бошқариш ҳар доим тижорат банклари учун мураккаб иш ҳисобланади. Банклар ўртасида миқдорлар учун доимий рақобат кураши бўлишига қарамай, улар ҳар доим қонун-қоида чегарасидан четга чиқмайдилар.

Ғарбда банкларни бошқариш принципини ҳазил тариқасида «3-6-3» дейишади: бу 3 фоиз депозитлар бўйича тўловлар, 6 фоиз кредитлар ажратиш учун олинган ва қундузги соат 3 да гольф ўйнаш демакдир. Лекин банк фаолияти оддий иш эмас.

Харажатларни тўғри ҳисоблаш банкларга муқобил консерватив ресурслар нархларини таққослаш ва банк активларини аниқ баҳолаш ҳамда харажатларни қоплаб, акциядорлар учун даромадларни тўғри тақсимлаш имконини беради. Харажатларни баҳолашга кредитлар устама фоизларини белгилашнинг асосий омили сифатида қараш керак.

Жами портфел бўйича ўртача фоизлар ҳажми умумий сарф суммасини тўланмаган пассивлар ўртача суммасининг фоизлар тўловига тақсимланиб, бир сўм қарздорлик харажатларининг ўртача фоиз кўрсаткичларини акс эттиради.

Маълум муддат ичидаги ресурслар бирлиги учун ўртача нархлар шу вақт мобайнидаги харажатлар суммасининг қарздорликни қоплаш учун сарфланган харажатларга нисбати тарзида ҳисобланиши мумкин. Кўплаб банклар маълум муддат ичидаги ўртача харажатлардан фоиз сиёсатида нотўғри фойдаланишади: улар фоиз харажатларини фоизсиз харажатларга кўшиб, уни инвестициялаш фонди суммасига тақсимлаб активлардан келадиган фойдани ҳисоблашади. Шундай қилиб, ҳар қандай даромад чакана устама нарх сифатида белгиланади. Бунда келажакда харажатларнинг кўпайиши ёки камайишини тахмин қилиш асосий қийинчилик ҳисобланади. Масалан, бозордаги фоизлар миқдорининг ошиши иш фаолиятига қандай таъсир кўрсатади?

Янги мажбуриятлар бўйича ҳақиқий харажатлар камаяди: «ўртача тарихий» харажатларга асосланган, активлар бўйича даромадларнинг белгиланган даражаси харажатларни қоплаш ва фойда олиш учун етарли эмас.

Фоиз ставкалари камайганда акс ҳолат юз беради. «Ўртача тарихий» харажатлар янги қарздорлик бўйича ҳақиқий фоиз харажатларини камайтириб кўрсатади. Шу сабабли, белгиланган ставкалар бўйича ссудалар рақобатбардош бўлиши учун жуда юқори ҳисобланиши мумкин. Бундай харажатлардан фойдаланиш фоиз ставкалари белгиланган тарихий муддат давомида бир хил даражада сақланиб қолиши кўзда тутилади. Нархлар бўйича қарорлар харажатларнинг якуний, аниқ ҳажмига (аниқ даромадларга нисбатан) асосланган бўлиши лозим. Айтайлик, банк 1 йил муддатга 12 фоизлик янги ссуда ажратиши мумкин. Банкнинг ўртача харажатлари 8 фоизга тенг. Агар банк янги ссуда бўйича ставкани (устама фоиз) ўртача харажатлар билан

таққосласа, унда спрэд 4 фоизни ташкил қилишини аниқлайди. Демак, ссудани бериш мумкин. Энди тахмин қилайлик, банк депозит сертификати билан боғлиқ ссудани 1 йилга 13 фоиз ҳажмида бериши керак. Бу янги фоиздаги ресурслар бирлиги учун чекланган фоиз ставкасини акс эттиради. Агар ссуда бўйича чекланган фоиз ставкасини сертификат бўйича чекланган ставка билан таққослашса, спрэд манфий бўлиб, у 1 фоизни ташкил этади, демак ссудани бериш фойдали эмас.

Тижорат банкларининг кўзлаган мақсадини яқуний натижаси фойда ҳисобланади. Шунинг учун банклар молиявий натижаларини доимо кузатиб бориши, уларнинг даражасини, ўсиш суръатларини кузатиб, уларни холисона баҳолаб бориши зарур.

Тижорат банкларининг молиявий натижаларини рентабеллик кўрсаткичлари орқали баҳолаш мумкин.

7-жадвал.¹¹

Айрим тижорат банкларининг молиявий натижаларининг тахлили.

(Минг сўм)

№	Банкларнинг номи	Банк даромадлари	Банк харажатлари	Банк фойдаси
1	Саноат-қурилиш банки	7914769	5264469	2650300
2	Пахта банки	7833658	5186042	2647643
3	Турон банк	345055	136860	208195
4	ЎТ-банк	111640	37823	73817
5	Уйжойжамғарма банки	111562	56845	54717
6	Ипак йўли банки	107331	85708	21623
7	Траст банк	25816	7858	17958

Жадвал маълумотларидан кўришиб турибдики, банклар молиявий натижаларни фойда билан тугаллаган. Сармоя ёрдамида олинадиган -фойда меъёри сифатида ҳисобланадиган тижорат банки рентабеллиги (7-жадвал) банк фаолияти натижадорлигининг (К1) асосий умумлаштирувчи кўрсаткичидир. К1 кўрсаткичи тижорат банкининг ўз сармояси фойдалилиги нуқтаи назаридан банк қандай ишлаётганини кўрсатади. Банкнинг ўз сармояси қанчалик фойда келтириши шу тижорат банки акциядорларининг ҳаммасини қизиқтиради. Зеро сармоя фойдалилиги аосида банк акциялари фойдалилиги ҳақида хулоса чиқариши мумкин. К1 – универсал кўрсаткич бўлиб, у икки ўлчамни ўзида бирлаштиради. Булар:

- активлар фойдалилиги (К2);
- сармоя етарлилиги коэффициенти (К3).

Мазкур ўлчамлар банк ички сиёсатини ҳамда унинг аппарати касб-маҳоратини акс эттиради.

К1 = фойда/сармоя;

К2 = фойда/активлар;

К3 = сармоя/активлар;

¹¹ Манба: Банк ахборотномаси №6, 2002й. Февраль.

К4 = фойда/даромад;
 К5 = даромад/активлар.

8-жадвал.¹²

Айрим тижорат банкларининг рентабеллик кўрсаткичларини таҳлили.

№	Тижорат банкларнинг номи	К1 (%)	К2 (%)	К3 (%)	К4 (%)	К5 (%)
1	Саноат-қурилиш банки	78,7	9,5	12	-	-
2	Пахта банки	112	11	9,7	33,8	31,9
3	Турон банк	95	16	17	60,3	26,8
4	ЎТ-банк	62	7,7	12,5	66,1	11,7
5	Уйжойжамғарма банки	54	10,9	20,1	49	22
6	Ипак йўли банки	49	6	11,3	20,2	27,4
7	Траст банк	64	8,8	13,7	69,6	12,6

Жадвал маълумотларига қараб шуни таъкидлаш мумкинки, К1 коэффиценти бир қанча банкларда анча юқори. Булар, хусусан, Пахта банк (112%), Турон банк (95%) ва Саноат-қурилиш банки (78.7%).

Бу банклар чиқарган акциялари фойдалилиги бошқа банкларникига нисбатан айниқса юқоридир. К1 кўрсаткичи маълумотларига қараганда, юқорида айтилган 3 банк акциялари потенциал инвесторлар ўз маблағларини кўйишлари учун энг мақбули ҳисобланади. Лекин бошқа томондан олганда, Пахта банкка К3 кўрсаткичи паст. Бу эса К1 кўрсаткичи баланд бўлишига активлар фойдалилиги ҳисобидан эмас, балки сармоя етарлилиги кўрсаткичи пастлиги эвазига эришилганидан далолат беради. К4 кўрсаткичи банкнинг ўз чиқимларини назорат қилиш қобилиятини акс эттиради.

Бозор иқтисодиёти шароитида тижорат банкининг чиқим моддаларини назорат қилиш банк фаолиятининг муҳим томонларидан бирига айланмоқда. Банк раҳбарияти эса банк харажатларини оқилонлаштиришга интилмоғи керак. Банкнинг қарз маблағлари камайиши, шу билан бирга, фоизга доир чиқимлар камайиши, К4 кўрсаткичини ошириш йўлларидан биридир. Бироқ шуни таъкидлаб ўтиш лозимки, хизматчи ходимларни сақлаш харажатлари қисқартирилиши мақсадга мувофиқ эмас. Зеро, бунинг оқибатида кўрсатилган хизматлар сифати ёмонлашиб, энг малакали ходимлар кетиб қолади. К4 кўрсаткичи энг юқори бўлган банклар сифатида Траст банк (69.6%), шунингдек, ЎТ- банк (66.1%) кабиларни мисол келтиришимиз мумкин. Бу эса мазкур банклар чиқим моддаларини назорат қила бориб, ўз даромадларидан максимал фойда олаётганларини билдиради.

Агар Ипак Йўли банкининг К4 кўрсаткичини кўриб чиқсак, банк бутун даромадларининг 80% харажат қилинаётганини аён бўлади, яъни банкнинг қарз маблағлари жуда кўп бўлиб, у шу қарздан фойдалангани учун фоизлар тўлаяпти, ёхуд ўз хизматчиларига жуда катта иш ҳақи тўлаяпти.

¹² Манба: Банк ахборотномаси №6, 2002й. Февраль.

Энди банклар даромад ҳамда харажатларининг пул ифодасидаги ҳажмини назарда тутган ҳолда улар фаолиятини таҳлил қиламиз.

Банк даромадлари ёки фойдаси ҳажми банклар ўз акциялари бўйича катта дивидендлар тўлаяпти, дейишга асос бермайди. Масалан, агар банк катта фойда олса, иккинчи томондан эса унинг акциядорлари кўп бўлса, у ҳолда ҳар бир акция бўйича тўланадиган дивидендлар унчалик катта бўлиб чиқмаслиги кўзга ташланиб қолади. Даромадлари ҳажми унча катта бўлмаган банк эса ўз акциядорлари камлиги туфайли кўпроқ дивидент тўлашга қодир бўлиши мумкин.

К5 коэффицентининг энг яхши кўрсаткичи қуйидагича:

Пахта Банк – 31.9%, Ипак Йўли банки – 27.4 %, Турон банк – 26.8%. К5 кўрсаткичини К4 кўрсаткичи билан биргаликда таҳлил қилиб айтиш мумкинки, юқорида санаб ўтилган 3 банк чиқим моддаларини оқилona бошқарса, ўз фойдасини кўпайтириш учун энг кўп имкониятга эгадир. К1, К2, К3, К4 ва К5 кўрсаткичлари ҳисоб-китоби эълон қилинаётган баланслар асосида тижорат банклари фаолиятини муфассал таҳлил қилиш имконини беради.

Қўйидаги таянч сўзларга таъриф беринг.

Банк даромади
Банк харажати
Банк фойдаси
Банкнинг соф фойдаси
Фоизли даромадлар
Фоизсиз даромадлар
Фоизли харажатлар
Фоизсиз харажатлар
Даромад манбалари
Комиссион тўловлар
Ўзгарувчан тўловлар
Оборотдан фоиз
Даромад келтирувчи активлар
Даромад келтирмайдиган активлар
Ностро, востро тўловлар
Операцион харажатлар.

Ўз билимини текшириш бўйича саволлар

1. Банк даромадлари нима ва у қандай ташкил топади?
2. Банк харажатлари нима ва у қандай ташкил топади?
3. Банк фойдаси нима ва у қандай ташкил топади?
4. Банк соф фойдаси нима ва у қандай ташкил топади?
5. Фоизли харажатлар ва уларнинг таркибини тушунтиринг.
6. Фоизсиз харажатлар ва уларнинг таркибини тушунтиринг.
7. Фоизли даромадлар ва уларнинг таркибини тушунтиринг.
8. Фоизсиз даромадлар ва уларнинг таркибини тушунтиринг.
9. Банк харажатларини камайтиришнинг омилларини сананг.
10. Банк даромадларини кўпайтиришнинг йўллари тавсия қилинг.
11. Банк фойдаси (соф фойдаси) ни кўпайтиришнинг қандай йўллари мавжуд?
12. Банк фаолиятининг рентабеллиги деганда нимани тушунасиз?
13. Банк фаолияти давомида харажатлари ошиб бораётган бўлса, банк қандай йўл тутиши лозим?
14. Ўзингизни банк бошқарувчиси деб тасаввур қилинг. Сиз банкингиз фаолияти барқарор ва юқори фойда олиши учун қандай йўл тутган бўлардингиз?
15. Эссе ёзинг.

VII БОБ. ТИЖОРАТ БАНКЛАРИНИНГ ТЎЛОВГА ЛАЁҚАТЛИЛИГИ ВА ЛИКВИДЛИЛИГИ

1-§. Тижорат банкларининг ликвидлиги ва тўловга лаёқатлиги ҳақида тушунча

Тижорат банкининг ликвидлиги тушунчаси - бу банкнинг барча мижозлари олдидаги қарз ва молиявий мажбуриятларини тўлиқ ва ўз вақтида тўлай олишидир. Банк ликвидлиги банк ўз капиталининг етарлилиги, унинг оптимал жойлаштирилганлиги ва баланснинг актив ва пассив қисмларидаги маблағларнинг вақт оралиғида мувофиқлиги билан аниқланади.

Тижорат банкининг ликвидлиги унинг фаолияти асосини ташкил қилувчи уч асосий қисм ўртасидаги доимий субъектив мутаносибликни сақлашдан иборатдир. Булар банкнинг хусусий капитали, жалб қилинган маблағлар ва жойлаштирилган маблағлардир. Бу мутаносиблик эса, юқоридагиларнинг таркибий элементларини оператив бошқариш йўли билан амалга оширилади.

Тижорат банкларининг молиявий ҳолатига баҳо беришда уларнинг фойдалилиги, ликвидлиги ва тўловга қобилиятлигига эътибор қаратилади. Айнан шу омиллар банкнинг аҳволи қай даражада эканлигини белгилайди. Банкларнинг ликвидлиги ва тўловга қобилиятлиги нафақат битта банк ёки банк тизимининг мувозанатлигини, балки бутун бир иқтисодийнинг мувозанатини таъминлайди. Банк фаолияти тизимида, энг аввало, банкларнинг ликвидлиги ва тўловга қобилиятлиги кўриб чиқилади, чунки, фойдалилик фақатгина банкнинг ўз манфаатини ифодаласа, ликвидлик ва тўловга қобилиятлилик кенгроқ, яъни жамиятнинг кўпчилик қатлами манфаатларини кўзлайди.

Банк ликвидлиги унинг омонатчилар ва кредиторлар олдидаги мажбуриятларини ўз вақтида тўла-тўқис бажара олиш қобилиятидир.

"Ликвидлик" атамаси лотинча "Liquidus"-оқувчан, суюқлик маъносини англатади. Шуларни ҳисобга олган ҳолда жаҳон банки назарияси ва амалиётида ликвидликни „заҳира“ ёки «оқим» деб тушунилади. Ликвидлик заҳира шаклида тижорат банкининг мижозлари олдидаги ўз мажбуриятларини белгиланган вақт мобайнида активлар таркибини уларнинг ҳали ишлатилмаган резервларига айлантириш йўли билан қоплашни кўзда туттади.

Ликвидликнинг «оқим» шаклига динамик нуқтаи назардан қаралади, яъни тижорат банкининг маълум вақт мобайнида юзага келган ноқулай тушиб кетишдан актив ва пассивларнинг мос моддаларини, қўшимча заём маблағларини жалб қилиш ва банк молиявий барқарорлигини даромадларни ўстириш йўли билан сақлаш йўллари қўлланилади. Шундай қилиб, ҳар бир тижорат банки ўз ликвидлигини сақлаш учун ўзи ҳаракат қилиши керак. Бу банк фаолиятини таҳлил қилиш, прогноз қилиш ва устав капитали, махсус фондлар ва захиралар, жалб қилинган маблағлар, актив кредит операцияларини амалга оширишни ташкил қилишда илмий асосланган иқтисодий сиёсат олиб бориш йўли билан амалга оширилади.

Тижорат банки фаолияти давомида унинг акционерлари бўлган кенг доирадаги корхоналар, ташкилотлар ва фуқароларнинг мулк ва бошқа иқтисодий манфаатларини кўзда тутилган учун тижорат банки фаолиятини юритишга лицензия берган Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки банклар ишининг барқарорлигини иқтисодий ҳамда маъмурий усуллар ёрдамида бошқаради.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банкнинг 1998 йил 2 ноябрдаги 421-сонли “Тижорат банклари ликвидлигини бошқаришга бўлган талаблар тўғрисида”ги низомида ликвидликка банк мажбуриятларини бажариш ва активлар ўсишини молиялаш билан биргаликда депозитлар ва қарз маблағлари даражасининг пасайишини самарали бошқариш деб таъриф берилган.

Иқтисодий адабиётларда тўловга қобилиятлилик ликвидликка нисбатан ҳам кенг, ҳам тор категория сифатида кўрилади. Кенг категория сифатида ўрганилганда тўловга қобилиятлилик ички ва ташқи омиллар доирасида кўриб чиқилади, ликвидлик эса, фақат ички омиллар доирасида қаралади. Баъзи қарашларга кўра, ликвидлик банкнинг динамик ҳолатини белгилайди, тўловга қобилиятлилик эса, маълум бир санага белгиланган тўғри келувчи ҳолатни, яъни мажбуриятларини қоплай ва тўлай олиш қобилиятини билдиради.

Умуман, тўловга қобилиятлилик банкнинг зарур муддатларда қарз ва мажбуриятларини тўлай олиш лаёқатини билдиради. Шунини таъкидлаш лозимки, ликвидлиги бўлмаган банк тўловга лаёқатли бўла олмайди. Амалда айнан ликвидлик тўловга қобилиятсизликнинг асосий сабаби бўлиб, уларни банкрот ва банк тизимининг беқарорлигига олиб келиши мумкин.

Тижорат банкларининг ликвидлиги унинг баланс тузилмаси бўйича белгиланиб, унда активлар пасивга доир муддатли мажбуриятларни қоплаш учун ўз қийматини туширмаган ҳолда йўқотишларсиз пул маблағларига айлантирилиши лозим. Тўловга лаёқатсизлик эса, фақат баланс ликвидлигига боғлиқ бўлиб қолмасдан, балки бошқа бир қатор омилларга ҳам боғлиқдир.

1983 йилда қабул қилинган ва 1993 йилда ўзгартиришлар киритилган банк назорати бўйича Базель қўмитаси ташаббуси билан юзага келган Базель битими банк ликвидлиги бўйича умумий қоидаларни белгилаб берди. Ушбу битимга мувофиқ, ликвидликни таҳлил қилиш банкларнинг ўз мажбуриятларини муддатидан ва зарар кўрмаган ҳолда бажариш қобилиятини аниқлаш заруратини кўзда тутди. Банкларнинг ликвидлиги ҳамда тўловга қобилиятлиги банкларнинг умумий молиявий барқарорлигини таъминлашга асос ҳисобланади. Базель битими стандартида кўплаб давлатлар ўз банки тизими учун ликвидлик меъёрларини ишлаб чиққан.

Ўзбекистон банк тизимида ликвидликни таъминлашнинг энг оддий усули банкнинг бир қисм активларини ликвид шаклида, масалан, нақд пул, Марказий банк ва бошқа банклар вакиллик ҳисобварақаларидаги қолдиқлар, давлатнинг қисқа муддатли облигациялари шаклида сақлаш ҳисобланади. Жаҳон банки материалларига кўра тўловга қобилиятлилик ўз капиталининг ижобий катталигига боғлиқдир. Бунга мувофиқ тўловга қобилиятлилик банк капиталига асосланади, яъни банк капитали мажбуриятларни тўлаш кафолатига эга фонд ҳисобланади.

Умумий ликвидлиликни баҳолашда тижорат банклари асосий ликвидлилик, жорий ликвидлилик ва истиқболли ликвидлиликни бир тизимда таҳлил қилишлари лозим.

Банк зарур бўлганда ёки молиявий бозорда қарзлар олиш ёки банклараро бозордан кредитлар олиш ҳисобига ликвидлиликни таъминлаши мумкин. Баъзи ҳолларда тижорат банки баланси ликвид бўла туриб, мижозлар талаблари бажарилмаслиги мумкин. Шунинг учун эътиборни баланс ликвидлигига эмас, кўпроқ банк ликвидлигига қаратиш ўринли бўлади.

Тижорат банки барқарор ҳолатининг асоси бўлиб, унинг молиявий барқарорлиги хизмат қилади. Банкнинг молиявий барқарорлигига турли ички ва ташқи омиллар таъсир кўрсатади. Бу омиллар ичида банкнинг молиявий бозордаги рақобатдошлиги, доимий мижозларнинг мавжудлиги ва банк амалиётларини ўтказиш ҳамда ҳисобини расмийлаштиришда илғор технологияларни қўллаш омиллари муҳим ўрин тутди. Бу эса, самарадорликни оширишга ва банкнинг ишончли ҳамкор сифатида обрўсининг мустаҳкамланишига имкон беради.

Банкнинг ички барқарорлиги - бу тижорат банки фаолиятининг барқарор, юқори натижаларни таъминловчи пассивлар ва активлар таркибининг ҳолати ва молиявий натижалар динамикасидир. Ички барқарорликка эришиш асосида ички ва ташқи омиллар ўзгаришига фаол жавоб бериш тамойили ётади.

Тижорат банкига нисбатан ташқи барқарорлик, ушбу банк фаолият кўрсатаётган иқтисодий муҳит барқарорлиги билан белгиланади. Ташқи барқарорликка бутун мамлакат миқёсидаги бозор иқтисодиётига хос бўлган бошқариш тизими орқали эришилади.

Банкнинг молиявий мустаҳкамлиги таҳлили асосида банк молиявий мустаҳкамлиги белгилари, ҳолати ўзгаришининг изчиллигини ўз ичига олган трендни тадқиқ қилиш, унинг турли белгилари ўзгаришлари ўртасидаги алоқаларнинг сабаб ва оқибатларини аниқлаш ётади. Бу молиявий мустаҳкамлик трендини тадқиқ қилиш учун банк молиявий ҳолатининг бир неча йиллик кўрсаткичларини таққослаш лозимлигини билдиради.

Бу ретроспектив таҳлил билан биргаликда перспектив таҳлилни амалга ошириш мумкинлиги ва зарурлигини, жумладан, молиявий ҳолатнинг кейинги даврдаги прогноз қилишни ва молиявий мустаҳкамлик ривожининг умумий трендини аниқлаш лозимлигини юзага келтирди.

Банкларнинг молиявий мустаҳкамлигини ўрганишдаги бошланғич жиҳат Марказий банкнинг тижорат банклари фаолиятига қўядиган тартибга солувчи талабларидир.

Банкларнинг молиявий мустаҳкамлигини оширишга йўналтирилган ушбу талабларнинг самарадорлиги мазкур мамлакат иқтисодиёти, ишлаб чиқариш ва хизмат соҳасининг, жумладан, банк инфратузилмасининг ривожланган мамлакатларда шаклланган тижорат банклари фаолиятини тартибга солиш ва назорат қилиш тартибларини ўрганиш, Ўзбекистонда тижорат банклари фаолиятини тартибга солиш тартибини такомиллаштиришда жуда муҳим аҳамиятга эга.

Банкнинг молиявий барқарорлигини таҳлил қилиш қуйидаги асосий йўналишларда олиб борилади:

Ретроспектив таҳлил. Таҳлилнинг ушбу йўналишида Марказий банк томонидан банклар учун ўрнатилган иқтисодий нормативларга тижорат банклари томонидан риоя қилинишини назорат қилишга асосланган молиявий барқарорликнинг асосий кўрсаткичлари ва белгиларини таҳлил қилишни ўз ичига олади. Молиявий барқарорликни таҳлил қилишнинг ушбу йўналиши қуйидаги соҳалар: ликвидлик, фойдалилик, активлар сифати, капиталнинг етарлилиги ва бошқаришнинг сифати таҳлилларидан иборат.

Перспектив таҳлил. Молиявий барқарорликни перспектив таҳлил қилишнинг мақсади тижорат банки фаолияти самарадорлигини прогноз қилиш ҳисобланади.

Тижорат банки молиявий барқарорлигини баҳолаш молиявий ресурсларнинг шаклланиши, тақсимланиши ва улардан фойдаланиш жараёнида намоён бўлувчи молиявий ҳолатни таҳлил қилишдан бошланади. Шунга мувофиқ, молиявий таҳлилнинг кетма-кетлиги, барча жараёнларни босқичма-босқич кўриб чиқишни, жумладан, молиявий ресурсларнинг мавжудлиги, уларнинг шаклланиши, тақсимланиши ва улардан фойдаланишни таҳлил қилишни ўз ичига олади.

Тўловга қобилиятликни нафақат ташқи кўриниш, балки маълум бир вақтда ва молиявий мустаҳкамликнинг барча омиллари таъсирида ҳосил бўлган маълум молиявий ҳолатнинг натижаси деб қараш лозим.

Ликвидлик кенг маънода қарздорнинг кредитор олдидаги мажбуриятларини ўз вақтида бажара олиши ҳисобланади. Ликвидлик иқтисодиётнинг барча соҳалари учун характерли бўлиб, шу билан бирга ўзига хос банк муаммоси ҳисобланади. Чунки, пул бир вақтнинг ўзида банкнинг ҳам айланма капитали, ҳам фаолияти маҳсули бўлиб, корхоналар активи эса асосан натурал буюм шаклида мавжуд бўлади.

Банк ликвидлиги бу банкнинг ўз олдида турган мажбуриятларини бажара олиши, мижозларнинг кредитга бўлган эҳтиёжларини қондириши ва омонатчиларнинг депозитларни қайтариб олиш бўйича талабларини қондира олиш қобилиятидир. Бундан ташқари ликвидлик банкнинг бозорда хавфсизлиги ва қарзларини ўз вақтида қайтара олишга қодирлигини ошқор қилади, банкка активларни фойдасиз сотиш ёки банклараро бозорда маблағларни жалб қилиш билан боғлиқ бўлган фойдани йўқотиш хавфидан қутулиш имконини беради.

Банк ликвидлигининг асосий шароитларидан бири, унинг активлари ликвидлигидир.

Ликвид активлар - уларнинг яхши маълум бўлган бозор нархининг шаклланишини таъминлайдиган доимий равишда сотилувчи ва сотиб олинувчи активларнинг алоҳида тури бўлиб, банклар уларни қисқа муддат ичида сотиб олишга тайёр бўлган харидорни топиши мумкин. Бундай активлар қаторига нақд пуллар, давлат қисқа муддатли облигациялари, қисқа муддатли (етти кунгача) банклараро кредитлар киради. Иқтисодий ҳамкорлик ва ривожланиш ташкилоти (ОЭСР) давлатлари ҳукуматлари ҳамда фонд бозори ривожланган

давлатларининг машхур трансмиллий компанияларининг қимматли қоғозлари ҳам юқори ликвидликка эгадир.

Ноликвид активлар деб, бозор нарҳини котировка бўйича аниқлаш мумкин бўлмаган ва бу турдаги активларнинг харид нарҳи сотувчи ва харидор ўртасидаги келишув натижасида хусусий тарзда аниқланадиган активларга айтилади. Бундай активларнинг қиймати катта миқдордаги ўзгаришларга учраб туриши таққослашни қийинлаштиради. Бу турдаги активларга, масалан, кредитлар, қимматли қоғозлар бозорида котировкага эга бўлмаган ёки котировкаси қийин бўлган қимматли қоғозлар, асосий воситалар ва бошқалар киради. Тезда нақд пул миқдорини ошириш учун ноликвид активларни сотиш зарур бўлганда банк уларни зарар кўргани ҳолда сотиши мумкин.

Банк ликвидлигининг яна бир жиҳати банкнинг тўловга қобилиятлилиги бўлиб, унинг асосий белгиси банкнинг ўз олдида турган мажбуриятларини ўз вақтида қондира олиш қобилиятидир.

“Ликвидлик” ва “тўловга қобилиятлилик” мазмуни, омиллари ва уни таъминловчи сабабларга кўра бир-бирига яқин тушунчалардир. Ликвидлик муаммоси ташқи жиҳатдан тўлов мажбуриятларини бажариш жараёнида вужудга келади ва ликвид маблағлар йўқлиги билан боғлиқ қийинчиликлар туғилганда намоён бўлади.

Ликвидлик нафақат тўловларни ўз вақтида амалга оширишни назарда тутаяди, балки ўзининг тижорат манфаатлари билан бирга омонатчилар томонидан ишонч билдирилган маблағларнинг сақланишини таъминлайди.

Банкнинг тўловга қобилиятлилиги банкка қўйилган тўловлар бўйича талаблар айна вақтда қондира олиш қобилиятини билдиради. Тўловга қобилиятлиликни маълум молиявий ҳолатнинг натижаси сифатида қаралиши мумкин.

Шу билан бирга, тўловга қобилиятлилик ликвидликка нисбатан иккиламчидир. Чунки, банкда тўловга қобилиятлилик муаммоси содир бўлиши мумкин, аммо унинг ликвид баланси, банкнинг мажбуриятларини ўз вақтида бажара олишини таъминловчи қобилиятини тиклаш имкониятини беради.

Банк ликвидлиги кўпроқ банк балансининг ликвидлиги билан белгиланади ва унинг мазмуни, моҳияти актив ва пассив операцияларнинг муддати бўйича мос келишидан иборат. Банк балансининг ликвидлиги ссуда ва фонд операцияларига йўналтирилган маблағларнинг хатарлилик даражаси, пул бозорининг ривожланиш даражаси ва бошқа омилларга боғлиқ бўлади.

Бундан ташқари, пассивларнинг қисқа муддатлилиги узок муддатли қўйилмаларга ҳам сарфланиши имкониятларини чеклаб қўймайди. Банкнинг ҳар доим ўз тасарруфида маълум миқдорда “бегона” пуллари бўлади. Омонатларнинг банкка доимий оқиб келиши билан бирга уларнинг қайтарилиб олиниши ҳам доимо содир бўлиб туради ва бунда банк ҳисобварақаларида доимий туриб қоладиган қарз маблағлари миқдори барқарор ҳисобланади.

Тижорат банки ликвидлигини сақлаб туриш муаммосини ҳал қилиш учун пассивлар оқими ҳаракатчанлиги ва муддатига кўра активлар оқимига мос келиши лозим.

Шундай қилиб, тижорат банки ликвидлиги банкнинг маълум вақтдаги тўловга қобилиятлилигини таъминловчи ва банк ликвидлигининг асосий омили бўлган банк активлари ва пассивларининг нисбати билан белгиланади.

Банк ликвидлигини таъминловчи омиллардан бири банк пассивларининг сифатидир. Ўзлик ва жалб қилинган маблағлар нисбати банкнинг ишончилиги ва фаолияти ривожланишининг истиқболлини характерлаб беради. Жалб қилинган маблағлар оқимининг барқарорлиги ликвидлик муаммосини ҳосил қилмасдан туриб, қисқа муддатли ресурсларни узоқ муддатли қўйилмаларга йўналтириш имкониятини беради. Депозитлар бўйича ижро муддатининг аниқлиги баланснинг ликвидлигини бошқариш ва ликвид воситаларга бўлган эҳтиёжни прогноз қилиш имкониятини беради. Бу эса банк барқарорлигини таъминлаш имкониятини беради.

Банк ликвидлигини таъминловчи омиллардан бири банк томонидан қарз олиш, ўз активларини сотиш йўли билан ёки ўз мажбуриятларини бажариш учун маблағ топа олиш имконини берадиган пул бозорининг мавжудлигидир. Асримизнинг 60-йилларида бу омилнинг роли ниҳоятда ортди. Бунга сабаб, эркин муомалада бўлган федерал депозит сертификатлари, федерал фондларнинг қисқа ва узоқ муддатли қимматбаҳо қоғозлари, РЕПО битимларининг кенг қўлланилиши ва бунинг натижасида балансда фойда келтирмайдиган ва кам даромадли активларнинг тўпланиши билан боғлиқ бўлган фойда йўқотилишини минималлаштириш имкониятига эга бўлинганлигидир.

Тижорат банки молиявий барқарорлигининг яна бир компоненти банк фаолиятининг фойдалигидир.

Банк фойдасининг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, агар ишлаб чиқариш соҳасида харажатлар ўзгарувчан капитал ва қисман қўшимча қиймат ҳисобидан қопланса, банкларда эса муомала харажатлари тўла, фақатгина қўшимча қиймат қисмидан қопланади.

Фойда олиш - банк фаолияти кўламини кенгайтириш манбаларидан биридир. Агар, банк ишида капиталга даромад бошқа тижорат ташкилотларига нисбатан паст бўлса, капитал қўллаш фойдалироқ бўлган бошқа соҳаларга йўналтирилади.

Бундан ташқари, фойда раҳбарият фаолиятини рағбатлантиради, чунки улар операциялар ҳажмини ошириш ва такомиллаштириш, харажатларни камайтириш ва хизматлар сифатини оширганликлари учун фойданинг бир қисмини мукофот шаклида олишлари мумкин.

Банк фойдасининг энг муҳим функцияларидан бири кўзда тутилмаган йўқотишлар ҳолати учун захиралар шакллантиришдир.

Тижорат банкининг зарарсиз фаолияти унинг молиявий асосини мустаҳкамлайди ва аксинча узоқ муддат мобайнида зарар билан фаолият кўрсатиш банкни банкротликка олиб бориши мумкин.

Банклар муомала соҳаси корхонаси сифатида ўз фойдасини банк операцияларининг натижаси бўлган банк маҳсулотини сотиш асосида шакллантиради. Банк фаолиятининг фойдалилик даражаси банк фаолияти

характери, ихтисослашуви, унинг капиталининг катталиги, структураси ва филиалларининг мавжудлиги ҳамда мустақиллик даражасига боғлиқ.

Банк фаолиятининг фойдалилиги рентабелликнинг муҳим кўрсаткичлари мажмуи билан аниқланади. Бу кўрсаткичларга: капиталга фойда меъёри, ялпи активларнинг даромадлилиги ва фойдалилиги, соф фоиз маржа, фоизсиз юк, активлар тизими ва “ишловчи” активлар салмоғи, пассивлар тизими ва тўпланадиган пассивлар салмоғи, ишловчи активларнинг даромадлилиги, фоизли ташланма киради.

Ички таҳлил нуқтаи-назаридан фаолиятнинг молиявий ишончлилиги ва рентабеллик таҳлили жуда муҳим аҳамиятга эга. Ўзбекистон иқтисодиётида мавжуд бўлиб турган маълум даражадаги инфляция шароитида фойдалилик таҳлилининг долзарблиги янада ошади.

Фойдани камайтиришга сабаб бўлувчи омилларга қуйидагилар: баланснинг ноликвидлиги, бунда ликвидлик камомадини тўлдириш учун қўшимча кредит ресурсларини жалб қилиш зарурати туғилади; депозитларнинг барқарор эмаслиги; инфляциянинг ўсиши ва бу орқали тартибга солувчи талаблар, жумладан, юқори мажбурий захиралар талаби таъсири остида бўлган фоиз маржасининг пастлиги; даромад келтирувчи активларнинг ноқулай структураси, жумладан, кам даромад келтирувчи кам баҳоли ва тез эскирувчи буюмлар, фоизсиз ссудалар салмоғининг юқорилиги ва тўловли пассивлар. Масалан, ресурслар таркибида баҳоси юқорироқ бўлган кам баҳоли ва тез эскирувчи буюмлар салмоғининг юқорилиги; фоизсиз даромадлар ва фоизсиз харажатларнинг салбий нисбати; маъмурий-хўжалик харажатларининг мақсадга мувофиқ бўлмаган юқори даражаси; кредит портфелида муддати ўтган кредитлар салмоғининг юқорилиги ва берилган кредитларнинг фойдаланиш ҳамда қайтарилиш муддатларини узайтириш билан боғлиқ йўқотишлар; қимматбаҳо қоғозлар қийматининг тушиши; солиқлар даражасининг юқорилиги; мувозанатлаштирилмаган фоиз сиёсати; ҳажми ва миқдори жиҳатидан ўз капитали миқдорини чегараловчи асосланмаган юқори даражада хатарли бўлган банк фаолиятини юритиш киради.

2-§. Тижорат банклари ликвидлигини баҳолаш

Тижорат банкларининг ликвидлигини белгиловчи кўпгина омилларни биз юқоридаги параграфларда кўриб чиққан эдик. Ундан ташқари, тижорат банкларининг ликвидлилик кўрсаткичлари маълум меъёрлар асосида аниқланади. Барча тижорат банклари жорий ликвидлик меъёрларини бажаришлари лозим, улар жорий активларнинг (тўлов муддати 30 кунгача бўлган барча ликвидлик активлари, банк қўйилмаларининг бир марта бўлса ҳам муддати узайтирилган ва ёки аввал берилган ссудаларни тўлаш учун, шунингдек, қайтариш муддати ўтиб кетган кредитлар истисно қилинади) талаб қилиб олингунча мажбуриятлар суммаси нисбатига ва ижро этиш муддати 30 кунгача бўлган ҳолда аниқланади. Ушбу кўрсаткич 30 фоиздан кам бўлмаслиги керак, яъни банкнинг жорий ликвидлиги:

$$M_{4к} \frac{ЖА}{ОВ}$$

ЖА - қайтариш муддати 30 кунгача бўлган жорий активлар ва кредитлар

ОВ - қайтариш муддати 30 кунгача бўлган талаб қилиб олингунга қадар бўлган мажбуриятлар.

Лаҳзали ликвидлилик коэффиценти. Бу коэффицент банкнинг юқори ликвид маблағларининг (булар- банкнинг ғазнасидаги нақд пул маблағлари ва вакиллик ҳисобварақасидаги маблағлар) жорий мажбуриятларга нисбати сифатида аниқланади ва у банкнинг жорий тўловларни тезкорлик билан амалга ошира олиш қобилиятини кўрсатади. Банкнинг жорий мажбуриятларига талаб қилиб олингунга қадар бўлган депозитлар бўйича мажбуриятлар, яқин орада тўланиши лозим бўлган бошқа банклардан олинган кредитлар бўйича мажбуриятлар ва бошқалар киради. Шундай қилиб,

$$M_{3к} \frac{ЛА}{ЖМ}$$

Бу ерда:

ЛА- банкнинг пул шаклидаги активлари,

ЖМ-банкнинг талаб қилиб олингунга қадар бўлган варақалар бўйича мажбуриятлари.

Бу меъёр банк активларининг ликвид қисми банкнинг энг нобарқарор ресурсларини қанчалик даражада суғурталай олиш имконини кўрсатади. Шунинг учун мақсадли ликвидлиликни банклар ҳар куни текшириб боришлари ва унинг минимал миқдори 0,25 дан кам бўлмаслигини таъминлашлари лозим.

Қисқа муддатли ликвидлилик коэффиценти тўлов муддати 30 кундан 1 йилгача бўлган банк активларининг банкнинг муддати 30 кундан 1 йилгача бўлган депозитлари ва жалб қилинган маблағлари ва капиталига нисбати сифатида аниқланади, яъни

Бунда:

А- тўлаш муддати 30 кундан 1 йилгача бўлган банк активлари;

Д- муддати 30 кундан 1 йилгача бўлган жалб қилинган депозитлар ва жалб қилинган ресурслар;

К- банк капитали.

Бу кўрсаткичнинг ҳажми 1 га тенг бўлиши зарур.

Ундан ташқари, тижорат банклари ликвидлилигини аниқлашда қуйидаги кўрсаткичлар таҳлил қилиниши мумкин.

1. Ликвид активлар (захиранинг ортиқча қисми, эркин айирбошланадиган валюта, ДҚО лари, бошқа банклардаги вакиллик ҳисобварақлари), Жами активлар.
2. Доимий бўлмаган мажбуриятлар (йирик депозитлар/ маълум манбалардан олинган қарзлар) /Жами активлар.
3. Юқорида келтирилган барча кўрсаткичлар қуйидаги маълумотни акс эттиради — ушбу кўрсаткичларнинг пасайиши банкнинг ресурслар барқарор бўлмаган манбаларга таянганлиги ёки банк портфелидаги юқори ликвидли активлар улушининг камайганлигини англатади.
4. Кредитлар/Депозитлар — депозитларнинг, айниқса, майда омонатчиларга тегишли қисми одатда ресурсларнинг барқарор манбаидир. Кўрсаткичнинг жуда юқори қиймати (80 фоиздан ортиқ) ва/ёки ўсиши дастлабки муаммолар банкдан чиқиб кетадиган ресурслар (банклараро бозорлардан олинган қисқа муддатли қарзлар) манбаларига бўлган талабнинг пастлигини билдиради.
5. Гаровга қўйилган қимматли қоғозлар /Жами қимматли қоғозлар — гаровга қўйилган қимматли қоғозлар умумий кўрсаткичи бўлиб, у ликвидликка тезкор талабларни қоплаш учун қўлланилмайди.

АҚШ да ҳам тижорат банклари ликвидлилигини баҳолашда бир қатор кўрсаткичлар тизимидан фойдаланилади. Булар қуйида келтирилган формулалардир:

I-даражали резервлар (Касса+МБ даги вакиллик счетлари)

$L_1 = \frac{\text{-----}}{\text{-----}};$

Депозитлар

I-даражали резервлар + II-даражали резервлар (қимматли қоғозлар)

$L_2 = \frac{\text{-----}}{\text{-----}}.$

Депозитлар

L_1 банк ликвидлигини таъминлаши учун 5-10% дан юқори бўлиши керак.

L_2 да эса банклар 15-25% дан юқори резервлар йиғишлари керак.

L_3 да кредитларнинг умумий активларга нисбатан салмоғини топиб банк фаолиятига баҳо бериш мумкин.

Кредитлар

$$L_3 = \frac{\text{Кредитлар}}{\text{Умумий активлар}} * 100\%$$

Умумий активлар

L_3 кўрсаткичимиз 60-70% оралиғида бўлиши мақсадга мувофиқ бўлади.

Асосий депозитлар

$$L_4 = \frac{\text{Асосий депозитлар}}{\text{Умумий депозитлар}} * 100\%$$

Умумий депозитлар

Бу кўрсаткич банкларга қўйилган депозит қай даражада барқарор эканлигини аниқлаб, банк фаолиятига баҳо беришда ёрдам беради.

L_4 коэффициент 75% юқори бўлиши лозим .

Кўпгина мамлакатларда ликвидлилик кўрсаткичлари тижорат банклари баланснинг актив ва пассив қисмини таҳлил қилиш асосида баҳоланади.

Францияда тижорат банкларининг ликвидлигини баҳолашда ишлатиладиган коэффициентлари умумий талаб қилиб олингунга қадар муддатли депозитларнинг (3 ойгача бўлгани) ва бошқа ресурсларнинг активларга нисбати билан аниқланади. У ерда бу коэффициентнинг ҳисоботи назорат органларига ҳар кварталда тақдим этилади. Бу коэффициент 60% дан кам бўлмаслиги керак.

3-§. Тижорат банклари ликвидлигини бошқариш

Юқорида айтилганидек, ликвидликни бошқаришни бажариш масаласи, талаб этиладиган даражаси ушлаб турилиши учун тижорат банки мустақил равишда ўзининг фаолияти ва талабларига амал қилиши ҳамма тармоқлардаги иқтисодий асосланган сиёсатни ўтказиши лозим.

Бу мақсадларда тижорат банки доимо ўз капиталини ошириб бориши бошқа корхоналар ва ташкилотлардан жалб этилган маблағ ва ўз маблағлари ўртасидан оптимал нисбатни таъминлаши, банкнинг оборотида бўлган узоқ муддатли «ишончли» ва «арзон» кредит ресурсларини шакллантиришга интилиши керак. Кредит сиёсатини тўғри ишлаб чиқиш, кредит ресурсларини фойда келтирадиган соҳаларга қўйиши, ресурсларини жалб этишда кредит қўйилмалар ҳажми ва уларни муддатига этибор бериш, ликвид активларнинг ҳажмини ошириш билан банк активларининг оптимал структурани шакллантиришига эришиш лозим. Шунингдек, ҳиссадорларнинг қонуний талабларини бажаришга тайёр бўлиши учун шу маблағларнинг керагидан ортиқча харажат қилишига йўл қўймаслиги орқали, банкнинг даромад ва фойдасини оширишига интилиш зарур.

Банк ликвидлигини бошқариш назариялари тижорат банкларини ташкил этилиши билан бир вақтда пайдо бўлди.

Ҳозирги кунда 4та асосий назариялар фарқланади:

1. Тижорат ссудалари назарияси;
2. Жойдан-жойга (активларни) кўчириш назарияси;
3. Кутиладиган даромад назарияси;
4. Пассивларни бошқариш назарияси.

Биринчи учта назария бевосита активларни бошқариш назарияси билан боғлиқ. Банк амалиётида юқоридаги назарияларнинг барчаси қўлланилади, лекин ҳар хил банкларда уларнинг қайсигадир кўпроқ эътибор қаратилади.

Ликвидлик ҳолатини бошқаришда 2 та йўналишни ажратишимиз мумкин:

Биринчиси, резервларни доимий назорат қилиш сиёсати. Бу шуни англатадики, банкда даромад келтирмайдиган активларни ошишига йўл қўймаслик керак.

Иккинчиси, резервларни бир даражада сақлаб туришни қўллаб-қувватлаш сиёсати, яъни мажбурий резерв нормалари, жалб қилинган депозитларга резервлар ва ҳ.з.

Ликвид маблағларга бўлган талабни режалаштиришда нақд пулларни бошқариш, яъни мижозларнинг талабини қондириш мақсадида мажбурий резервларни бир маромда сақлаш лозимдир. Шуларни инобатга олган ҳолда банк кассасидаги пуллар кун давомида, яъни пул тушум ва чиқим битимларини амалга ошириш натижасида ўзгариб боради.

Банк амалиёти шуни кўрсатадики, ликвидлиқнинг етарли даражасини таъминланмаслиги банк фаолиятидаги жиддий камчиликларни келтириб чиқаради. Бундай ҳолатнинг юзага келиши одатда банкдаги депозитларнинг йўқотилишига, бу эса нақд пул маблағларининг камайишига ва банк активларидага ўта ликвид қимматли қоғозларнинг сотилишига сабаб бўлади.

Банк ликвидлигини бошқа банклардан олинган кредитлар ҳисобига ҳам қондириш мумкин. Аммо, бошқа банклар юқори фоиз ставкада кредитлар тақдим этади ёки берилаётган кредитларга қўшимча таъминот қўйишни талаб этишади. Бу эса, банк оладиган даромаднинг камайишига сабаб бўлади.

Банкларнинг ликвидлик муаммосини ҳал қилиш учун ликвидликни бошқаришни бир қанча стратегиялари мавжуддир.

Булар:

1. Активлар ҳисобига ликвидликни таъминлаш стратегияси (активларни бошқариш орқали ликвидликни бошқариш). Бу стратегияга мувофиқ банк активларни тез сотиладиган қимматли қоғозларга жойлаштиришни назарда тутди. Агар, ликвид маблағларга талаб юзага келадиган бўлса банк нақд пулларга бўлган талабни қондиргунча ўз активларини сотади. Одатда ликвидликни бошқаришнинг ушбу стратегияси активларнинг трансформацияси деб аталади, чунки пул кўринишида бўлмаган активлар нақд пулга айланиши ҳисобига ликвид маблағлар юзага келади.

Ликвид активлар учта хусусиятга эга бўлиши лозим:

- ◆ тез пулга айланиши учун ўз бозорига эга бўлиши лозим;
- ◆ бозорларда барқарор баҳога эга бўлиши ;
- ◆ сотувчи минимал риск орқали бирламчи инвестицияни қоплай олиш имкониятининг бўлиши.

Активларни бошқариш орқали ликвидликни бошқариш стратегияси одатда майда банклар фаолиятида қўлланилади, чунки ушбу ликвидликни бошқариш методи қарз ликвид маблағлари орқали активларни трансформациялаш стратегияси ликвидликни бошқаришнинг арзон йўли ҳисобланмайди. Активларни сотилиши банкнинг келгуси даромадларини йўқолишига сабаб бўлади. Шунингдек, кўп активларнинг сотилиши қимматли қоғозлар билан бўладиган операцияларда брокерларга тўланадиган комисион харажатлар билан боғлиқдир. Бундан ташқари, нақд пул маблағларига эга бўлиш мақсадида активларнинг сотилиши банк балансининг ёмонлашувига олиб келади, аммо бу активлар (мисол учун давлат қисқа муддатли облигациялари)ни мавжуд бўлиши банкнинг молиявий фаолияти барқарорлигидан далолат беради. Активларнинг сотилиши лозим бўлган пайтда бозорда қимматли қоғозларнинг баҳоси тушаётган даврга тўғри келиши банк капиталининг йўқолишига сабаб бўлиши мумкин. Банк бошқарувчилари келгуси давр даромадларини муқобил қийматини минималлаштириш учун, биринчи навбатда минимал фойда потенциалига эга бўлган активлар сотилишини таъминлаб бериши керак. Хуллас ликвид активларнинг салмоғи ошиб борган сари банкнинг даромадларини қисқаришига олиб келади.

2. Пул маблағларига талабни қондириш учун ликвид қарз маблағларидан фойдаланиш стратегияси (пассивларни бошқариш). Кўпгина йирик банклар ликвид маблағларнинг манбаси сифатида кўпроқ пул бозоридаги қарз маблағларидан фойдаланишади. Одатда бу стратегияни пассивларни бошқариш деб аталади. Бунда тижорат банклари ўзларининг ликвид маблағларга бўлган талабларини йирик микдордаги депозит сертификатларини ва бошқа банклардан олинган кредит маблағлари орқали таъминлашади. Пассивларни

бошқариш стратегияси орқали маълум бир муддат учун қарз маблағлари ҳисобига ликвидлилик таъминланади. Бу стратегияни йирик банклар амалга оширишининг асосий сабаби шундаки, банкларнинг ўз маблағларига нисбатан мажбуриятларининг ортиши ва банк балансида тез пулга айлана оладиган активларнинг етарли даражада бўлмаслиги, банкнинг тўловга лаёқатсиз бўлиш rischi юзага келиши мумкин ҳамда банк ликвид маблағларга бўлган талабини қондира олмай қолиши мумкин.

3. Актив ва пассивларни бошқариш қарз ликвид маблағларини бошқариш стратегиясининг рисклилигини ва активларда ликвид маблағларнинг юқори баҳосини ҳисобга олган ҳолда, банклар ликвидлиликни бошқаришнинг актив ва пассивларини бошқариш стратегиясини танлайдилар. Бу стратегияга мувофиқ ликвид маблағларга кутилаётган талабнинг бир қисми тез сотиладиган қимматли қоғозлар ва бошқа банклардаги депозит кўринишларида сақланади, шу пайтда ликвид маблағларга бўлган бошқа талаблар банк корреспондентлар билан очилган кредит линиялари ва бошқа маблағлар орқали қондирилади. Кутилмаганда юзага келадиган ликвид маблағларга талаблар қисқа муддатли кредитлар орқали қопланади.

- Тижорат банклари ликвидлигини самарали бошқаришда банк ва унинг атрофидаги муҳитнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олувчи, аниқ ифодаланган ва ҳужжатлаштирилган ликвидликни бошқариш сиёсатининг мавжудлиги;
- банкнинг турли бўлинмаларининг мувофиқлаштирилганлиги;
- банк ликвидлик ҳолатининг мониторинги вазифалари юкланган бўлинманинг мавжудлиги;
- маълумотлар базасини шакллантириш ҳамда банкнинг актив ва пассив ҳолатларини таҳлил қилиш учун ахборот тизимининг мавжудлиги етакчи омилларидан ҳисобланади.

Ликвидлиликни бошқаришда банк ликвидлиликни бошқариш сиёсатини ишлаб чиқиш, ликвидликни бошқариш бўйича қарорлар банк кенгашида доимо муҳокама қилиб борилиши ва зарур чора-тадбирлар ишлаб чиқилиши ҳамда амалга оширилиши лозим. Тижорат банкларининг таркибий бўлинмалари:

- банк ликвидлик ҳолатининг ҳар кунлик кузатуви;
- рахбариятга банкнинг ликвидликка муносабати тўғрисида кундалик ҳисоботларни тайёрлаш, бунда ликвидликни қисқа муддатли режалаштириш ҳам ҳисобга олиниши керак;
- барча банк бўлимларидан керакли бўлган ахборотларни олиш ваколатига эга бўлиши лозим.

Кундалик ҳисоботлар етти кунлик давр ичида ликвидликнинг қисқа муддатли камайишини ёки ортиқчалигани акс эттириш учун етарли даражада батафсил бўлиши ҳамда маблағларни жалб этиш ва инвестициялаш бўйича талаб қилинган тавсияномалар билан таъминлаши лозим. Ушбу бўлинма маълум давр ичида (ой, чорак, йил якунлари бўйича) банк Бошқаруви Кенгашига банкнинг ликвидлик позицияси ҳолати тўғрисида умумлашган ҳисоботлар тақдим этиши керак. Ликвидлик ҳолати тўғрисидаги кундалик ҳисобот 10-иловада келтирилган.

Тижорат банклари ликвидлигини баҳолашда банкнинг жорий ликвидлик ҳолати ва маблағларга келажакда бўладиган эҳтиёжини етарли даражада баҳолаш учун

- молиявий ресурсларнинг энг йирик манбалари, тармоқ ва географик ҳудуд бўйича ресурслар манбаларининг жамланганлиги;
- асосий номувофиқликларни аниқлаш учун активлар ва пассивларни тўлаш жадвали;
- ликвид активлар ва депозитларнинг олдинги трендлари (динамикасини акс эттирувчи жадваллар);
- балансдан ташқари мажбуриятлар,
- берилиши кутилаётган кредитлар,
- активларнинг даромадлилиги ва жалб қилинган ресурсларнинг қиймати;
- иқтисодийнинг аҳволи, шу жумладан, асосий иқтисодий индикаторлар ва фоиз ставкаларининг ўзгариши тахминлари.

Тўлиқ ахборот ва маълумотлар берилиши лозим.

Банк ликвидлигини бошқаришнинг самарали усули актив ва пассивларни бошқаришни ўз ичига олади.

Баланснинг актив қисмида банк ликвидлигини бошқариш учун сотилиши осон бўлган акцияларни, яъни ДҚО ни харид қилиш ёки уларга эгаллик қилиш ёхуд захираларни кўпроқ ташкил қилиш ва сотилиши қийинчилик туғдирмайдиган пул маблағларига айлантириш кўп вақтни олмайдиган қисқа муддатли қўйилмаларни амалга ошириш йўли билан эришиш мумкин.

Банкларнинг ликвидлигини бошқаришда:

- жорий ликвидлик ҳолати;
- ресурсларга бўлган талабнинг даврий ўзгариб туриши;
- ресурсларга бўлган талабларнинг мўлжалланаётган ўзгаришлари;
- ресурслар манбалари. Раҳбарият банклараро бозорда активларни сотиш ва харид қилишни ёки бошқа манбаларни танлаши лозим;
- ресурсларнинг қиймати;
- активларнинг сифати каби омилларни инобатга олиш лозим.

Банк активларининг сифати ҳам банк ликвидлигига таъсир кўрсатади. Чунки, банкда муаммоли кредитлар, муддати ўтган, фойда келтирмайдиган кредитлар салмоғининг юқорилиги, пул маблағлари ҳаракатининг камлиги банк ликвидлигининг тушиб кетишига олиб келади.

Банк фаолиятининг барқарор ва ликвид бўлиши унинг ресурсларининг манбалари ва ҳажмига, ресурсларни ташкил қилишда диверсификация усулидан фойдаланганлигига ҳам боғлиқ. Агар, тижорат банки ресурсларининг асосий қисмини санокли йирик корхоналар маблағлари ёки давлатнинг маблағлари ҳисобидан ташкил қиладиган бўлса, банкнинг шу субъектлар депозитларига қарамлигини кўрсатади ва субъектлар томонидан турли хил бюджет тўловларини амалга ошириш, иш ҳақи тўлаш бўйича депозитдан маблағлар олиши банкнинг ликвидлик rischi шунча юқори бўлишига олиб келади.

Ундан ташқари, банк ликвидлиги банкнинг капитали ва фойдалилигини ҳисобга олган ҳолда банкнинг умумий молиявий ҳолати ҳам таъсир кўрсатади.

Банкнинг молиявий ҳолати ёмон бўлса талаб қилинаётган воситаларни юқори нархда олиш ёки банклараро бозорга кира олмаслиги мумкин.

Балансдан ташқари мажбуриятлар ва шартномалар, жумладан, ишламаётган кредит линиялар, аккредитивлар, қимматли қоғозлар ва валюта сотиб олиш учун тузилган келишувларнинг мавжудлиги ҳам банк ликвидлигига таъсир кўрсатиши мумкин.

Тижорат банкларининг ликвидлигини бошқаришда банклараро кредитларнинг муддати 1 кундан бир неча ойгача давом этиши мумкин. Фоиз ставкалари контрагент банклар ўртасидаги битим асосида Марказий банкнинг қайта молиялаш ставкаси ёки ДҚО лари бўйича ставкаларни асос қилиб олган ҳолда белгиланиши керак.

Таъминотга эга бўлмаган банклараро кредит битимларини тузганда бир қарз олувчига бериладиган қарз меъёрларига амал қилиш керак. Фақатгина овернайт операциялари бундан мустасно, улар бўйича лимит чегараси банк капиталининг 25 фоизи атрофида ўрнатилади.

Банклараро кредитларнинг таъминоги сифатида ДҚО лари каби юқори ликвидли ва осон сотилувчи қимматли қоғозлар қабул қилиниши мумкин. Таъминот сифатида топширилган қимматли қоғозлар учинчи шахснинг (тижорат банки ёки Марказий банкда) эскроу ҳисобварағида жойлаштирилиши ёки Марказий банк дафтарларида уларнинг гаровга олинганлиги белгиланиши керак.

Репо операцияларида қўлланилувчи қимматли қоғозлар осон сотилувчи ва ликвид воситалар, яъни ДҚО лари кўринишида бўлиши керак. Агар банклар бошқа қимматли қоғозларни афзал деб билса, у ҳолда қарз берувчи томон уларнинг юқори ликвидлик талабларига жавоб беришига ишонч ҳосил қилиши ва уларни ўзларида сақланишини таъминлаши керак. Бундан ташқари, томонлар қимматли қоғозларни учинчи томонда сақлаш ҳақида келишиб олиши мумкин.

Репо операциялари Марказий банк талабларига риоя қилган ҳолда амалга оширилиши лозим. Келишувда ҳар бир томоннинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари кўрсатилган бўлиши керак. Кредит берувчи томон қимматли қоғозларнинг тўлов муддатига қараб гаров қийматининг кредит қийматидан камида 10 фоизга юқори бўлишини таъминлаши керак. Тўлов муддати қанча яқин бўлса, маржа шунчалик катта бўлиши зарур.

Таъминот сифатида ДҚО ларидан фойдаланилган ҳолда гаров қийматини, жорий дисконт асосида аниқлаш тўғрироқ бўлади. Купонли қимматли қоғозлар қиймати уларнинг бозор нархи ҳамда ҳисобланган фоизлар миқдорини аниқланади.

Ҳозирги вақтда гаров тури бўйича маълум чекловлар ўрнатилмаган бўлсада, банклар бозорда котировка қилинмайдиган қимматли қоғозлар ва асосий воситалар каби гаровнинг ноликвид шакллари қўллашда ўзларининг зиммаларидаги хатарни англашлари лозим. қимматли қоғозлар бозори ривожланишининг чекланганлиги ва ликвидлиги корхоналар акцияларини

гаров сифатида қўлланилишига имкон бермайди. Шу туфайли, давлат қимматли қоғозлардан ташқари бошқа қимматли қоғозлар гарови асосида берилган кредит "таъминланган" битим деб ҳисобланмайди.

4-§. Тижорат банкларининг актив ва пассивларини бошқаришнинг банк ликвидлилигига таъсири

Бозор иқтисодиёти шароитида тижорат банкларининг фаолияти фойда олишга йўналтирилган бўлади. Бозор иқтисодиёти шароитида банк фойдасининг иқтисодий моҳияти янгича ижтимоий-иқтисодий тус олиб бормоқда. Чунки, тижорат банкларининг фойдаси банк капитали тўпланишининг ва банк ривожланишининг асосий манбасидир.

Банк фойдасининг ўсиб боришига бир неча хил омиллар мавжуд бўлиб, булар: банкнинг рентабеллиги, вақтинча бўш маблағларнинг самарали ишлатилиши, турли хил пулли хизматлар кўрсатиш доирасини кенгайтириш, фойда келтирмайдиган активларни камайтириш, фойда келтирувчи активларни кўпайтириш ва бошқа омиллар ҳисобланади.

Иқтисодий ривожланиш босқичида тижорат банкларининг асосий иш тамойилларидан бири – юқори даражада фойда олишга йўналтирилган, қаратилган бўлади. Бироқ, буларнинг фаолияти доимо фойда кўриш билан боғлиқ бўлмасдан, улар фойлиятида зарар кўриш эҳтимоли ҳам учраб туриши мумкин. Банклар фаолияти ижобий бўлган ҳолларда, уларнинг фойда олиш ва салбий фаолият натижасида банкларнинг зарар кўриш эҳтимоли юқори даражада бўлади. Юқорида айтилган фойда келтирувчи резервларни амалда тадбиқ қилиш жараёнида банкнинг иш фаолияти иқтисодий жиҳатдан риск билан боғлиқ бўлади.

Активларни бошқариш деганда ўз ва жалб қилинган маблағларни жойлаштириш тартиби ва йўллари тушунилади. Тижорат банкларига қўлланилса – бу нақд пуллар, инвестициялар, ссудалар ва бошқа активларга тақсимлашдир. Маблағларни жойлаштиришда асосий диққат қимматли қоғозларга, инвестициялар ва ссуда операцияларига қаратилади. Маблағларнинг аниқ ечими шундай активларни «сотиб олиш» керакки, у банкка энг кўп даромад олиб келсин. Бироқ, тижорат банкларида фондларни бошқариш қатор омиллар орқали қийинлашмоқда.

Банк томонидан жалб қилинган маблағларнинг кўпчилик қисми мижозларнинг биринчи талаби билан тўланиши керак ёки огоҳлантириш муддати жуда қисқа бўлади. Шунинг учун банкни оқилона бошқаришни биринчи даражали шартларидан бири бу жамғармачилар талабларини қондириш хусусиятини таъминлаш ҳисобланади. Иккинчи шарт – банк мижозларининг кредитга бўлган талабини қондира оладиган етарли маблағларга эга бўлиш. Бундай кредит бера олиш банк тижорат фаолиятининг асосий туридир. Мижозларнинг кредитга бўлган талабларини қондира олмаслик банк томонидан фойдали операцияларни йўқотишига, пировардида эса синиш эҳтимолига олиб келади.

Банкларнинг мамлакатнинг асосий пул массасини етказиб берувчи сифатидаги роли уларга жамият олдида катта масъулият юклайди.

Жамиятнинг банк системасининг тўловга лаёқатлилиги, ликвидлилиги ва барқарорлиги тўғрисида ишончсизликка сабаби бўлмаслиги керак, жамғармачилар эса исталган банк ишончли эканлигига имони комил бўлиши

керак, Банк жамғармачилари ва унинг акция ушловчилари мақсадларини бир-бирига таққослаб бўлмайди. Шунинг учун банк ўз маблағларини жойлаштираётганида ҳал этадиган асосий масалалардан бири бу ликвидлилик ва фойдалилик ўртасидаги муносабатдир. Бир томондан банк бошқарув маблағларни қимматли қоғозларга жойлаштириш орқали юқори даромад олишга кўз тутаётган акциядорларнинг босимини ҳис этса, иккинчи томондан банк бошқаруви бундай фаолият банк ликвидлигини сезиларли даражада ёмонлаштиришини, бу эса жамғармачиларга ўз маблағларини ололмаслигини ва эски мижозларнинг кредитга бўлган талабини қондира ололмаслигини аниқ билади.

Банк маблағларини турли активларга жойлаштириш юқори ликвидлилик даражасини ушлаб туриш ва маълум юқори даромад олиш эҳтиёжини белгилаб берувчи мавжуд қонун ва тартибга солувчи актлардан келиб чиқади. «Ликвидлик -даромадлилик» диллеммасини ечишга уринишлари активларни бошқаришда 3 усулни келтириб чиқарди. Бу методлардан бирортасини ҳам етук деб ҳисоблаб бўлмайди, чунки уларнинг ҳар бирининг диққатга сазовор ва камчилик томонлари мавжуд. Ҳар бир методда алоҳида тижорат банкининг аниқ муаммоларини ечиш учун қўллаш мумкин бўлган элементлар мавжуд. Қўлланиш нуқтаи-назаридан содда бўлган метод – бу умумий фонд маблағлари методидир. (pool-of-funds approach). Бу методни кўпгина банклар маблағлар кўп бўлган даврда қўллайдилар. Тижорат банк бошқарувчиси жойлаштирилиши учун жавобгар бўлган маблағлар турли манбалардан: талаб қилиб олингунча қўйилмалар, жамғарма, муддатли қўйилмалар, шунингдек банк ўз капиталидан келиб тушади. Кўриб чиқиладиган метод асосида бу ресурсларни бирлаштириш ғояси ётади. Сўнгра маблағлар тўплами мос ҳисобланган активлар турлари (ссудалар, давлат қимматли қоғозлари, кассадаги нақд пул ва ҳоказо) ўртасида тақсимланади. Умумий фонд маблағлари методидида маълум актив операцияни амалга оширишда маблағлар қайси манбадан келиб тушганлиги аҳамият касб этмайди, агарда уларнинг жойлаштирилиши банк ўз олдида қўйган мақсадларга эришишга ёрдам берса. Бу метод схематик равишда 1-расмда кўрсатилган.

Бу метод банк бошқарувидан ликвидлилик ва даромадлилик принципларини тенг амал қилишини талаб этади. Шунинг учун маблағлар шу принципга мос келадиган актив операциялар турларига жойлаштирилади.

қўйилмалар ва асосий капитал бўйича ликвидликка бўлган талаб ҳисобга олинмайди. Кўпгина намоёндалар фикрлари бўйича, бу камчилик Америка тижорат банкларининг фойда нормаси қисқаришининг ўсиб боришига сабаб бўлди.

Бу вақт ичида талаб қилингунча қўйилмаларга нисбатан камроқ ликвидликни талаб этувчи муддатли ва жамғарма қўйилмалар юқори темплар билан ўсиб борди. Активларни тақсимлаш методи умумий фонд маблағлари методи камчилигини енгиш имконини берди. Бу метод банкка зарур бўлган ликвид маблағлар миқдори фондларни жалб қилиш манбаларига боғлиқлигини белгилаб берди. Схематик равишда бу 2-расмда кўрсатилган.

2-расм. Активларни тақсимлаш модели ёрдамида активларни бошқариш.

Бу метод орқали маблағлар манбаларини мажбурий резервлар ва уларнинг айланиш тезлиги нормаларига мос чегаралашга ҳаракат қилинади. Бу методнинг асосий устун тарафи бу ликвид маблағлар ва ссудалар ҳамда инвестицияларга қўшимча маблағлар қўйиш қисмининг қисқартирилиши ва бу натижада фойда нормасининг кўтарилишига олиб келишидир. Активларни тақсимлаш методи-нинг тарафдорлари фойда нормасининг ошиши ошқича ликвид активларни бартараф этиш ҳисобига амалга оширилади.

Лекин, бу метод ҳам унинг самарадорлигини пасайишига олиб келадиган камчиликларга эга. Унинг камчиликларидан бири, бу метод маблағлар манбалари уларни қайси йўлда қўллашдан қатъий назар мстақил деб тахминлайди, амалда эса бундай эмас. Масалан, банкир амалиётчилар ишчан фирмалардан кўп қўйилма жалб қилишга ҳаракат қиладилар. Чунки, бу

фирмалар одатда шу банкдан қарз оладилар. Бундан шу келиб чиқадики, янги қўйилмаларни жалб қилиш билан биргаликда банк янги қўйилмачилар томонидан бўлган кредит заявқаларининг бир қисмини қониқтириш мажбуриятини олади. Бу эса, янги қўйилмаларнинг бир қисми шу қўйилма эгаларини кредитлаш учун йўналтирилиши кераклигини англатади.

Кўриб чиқилган 2 метод бир мунча соддалаштирилгандир. Уларнинг қарор қабул қилишда асос бўлиб хизмат қилувчи норматив йўриқномалар комплекси сифатида эмас, балки активларни бошқариш билан боғлиқ муаммоларни ечиш усуллари аниқлашда банк бошқарувига ёрдам берувчи умумий схема чегарасида қараш керак. Кўриб чиқилган 2 метод актив ва пассивлар турли моддалари ўртасидаги боғлиқликни анализ қилишнинг илмий бошқариш содда усулларига тўғри келади.

Бошқариш ва таҳлил қилишнинг 3 усули илмий метод, шунингдек ЭХМни қўллаш билан боғлиқ. Бу метод нисбатан мураккаб математик методлар ва ЭХМ орқали бошқариш муаммоларига ёндашишни касб этади.

Энди тижорат банкини активлари ва пассивларини аниқ мисолда кўриб чиқамиз.

Тижорат банклари активларини 4 категорияга бўлиш мумкин: кассадаги нақд пул ва унга тенглаштирилган маблағлар, қимматли қоғозларга инвестициялар; ссудалар, иморат ва усқуналар. Буни 1-жадвалдан кўришимиз мумкин.

Акционерлик тижорат банки активлари таркиби.

(01.01.2000 йил.млн. АҚШ долларида)

Активлар моддаси	Сумма	Умумий активга нисбатан, % да
Касса ва унга тенглаштирилган маблағлар	628	17,4
Ўзбекистон Республикаси Марказий банкидаги резерв маблағлар	326	8,9
Банклараро операциялар	456	12,6
Ссуда ва заёмлар	1884	51,9
Кўчмас мулк ва асосий воситалар	210	5,8
Бошқа активлар	125	3,4
Жами активлар	3629	100

Юқорида келтирилган жадвалдан кўриниб турибдики, банк балансининг активида асосий ўринни берилган ссуда ва заёмлар эгаллаб турибди (51,9 %). Чунки, банкнинг асосий даромад манбаи шу модда ҳисобланади. Кейинги ўринда эса, ликвидлик нуқтаи назаридан энг ликвид ҳисобланган актив моддаси: «Касса ва унга тенглаштирилган маблағлар» (17,4 %) турибди ва ҳоказо.

Агар, активлар таркибини банк фаолиятидаги асосий турлари бўйича гуруҳлаштирсак, у ҳолда қуйидаги хулосалар чиқариш мумкин:

Банк активлар операцияларида асосий ўринни кредит операциялари эгаллайди. Уларнинг улуши 19,9% дан 83,25% гача ташкил этади.

Банк активларида иккинчи ўринни қимматли қоғозларга қилинган инвестициялар эгаллайди (2,15% дан 23,87% гача)

Учинчи ўринда – касса активлари (0,2% дан 12,94% гача)

Бошқа активлар улуши ҳисоб-китоб хусусиятларидан келиб чиқиб банк операцияларида жуда ҳам кенг спектрни эгаллайди (2% дан 78% гача).

Энди тижорат банкларини пассив операцияларини кўриб чиқамиз. Пассив операциялар тижорат банклари учун муҳим роль ўйнайдилар. Улар ёрдамидагина банклар пул бозорларида кредит ресурсларига эга бўладилар:

Тижорат банклари пассив операцияларининг асосан тўртта шакли мавжуд:

1. Қимматбаҳо қоғозларни муомалага чиқариш йўли билан ресурсларни йиғиш;
2. Фойда ҳисобидан ҳар хил фондлар ташкил қилиш ёки фондлар суммасини ошириш;
3. Бошқа кредиторларнинг маблағларини жалб қилиш;
4. Депозит операцияларни амалга ошириш.

Тижорат банкларининг ресурслари банкнинг ўз маблағлари, жалб қилинган маблағлари ва эмитентлашган маблағлар ҳисобидан шаклланади. Юқорида

келтирилган пассив операцияларнинг биринчи ва иккинчи шаклларида банкларнинг ўз маблағлари юзага келади.

Банкларнинг ўз маблағларига банкнинг устав капитали, резерв капитали, махсус фондлар, моддий рағбатлантириш фонди, бошқа ҳар хил ташкил қилинган фондлар ва тақсимланмаган фойдаси киради. Банкнинг устав капитали суммаси банк уставда кўрсатилади ва банк ишини бошлашнинг бошланғич нуқтаси ҳисобланади. Банкларни ташкил қилишнинг шаклларига қараб банкнинг устав капитали ҳам ҳар хил ташкил топади. Агар, банк акциядорлик жамияти тариқасида ташкил қилинадиган бўлса, устав капитали ёки фонди акциялар чиқариш ва жойлаштириш йўли орқали ташкил топади. Банкларнинг устав капитали суммаси қонун йўли билан чегараланмайди.

Жалб қилинган маблағлар тижорат банкларининг кредит ресурсларининг асосий қисмини ташкил этади. Уларнинг асосийси талаб қилиб олингунча депозитлар, муддатли ва жамғарма қўйилмаларга бўлинувчи депозитлардир.

Муддатли депозит счётлар қатъий ўрнатган муддатга эга бўлиб, у бўйича эгаларига ўрнатилган фоиз тўланади. Муддатли депозит счётларида сақланувчи пул маблағларига талаб қилингунча депозитларга нисбатан мажбурий резервларга пастроқ норма белгиланади. Мижозлар учун муддатли депозит счётларининг яхши томони улар бўйича юқори фоиз олинишидир, банк учун эса – ликвидликни кам резерв билан ушлаб туриш мумкинлиги. Муддатли депозитларнинг мижозлар учун камчилиги, унинг паст ликвидлиги ва муддатли депозит счётларидаги маблағларни ҳисоб-китоб ва жорий тўловларга ишлатиб бўлмаслигидир. Талаб қилиб олингунча депозитлар счётларида сақланувчи маблағлар характерида келиб чиқиб таснифланади: турли мулк шаклидаги корхоналар ва ташкилотларнинг ҳисоб-китоб, жорий, бюджет счётларидаги маблағлар; турли фондларни сақлаш бўйича махсус счётлардаги маблағлар, капитал қўйилмалар учун мўлжалланган корхоналарнинг ўз маблағлари; бошқа банклар билан ҳисоблашиш бўйича корреспондентлик счётларидаги маблағлар, маҳаллий бюджет маблағлари.

Жамғарма қўйилмалар уларнинг ҳисоблаш хусусиятларидан келиб чиқиб қуйидагиларга бўлинади: муддатли, қўшимча қўйиш билан муддатли, ютуқли, пул буюм ютуқли; шартли; жамғарма сертификатлар ва бошқалар.

Энди тижорат банкининг пассиви таркибини кўриб чиқамиз.

Акционерлик тижорат банкининг пасиви таркиби.

(01.01.2000 йил. млн. АҚШ долларида)

Мажбуриятлар ва акционерлик капиталлари	Сумма	Умумий пасивга нисбатан, % да
Давлат ва Ўзбекистон Республикаси Марказий банки депозитлари	965	26,6
Мижозлар депозитлари	623	17,2
Банклар ва бошқа кредит муассасалари депозитлари	342	9,4
Давлатлараро кредитлар	1075	29,6
Бошқа мажбуриятлар	53	1,5
Акциядорлик капиталлари	3058	84,3
Номинал акциядорлик капиталлари	364	10,0
Қўшимча капитал	20	0,5
Тақсимланмаган фойда	187	5,2
Жами акционерлик капиталлари	571	15,7
Жами мажбуриятлар ва акционерлик капиталлари	3629	100,0

Юқорида келтирилган (2-жадвалга қаранг) тижорат банкининг пасивлари структурасида давлат ва Ўзбекистон Республикаси Марказий банки депозитлари асосий ўринни эгаллаб турибди (26,6 %). Иккинчи ва учинчи ўринларда эса мос равишда давлатлараро кредитлар (29,6 %) ва миждозлар депозитлари (17,2 %) эгаллаб турибди ва ҳоказо.

Банк активларининг қийматини тўғри ҳисоблаш ва улардан келадиган даромадларни тўғри ҳисоб-китоб қилиб режалаштириш банк фаолиятининг самарадорлигига олиб келиши мумкин.

Ҳозирги кунга келиб банклар маблағларни шакллантириш ва даромадни орттишининг янги манбаларига мурожаат қилмоқдалар, яъни активларни секьюритизациялаш ва кафолатли кредит хатларини чиқаришдир. Банклар бундай даромад ва резервлар манбаларига асосан улар банклар фаолиятини тартибга солиш ва жаҳон молия бозоридаги инвесторлар муомаласини ўзгартиришга ёрдам берганлиги учун мурожаат қиладилар. Бундай тартибга солишнинг янги нормалари узоқ муддатли капиталнинг позициясини мустаҳкамлашни талаб этади. Кўпгина банкирлар шуни англадиларки, «капитал-активлар» муносабатини самарали яхшилаш воситаси бўлиб балансдан ташқари активларни сотиш ҳамда активларни қимматли қоғозлар чиқариш орқали пакетлаштириш ва активларни ўзини резервда сақлаш ҳисобланади.

Қўйидаги таянч сўзларга таъриф беринг.

Тижорат банк ликвидлиги	Юқори рискли активлар
Тижорат банк тўловга лаёқатлилиги	Минимал рискли активлар
Банк активлари	Риск
Банк пассивлари	Банк rischi
Банк фойдаси	Даромад келтирувчи активлар
Банк ликвид маблағлари	Даромад келтирмайдиган активлар
Ликвидлилик омиллари	Кредит баҳоси
Ноликвид активлар	Кредит ставкаси
Рискли активлар	

Ўз билимини текшириш бўйича саволлар

1. Тижорат банкларининг ликвидлилиги деганда нимани тушунасиз ва у қандай аталади?
2. Тижорат банклари тўловга лаёқатлилиги ва унинг кўрсаткичлари.
3. Тижорат банкининг тўловга лаёқатлилиги қандай аниқланади?
4. Даромад келтирувчи ва даромад келтирмайдиган даромадлар ва уларни таърифланг.
5. Банкларнинг ликвидлилик даражаси қандай аниқланади?
6. Тижорат банклар ликвидлилиги ва тўловга лаёқатлилигига таъсир қилувчи омиллар.
7. Тижорат банкларининг активлари ва уларнинг рисклилик даражаси.
8. Тижорат банкларининг даромадларини сананг.
9. Тижорат банкларининг харажатларини келтиринг.
10. Тижорат банкларининг даромадларини ошириш имкониятлари.

III-БЎЛИМ. ТИЖОРАТ БАНКЛАРИНИНГ ОПЕРАЦИЯЛАРИ ВА ХИЗМАТЛАРИ

VIII-БОБ. ТИЖОРАТ БАНКЛАРИНИНГ ПАССИВ ВА АКТИВ ОПЕРАЦИЯЛАРИ

1-§. Тижорат банкларининг пассив ва актив операциялари

Пассивлар ва активлар бўйича мажбуриятларни бошқариш банкнинг муҳим вазифаси бўлиб ҳисобланади. Захираларни жалб қилиш ёки уларни жойлаштириш – операцияларнинг ҳар иккаласи ҳам банк учун муҳим. Чунки булар ўзаро боғлиқ. ўзаро шартланган иккита жараёндир. Уларни рационал ташкил қилиш юқори натижаларга эришиш имконини беради.

Одатда, банк ресурсларини шакллантириш билан боғлиқ бўлган операциялар банкларнинг пассив операциялари дейилади. Пассив операциялар ёрдамида тижорат банкларининг пассив ва актив – пассив счегидаги пул маблағларининг салмоғи ошиб боради. Банкларнинг пассив операциялари уларнинг фаолиятини ташкил қилишда катта рол ўйнайди. Пассив операциялар ёрдамида тижорат банклари кредитлаш учун зарур бўлган кредит ресурсларини ташкил қилади.

Тижорат банклари пассив операцияларининг асосан тўртта шакли мавжуд:

1. Тижорат банклари қимматбаҳо қоғозларини муомалага чиқариш йўли билан ресурслар йиғиш;
2. Банк фойдаси ҳисобидан ҳар хил фондлар ташкил қилиш ёки фондлар суммасини ошириш;
3. Бошқа кредиторларнинг маблағларини жалб қилиш;
4. Депозит операцияларини амалга ошириш.

Тижорат банкларининг ресурслари банкнинг ўз маблағлари, жалб қилинган ва эмитентлашган маблағлар ҳисобидан шаклланади.

Юқорида келтирилган пассив операцияларнинг биринчи ва иккинчи шаклларида банкларнинг ўз маблағлари юзага келади ва қолган охириги икки шаклида кредит ресурсларнинг иккинчи қисми жалб қилинган ресурслар юзага келади.

Банкларнинг ўз маблағларига – банкнинг устав капитали, резерв капитали, махсус фондлар, моддий рағбатлантириш фонди, бошқа ҳар хил ташкил қилинган фондлар ва тақсимланмаган фойдаси киради. Амалиётда банк пассивларининг 20 фоизига яқини банкларнинг ўз маблағларига тўғри келади.

Банкларнинг ўз маблағлари ичида асосий ўринни банкнинг ўз капитали эгаллайди. Банкнинг ўз капитали таркибига биз юқорида келтириб ўтган капиталнинг бир қисми, яъни устав капитал, рискларни қоплаш учун ташкил қилинган резерв фонд, тақсимланмаган фойда киради. Банкларнинг ўз капитали банк кредиторларининг манфаатини ҳимоя қилиш, банк фаолиятининг

барқарорлигини таъминлаш, банк фаолиятини бошқариш каби функцияларни бажаради.

Банкнинг устав капитали суммаси банк уставда кўрсатилади ва банк ишини бошлашнинг бошланғич нуқтаси ҳисобланади. Банкларни ташкил қилишнинг шаклларига қараб банкнинг устав капитали ҳам ҳар хил ташкил топади. Ўзбекистон Республикасининг “Банклар ва банк фаолияти тўғрисида”ги қонуннинг 9-моддасида “Банкни устав фонди банк муассислари ва акциядорлари тўлаган пул маблағларидан ташкил топади” деб кўрсатилган. Шундан келиб чиққан ҳолда агар банк акциядорлик жамияти тариқасида ташкил қилинадиган бўлса, устав капитали ёки фонди акциялар чиқариш ва жойлаштириш орқали ташкил топади. Банкларнинг устав капитали суммаси қонун йўли билан чегараланмайди. Банкларнинг барқарор фаолиятини таъминлаш мақсадида унинг минимал миқдори белгилаб берилади.

Банкнинг устав капитали унинг баланснинг пассивида кўрсатилади. Устав капитали суммасининг оширилиши банк акциядорлари умумий мажлисида ҳал қилинади.

Банкларнинг устав капитали уларнинг мажбуриятларини бажаришнинг асоси бўлиб хизмат қилади. Банк кредитлари ҳисобидан банкларнинг устав капиталини ташкил қилиш мумкин эмас. Устав капиталини ташкил қилишда четдан бошқа пул маблағларини жалб қилиш ҳам мумкин эмас. Банклар ташкил қилинганда устав капиталининг таркиби моддий маблағлардан ва пул маблағларидан ташкил топади. Банк фаолиятининг бошланғич босқичларида банкнинг ўз маблағлари ҳисобидан биринчи навбатдаги банк харажатлари (ер, бино, асбоб-ускуна, иш ҳақи) қопланади. Банкларнинг ўз маблағлари узоқ муддатли активларга қўйилмалар қилишнинг асосий манбаси ҳисобланади.

Одатда Марказий банк тижорат банклари учун банкларнинг ўз маблағлари билан четдан жалб қилинган ресурслар ўртасидаги чегарани белгилаб бериши мумкин.

Банкларнинг акциядорлик капитали қуйидаги таркибий қисмлардан ташкил топиши мумкин. Булар: а) ўз акциядорлик капитали, бу капитал оддий ва имтиёзли акциялар чиқариш ва сотиш ҳисобидан, тақсимланмаган фойда ҳисобидан юзага келади; б) ҳар хил кўзда тутилмаган харажатларни ва тўланмаган қарзларни қоплаш учун ташкил қилинган резервлар; в) банкнинг узоқ муддатли мажбуриятлари (узоқ муддатли вексел ва облигациялар) бўлиши мумкин.

Банкларнинг резерв капитали ёки резерв фонди фойдадан ажратмалар ҳисобига ҳосил бўлади ва у кўзда тутилмаган зарарлар ҳамда қимматли қоғозлар курсининг тушиши натижасидаги йўқотишларни қоплаш учун мўлжалланган.

Тақсимланмаган фойда – резерв фондига ажратмалар ва дивидендлар тўланганидан сўнг қоладиган фойданинг бир қисмидир.

Банкларнинг ўз маблағлари тижорат банклари фаолиятида муҳим аҳамият касб этади.

Банк устав капитали миқдорининг ўзгариши устав капитали миқдорининг оширилиши ёки камайтирилиши шаклларида амалга оширилиши мумкин. Банк

устав капитали миқдорининг оширилиши кўшимча акцияларни жойлаштириш ёки акциялар номинал қийматини ошириш йўли билан амалга оширилиши мумкин. Акцияларнинг номинал қийматини ошириш йўли билан банк устав капиталини ошириш қуйидаги усуллар билан амалга оширилиши мумкин:

*молиявий йил якуни бўйича кўрилган фойданинг бир қисмини ёки ҳаммасини акциялар номинал қийматини оширишга йўналтириш;

*акциядорлар томонидан акциялар номинал қиймати оширилган қисмининг тўланиши;

*молиявий йил якуни бўйича кўрсатилган банк фойдасини акциялар номинал қийматини оширишга йўналтириш ва акциядорлар томонидан акциялар оширилган номинал қийматининг етишмайдиган қисмининг тўланиши.

Акциялар чиқариш ёки уларнинг номинал қийматини ошириш йўли билан банкнинг устав капиталини кўпайтириш Марказий банкнинг лицензиялаш департаменти рўхсати билан амалга оширилади.

Банкнинг ўз капитали ҳиссасининг камайиши баъзи ҳолларда банкларнинг синишига олиб келади.

АҚШда катталиги бўйича йигирманчи ўринда турувчи “Франклин нешнл банк”ни синишининг сабабларидан бири – банкнинг ўз капитали ҳиссасининг банк балансида кескин қисқариши бўлган. Худди шу сабаб, 1979 йил активида 250 млн. АҚШ доллари ва 44 минг омонатчисига эга бўлган АҚШдаги “Днуверз нешнл бэнк оф Чикаго” банкининг синишининг асоси ҳисобланади.

Иқтисодий ёки банк инқирозлари даврида пассивлар ва уларни жойлаштириш соҳасида етарли даражада ўйлаб чиқилмаган сиёсат банкларнинг синишига олиб келади.

1980 йилларнинг иккинчи ярмида АҚШда банкларнинг банкротлик сони ўсди. 1984 йилда АҚШда биринчи ўнликда турувчи йирик банклардан бири бўлган “Континентал Иллинойс” банкининг синиш ҳолатининг, ҳукуматнинг махсус дастури орқали олди олинди.

Федерал резерв система бўлган АҚШ Марказий банки ўз ихтиёрига олган бир неча миллиард АҚШ долларини мувофиқлаштирибгина қолмай, балки депозитларни суғурталаш Федерал уюшмаси ва АҚШ Молия министрлиги билан бирга банк тўлаш қобилиятини мустахкамлаш соҳасида кафил сифатида чиқди.

Тижорат банклари синишларининг энг кўпи 1988 йилга тўғри келган. Иқтисодий кўтарилиш туфайли АҚШ да тижорат банклари синишининг сони ўзининг аввалги ҳолига тушган. Шунга кўра 1994 йилда фақатгина 13 та тижорат банклари синган.

Шу билан бирга, муаммоли, яъни молиявий ҳолати беқарор бўлган банклар сони юқориликча қолмоқда.

Жалб қилинган маблағлар тижорат банклари кредит ресурсларининг асосий қисмини ташкил этади. Булар депозитлар, шунингдек, контокоррент ва корреспондент ҳисоб варағидаги маблағлардир.

Уларнинг асосийси талаб қилиб олинмайдиган қўйилмаларга, муддатли ҳамда жамғарма қўйилмаларга бўлинувчи депозитлардир.

Талаб қилиб олинадиган қўйилмалар, шунингдек, жорий ҳисобварағидан маблағлар омонатчиларнинг биринчи талаблари билан олинади. Жорий ҳисоб варағининг эгаси банкдан чек дафтарчасини олади. Бунда у пул олиш билан бирга иқтисодий муносабатлар вакиллари бўлган корхона, ташкилот, муассасалар ҳисоб-китоб операцияларини олиб бориши мумкин.

Муддатли омонатлар – мижоз томонидан банкка маълум муддатга қўйиладиган қўйилмалар бўлиб, улар орқали мижозларга банк томонидан юқори фоизлар тўланади. Банкда фоиз ставкалари қўйилманинг муддати ва миқдорига боғлиқ бўлади.

Муддатли қўйилмаларнинг турларидан бири – маблағларни жалб қилишнинг аниқ қайд этилган вақтга мўлжалланган депозит сертификатлари ҳисобланади. Уларни муомалага 1961 йилда биринчи бўлиб «Ферс нешнл сити бэнк» киритган. Ҳисоб варағи эгаларига, уларнинг номлари ёзилган, тўлаш муддати ва фоиз даражаси кўрсатилган махсус гувоҳномалар берилган.

Банкларнинг қимматли қоғозлар билан, факторинг, лизинг ва бошқа операциялар билан шуғулланиши банк ресурсларининг таркиби нафақат пул маблағларидан, балки товар-моддий бойликларидан ва қимматли қоғозлардан ташкил топишига олиб келди. Жалб қилинган маблағлар банкнинг реал ва салоҳиятли ёки баланسدан ташқари мажбуриятларини ташкил қилади. Реал мажбуриятлар банк балансида талаб қилингунга қадар депозитлар, муддатли депозитлар, жалб қилинган банклараро кредитлар сифатида акс эттирилса, баланسدан ташқари мажбуриятлар банк томонидан бериладиган кафолатлар, мижозларга очилган кредит линияларда намоён бўлади. Мажбуриятларни бажариш манбаси бўлиб ғазнадаги маблағлар, вакиллик ҳисоб варағидаги қолдиқлар, ликвид активлар, банклараро бозор ёки Марказий банкдан олинган кредитлар хизмат қилади. Банк ресурслари нафақат кредит бериш учун, балки банкнинг бошқа актив ва воситачилик операцияларини бажариш учун ишлатилади. Сертификатда кўрсатилган қўйилма муддати тугагандан сўнг унинг эгаси қўйилма суммасини ва келишилган фоизларни олиш ҳуқуқига эга бўлади.

Банк ресурслари таркибида аҳолининг омонат қўйилмалари муҳим рол тутаетди. Улар тўлиқ суммада ёки бўлиб-бўлиб қўйиладди ва берилиши мумкин. Омонатчи ва банк ўртасидаги маблағ қўйиш билан боғлиқ муносабат омонат дафтарчасини бериш билан тасдиқланади. Банклар тўловчилик асосида турли хил мақсадли қўйилмаларни, муддатли ёки талаб қилиш ҳамда олиш мумкин бўлган жамғармаларни қабул қиладилар. Иқтисодий ривожланган мамлакатларда бу қўйилмалар оддий фуқаролар орасида кенг қўлланиладди. Улар банк учун қимматга тушсада, уларнинг кредит потенциалини мустахкамлаш манбаси ҳисобланади.

Банклар учун муддатли қўйилмалар жуда қулайдир.

Банк ресурсларининг муҳим манбаси – банклараро кредитлардир, яъни бошқа банклардан олинадиган ссудалар.

Агар мижознинг ҳисоб-китоб варағи ёпилиб, контокоррент ҳисоб варағи очиладиган бўлса, унинг ўз маблағлари ва четдан жалб қилинган маблағлар ҳисоби шу ҳисоб варағида олиб бориладди.

Контокоррент – банк ва мижоз ўрсатидаги ҳамма ҳисоб-китоб ва кредит операцияларини амалга оширувчи ягона ҳисоб варағидир. Алоҳида даврларда бу ҳисоб варағи пассив бўлади, бошқа ҳолларда эса актив бўлиши мумкин. Мижозда маблағ бўлганида бу ҳисоб варағи пассив бўлади, бу маблағлар йўқлиги туфайли мижоз банкка тўлов топшириқномасини кўрсатганда ёки чек ёзиб берганда у актив бўлади. Ҳам дебет, ҳам кредит бўйича контокоррент ҳисоб варақларида фоиз ҳисобланади.

Контокоррент ҳисоб варағи бўйича кредит тижорат векселлари таъминоти бўйича ёки таъминланмаган ссуда шаклида берилдаи. Контокоррентҳисоб варағи бўйича дебетга фоизларни ҳисоблаш фақатгина мижоз ва банк орасидаги битимда кўрсатилган кредит лимити чегарасида амалга ошиши мумкин. Баъзи ҳолларда банкнинг четдан жалб қилинган маблағларнинг бир қисмини банкнинг эмитентлашган маблағлари деб ҳам юритилади.

Банкнинг эмитентлашган маблағлари. Банклар мижозлар маблағларидан етарли даражада узоқроқ фойдаланишни амалга оширишдан манфаатдордирлар. Шу сабабли банклар облигация қарзлари, банк векселлари ва бошқаларни чиқариш йўли билан ўз ресурсларининг миқдорини кўпайтириб борадилар.

Облигация қарзлари облигациялар кўринишида эмитентлашади.

Ҳозирги даврда чет эл амалиётида икки валютали облигациялар учрайди. Бу облигациялар бўйича даромадлар облигация эгаси ихтиёрига кўра миллий валюта ёки АҚШ долларларида ёки бошқа чет эл валютасида тўланиши мумкин.

Банк томонидан эмитентлашган қимматли қоғозларнинг турларидан бири «сузувчи фоиз ставкали» қимматли қоғозлардир. Масалан, АҚШ да 1970 йиллар ўрталарида иккита йирик тижорат банклари –«Ситибанк» ва «Чейз Манхэттен Бэнк» ҳолдинг компаниялари орқали «сузувчи фоиз ставкали» қимматли қоғозлар чиқардилар. Бу қўйилмалар бўйича фоизлар 3 ойлик хазина векселларига нисбатан бир фоиз юқори тўланади.

Банклар мижозларнинг хоҳишига қараб бир йилда икки марта уларни тўлаш мажбуриятини ўз зиммаларига оладилар. Бунинг учун мижоз кўрсатилган муддатдан бир ҳафта олдин маблағларни олиши тўғрисида банкка хабар бериши шарт. Банк пассивларида 90-йиллар давомида банкнинг ўз маблағлари миқдорининг қисқариши давом этди ва хорижий мамлакатлар каби бизнинг банкларимизда ҳам жалб қилинган ресурслар салмоғи ошиб бормоқда. Янги ресурсларни жалб қилишда йирик ва майда банклар фойдасига номуносибликлар кўпайиш ҳолатларини ҳам кўриш мумкин.

Амалиётда йирик тижорат банкларининг ресурс-депозит базаси майда хусусий банкларга нисбатан анча барқарор ва мустаҳкам бўлади ва уларнинг депозит операциялари пассивларининг 90 фоизидан ортигини юзага келтиришга замин яратади. Кичик хусусий банкларда уларнинг иқтисодиётда тутган ўрни, фаолиятининг барқарорлигига қараб депозитлар салмоғи у ёки бу томонга ўзгариши мумкин.

Амалиётда тижорат банкларининг пассивлари ичида депозитлар ҳажми охириги йилда нисбатан камайган бўлсада салмоқли ўрнига эга эканлигини таъкидлаш мумкин.

Депозитлар ичида асосий ўринни жамғарма депозитлар эгаллайди, банкнинг барқарор ресурс базасини таъминлаши мумкин бўлган муддатли депозитлар ҳажми баъзи бир тижорат банкларида камайиб борганлигини кўришимиз мумкин.

Жалб қилинган маблағларнинг яна бир тури – банк балансида турган ва уларни қайта сотиб олиш тўғрисидаги келишув асосида сотиладиган қимматли қоғозлар ҳисобланади.

2-§. Тижорат банкларининг депозит ва нодепозит операциялари.

Тижорат банклари томонидан жисмоний ва юридик шахсларнинг пул маблағларини банкга жалб қилиш билан боғлиқ операциялар депозит операциялари дейилади. Депозит операциялари ёрдамида тижорат бойликларининг 90 фоиздан ортиқ пассивлари ташкил қилиниши мумкин. Депозит операцияларини тижорат банклари ўзларининг депозит сиёсатлари асосида олиб борадилар. Тижорат банкининг депозит сиёсати унинг кредит сиёсати, фоиз сиёсати ва бошқа фаолият турлари билан чамбарчарс боғлиқ бўлиб, банкларнинг ресурс базасини мустаҳкамлаш ва унинг барқарорлигини таъминлашга қаратилгандир. Депозит операцияларини амалга оширишда бу операция турининг объект ва субъектини аниқлаш лозим.

Депозит операцияларнинг субъектлари бўлиб бир томондан тижорат банклари қатнашса, иккинчи томондан:

- давлат корхона ва ташкилотлари;
- молия, суғурта, инвестицион ва траст компаниялар;
- хусусий корхона ва ташкилотлар;
- акционер компаниялар;
- банклар ва бошқа кредит муассасалари;
- кўшма корхоналар, кооперативлар;
- жамоа ташкилотлари ва фондлар;
- алоҳида жисмоний шахслар ёки уларнинг бирлашмалари қатнашадилар.

Депозит операцияларининг объекти бўлиб эҳтиёждан ортиқча пул маблағлари (қўйилмалар) ҳисобланади. Депозит операцияларини ташкил қилишнинг асоси бўлиб, баланс ликвидлиги, мижозларнинг молиявий аҳволининг барқарорлиги ҳисобланади. Депозит операциялари тижорат банкларининг депозит сиёсатини амалга ошириш орқали таъминланади, яъни:

- депозит операциялари банк даромадининг ошишга ёки келажақда даромад олишга шароит яратиши керак;
- банк балансининг ликвидлигини сақлаш мақсадида депозит сиёсатини амалга ошириш керак;
- депозит операцияларини амалга оширишда муддатли қўйилмаларга эътибор қаратиш лозим;
- депозитларни жалб қилиш ва уларни вақтида қайтариб бериш билан боғлиқ банк хизматларини ривожлантириш чораларини кўриш зарур ва бошқалар.

Пул қўювчилар тоифасидан келиб чиққан ҳолда депозитлар қуйидагиларга бўлинади:

- юридик шахслар (корхоналар, ташкилотлар) қўйилмалари;
- жисмоний шахслар қўйилмалари;

Маблағларни олиш шаклига кўра депозитлар қуйидагиларга бўлинади:

- муддатли депозит маблағлар;
- талаб қилиб олингунга қадар депозит маблағлар;
- аҳолининг жамғарма қўйилмалари.

Ўз навбатида бу гуруҳларнинг ҳар бири турли белгиларига қараб таснифланади. Муддатли депозит маблағлар уларнинг муддатидан келиб чиқиб;

- 3 ой муддатгача депозитлар;
- 3 ойдан 6 ойгача депозитлар;
- 6 ойдан 9 ойгача депозитлар;
- 9 ойдан 12 ойгача депозитлар;
- 12 ойдан юқори бўлган депозит маблағларига таснифланади.

Биз 2-бўлимда банк депозитларининг турларини кенг кўриб чиққанлигимиз боис бу параграфда депозитларнинг кўпайиш жараёнига эътибор қаратмоқчимиз.

Банклар орасидаги ресурсларни жалб қилиш учун рақобатли курашда муҳим восита бўлиб турлича фоиз сиёсати ҳисобланади, чунки кўйилган маблағларга даромад олиш мижозларнинг кўйилма кўйишга ундовчи муҳим омил ҳисобланади. Депозит фоиз ставкалари даражасини ҳар бир тижорат банки Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки ҳисоб ставкаси, пул бозори ҳолати ва ўзининг депозит сиёсатидан келиб чиқиб, мустақил равишда белгилайди. Депозит счетларининг алоҳида кўринишлари бўйича даромад ҳажми кўйилма муддати, суммаси, ҳисобварағини амал қилиш хусусияти, хизматлар ҳажми ва характери ва, ниҳоят, мижознинг кўйилма шартномаси шартларига амал қилишига боғлиқ.

Талаб қилингунгача бўлган депозитлар бўйича ҳисобварақалари эгалари томонидан жорий операцияларни амалга ошириш учун ишлатилади ва улар қолдиқнинг номунтазамлиги билан характерланади. Шунинг учун бундай счетлар гуруҳи даромадлиқ даражаси билан ажралиб туради. Юридик шахсларга очилган талаб қилингунча ҳисобварақаларидаги маблағлар қолдиғи бўйича фоизлар умуман тўланмаслиги мумкин. Бундай фойда, одатда, мижозларни ҳисоб касса хизматлари учун тўлов маблағларини талаб қилингунча ҳисобварақаларда маблағларни минималлаштириш ва ортиқча суммаларни кўйилмаларнинг даромадлироқ шаклларида жойлаштиришга ундайди.

Жисмоний шахслар учун очилган талаб қилингунча варақалар бўйича фоизлар деярли мажбурий тартибда ўрнатилади, аммо у бўйича даромад ҳамиша муддатли кўйилмаларга қараганда пастроқ бўлади.

Муддатли кўйилмалар бўйича фоиз ставкаси ҳажмини ўрнатишдаги муҳим омил бўлиб, маблағлар жойлаштирилган муддат ҳисобланади.

Марказий банк эмиссия маркази сифатида макроиқтисодий даражадаги пул айланиши ҳамда банк тизимининг ликвидлилиги нуқтаи назаридан тижорат банкларининг улар томонидан жалб қилинган маблағлардан фойдаланиш имкониятларини доимий равишда тартибга солиб туради.

Назарий жиҳатдан замонавий банк тизимида нақд пулсиз айланишларнинг ривожланиши натижасида дастлабки шакллантирилган депозитларни (дастлабки ёки реал депозитлар Марказий банк томонидан чиқарилган нақд пуллар асосида шаклланганликни тақозо қилади) чекланмаган тарзда бир банкдан иккинчи банкка ўтказиш, шу билан бирга, тижорат

банклари томонидан берилаётган кредитларни чексиз ошириш имконияти мавжуд. Хорижий назарияда бу жараён депозит мультипликацияси (яъни маблағларнинг бир банкдан бошқасига занжирсимон шаклда ўтказилиши) ва кредит экспанцияси деб ном олган.

Марказий банк томонидан ўрнатилган мажбурий захира талаблари банк тизимида депозит ва кредитларни оширишнинг бевосита чекловчиси бўлиб хизмат қилади.

12-жадвал

Мультипликация жараёни ва уни мажбурий захира томонидан чекланиши қуйидаги кўринишга эга.

Банклар	Депозит	Кредит (2-4)	Захира (2*20/100)
Банк А	1000	800	200
Банк Б	800	640	160
Банк В	640	512	128
Банк С	512	409,6	102,4
ЖАМИ	5000	4000	1000

А банкдаги дастлабки депозит 1000 бирликнинг 20%и (200 бирлик) мажбурий захира сифатида Марказий банкка ўтказилгандан кейин тижорат банкининг кредит бериш имконияти 800 бирликни ташкил қилади. Бу кредит миқдорга берилгандан кейин бошқа банкда депозитга айланиши мумкин. Масалан, ушбу берилган кредит суммаси Б банкининг миқдори бўлган маҳсулот етказиб берувчининг ҳисобварағига сотувдан тушум шаклида келиб тушади. А банкнинг кредити Б банкда депозитни вужудга келтиради. Б банк бу депозитдан кредит берадиган бўлса, мажбурий захирани ҳисобга олган ҳолда (800*20/100) унинг миқдори 640 (800-160) бирликка тенг бўлади. Ушбу жараёни охиригача (яъни депозит ва кредитларнинг тўлиқ ишлатилишигача) тасаввур қиладиган бўлсак, 1000 бирликда шакллантирилган дастлабки депозит миқдори, мажбурий захира даражаси 20% бўлганда барча банклар бўйича 5000 бирликкача, 800 бирликка тенг бўлган дастлабки кредит миқдори эса 4000 бирликка ўсиши мумкин.

Агар мажбурий захира йўқ деб тахмин қилинса назарий жиҳатдан депозит мультипликацияси ва кредит экспанцияси чексизликка тенг ва тескариси, мажбурий захира 100% бўлган тақдирда депозит мультипликацияси 0га тенг бўлади.

Депозит (ёки кредит) мультипликациясининг максимал миқдори ёки чегарасини ҳисоблаш учун қуйидаги математик формуладан фойдаланилади.

$$D = D_0 \frac{1}{R}$$

Бунда:

D – банк тизимида шакллантирилиш мумкин бўлган депозитнинг максимал миқдори;

D_0 – дастлабки депозит;

R – депозит бирлигига тенг келадиган ликвидлилик захираси.

Юқорида келтирган мисолимизда депозит мультипликацияси коэффиценти 5 ёки 5000 бирликка ($D=1000*(1/2)$), кредит мультипликацияси коэффиценти эса 4 ёки 4000 бирлик ($K=800*(1/0,2)$)ка тенг.

Мультипликация даражаси мажбурий захира даражасига тескари мутаносиб равишда ўзгаради, демак мажбурий захира даражаси ошса, банк тизимининг кредит салоҳияти имкониятлари ҳам камаяди.

Депозит мультипликацияси ва кредит экспанцияси ғояси қуйидаги иқтисодий заруриятни келтириб чиқаради: ҳар қандай тижорат банки депозитларни қабул қила туриб, ўз миқозлари олдидаги мажбуриятларни бажаришлари учун унинг маълум бир қисмини ликвидлилик захираси сифатида сақлашлари лозим. Шу боис тижорат банкларининг кредит бериш салоҳияти миқдори банк томонидан жалб қилинган молиявий ресурслар, мажбурий захира ва ликвидлилик захираси ҳажмига боғлиқ. Кредит потенциали (салоҳияти) миқдори (K_c)ни қисқача ҳолда қуйидаги формула билан ифодалаш мумкин.

$$K_c = D - M_3 - L_3$$

Бу ерда:

D – жалб қилинган маблағлар;

M_3 – мажбурий захира миқдори;

L_3 – ликвидлиликни таъминлаш бўйича захиралар.

Шундай қилиб тижорат банкларининг кредит салоҳиятига:

- банкка жалб қилинган маблағларнинг умумий миқдори;
- Марказий банк томонидан ўрнатилган мажбурий захира даражаси;
- Жорий ликвидлиликни сақлаш мақсадида ташкил қилинган захира ва ундан фойдаланиш тартиби;
- Кредит салоҳияти манбаларининг таркиби ва барқарорлиги;
- Банк мажбуриятларининг таркиби ва умумий миқдори каби омиллар таъсир кўрсатади.

Тижорат банкларининг нодепозит операциялари деб, тижорат банкларининг йирик пул бозорларидан пул маблағларини жалб қилиш, қимматли қоғозлар, векселларни, облигациялар воситасини муомалага қўйиш йўли билан маблағларни жалб қилиш соҳасидаги операцияларига айтилади.

Жаҳон банки амалиётида тижорат банкларига маблағларни жалб қилишнинг кенг тарқалган нодепозит шакллари ҳам мавжуд бўлиб, уларга қуйидагилар киради:

- банклараро бозордан қарз олиш;
- қимматли қоғозларни қайтиб сотиб олиш шарти билан сотиш;
- банк акцептларини сотиш;
- тижорат қоғозларини чиқариш;
- евро-долларлар бозоридан қарз олиш;
- капитал ноталар ва облигациялар чиқариш ва бошқалар.

Одатда тижорат банклари фаолиятини ривожлантиришда ресурсларнинг нодепозит манбаларидан ҳам фойдаланишга катта эътибор берилади. Улар бозорда рақобатчилик асосида воситачилар (брокерлар) орқали сотиб олинади.

Бу ерда, биринчидан, маблағларни сотиб олиш ғояси банкнинг ўзига тегишли, иккинчидан, бу ғоя банкнинг бирор-бир мижози билан боғлиқ эмас. Нодепозит манбалардан асосан молиявий марказларда жойлашган ҳамда молия бозори механизмидан эркин фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлган йирик банклар кенг фойланадилар. Нодепозит маблағлар йирик миқдорда сотиб олинади.

Қўйилмаларга маблағларни жалб қилиш учун тижорат банклари қўшимча равишда чет эл тажрибасидан фойдаланиши мумкин, хусусан:

- аҳоли маблағларини жалб қилиш бўйича турли дастурларни ишлаб чиқиш;
- мижозлар – пул қўювчиларга турли-туман, жумладан, нобанк хизматларни ҳам кўрсатиш;
- қўйилма муддати тугаши билан мукофот бериш билан инвестицион характердаги қўйилмалардан юқори фоиз ставкасини қўллаш;
- доимий пул қўювчиларга “банкка садоқати” учун мукофот тўлаш;
- мижоз ва банк иқтисодий қизиқишларини оптималлаштирадиган аралаш характерда амал қилувчи НАУ ва САПС типидagi ҳисобварақларни қўллашни амалга оширишлари мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2000 йил 21 мартдаги Фармонида асосан тижорат банклари аҳолининг бўш пул маблағларини муддатли депозитларга жалб қилишни оширишга қараб банклар даромади имтиёзли солиққа тортилиш ва фоиз миқдорларини ошириш мумкинлиги таъкидланган.

3-§. Тижорат банклари кредит потенциали ва унинг пассив операцияларга боғлиқлиги.

Тижорат банклари фаолиятининг асосий тамойилларидан бири бу реал мавжуд ресурслар доирасида иш юритишдир. Бу дегани тижорат банклари нафақат ўз ресурслари ва кредит кўйилмалари миқдори мос келишини таъминлаши, балки ўзининг ликвидлигини ҳам таъминлаши керак. Агар банк маблағларини қисқа муддатга жалб этиб узоқ муддатга кредит берадиган бўлса, у ҳолда банк ликвидлиги хавф остида қолади. Банк активлари таркибида кўп миқдорда риск даражаси юқори ссудаларнинг мавжудлиги банк ўз маблағларининг салмоғини оширишини талаб этади. Реал жалб қилинган ресурслар доирасида ишлаш тамойили – жалб қилинган депозитларга банк қизиқишининг ўсишига, давлат миқёсида бўш қолган кредит ресурслари учун соф рақобат ривожланишига олиб келади. Пассивлар учун кескин кураш банкларнинг ўз ресурсларини шакллантиришнинг самарали усулларини излашни талаб қилади. Иқтисодий мустақиллик банкнинг ўз маблағлари ва жалб қилинган маблағларини мустақил бошқаришни, мижоз ва омонатчиларни эркин танлашни, солиқлар тўлагандан кейин қолган даромадга мустақил эгалик қилишни назарда тутаяди.

Тижорат банкларининг кредит потенциали - бу жалб қилинган маблағларнинг кредит ва банкнинг бошқа актив операцияларини амалга оширишнинг иқтисодий чегараси ҳисобланади. Иқтисодиётдаги бўш пул маблағларининг тижорат банклари томонидан жалб қилиниши улар иқтисодий фаолиятининг асосини ташкил этади. Банклар томонидан жалб қилинган маблағларнинг барчаси кредит учун ишлатилмаслиги мумкин. Кўп банкларда жалб қилинган маблағларнинг асосий қисми муддатсиз депозитлар зиммасига тўғри келади. Банк томонидан берилган кредитлар тўхтовсиз ҳаракатда бўлиб кредит мультипликациясини ташкил этади. Кредит мультипликацияси орқали муомаладаги пул оқими кўпаяди.

Кредит мультипликациясини қуйидаги жадвал орқали ифодалаш мумкин:

13-жадвал

Банклар	Депозит	Кредит	Мажбурий захира
1	2	3	4
Банк «А»	1000	800	200
Банк «Б»	800	640	160
Банк «В»	640	512	128
Банк «Г»	512	409,6	102,4
Жами	5000	4000	1000

А Банк томонидан жалб қилинган депозит турли банк операцияларига йўналтирилиши натижасида у бошқа (Б,В,Г,... ва ҳ.к) банкларга тушади.

Албатта, ҳар бир банкда 20 фоиз мажбурий захирага ўтказилишини инобатга олсак 1000 бирлик депозит чексиз ўсиб бориши мумкин.

Умуман олганда, тижорат банкларининг кредитлаш қудрати жалб қилинган маблағлар, яъни депозитларнинг умумий суммаси билан мажбурий захира ҳамда тижорат банклари томонидан ўз ликвидлигини таъминлаш учун ажратмалар айирмасидан иборат бўлиши мумкин.

Ликвидлилик шартларини ҳисобга олган ҳолда тижорат банкларининг кредит қудратини жами маблағлар барқарорлиги жиҳатидан 3 гуруҳга бўлиш мумкин:

- 1) Бутунлай барқарор маблағлар;
 - а. Банкларнинг ўз капиталари;
 - б. Муддатли депозитлар;
 - в. Бошқа банклардан олинган кредитлар.
- 2) Барқарор маблағлар;

жами муддатсиз жамғармалар.
- 3) Барқарор бўлмаган маблағлар;

Барқарор бўлмаган маблағлар деганда – банкларга вақти- вақти билан (даврий) келиб тушадиган маблағлар тушунилади.

Тижорат банкларининг кредитлаш имкониятига ликвидлиликни таъминлаш учун ажратилиши мумкин бўлган резервни инобатга олмасдан, фақат мажбурий захиралар фондига ажратмалар таъсир қилади деб қарайдиган бўлсак, унинг салмоғини қўйидаги жадвалдан кўришимиз мумкин.

14-жадвал

Тижорат банки бўйича жалб қилинган банк ресурслари ва улар бўйича кредитлаш қудратини аниқлаш.

(млн.сумда)

Банк жалб қилган ресурслар	1.01.1998				1.01.1999			
	Маблағлар қолдиғи	Мажбурий захира		Кредитлаш қудрати	Кредит потенциали	Мажбурий захира		Кредит потенциали
		Фоизда	сумма			Фоизда	сумма	
1.Талаб қилингунча депозит	51552,0	20	10310,4	41241,6	498488	20	99698	398790
2.Жамғарма депозитлар	22,0	20	4,4	17,6	35	20	7	28
3.Муддатли депозитлар	30000,0	20	6000,0	24000,0	10160	20	2032	8128
4.Банклараро кредит	72718,3	--	--	72718,3	154256,0	--	--	154256,0
5.Марказий банк кредити	--	--	--	--	--	--	--	--
Жами	154292		16314,8	137977,3	662939		101737	1161202

Жадвалдан кўринадикки, банк ресурсларида асосан талаб қилингунча депозитлар ва муддатли депозитларини улуши каттадир.

Тижорат банки йиққан ресурсларининг қарийб 20 фоизини мажбурий захиралар фондига ўтказадиган бўлса, у 80 фоиз ресурсини ва яна унинг ликвидлигини таъминлаш учун резервларни ташкил қиладиган бўлса, у жалб қилган ресурсларидан 60-70 фоизини ўзининг актив операцияларини амалга ошириш учун йўналтириши мумкин.

Тижорат банки томонидан жалб қилинган ресурслардан мажбурий резервларга ўтказиладиган маблағларни янада кўпроқ қуйидаги тижорат банки бўлими мисолида кўриб чиқамиз.

5-жадвал

Тижорат банки бўйича мажбурий захираларга ўтказилиши лозим бўлган маблағлар (1.03.2002 й)

Маблағлар таркиби	Баланс ҳисоб варағи	Маблағ колдиғи	Мажбурий захира	Депонентлашт ириладиган сумма
1. Талаб қилиб олинадиган депозитлар	20200-20202, 20206, 20296	381791	20	76358
2. Жамғарма депозитлар	20400-20402, 20406	0	20	0
3. Муддатли депозитлар	20600-20602, 20606	0	20	0
4. Бошқарув чеклари	21202	0	20	0
5. Мижозларнинг аккредитив бўйича депозитлари	22602	0	20	0
6. Ишонч ҳаражатлар ва импортга тратталарга аккредитив билан бирга депозитлари	22606	0	20	0
7. Республикага қарашли бюджет ташкилотларининг маблағлари	23404	107381	20	21476
8. Махсус фондлар	23416-17515	0	20	0
9. Маҳаллий бюджетдан молиялаштириш маблағлари	23424, 23426	0	20	0
10. Маҳаллий бюджет маблағлари	23430, 23432	11108	20	2222
11. Ҳаракатсиз депозитлар (мажбуриятлар)	29842	5138	20	1028
12. Бошқа кредитлар	29846	0	20	0
13. Бошқа мажбуриятлар	29896	0	20	0
Жами мажбурий резервга ўтказиладиган маблағлар			101084	

Юқоридаги жадвалда тижорат банклари томонидан жалб қилинган ресурслар, улар қайси манбадан жалб қилинишидан қатъий назар, улар бўйича мажбурий захиралар фондига 20 фоиз миқдорида маблағ ўтказиши лозимлиги кўрсатилган.

Тижорат банклари Республика Марказий банкка депозит қўядиган мажбурий резервлар меъёрини белгилаш муомаладаги пул массаси ҳажмини бошқаришнинг асосий иқтисодий усулларида бири ҳисобланади.

«Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонунига мувофиқ Марказий банкда Тижорат банкларининг мажбурий резервлари фондини шакллантиришнинг қўйидаги тартиби белгиланади.

Марказий банкда депозитга қўйиладиган мажбурий резервлар фонди тижорат банкларининг йўқлаб олинмаган, муддатли омонатлар ҳамда депозитлар бўйича мажбуриятларига нисбатан фоиз ҳисобида белгиланади. Бунда жалб этилган маблағлар таркибида қўйидагилар ҳисобга олинмайди: Ўзбекистон Республикаси Марказий банки берган кредит ресурслари, бошқа банклардан олинган кредитлар: Ўзбекистон Марказий банкининг аниқ мақсадли дастурларини амалга ошириш учун берган кредит ресурслар; Чет эл валютасидаги жорий ҳисоб варақларда турган маблағлар; Мажбуриятлар бўйича қўшилган, лекин ҳали тўланмаган фоизлар. Тижорат банклари мажбурий резервлар фондига қўядиган маблағлар меъёрларини Марказий банк бошқаруви омонатлар ва депозитларни жалб этиш муддатларига қараб белгилайди.

Марказий банкдаги мажбурий резервлар фондига қўядиган маблағларнинг депонентлаш ҳисоб-китобига қўшилиши керак бўлган 29802 баланс ҳисобварағи бўйича маблағлар суммаси аниқланаётганда 29802 ҳисобварағи пассив қолдиқда шу ҳисоб варақнинг алоҳида шахсий ҳисоб варақларидаги пассив қолдиқлар чегириб ташланиши керак:

-депозитлар, банклараро марказлаштирилган кредитларнинг қўшилган, тўланмаган фоизлари, шунингдек, акциядорларга тўланадиган дивидендлар.

-банк ходимларига тўланиши керак бўлган 29802 ҳисоб варақда депонентланган қарз

-банклар фойдасидан, шунингдек, бюджетга бошқа солиқлар ва мажбурий тўловлар юзасидан ажратмалар ҳамда тўловлар.

Тижорат банклари мажбурий резервлар фондида депонентлаши керак бўлган маблағлар қолдиқлари ҳажмини Марказий банк муассасаси бош банк жойлашган ерда тижорат банкининг, жумладан, Ўзбекистон ҳудудида жойлашган филиалларнинг йиғма баланси бўйича тартибга солиди. Марказий банк фармойишини олган тижорат банкларининг мажбурий резервлар фондига ажратмалари минтақавий филиал жойлашган ер бўйича тартибга солинади. Тартибга солиш ҳар ойнинг 1-кунидаги баланс бўйича амалга қўйилган маблағлар суммаларини қўйилиши керак бўлган маблағлар ҳисоб варақларидаги қолдиқларга ҳамда амалдаги резерв талаблари меъёрларига асосланиб амалга оширилади.

Кўрсатилган санада тижорат банки (минтақавий филиал) резервларга қўйилиши керак бўлган маблағлар ҳажми ҳисоб-китобини чиқаради, бунда

мажбурий резервлар фонди ҳисоб варағига амалда қўйилган суммани кўрсатиб, бу сумманинг меъёрга етмаган қисми учун ёзилган тўлов топшириқномаси нусхасини, шунингдек, 23416 ва 29802 баланс ҳисобварақлари маълумотларини илова қилади. Бу ҳужжатлар ойнанинг 1-куни учун банк балансини тақдим этиш юзасидан белгиланган муддатда баланс билан бирга Марказий банкка топширилади.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ҳисоб-китоб маълумотларини тегишли тижорат банки бўйича амалда резервга қўйилган маблағлар ҳажми билан солиштиради.

Тақдим этилган ҳужжатлар уларга мос келса, тижорат банки талабни бажарган ҳисобланади. Ҳужжатлар талабга жавоб бермаган тақдирда Марказий банк ҳисоб-китоб тақдим этилган кунини ҳисобга олмаганда, икки иш куни мобайнида тижорат банки билан бирга тегишли тарзда қайта ҳисоб-китоб қилади. Бундай ҳолларда Марказий банк ундан қўйилган сумма камомадини тўлдириш учун топшириқнома олади ёки унга мажбурий резервлар фондига қўйилган маблағнинг ортиқча қисмини қайтариб беради.

Мажбурий резервлар фонди тижорат банкининг вакиллик ҳисоб варағидан пул ўтказиш йўли билан шакллантирилади. Мажбурий резервлар ҳисобига даромад келтирувчи активларнинг хилма хил турлари ўтказилишига йўл қўйилмайди. Тижорат банкида мажбурий резервлар ҳисобига ўтказиш учун ликвид фондлар вақтинча етишмай турганда Марказий банк унга кредит бериши мумкин. Бундай кредит бериш шартлари кредит шартномасида белгилаб қўйилади.

Тижорат банкларининг умумий кредитлаш қудратига қуйидаги омиллар йиғиндиси объектив таъсир кўрсатади:

- Банкда йиғилган жами маблағларнинг умумий ҳажми;
- Кредитлаш қудрати манбаларининг тузилиши ва барқарорлиги;
- Марказий банк томонидан ўрнатилган мажбурий захиралар даражаси;
- Тижорат банклари жорий ликвидлигини ушлаб туриш учун захирадан фойдаланишга йўл қўйилган ҳолларда ундан фойдаланиш тартиби;
- Банк мажбуриятларини тузилиши ва умумий суммаси ва бошқаларга боғлиқдир.

Қуйидаги ҳолларда кредитлаш қудратининг самарадорлигига эришиш мумкин:

- Ликвидлилик минимал даражаси таъминланса;
- Кредитлаш учун мавжуд барча маблағлардан фойдаланилса;
- Кредит ресурслардан максимал даражада юқори фойда олинса;

Банк активларига йўналтирилган кредит ресурслари барқарорлигини таъминлашда маблағлар, манбалари муҳим аҳамият касб этади. Кредит ресурслари ҳам анъанавий равишда ўз ва қарз ресурслар ҳисобидан ташкил топади. Қарз маблағлари асосий ўринни эгаллаб, иқтисодий белгисига қараб депозит, жамғарма омонатлари ва пул бозори маблағлари шаклида бўлиши мумкин.

Тижорат банкининг кредитлаш қудратини оширишда:

- банк мижозларининг сонини ошириш;

- банкнинг мавжуд миждозларининг маблағларини кўпайтириш;
- банкнинг ташкилий тармоғини кенгайтириш;
- банк муассислари маблағларини бирор мақсадда бирлаштириш орқали кўпайтириш ва унинг самарадорлигини оширишга замин яратиш мумкин.

Қўйидаги таянч сўзларга таъриф беринг

1. Тижорат банкнинг пассив операциялари.
2. Тижорат банкнинг актив операциялари.
3. Депозит операциялар ва депозитлар.
4. Банкнинг ўз маблағлари.
5. Четдан жалб қилинган маблағлар.
6. Банк мажбуриятлари.
7. Тақсимланмаган фойда.
8. Нодепозит операциялар.
9. Мультипликация.
10. Депозит мультипликацияси.
11. Кредит салоҳият.

Ўз билимини текшириш учун саволлар

1. Тижорат банкларининг пассив ва актив операциялари, моҳиятини тушунтиринг.
2. Депозит ва нодепозит операциялар моҳияти ва турларини изоҳланг.
3. Банк мажбуриятлари қайси вақтда ошади?
4. Тижорат банкнинг кредит потенциали деганда нимани тушунасиз ва унга қанақа омиллар таъсир кўрсатади?
5. Депозит мультипликацияси нима?
6. Тижорат банкларининг актив операцияларининг самарадорлигига қайси йўللар билан эришиш мумкин?

IX -БОБ. ТИЖОРАТ БАНКЛАРИНИНГ КРЕДИТ СИЁСАТИ

1-§. Кредит сиёсатининг мақсади ва вазифалари

Кредитлашни ташкил этиш кредит муносабатларининг икки субъекти – банк ва қарз олувчининг ўзаро мажбуриятлари ҳамда манфаатларини уйғунлаштиришни назарда тутди. Кредитор сифатида банкларнинг олиб борадиган фаолияти улар учун меъёрий бўлган ҳужжат кредит сиёсатида ўз аксини топади. Тижорат банклари кредит сиёсатини мустақил тузадилар.

Ҳар бир банк сиёсий, иқтисодий, ташкилий ва бошқа жиҳатларни ҳисобга олган ҳолда, ўз кредит сиёсатини шакллантириши банк кредитлаш фаолиятининг муҳим томони ҳисобланади. Тижорат банкининг кредит сиёсати кредитларни бошқаришнинг асоси ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг 2000 йил 2 мартдаги «Тижорат банклари кредит сиёсатига қўйиладиган талаблар тўғрисида» ги Низомига асосан банкнинг кредит сиёсатига қуйидагича таъриф берилади: Банкнинг кредит сиёсати – кредитлаш жараёнида юзага келувчи рискларни бошқаришда банк раҳбарияти томонидан қабул қилинадиган чоралар ва услубларни белгиловчи ҳамда банк раҳбарияти ва ходимларини кредитлар портфелини самарали бошқаришга доир кўрсатмалар билан таъминловчи ҳужжатдир.¹³ Кредит сиёсати банкнинг кредит фаолияти мақсадларини аниқ кўрсатиши ва аниқлаб бериши шарт.¹⁴

Тижорат банкларининг кредит сиёсати кредит менежментини самарали олиб боришнинг асоси ҳисобланади. Бу сиёсат банк ходимларининг кредит бериш, банкнинг кредит портфелини бошқариш билан боғлиқ объектив стандартларини ва мезонларини аниқлаб беради. Кредит сиёсатини тўғри тузиш ва олиб бориш, барча бўлимлар томонидан бу сиёсат мақсадининг аниқ тушинилиши банк бошқарувига кредит стандартларини тўғри олиб боришига, юқори рисклардан қочишга, банк имкониятларини тўғри аниқлашга асос ҳисобланади.

Яхши ишлаб чиқилган кредит сиёсати кредит рискинни бошқариш ва уни камайтиришга яхши имкон беради.

Кредит сиёсатининг зарурлиги шундаки, банк катта ёки кичиклигидан, унда кам ёки кўп ходим ишлашдан қатъий назар, банкда бу сиёсат бўлиши лозим. Чунки бу сиёсат кредит бўйича унифицирлашган умумий қоида ва тамойилларининг бажарилишини, операциялар бажарилишининг кетма-кетлигини таъминлайди. Банкнинг кредит сиёсати банкнинг ҳамма ходимлари - кичик ходимдан ёки банк бошқаруви раисигача бир хил бўлмоғи лозим. Шунинг учун ҳам кредит сиёсатини олдиндан белгилаб олинган қоида ва ечимлар тўплами дейилади.

¹³ Ўзбекистон Республикаси банк тизимини ислоҳ қилиш ва эркинлаштириш бўйича қонунчилик ҳужжатлари тўплами. Т.: «ЎЗБЕКИСТОН», 2003й. 326 б.

¹⁴ Абдуллаева Ш.З. «Банк рисклари ва кредитлаш». Т.: «МОЛИЯ», 2002й. 33-56 б.

Кредитлаш сиёсати ва унинг самарадорлиги тўғри кредит нархлари белгиланган шароитида муваффақиятли бўлиши мумкин.

Кредит сиёсатини самарали олиб боришда банк ходимлари банк миждозларининг маблағларини кимларга фойдаланишга бериш мумкинлигини яққол билиши лозим.

Банк қандай кредитлар, қанча миқдорда, қандай шаклда, кимга, қайси шартлар билан берилишини ҳал қилиши зарур. Бизнеснинг шундай турлари борки, банк кредит бера туриб улар бўйича қийин аҳволга тушиб қолиши мумкин. Шунинг учун ҳар бир фаолият риск билан боғлиқ эканлигини ҳеч қачон эсдан чиқармаслик лозим. Банкнинг кредит сиёсати унинг фаолиятида юзага келиши мумкин бўлган хавфли ҳолатларнинг олдини олишга, бунинг учун депозитлар ва кредитлар ўртасидаги нисбатнинг, банк мажбуриятлари билан капитали ўртасидаги ва бошқа кўрсаткичларнинг меъёрда бўлишини тақозо қилади. Оқилона кредит сиёсати бериладиган кредитларнинг сифатини оширади. Шунинг учун кредит сиёсатининг асосий мақсади бошқарув жараёни, фондларнинг етарлилиги, рискларни сифат даражаси бўйича туркумлари, кредит портфелининг баланси, мажбуриятларнинг таркибий қисмларини ажратиш каби элементларини ўз ичига олмоғи лозим. Энди биз банк сиёсатига тўхталадиган бўлсак, банк сиёсати - банкнинг депозит сиёсати, кредит сиёсати, фоиз сиёсати, валюта сиёсати, миждозларга касса-ҳисоб хизматини кўрсатиш сиёсати ва бошқа банк хизматларини кўрсатиш бўйича сиёсати, банкларнинг ликвидлигини таъминлаш сиёсати, кадрлар сиёсати мажмуасидан иборатдир. Шундай қилиб, банкларнинг фаолият сиёсати қуйидаги асосий элементлардан ташкил топган.

Кредит сиёсати банк умумий сиёсатининг асосий йўналишларидан ҳисобланади. Буни биз қуйидаги схемадан кўришимиз мумкин.

IX -БОБ. ТИЖОРАТ БАНКЛАРИНИНГ КРЕДИТ СИСАТИ

1-§. Кредит сиёсатининг мақсади ва вазифалари

Кредитлашни ташкил этиш кредит муносабатларининг икки субъекти – банк ва қарз олувчининг ўзаро мажбуриятлари ҳамда манфаатларини уйғунлаштиришни назарда тутди. Кредитор сифатида банкларнинг олиб борадиган фаолияти улар учун меъёрий бўлган ҳужжат кредит сиёсатида ўз аксини топади. Тижорат банклари кредит сиёсатини мустақил тузадилар.

Ҳар бир банк сиёсий, иқтисодий, ташкилий ва бошқа жиҳатларни ҳисобга олган ҳолда, ўз кредит сиёсатини шакллантириши банк кредитлаш фаолиятининг муҳим томони ҳисобланади. Тижорат банкининг кредит сиёсати кредитларни бошқаришнинг асоси ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг 2000 йил 2 мартдаги «Тижорат банклари кредит сиёсатига қўйиладиган талаблар тўғрисида» ги Низомига асосан банкнинг кредит сиёсатига қуйидагича таъриф берилади: Банкнинг кредит сиёсати – кредитлаш жараёнида юзага келувчи рискларни бошқаришда банк раҳбарияти томонидан қабул қилинадиган чоралар ва услубларни белгиловчи ҳамда банк раҳбарияти ва ходимларини кредитлар портфелини самарали бошқаришга доир кўрсатмалар билан таъминловчи ҳужжатдир.¹³ Кредит сиёсати банкнинг кредит фаолияти мақсадларини аниқ кўрсатиши ва аниқлаб бериши шарт.¹⁴

Тижорат банкларининг кредит сиёсати кредит менежментини самарали олиб боришнинг асоси ҳисобланади. Бу сиёсат банк ходимларининг кредит бериш, банкнинг кредит портфелини бошқариш билан боғлиқ объектив стандартларини ва мезонларини аниқлаб беради. Кредит сиёсатини тўғри тузиш ва олиб бориш, барча бўлимлар томонидан бу сиёсат мақсадининг аниқ тушинилиши банк бошқарувига кредит стандартларини тўғри олиб боришига, юқори рисклардан қочишга, банк имкониятларини тўғри аниқлашга асос ҳисобланади.

Яхши ишлаб чиқилган кредит сиёсати кредит рискинни бошқариш ва уни камайтиришга яхши имкон беради.

Кредит сиёсатининг зарурлиги шундаки, банк катта ёки кичиклигидан, унда кам ёки кўп ходим ишлашдан қатъий назар, банкда бу сиёсат бўлиши лозим. Чунки бу сиёсат кредит бўйича унифицирлашган умумий қоида ва тамойилларининг бажарилишини, операциялар бажарилишининг кетма-кетлигини таъминлайди. Банкнинг кредит сиёсати банкнинг ҳамма ходимлари - кичик ходимдан ёки банк бошқаруви раисигача бир хил бўлмоғи лозим. Шунинг учун ҳам кредит сиёсатини олдиндан белгилаб олинган қоида ва ечимлар тўплами дейилади.

¹³ Ўзбекистон Республикаси банк тизимини ислоҳ қилиш ва эркинлаштириш бўйича қонунчилик ҳужжатлари тўплами. Т.: «ЎЗБЕКИСТОН», 2003й. 326 б.

¹⁴ Абдуллаева Ш.З. «Банк рисклари ва кредитлаш». Т.: «МОЛИЯ», 2002й. 33-56 б.

- Кредит ишлари сақланиши ва текширилиши учун ким жавобгарлиги, ким ва қандай ҳолатда уларни олиш ҳуқуқига эгаллиги тўғрисида батафсил маълумотлар;
- Кредитнинг таъминланганлиги ва уни қабул қилиш, баҳолаш ва амалга оширишнинг асосий қоидалари;
- Барча кредитлар сифатини белгилайдиган меъёрлар баёни;
- Энг юқори кредит имтиёзларини белгилаш ва кўрсатиш (яъни кредит суммалари ва банк ялпи активларининг энг юқори нисбати);
- Банк хизмат кўрсатадиган минтақа, кредит қўйилмаларининг асосий қисми жорий этиладиган тармоқ, иқтисодиёт соҳаси ёки сектори;
- Муаммоли кредитлар таркиби ва таҳлили, бунда муаммоларни қандай ҳал этилиши эҳтимоллари кўрсатилади;

Қолган ҳужжатларда таъқиқланадиган ёки номақбул кредит турлари тавсифланади (тўловга қодирлиги шубҳали бўлган ёки ҳужжатлар тўлиқ рўйхатини тақдим этмаган қарз олувчилар ва ҳоказолар).

Кредит сиёсати малакали тузилиб, банк раҳбаридан тортиб операторгача барча даражаларда меъёрда амалга оширилса, бу банк раҳбариятига тўғри қарорлар чиқариш, ортиқча рисклардан холос бўлиш, банк кредитларини тўғри баҳолаш имконини беради. Шу билан бир вақтда кредит сиёсати сиёсий, иқтисодий ва ҳуқуқий шартларни ҳисобга олган ҳолда анча юмшоқ бўлиши даркор.

2-§. Кредит сиёсатининг мезонлари ва кредит турлари.

Ҳар қандай тижорат банки кредит сиёсатининг мақсади одатда қуйидагилардан иборат бўлади: кредит қўйилмалари ҳажмининг ўсишини, риск юқори бўлган операцияларнинг оқилона диверсификациясини, ўрта ва узок муддатли кредит қўйилмалари ҳажмини кескин қўпайтириш ва уларнинг самарадорлигини таъминлашга йўналтирилган бўлади. Шунингдек, кредит сиёсат инвестицион кредитлар салмоғини ошириш, устун даражада иқтисодиётнинг реал секторини кредитлаш, ишлаб чиқариш корхоналарини молиявий қўллаб-қувватлаш каби асосий йўналишларни ҳам ўз ичига қамраб олган бўлиши лозим.

Кредит сиёсати банкнинг ўзига хос «кредит тили»ни яратади ва у банк фаолияти ёмонлашганда ҳамда кредит ваколатлари ва мажбуриятлари ўзгарганда ҳуқуқни сақлаб қолиш учун катта аҳамият касб этади. Қатъий сиёсат асосида берилган банк умумий кредитлаш фаолиятининг банк умумий кредитлаш фаолиятининг ривожланиши ва кредитларнинг самарали ишлатилиши учун замин яратади. Кредит сиёсати қоидаларига риоя этиш банкнинг асосий мақсадлари: фойда олишни таъминлаш, рискларни бошқариш, банк фаолияти меъёрларига риоя этишга эришиш имконини беради.

Кредит сиёсатининг мавжудлиги, энг муҳими – барча даражаларда ишлаб чиқилган сиёсатга риоя этиш банк ссуда портфелини сифатли бошқариш учун асос бўлади. Бу эса ўз навбатида, унинг қарздорлари ва акциядорлари фойдасини қўпайтиради ва фаровонлигини оширади.

Масалан, аниқ бир тижорат банкнинг кредит сиёсатида кредит портфелини бошқаришнинг асосий йўналишлари қилиб қуйидагиларни белгилаб олинганлигини кўришимиз мумкин:

Булар:

- кредит рискларини даражасига таъсир кўрсатувчи омилларни аниқлаш, уларни баҳолаш ва бартараф этиш;
- қарз олувчининг кредитга лаёқатлилиқ даражасини ва унинг молиявий аҳволини аниқлаш кредит рискинни башорат қилиш;
- муаммоли ссудаларни олдиндан аниқлаш ва уларни сўндириш чораларини ишлаб чиқиш;
- кредит қўйилмаларни диверсификация қилишни, уларнинг ликвидлилигини ва даромадлилигини таъминлаш;
- кредит олган мижоз билан доимий алоқада бўлиб туриш;
- кичик ва ўрта тадбиркорликни, деҳқон ва фермер хўжаликларни молиявий қўллаб-қувватлашдан иборат.

Банк томонидан, хўжалик субъектларининг айланма маблағлари етишмаслиги, мавжуд маблағларнинг меъёрдан ортиқча тайёр маҳсулот қолдиқларига жалб қилиниши, маблағларнинг тайёр маҳсулот сифатида қотириб қўйиш сабабларини ўрганиб бориш, зарарга ишлаётган ва банкротлик аломатлари кўзга ташланаётган хўжалик субъектларининг молиявий аҳволини

доимий мониторингини ташкил қилиш банк кредит сиёсатининг устувор йўналишларидан биридир.

Кредит сиёсати банк томонидан бериладиган кредитлар тоифаси ва турларини аниқлаши ва белгилаши лозим. Масалан, кредитлаш соҳалари бўйича: тижорат фаолияти, саноат, қишлоқ хўжалиги, капитал қўйилмаларни молиялаш ва бошқа тармоқларга кредит бериш, кредит турлари бўйича: “кредит линияларини очиб ва очмай” кредитлаш ёки кредитлашнинг бошқа усулларини қўллашни белгилаб бериши мумкин.

Кредит сиёсатида кредитларни таснифлаш тизими аниқ ифодаланиши лозим, кредит ходимлари кредит портфелидаги барча маълум бўлган салбий ўзгаришлар тўғрисида раҳбариятга хабар беришлари лозим. Қарздор ёки гаров аҳволи ёмонлашишини олдиндан аниқлаш эҳтимолий йўқотишларни камайтириш учун жуда муҳимдир.

Кредит сиёсати кредитларнинг барча тоифалари бўйича «тўловсизлик» тушунчасининг аниқ ифодаланиши, фоизларни ўстирмаслик мезонлари, шунингдек, банк Бошқаруви ва Кенгашининг тегишли ҳисоботларига нисбатан талабларни ўз ичига олиши лозим. Кредит сиёсатида қарзларни қайтаришга доир изчил, босқичма-босқич чора-тадбирлар кўрилишини талаб қилиниши керак. Раҳбарият Марказий банк томонидан белгиланган талабларга мувофиқ кредитларни ҳисобдан чиқариш тадбирларини ишлаб чиқиши лозим.

Кредит сиёсатини ишлаб чиқиш ва ижро этиш юзасидан жавобгарлик банк Кенгаши ва Бошқаруви аъзоларига юклатилган. Одатда тижорат банкнинг кредит сиёсати йўналишлари қуйидагилардан ташкил топиши мумкин:

- банк ўрни ва обрўсини молиявий-барқарор банклар сингари яхшилаш;
- Ўзбекистон Республикаси Марказий банки нормативларига мувофиқ даражада ўз капиталининг етарлилигини таъминлаш;
- банкнинг самарадорлиги ва барқарорлигини қўллаб-қувватлаган ҳолда унинг даромадларининг максималлашувини таъминловчи аниқ кредит ва инвестиция сиёсатини ўтказиш;
- стратегик жиҳатдан муҳим бўлган шаҳар районларида янги омонат кассаларини очиш билан боғлиқ бўлган банк тармоғини кенгайтириш.

Кредитлаш жараёнида банк сиёсати банк олдидаги мажбуриятларни бажара оладиган мавжуд ва янги мижозларни кредит ресурслари билан таъминлаш, синф даражасидаги кредитларни тақдим этишни кенгайтириш ҳисобланади. Тижорат банки фойдалилигини ҳисобга олган ҳолда халқаро стандартлар миқёсида мижозларга сифатли кредит хизматини тақдим этишга интилади. Шунинг учун банк-кредит сиёсатининг асосий тамойилларига қуйидагилар киритилган:

- кредитлаш тўғрисида қарорлар қабул қилишнинг барча даражалар бўйича жавобгарликни тақсимлаш;
- банк томонидан амалга ошириладиган кредит операциялари учун аниқ белгиланган шартларнинг мавжудлиги;
- махсус кредитлаш тамойиллари – муддатлилиқ, тўловлилиқ, қайтариб беришлиқ, таъминланганлик ва рентабеллик асосида бериладиган кредитларни мажбурий назорат қилиш;

- банк бошқарувининг умумий сиёсати билан махсус фаолият йўналишлари сиёсати (яъни депозитлар бўйича, инвестиция бўйича, активлар ва пассивларни бошқариш бўйича ва ҳоказо) нинг узвий боғлиқлигидир.

Ҳозирги кунда кредит сиёсатини тузишда ҳар бир тижорат банки мустақил бўлиб, улар кредит сиёсатининг моҳияти, мақсади ва таркибини такомиллаштириб бормоқда.

Бозор иқтисодиёти шароитида банкларнинг фаолиятида хўжалик субъектларини кредитлаш функцияси биринчи даражали аҳамиятга эга бўлганлиги учун банклар фаолиятининг самарадорлиги ва ликвидлилигини таъминлаш учун авваламбор, банкларнинг кредит сиёсатини тўғри ишлаб чиқишга эътибор бериш зарур. Банклар оладиган даромадлар унинг актив операциялари натижасида, асосан кредит операциялар туфайли вужудга келиши банклар томонидан кредит сиёсатни оқилона танлаш ва ўтказишни тақозо қилади.

Кредит сиёсати банк стратегиясининг бир бўлаги сифатида кредит бозорида банкнинг ҳаракат қилишидан кўзлаган мақсадини, тамойилларини ва йўналишларини ўз ичига олади, тактик жиҳатдан эса молиявий ёки бошқа инструментларни, кредит битимларни амалга оширишдан банкнинг мақсадларига эришиш йўналишларини ва қоидаларини, ҳамда кредит жараёнини ташкил этиш тартибларини ишлаб чиқишни ўз ичига олади.

Юқорида келтирилган фикрлар асосида хулоса қилиб айтганда, кредит сиёсати кредит рискларни камайтириш орқали банкнинг хавфсизлиги, ликвидлилиги ва рентабеллигини таъминлаш мақсадида кредитлаш бўйича олдиндан белгиланган қоида ва ечимлар мажмуаси асосида ташкил қилинган кредит портфелини бошқариш соҳасидаги банкнинг стратегия ва тактикасидир. Ҳар бир банк сиёсий, иқтисодий, ташкилий ва бошқа омилларни инобатга олган ҳолда мустақил ўзининг кредит сиёсатини ишлаб чиқиши ва олиб бориши мумкин.

Одатда ссуда операциялари банк фойдасининг асосий қисмини ташкил қилади. Шунини инобатга олган ҳолда банклар ўз кредит сиёсатини ишлаб чиқишда ва олиб боришда ссуда операцияларидан келадиган даромад ва уларнинг самарали олиб борилишига катта эътибор беришлари лозим. Банкнинг кредит операцияларини олиб бориш ва уларнинг самарадорлиги учун жавоб бериш банкнинг директорлар кенгаши зиммасига юклатилади. Директорлар кенгаши кредитларни бериш билан боғлиқ вазифаларни бошқарувнинг қуйи табақаларига юклайди. Кредит сиёсати ҳайъати кредитни қайси соҳаларга бериш, кредит беришнинг умумий тамойиллари, уни беришдаги чекланишлар ва бошқаларни ишлаб чиқади ҳамда шуларнинг амалга оширилишини назорат қилиб бориши лозим.

Хорижий давлатларнинг йирик банкларида ёзма равишда банкнинг кредит сиёсати тўғрисида меморандум ишлаб чиқилади ва барча банк ходимлари ўз фаолиятини шу меморандум асосида олиб боришлари зарур. Меморандумнинг таркиби ҳар бир банкнинг фаолият хусусиятини ҳисобга олган ҳолда ҳар хил бўлсада, у банк фаолиятининг асосий йўналишларини қай тариқада олиб

боришни ўз ичига олади. Меморандумда олиб бориладиган сиёсатнинг асосан, яъни кўпроқ ишончли ва фойда келтирувчи кредитлар бериш, кредитлар беришда мавжуд кредит ресурсларни ҳисобга олиш, бериладиган кредитларнинг рисклилик даражасини ҳисобга олиш, кредит беришнинг охириги чегарасини белгилаб бериш ва бошқалар кўрсатилади.

Ҳужжатда қайси кредитларни бериш банк учун фойдали ва қайси кредитларни беришдан банк сақланиши лозимлиги, банк ходимларига кредитлар бериш, кредитларнинг сифатини назорат қилиш шакллари ва бошқалар кўрсатилади.

Бунинг учун қуйидагилар аниқланади:

- банк учун масъул бўлган кредитлар турлари;
- қандай кредитлар, беришдан банк ўзини тутиши;
- кўнгилдагидай бўлган қарзларнинг таркиби;
- кўнгилсиз қарзларнинг таркиби;
- банкнинг кредитлаш билан боғлиқ фаолияти доираси;
- банкнинг ўз ходимларига кредит бериш доирасидаги сиёсати;
- қарздорликнинг ҳар хил даражаларига кўра кредитларнинг ҳажмини қисқартириш;

кредит рискинни бошқариш, текширув ва назорат доирасидаги банкнинг сиёсати.

Йирик бир америка банкларининг меморандуми схемаси 5 бўлимни, яъни умумий қоидалар, кредитлар категорияси, кредит сиёсатининг ҳар хил масалалари, кредит портфели сифати устидан назорат ҳамда банк қўмиталарини ўз ичига олади (1-илова).

Кредит сиёсати бўйича меморандум умумий тавсия ва йўлланмаларини ўз ичига олади ва у банк ходимларининг амалий ишбилармонлигини чеклаб қўймасликни таъминлайди.

Ҳозирги кунда тижорат банклари мустақил равишда ўз кредит сиёсатини ишлаб чиқадилар. Лекин амалиёт шуни кўрсатадики, баъзи банклар фаолиятида бу сиёсатни ишлаб чиқишда маълум камчиликларни кўриш мумкин. Биринчидан, кредит сиёсатини ишлаб чиқишда кўпроқ бош банклар актив роль ўйнаб улар ҳар доим ҳам банкнинг қуйи бўғинларининг кредит ишларини инобатга олмайдиган ҳолатларини учратиш мумкин.

Иккинчидан, банк салмоғи катта-кичиклигидан қатъий назар ҳар бир банк ходими банкнинг кредит сиёсатининг ҳеч бўлмаганда мақсади, умумий йўналишлари билан таниш бўлиши, уларнинг бажарилиши бўйича фаолият олиб бориш лозим.

Кўпгина тижорат банкларининг кредит сиёсатида асосий эътибор кредитлар бериши бўйича эркинлик, кредит турлари, кредитларни тўлаш, фоиз ставкалари, кредит бўйича гаров қиймати ва унинг баҳоси, мижоз тўғрисида молиявий ахборот, ўз вақтида тўланмаган ва муддати кечиктирилган кредитлар, банк кенгаши ва бошқарувчига бериладиган ҳисоботлар, кредитларнинг концентрацияси, алоқадор шахсларнинг ишлаш тамойиллари, рискни баҳолаш, кредит портфелини аудит қилиш каби йўналишларни ўз ичига олиши кўзда

тутилган бўлсада, уларнинг моҳиятини очиб беришда баъзи бир ноаниқликлар мавжуд эди.

Масалан, кредитларни концентрация қилиш тўғрисидаги йўналишида кредитларнинг тури, ҳудудий жойланиши ва бошқа белгилари бўйича концентрация қилиш лозим дейилса, яна шундай кредитлар концентрацияси банкларини катта зарарларга қуйиши мумкинлиги таъкидланади. Ғки миждозларнинг молиявий аҳволини ифодаловчи кредитга лаёқатлилиқ кўрсаткичлари тўғрисида маълумотларни ифодаловчи кредитнинг баҳоси ва самарадорлигини кўрсатувчи йўналишлар келтирилмаган. Тижорат банклари кредит сиёсатини ишлаб чиқишда иш йўналишлар бўйича аниқ маълумот ва ҳужжатларга эга бўлиши ва кредит сиёсати сифатида режалаштиришлари, бизнинг фикримизча, банкларни катта рисклардан олдиндан ҳимоя қилиши мумкин. Ундан ташқари юқорида келтирилган кредитни концентрациялаш бўлими ўрнига кредитларни диверсификациялаш ёки кредит портфелини бошқариш бўлими деб киритиш мақсадга мувофиқ бўлар эди. Банклар томонидан бериладиган кредитлар республикани иқтисодий жиҳатдан ривожлантиришга, инфраструктурани такомиллаштиришга, экспорт салоҳиятини кенгайтирувчи соҳаларга йўналтирилган бўлиши керак.

Тижорат банкнинг кредит сиёсати, кредит бозорини таҳлил қилиш ва энг кичик кредит рискка эга бўлган бозорларни аниқлаш; маблағларни депозитга жалб қилиш; кредитлаш жараёнида юқори самарадорликка эришиш; банкнинг депозит ва кредит портфелини бошқаришни оптималлаштириш; муаммоли кредитлар салмоғини камайтириш; банкнинг ликвидлилиги ва тўловга лаёқатлилигини таъминлаш каби масалаларни ўз ичига олиши лозим.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Банк тизимини янада эркинлаштириш ва ислоҳ қилиш борасидаги чора-тадбирлар тўғрисида” ги 2000 йил 21 мартдаги фармони тижорат банкларининг фаолиятини олиб боришда ва уларнинг кредит сиёсатини тузишда тўла эркинлик ва мустақиллик берилишига йўл очиб берди. Эндиликда тижорат банклари ўзларининг мустақил кредит сиёсатини ишлаб чиқмоқдалар. Чунки ҳамма банклар учун тўғри келадиган, ягона кредит сиёсати мавжуд эмас эди. Алоҳида олинган тижорат банки унинг фаолиятига таъсир қилувчи ички ва ташқи рискларни инобатга олган ҳолда минтақа, вилоят, тумандаги иқтисодий, сиёсий, социал ҳолатдан келиб чиқиб ўз кредит сиёсатини ишлаб чиқишлари керак. Банкнинг аниқ кредит сиёсатига эга эмаслиги банк рискларини оширади. Кредит сиёсатининг аниқ эмаслиги белгилаб қўйилган вазифаларининг тўлиқ бажарилишига ва ундан кутилган самарага эришишга тўсқинлик қилади.

Банкнинг кредит сиёсатини олиб бориш, кредит портфелининг самарали натижасини таъминлашни кўзда тутганлиги учун банкларнинг кредит портфелини ташкил қилишга таъсир қилувчи омиллар ичида банклар хизмат кўрсатиш бозорининг ўзига хослиги билан ажралиб туради. Шу жиҳатдан ҳар бир банк ўзи танлаган бозор секторидаги асосий миждозларнинг қарз маблағига бўлган талабини ҳисобга олиши керак.

Банкнинг фоиз сиёсати кредит сиёсатининг асосий бўлими ҳисобланади. Бу сиёсат турли кредитлар ва қарздорлар бўйича белгиланувчи фоиз ставкаларини аниқлашда фойдаланиладиган қуйидаги 3 омилларни ўз ичига олади:

- 1) Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг қайта молиялаштириш ставкаси;
- 2) кредит ресурслари (ўз ва жалб қилинган маблағлари) манбалари;
- 3) кредитлаш, қарздорлар турлари ва йўналишлари.

Жалб қилинган кредит ресурсларини бошқа тижорат банклари ҳамда марказлаштирилган фондларидан сотиб олиш сифатида фойдаланган ҳолда кредитлардан фойдаланиш учун фоизлар жалб қилинган ресурслар суммаси плюс банк (даромади) маржаси орқали аниқланади. Бу 3 дан 7% миқдоргача ошмаслиги керак.

Гаров таъминоти бўйича талаблар аниқ сифатли характеристикаларга мос бўлиши керак, яъни (сақлаш) узоқ муддат сақлашнинг мавжудлиги; нархларнинг нисбатан барқарорлиги; гаровга қўйиладиган мулк, мулкнинг бозор талабларига мос келиши, ликвидлилиги ва бошқалар.

Фавқулудда ҳолатлар юз берадиган бўлса, гаров эгаси гаров мулкини ўз ҳисобидан унинг тўлиқ қийматини суғурта қилиш керак.

Гаровга олинган мулк қиймати кредит суммасига нисбатан 20% юқорироқ бўлиши даркор.

Тижорат банкларининг кредит тақдим этишдаги асосий вазифаси – омонатчиларнинг пуллари кимга ишониб топшириш мумкинлигини ҳал этишдан иборат. Бу фаолият ўта муҳим ва ўта таъсирчан жараён бўлиб, уни муваффақиятли амалга ошириш сармоя тузилмасидаги леверажни жиддий ошириш имконини беради. Банк кредитларни қачон, кимга ва қандай шартларда беришни аниқ белгилаб олиши шарт.

Банк фаолияти доимо турли рисклар билан боғлиқ. Шунинг учун кредитлар, депозитлар ва бошқа мажбуриятлар билан ўз маблағлари ўртасида мақбул мувозанатни сақлаш банкнинг энг муҳим мақсадларидан биридир. Оқилона кредит сиёсати банк кредит портфелини сифат жиҳатдан тартибга солиш қўламини, маблағ олиш имконияти, энг юқори риск даражаси, ссуда портфели манбалари ва муддатлари бўйича мутаносиблигини, банк мажбуриятлари ва активлари тузилмасининг мослигини ҳисобга олиши керак. Кредит сиёсатининг асосий йўналишлари банк директорлари Кенгаши томонидан белгиланади.

Банк мураккаб ва мунтазам ўзгариб турадиган иқтисодий шароитларда, аввал ҳеч қачон дуч келинмаган ёки тўлиқ ҳал этилмаган вазифа (масалан, риск концепциясини ишлаб чиқиш ва ссудалар бўйича эҳтимолий йўқотишларни кўра билиш, кредитлар жамланиши ҳисобини юритиш ва иқтисодий шароитнинг қарздорлар даромадларига қанчалик таъсир кўрсатишини аниқлаш) кўндаланг турганида кредит сиёсатининг ўрни айниқса муҳимдир. Кредит сиёсатини ишлаб чиқиш фойда олиш ва самарали иш юритиш ҳолати сақланган ҳолда, бозор эҳтиёжлари қондириладиган энг юқори риск даражасини аниқлашни тақозо этади.

Кредит сиёсати банкнинг ўзига хос «Кредит тили» ни яратади. Бу сиёсат банк фаолияти ёмонлашганда ҳамда кредит ваколатлари ва мажбуриятлари ўзгарганда ҳуқуқни сақлаб қолиш учун катта аҳамият касб этади. Қатъий сиёсат асосида яратилган кредит тили банк умумий кредит сиёсатининг ривожланиши учун замин яратади. Масъулиятли шахслар кредит сиёсати билан танишишлари ҳамда унга тўлиқ мувофиқ ишлашлари шарт. Кредитларни танлаб, тасдиқланганида ва ҳатто берилгандан кейин ҳам уларга қатъий риоя этиш зарур. Улар ташқи ва ички аудиторлар, мустақил кредитни таҳлил қилиш хизматлари, директорлар Кенгаши ва тартибга солиш органлари томонидан назорат этилади.

Кредит сиёсатидаги ҳар қандай четланиш тўлиқ ҳужжатлаштирилиши, асосланиши ва истиснолар кўрсатилиши керак.

Шу тариқа, кредит сиёсатини қатъий ва батафсил ишлаб чиқиш ҳар қандай банк учун катта аҳамият касб этади ва у кредитлаш тадбирларини мазмунини аёнлаштиради. Бу тадбирларни амалга оширадиган ходимлар мажбуриятларни белгилаб беради. Кредит сиёсати қоидаларига риоя этиш банкнинг асосий мақсадлари: фойда олишни таъминлаш, рискларни бошқариш, банк меъёрларига риоя этишга эришиш имконини беради.

Кредит сиёсатининг мавжудлиги, энг муҳими – барча даражаларда ишлаб чиқилган сиёсатга риоя этиш банк ссуда портфелини сифатли бошқариш учун асос бўлади. Бу эса ўз навбатида, унинг қарздорлари ва акциядорлари фойдасини кўпайтиради ва фаровонлигини оширади.

Хулоса қилиб айтганда, тижорат банкининг кредит сиёсати банкнинг кредитлашни амалга оширишдаги мақсади ва стратегиясини, кредит бериш жараёнида банк ходимларининг ваколат даражаси ва масъулиятини, тижорат банки томонидан бериладиган кредитларнинг турлари ва тоифаси, банк кредити йўналтириладиган иқтисодиёт соҳаларини белгилаб олиш, кредитлаш усуллари, кредитлаш кўрсаткичлари, кредитларни қайтариб тўлаш шартлари ва қоидалари, кредитнинг муддати, қарздорликни ундириб олиш бўйича чора-тадбирлар, юридик ва жисмоний шахсларнинг молиявий ҳисоботларига қўйиладиган талаблар, миқдорнинг кредитга лаёқатлилиқ кўрсаткичлари тўғрисидаги маълумотларни ўзида ифода қилувчи қарздорларнинг фаолиятига оид молиявий ахборотлар, гаров таъминотида қўйиладиган талаблар, кредит мониторингига қўйиладиган талаблар, фоиз ставкалари бўйича бажариладиган операциялар, кўзда тутилмаган ҳолатлар моддалари, кредит портфелини аудит қилиш бўйича талаблар банк Бошқаруви ва Кенгашига тақдим қилинадиган ҳисоботлар бўйича талабларни ўзида ифода қилиши лозим.

Қўйидаги таянч сўзларга таъриф беринг.

Банк сиёсати
Кредит сиёсати
Валюта сиёсати
Кредит меморандуми
Фонд сиёсати
Кредит менежменти
Кредит портфели
Кредит мониторинги

Ўз билимини текшириш учун саволлар

1. Кредит сиёсатининг моҳияти ва мақсадини тушунтиринг.
2. Кредит сиёсатини қайси муассаса тузади, унинг хусусиятларини келтиринг.
3. Кредит сиёсатининг таркибий қисмларини сананг ва тушунтиринг.
4. Кредит сиёсатида асосий эътибор нимага қаратилади.
5. Кредит сиёсати қанча даврга тузилади ва уни ўзгартириш мумкинми?
6. Агар кредит сиёсатини ўзгартириш мумкин бўлса, у қандай амалга оширилади.
7. Агар сиз банкингиз учун кредит сиёсати ишлаб чиқсангиз, қайси омилларга асосий эътиборни қаратасиз?

Х-БОБ. АЙЛАНМА МАБЛАҒЛАР ВА МИЖОЗНИНГ КРЕДИТГА ЛАЁҚАТЛИЛИГИНИ БАҲОЛАШ УСУЛЛАРИ

1-§. Айланма маблағлар ва уларни ташкил қилишда банк кредитининг роли

Иқтисодиёт тармоқларини ривожлантириш ва шу асосда бозор иқтисодиётига босқичма-босқич ўтиб боришда айланма маблағлар муҳим ўрин тутади. Ҳозирги кунда Ўзбекистон иқтисодиётини ривожлантириш, пул муомаласини барқарорлаштириш асосида миллий пул бирлигини мустаҳкамлашнинг асосий йўлларида бири - ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва уни такомиллаштиришдан иборат. Ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш ва унинг самарадорлигини ошириш, хом ашё, материаллар, ёқилғи, энергия ва бошқа ресурслардан тўғри фойдаланиш, уларни ишлаб чиқаришда қўллаш, иқтисодлилиқ тамойилига риоя қилиш, материал харажатларини камайтириш, арзон, лекин сифатли материалларни ишлаб чиқаришда қўллаш йўли билан амалга оширилиши мумкин. Шунини таъкидлашимиз лозимки, ишлаб чиқаришни ташкил қилиш ва унинг самарадорлигини ошириш аввалом бор айланма маблағлардан тўғри фойдаланишга боғлиқ.

Ҳар бир хўжалик ўз ишлаб чиқаришини ташкил қилиш, ишлаб чиқариш воситаларини сотиб олиш учун маълум қийматни аванслаштириши керак. Ишлаб чиқариш жараёнининг узлуксизлигини таъминлаш учун эса аванслаштирилган қиймат ишлаб чиқариш ва муомала сфераларида доимий равишда айланиб туриши зарур. Аванслаштирилган қиймат меҳнат воситалари ва предметларини сотиб олишга сарфланиши мумкин. Шу жиҳатдан ишлаб чиқариш воситаларини икки шаклдаги активларга, яъни узоқ муддатли ва активларга бўлиш мумкин. Узоқ муддатли активлар ишлаб чиқаришда узоқ йиллар давомида қатнашади. Эскириб бориши билан узоқ муддатли активлар ўз қийматини қисман янги яратилаётган маҳсулотга ўтказиб боради.

Айланма активлар узоқ муддатли активлардан фарқ қилиб, ишлаб чиқариш жараёнида бир марта қатнашади ва яратилган маҳсулотга ўз қийматини тўла ўтказади, шакли ўзгаради.

Айланма активлар айланиш жараёнида уч босқични босиб ўтади: пул, ишлаб чиқариш ва товарларни сотиш билан боғлиқ босқичлар.

Айланишнинг биринчи босқичида ишлаб чиқариш воситалари сотиб олинади (П-Т(и/в)). Корхоналарнинг ажратилган пул фондлари ишлаб чиқаришнинг ашёвий омилига айланади. Биринчи босқичнинг хусусияти шундаки, бу босқичда баъзи корхоналар ўз маблағлари етарли бўлмаган ҳолларда қарзга банк кредитини оборотга жалб қилишлари мумкин.

Айланма активлар айланишнинг иккинчи босқичи - ишлаб чиқариш босқичи (Т-и/ч-Т) бўлиб, бунда ишлаб чиқариш омиллари (иш кучи ва ишлаб чиқариш воситалари) қўшилиши юзага келади ва бу жараён айланма активлари айланиши иқтисодий моҳиятини янада чуқурроқ ифодалашга ёрдам беради. Чунки, иккинчи босқич асосий ва ҳал қилувчи босқич ҳисобланади. Бу босқичда янги қийматга эга бўлган янги маҳсулот яратилади. Иккинчи босқич,

ишлаб чиқаришда самарадорликка эришиш омилларига бой бўлган босқич бўлиб, маҳсулот ишлаб чиқаришни кўпайтириш учун: ишлаб чиқаришни моддий ресурслар билан тўлиқ ва ўз вақтида таъминлаш; материал ресурсларини иқтисод қилган ҳолда ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг таннархини арзонлаштириш; меҳнат ресурсларидан тўғри фойдаланиш зарур.

Айланма активлар айланишининг учинчи босқичи, (Т'-П')да янгидан яратилган маҳсулот реализация қилинади. Охирги босқичда айланма маблағлар яна бошланғич шакл - пул шаклига ўтади ва бу эса айланиш жараёнини бошидан бошлаш имконини беради.

Айланма активлар айланишининг учала босқичи бир-бири билан чамбарчас боғлиқ ва уларни ўрганиш катта аҳамиятга эга. Ишлаб чиқариш жараёнини тўғри ташкил қилиш, унинг узлуксизлигини таъминлаш, айланиш босқичлари бўйича активларни тўғри тақсимлаш ишлаб чиқаришда самарадорликка, корхоналар молиявий фаолиятининг яхши натижаларга эришишига олиб келиши мумкин.

Фондлар айланишининг асосий шакли - пул шакли ишлаб чиқаришни ташкил қилишда асосий рол ўйнайди. Шунинг учун улар айланишининг асосий шакли, жараён бошланишида пул маблағларини аванслаштириш ва жараён тугашида активларнинг пул шаклига ўтишидир. Ҳақиқатда пул маблағларини аванслаштирмасдан туриб фондлар айланишини бошлаш мумкин эмас ва шундан келиб чиққан ҳолда бошқа босқичлар ўз-ўзидан амалга оширилмайди.

Корхоналарнинг аванслаштирилган маблағлари натурал-ашёвий шаклда ва бошқа шаклда, яъни қиймат шаклида бўлиши мумкин. Активларнинг қайси бир турини мослаштиришга қараб, улар асосий ва айланма маблағларга бўлинади.

Аванслаштиришнинг хусусияти шуки, маблағлар корхона оборотида доимий равишда бўлиб туради ва активларнинг айланишига қараб ўз шаклини ўзгартириб туради. Активларнинг айланиши давомида айланма маблағлар пул шаклидан ишлаб чиқариш захиралари шаклига, ишлаб чиқариш захиралари шаклидан тугалланмаган ишлаб чиқариш (тайёр бўлмаган маҳсулот)га, тугалланмаган ишлаб чиқаришдан тайёр маҳсулот шаклига ўтади. Охирги босқичда маҳсулот сотилади, яъни товар шаклидан пул шаклига ўтади ва жараён бошида аванслаштирилган маблағлар келиб тушган тушум ҳисобидан тикланади. Айланма активлари ва уларнинг иқтисодий моҳияти тўғрисида охирги йиллар ичида бирорта ҳам йирик иқтисодий адабиёт ёзиб, чоп қилинган эмас. Шунинг учун айланма активлар тўғрисидаги баъзи бир мунозара бўйича 80-90 йиллар адабиётларигагина мурожаат қилишимиз мумкин.

Айланма активлар иқтисодий категория сифатида бир неча хусусиятларга эга. Шулардан бири - айланма ишлаб чиқариш ва муомала активлари учун аванслаштирилган қийматларни бир иқтисодий категория - айланма активлар категориясига бирлашишидадир. Баъзи иқтисодчилар айланма активларни иқтисодий категория сифатида қарамайдилар. Уларнинг фикрича, айланма фондларгина иқтисодий категория сифатида товар ишлаб чиқариш жараёнининг асосини ташкил қилади. Айланма активларнинг яна бир хусусияти - уларнинг ташкил қилиниши ва улардан фойдаланишдир.

Айланма активларнинг айланишини бошлаш учун аввалом бор аванслаштирилган қийматга эга бўлиш лозим.

Айланма активлар корхона балансининг актив қисмида кўрсатилиб қуйидаги таркибий гуруҳларга бўлинади.

I гуруҳ. Товар-моддий бойликлар, буларга:

1 ишлаб чиқариш захиралари;

2 тайёр маҳсулот;

3 товарлар киради.

II гуруҳ. Ишлаб чиқариш харажатлари, буларга:

1 тугалланмаган ишлаб чиқариш;

2 келгуси давр харажатлари ва бошқалар киради.

III гуруҳ. Пул маблағлари, буларга:

1 ғазнадаги пул маблағлари;

2 валюта маблағлари;

3 ҳисоб-китоб счётидаги пул маблағлари;

4 бошқа счётлардаги пул маблағлари киради.

IV гуруҳ. Дебиторлар, буларга:

1 харидор ва буюртмачилар билан ҳисоблашишлар;

2 бўнак тўловлари;

3 бюджет билан ҳисоб-китоблар;

4 ходимлар билан ҳисоб-китоблар;

5 шуъба корхоналар билан ҳисоб-китоблар;

6 уюшма корхоналар билан ҳисоб-китоблар;

7 таъсисчилар билан ҳисоб-китоблар;

8 бошқа дебиторлар киради.

Айланма активлар ўзининг қайси тармоққа қарашли эканлигига қараб айланиши даврида маълум хусусиятларга эга бўлади.

Айланма активларнинг айланиш давридаги хусусияти хўжалик субъектининг қайси тармоққа тааллуқли эканлигига боғлиқ. Мавсумий тармоқлар (қишлоқ хўжалиги, тайёрлов, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишловчи тармоқлар)да айланма активларнинг айланиши бир текисда кечмайди.

Чунки бу тармоқларга айланма активларга бўлган эҳтиёж йилнинг фаслига, мавсумга қараб турлича бўлади. Масалан, қишлоқ хўжалигида қиш, баҳор ойларида айланма активларга бўлган талаб ошиши, кузга келиб айланма активларга бўлган талаб камайиши мумкин.

Қишлоқ хўжалиги ва шунга ўхшаган бошқа тармоқларда айланма активларга бўлган талаб банк кредитини жалб қилиш йўли билан қопланиши мумкин.

Мавсум билан боғлиқ бўлмаган тармоқлар (саноат, савдо, таъминот ва бошқалар)да айланма активларнинг айланиши (маҳсулот сотиб олиш, ишлаб чиқариш ва сотиш жараёнини амалга ошириш) бир маромда кечиши мумкин. Шунга қарамасдан номавсумий тармоқларда ҳам материалларнинг мол етказиб берувчидан келиб тушишда, товар ортиқча ёки кам келиб тушганда, транспорт бўйича қийинчиликлар бўлганда, импорт моллар кўп миқдорда келиб тушганда,

тайёр маҳсулотни сотиш жараёни ва бошқаларда айланма маблағларга бўлган талаб банк кредити ҳисобидан қоплаши мумкин.

1990 йилгача айланма активлар бўйича нормативлар ўрнатилган. Норматив - бу минимал миқдордаги захиралар бўлиб, улар доимо хўжалик субъектлари оборотида бўлиши лозим. Норматив миқдорини корхоналар ўз маблағидан қоплаши керак.

Охирги йилларда хўжалик субъектларининг айланма активларига норматив ўрнатиш яна амалиётда қўлланилмоқда.

Корхона ва ташкилотлар ўзида мавжуд захира ва харажатлар суммасини хом чўт қилиш асосида ўтган даврда мавжуд маблағлар ва кутилаётган ўзгаришларни ҳисоб-китоб қилиш йўли билан кредитга бўлган талабни аниқлайдилар.

Хўжалик субъектларининг айланма активлари қуйидаги манбалар ҳисобидан ташкил қилинади:

1. Корхонанинг ўз айланма маблағлари.
2. Банк кредитлари.
3. Кредитор қарзлар
4. Бошқа манбалар

Хўжалик субъектлари ишлаб чиқариш ва товарларни сотиш жараёнини нормал олиб бориш учун товар-моддий бойликлар ва ишлаб чиқариш харажатларининг минимал миқдорида ўз айланма маблағларига эга бўлиши керак.

Корхоналарнинг ўз айланма маблағлари қуйидаги манбалардан ташкил топади:

- а) давлат корхоналарида бюджетдан ажратмалар ҳисобидан;
- б) юқори ташкилотларнинг ажратмалари;
- в) таъсисчиларнинг пай бадаллари;
- г) акциядор корхоналарда акциялар чиқариш ва сотиш йўли билан вужудга келадиган манбалар ҳисобидан.

Корхонанинг ўз айланма маблағлари унинг капиталида ўз ифодасини топади. Устав капитали асосан фойда ҳисобидан ёки қўшимча акциялар чиқариш ва сотиш ҳисобидан кўпайтириб борилади. Корхонанинг ўз капиталининг миқдори қанча юқори бўлса, унинг фаолияти шунчалик бошқа кредиторларга боғлиқ бўлмайди, яъни ўз айланма маблағларининг юқори салмоғи корхонанинг молиявий жихатдан мустақиллигидан далолат беради.

Айланма активларнинг иккинчи манбаси - банк кредити ва бошқа қарз маблағлари ҳисобланади. Корхонанинг нормал фаолиятини олиб бориш учун ўз айланма маблағлари етарли бўлмаса, оборотга қисқа муддатли банк кредитлари жалб қилиниши мумкин. Хўжаликлар фаолиятида бундай аҳвол мавсумий ва вақтинчалик захиралар ва харажатларни қоплаш, аккредитив очиш ва бошқа ҳисоб-китобларни амалга ошириш жараёнида ва бошқа шунга ўхшаш ҳолатларда юзага келади.

Айланма активларни ташкил қилиш манбалари
(фоиз ҳисобида)

	Манбалар	1.01.1987	1.01.1990	1.01.1995	1.01.1999
1.	Ўз айланма маблағлари	25	30	39	52
2.	Банк кредитлари	50	40	36	28
3.	Кредитор қарзлар	14	16	15	14
4.	Бошқа манбалар	11	14	10	6
	Жами	100	100	100	100

Жадвал маълумотлари шуни кўрсатадики, охириги йилларда айланма активларнинг манбасидаги корхонанинг ўз айланма маблағлари салмоғи ошиб бормокда. 80-йиллардан айланма маблағларнинг 50 фоиздан ортиғи банк кредити ҳисобидан ташкил қилинган бўлса, 90-йилларнинг охирига келиб корхонанинг ўз маблағлари миқдори 52 фоизни ташкил қилган. Бу кўрсаткич хўжалик фаолиятини олиб бориш мустақиллигидан далолат беради.

Хўжалик субъектларининг айланма активларини ташкил қилишда кредитнинг родини қуйидагилар билан ифодалаш мумкин:

1. Кредитнинг хўжалик оборотида иштирок этиши айланма маблағларни иқтисод қилишга олиб келади.

2. Кредит хўжаликлар фаолиятида учраб турувчи мавсумий эҳтиёж, бошқа ҳолатлар билан боғлиқ бўлинишларнинг олдини олишга ёрдам беради.

3. Кредит ишлаб чиқариш, тайёрлов ва сотиш жараёнини тезлаштиради ва ҳажмини оширади.

4. Кредит ўз вақтида ҳисоб-китобларни амалга оширишга имконият яратади.

5. Банк корхоналарга кредит бериш йўли билан уларнинг фаолиятини яхшиланишига таъсир кўрсатади.

Айланма активларнинг учинчи манбаси - кредитор қарзлардир.

Кредитор қарз шаклидаги маблағлар корхонага тегишли бўлмаган маблағлар бўлса-да, улар корхона оборотида доимо иштирок этади. Шу туфайли улар айланма активларнинг манбаи ҳисобланади. Кредитор қарзларга қуйидагилар киради:

1. Мол етказиб берувчилар билан ҳисоблар.

2. Бюджет бўйича қарзлар.

3. Меҳнатга ҳақ тўлаш бўйича қарзлар.

4. Ижтимоий суғурта ва таъминот бўйича қарзлар.

5. Мулкӣ ва шахсий суғурта бўйича қарзлар.

6. Бюджетдан ташқари тўловлар бўйича қарзлар.

7. Шуъба корхоналарига қарзлар.

8. Уюшма корхоналарига қарзлар

9. Бошқа кредиторлар.

Айланма активларнинг бошқа манбаларига моддий рағбатлантириш фонди ва бошқа фондлар қолдиқлари кириши мумкин. Корхоналарнинг

молиявий аҳволи ижобий бўлса, у ўз вақтида банк кредитини тўлаши, мол етказиб берувчилар билан ҳисоб-китоб қилиши, иш ҳақини тўлаши, бюджетга тўловларни ўз вақтида амалга ошириши мумкин.

Корхонанинг молиявий аҳволи ёмонлашганда тўланмаган қарзлар ҳосил бўлади. Тўланмаган қарзлар:

- а) банк кредитлари бўйича;
- б) мол етказиб берувчиларга ўз вақтида тўланмаган қарзлар;
- в) иш ҳақи бўйича тўланмаган қарзлар ва бошқалар бўйича юзага келади.

Тўланмаган қарзларнинг юзага келиш сабаблари корхона кўзлаган режаларининг амалга оширилмаганлиги, айланма активлардан фойдаланишида самарага эриша олмаслик ва бошқалар бўлиши мумкин.

Айланма активлардан фойдаланишда бўладиган камчиликлар:

1. Корхоналар ўз айланма маблағлари билан етарли таъминланмаган шароитида;
2. Айланма активлар айланиши секинлашганда;
3. Корхонада талабдан ортиқча товар моддий бойликлар захиралари йиғилиб қолганда;
4. Айланма активлар кўзда тутилганидан бошқа мақсадларга ишлатилганда юзага келади.

Корхона ўз айланма активларининг ҳолатини, уларнинг самарадорлик кўрсаткичларини доимий назорат қилиб бориш лозим.

Айланма активлардан фойдаланишнинг самарадорлик кўрсаткичлари бўлиб:

- а) айланма активларнинг кунларда айланиши;
- б) айланма активларнинг айланиш коэффиценти;
- в) корхонанинг ўз маблағлари билан таъминланганлик даражаси;
- г) корхона оборотида мавжуд бўлган ўз айланма маблағлари каби асосий кўрсаткичлар ва бир неча қўшимча кўрсаткичлар мавжуд.

1. Айланма маблағ(актив)ларнинг кунларда айланиши (Ак.а.) айланма маблағлар бир марта айланиши (яъни П-Т...и/ч...Т'-П'гача) учун неча кун кетганлигини тавсифлайди ва қуйидаги формула бўйича аниқланади.

$$\text{Ак.а.} = \frac{\text{Аў.қ.} \times \text{К}}{\text{С}};$$

Бу ерда: Аў.қ. - Айланма маблағ(актив)ларнинг ўртача қолдиғи

К - ҳисобланаётган даврнинг кунлар сони (90 кун, 180 кун, 360 кун)

С - сотув ҳажми.

Айланма активларнинг кунларда айланиш сонининг қисқариши улар айланишининг тезлашувидан, бу ўз навбатида сотув ҳажми ва фойданинг кўпайишидан, аксинча ҳолат эса, корхонанинг молиявий аҳволининг танглигидан далолат беради.

2. Айланма активларнинг айланиш коэффициенти (Ka) маълум бир давр (1 йил, 6 ой, 1 ой) ичида айланма активлари неча марта айланганидан далолат беради ва қуйидаги формула бўйича аниқланади:

$$K_a = \frac{C}{A_{\text{ў.к.}}};$$

Айланма активлар маълум бир давр оралиғида қанча кўп айланса, унинг самарадорлиги шунча юқори бўлади, яъни шунча марта даромад олишга эришиш мумкин. Ҳар бир хўжалик субъекти ўзида мавжуд бўлган айланма маблағларнинг тезроқ айланишини таъминлаши лозим. Бу эса корхона тушумининг кўпайишига, унинг мол етказиб берувчилар, бюджет, банк ва бошқа субъектлар олдидаги мажбуриятларини ўз вақтида бажаришга имкон яратади.

3. Айланма активларнинг самарадорлигини ифодаловчи кейинги кўрсаткич - корхонанинг ўз айланма маблағлари билан таъминланганлик даражаси ёки мухторийлик коэффициенти (Km)дир. Бу кўрсаткич корхонанинг молиявий жиҳатдан мустақиллик даражасини кўрсатиб, ўз маблағлари манбаларини корхона балансининг жами пассивиға бўлиш йўли билан аниқланади.

$$K_m = \frac{\text{ЎзММ}}{\text{Бп}};$$

ЎзММ - ўз маблағлари манбаси (баланс 390 қатор)

Бп - баланс пассиви (550- қатор)

Корхонанинг ўз маблағлари билан таъминланганлик даражаси 30 фоиз дан кам бўлмаслиги лозим. Агар бу кўрсаткич 60 фоиздан юқори бўлса, кредитлаш бўйича риск минимал бўлиши мумкин.

4. Корхона оборотида мавжуд бўлган ўз айланма маблағлари миқдори корхонанинг ликвидлигини ифодалаши мумкин.

Бу кўрсаткич (ХМА) қуйидагича аниқланади:

$$XMA_{\text{ЎзММ}} - U_a$$

Бу ерда

U_a - узоқ муддатли активлар (110 баланс қатори - 350 б.к.) (қопланмаган зарарлар).

Агар корхонанинг узоқ муддатли активлари унинг ўз маблағлари манбасидан юқори бўлса, бундай корхоналар «ноликвид корхоналар» дейилади ва уларга кредитлар берилмайди.

Хулоса қилиб айтганда, айланма маблағ(актив)лари хўжалик субъектлари фаолиятининг асоси бўлиб, банк томонидан бериладиган кредитларнинг аксарият қисми айланма активларга йўналтирилади. Шу туфайли ҳар бир хўжалик субъекти айланма активларини тўғри ташкил қилмоғи, улардан фойдаланишда самарадорликка эришмоғи лозим.

2-§. Мижознинг кредитга лаёқатлилиги тушунчаси

Кредитга лаёқатлилиқ – бу мижознинг молиявий фаолиятига ҳар томонлама берилган баҳо бўлиб, у қарз олувчининг сўралаётган кредитни (асосий қарз суммаси ва у бўйича фойдларни) ўз вақтида қайтариш ва бошқа қарз мажбуриятларини тўлай олиш қобилиятини кўрсатади.

Бозор иқтисодиёти шароитида хўжалиқ субъектларининг, банклар фаолиятининг тижоратлашуви юзага келади. Кейинги йилларда турли хил мулкчилик шаклига асосланган корхоналар ташкил топди. Бу корхоналар қайси мулкчилик шаклига асосланган бўлишига қарамадан иқтисодий жиҳатдан тўлиқ мустақил бўлиб, ўз харажатларини ўз даромадларидан қоплайдилар. Бозор иқтисодиёти шароитида иқтисодий жиҳатдан мустақил бўлган корхоналарда қўшимча пул маблағларига эҳтиёж юзага келади ва бу эҳтиёж зарур бўлганда банк кредитлари ҳисобидан қопланиши мумкин. Шу сабабли, бозор иқтисодиёти шароитида кредит ва унинг муҳим элементларидан бири кредитга лаёқатлилиқни баҳолашнинг ўрни ва роли муҳим аҳамият касб этади. Чунки банклар ҳам бозор муносабатларининг мустақил субъектларидан бўлиб, иқтисодий жиҳатдан фаолият натижалари учун ўзлари жавобгар ҳисобланадилар. Биз олдинги параграфларда таъкидлаганимиздек, банкларнинг мақсади ҳам корхоналарникига ўхшаш бўлиб, улар ўз харажатларни ўз даромадлари ҳисобидан қоплаб юқори фойда олишга интиладилар. Банкларнинг фойда билан ишлаши уларнинг янада кенг тармоқли фаолият олиб боришига, мижозларга кўрсатадиган хизмат турлари ва сифатини кенгайтиришга, устав капиталини оширишга, банк ходимларини моддий рағбатлантиришга, кўпроқ маблағ ажратишга, ўз акционерларига кўпроқ дивидендлар тўлашнинг ва буларнинг барчаси банкка бўлган ишончнинг янада ошишига имконият яратади. Тижорат банклари фаолиятида қўйган мақсадга эришиш ва берган кредитларининг самара билан банкка қайтиб келишини таъминлаши учун мижознинг молиявий ҳолатини унинг кредитни ўз вақтида қайтара олиши имкониятларини текшириб кўриши лозим.

Кредитлаш жараёни турли хилдаги риск омиллари билан боғлиқ бўлиб, кредитга лаёқатлилиқ кредитни ўз вақтида тўлашни ўзида мужассамлаштиради. Шунинг учун банк ссуда бераётганда кредитга лаёқатлилиқни ўрганиши, яъни қарз олувчининг молиявий ҳолатини ҳамда унинг кредитни ўз вақтида тўлиқ қайтариб бериш қобилиятини баҳолашни ўзига шарт деб билади. Кредитга лаёқатлилиқни таҳлил қилишнинг мақсади қарз олувчининг мажбуриятини ўз вақтида ва тўлиқ қайтариб бериш қобилиятини аниқлашдан иборат. Шу боис банк ўзига олишга тайёр бўлган риск даражаси у тақдим этаётган кредит ҳажми ва кредит бериш шартларининг қай даражада бажарилишига боғлиқ .

Банк нафақат мижознинг маълум кунлардаги тўлов қобилиятини баҳолаши, шу билан бирга, унинг келажакдаги молиявий барқарорлигини ҳам прогнозлаши зарур. Молиявий барқарорлиқни ва кредит операцияларидаги риск ҳисобини объектив баҳолаш, банкка кредит ресурсларини самарали бошқариш ҳамда фойда олиш имконини беради.

Бозор муносабатларининг ривожланиши корхоналарнинг тўлов қобилияти ва барқарорлигини аниқлашда чет эл тажрибасига асосланган бухгалтерия ҳисобини юритиш заруратини туғдирди, бунда бухгалтерия балансининг янги таҳлилини юритиш асосий ўринни эгаллайди. Балансдаги актив ва пассивларни қабул қилинган моддалар бўйича гуруҳлаштирилиши, тўлов қобилияти ва кредитга лаёқатлиликини етарли даражада чуқурроқ таҳлил қилиш имконини беради.

Банк рискларини камайтириш ва унинг даромадини оширишда кредит жараёнини туғри ташкил қилиш, мижознинг кредитга лаёқатлилигини аниқлаш муҳим ўрин тутди. Мижозга берилган кредит ўз вақтида қайтиб келишини хоҳлайдиган банк авваламбор мижознинг кредит заявкаси ва унинг кредит тарихини мукамал ўрганиб чиқиши лозим. Бу жараён банк рискини олдини олишнинг илк босқичи ҳисобланади.

Қарз олувчининг кредитга лаёқатлилигини ўрганиш ва кредит берилгандан кейин кредит мониторингини мунтазам олиб бориш банк рискини камайтириш ва унинг даромадини оширишнинг навбатдаги босқичларидан бири ҳисобланади.

3-§. Мижознинг кредитга лаёқатлилигини баҳолашнинг манбалари

Кредит механизми хўжалик механизмининг таркибий қисми бўлиб, ўз ичига кредитлаш шартларини, усулларини ва кредитни бошқариш тамойилларини олади. Кредит механизми ёрдамида банк тизимининг кредит сиёсати амалга оширилади.

Кредитлаш жараёнини ташкил қилиш кредит заявқасини кўриб чиқишдан бошланади. Биз амалиётда кредит заявқаларини кўришда нималарга эътибор бериш зарурлигини таъкидламоқчимиз.

Ҳар бир миждозга чуқур эътибор билан муносабатда бўлиш, ҳар бир банк ходимининг фаолият кўрсатиш қоидаларининг ажралмас қисми бўлиши керак. Одатда ўз миждозларига эътибор билан муомала қилмайдиган ходимлари бўлган банкнинг, бизнинг фикримизча, келажаги бўлмайди. Бизнинг банкларимиз билан миждозлар ўртасидаги иқтисодий муносабатларнинг аксарият жиҳатлари бизга маълум бўлганлиги боис биз амалиётимизда банк билан миждоз ўртасида мавжуд кредит муносабатларга тўхталмасдан, жаҳон амалиётида кредит жараёнининг ташкил қилиниш асосларига қисқача тўхталамиз. Жаҳон амалиётида кредитлаш жараёнини ташкил қилишда банк ходими миждозларга кредитлаш шартлари ҳақида маълумот беради ва банкнинг анкета саволларига жавоб беришни таклиф қилади. Чет эл банкларида миждозлар билан бўлган биринчи ва ундан кейинги учрашувлар натижаси ҳисоботларда умумлаштирилади. Бу ҳисоботлар маълум миқдорда саволларнинг стандарт йиғимини ўз ичига олади. Бундай ҳисоботга миждознинг банкга ҳар ташрифидан сўнг ўзгартириш киритилади ва янги маълумот билан тўлдирилади. Бу ҳисоботлар кредит инспекторига келгуси миждоз тўғрисида учрашувлари олдида керакли маълумотларни беради. Келгуси миждоз кредит инспектори билан бўладиган учрашувга олинадиган ссуда, унинг ишлатилиш мақсади, суммаси, қайтарилиш муддати ва тақдим қилинган таъминотини ўз ичига олган кредит заявқаси билан келади.

Кўпгина давлатларда нуфузли банклар кредит аризаси билан бирга бир неча ҳужжатларни кўриб чиқади, буларга:

- 1) қарз олувчи компания (корхона) таъсис ҳужжатларининг нотариал тасдиқланган нусхаси;
- 2) молиявий ҳисобот, корхона баланси ва охириги уч йил учун фойда ва зарар ҳисоботини ўз ичига олади. Баланс йил охиригача тузилиб, унда активлар, мажбуриятлар ва капитал тузилмаси кўрсатилади. Фойда ва зарар счёти бир йиллик вақтни ўз ичига олади ва компания даромади ва ҳаражатлари, соф даромади, унинг резервга тақсимланиши ва чегирмалар, дивиденд тўловлари ва ҳ.к.лар тўғрисида батафсил маълумот берилади.
- 3) Касса тушумлари ва ҳаракати тўғрисида ҳисобот. У икки ҳисобот муддатида тузилган балансларнинг солиштирилишига асослан-гандир ва у ҳар хил бўлимлар ва фондлар ҳаракатида бўладиган ўзгаришларни кўришга ёрдам беради. Ҳисобот ресурслари дефицитини, ишлатилишини, фоизлар учун маблағлар бўшаш вақти ва касса тушумларининг дефицитини юзага келиши ва ҳ.к.нинг умумий ҳолатини кўришга ёрдам беради.

4) Ички молия ҳисоботи. Бу ҳисобот компания молиявий ҳолати, 1 йил, квартал ёки ой давомида ресурсларга бўлган эҳтиёжининг ўзгаришларини акс эттиради.

5) Ички оператив ҳисоб бўйича маълумотлар. Баланс тузиш учун кўп вақтни талаб қилади. Лекин кредитор банкга қарз олувчи компания тўғрисида баъзи бир оператив ҳисобот маълумотлари керак бўлиб қолиши мумкин.

6) Молиялаштиришнинг прогнози. Бу ҳисобот келгуси сотувни баҳолаш, харажат, товарни ишлаб чиқариш билан боғлиқ харажатлар, дебитор қарздорлик, захиралар қайтарилиши, нақд пулга эҳтиёж, капитал қўйилма ва ҳ.к.ларни ўз ичига олади.

7) Солиқ декларацияси энг керакли қўшимча ахборот сифатида. Унда қарз олувчи солиқ тўловчи сифатида бошқа ҳужжатларга киргизилмаган ахборотлар бўлиши мумкин.

8) Бизнес-режа. Кўпгина кредит заявкалири ҳали молия ҳисоботи ва бошқа ҳужжатларга эга бўлмаган ишни энди бошлаётган корхоналарни молиялаштириш билан боғлиқ. Бундай пайтда қарз олувчи компания банкка кредитланадиган лойиҳа мақсади ва уни амалга ошириш усуллари ҳақида маълумотларни ўз ичига олувчи батафсил бизнес-режани тақдим этиши керак.

Кредит инспектори кредит заявкаси ва унга киритилган ҳужжатларни яхшилаб ўрганиб чиқади. Бундан сўнг у келгуси қарз олувчи билан яна бир бор суҳбатлашади. Суҳбат давомида кредит инспектори қарз олувчи компания (банк) ишларини ҳар томонлама ўрганиши шарт эмас, у кредитор-банкни қизиқтирадиган саволларга керакли даражада аҳамият бериши керак.

Кўзга кўринган чет эл банкларининг амалиёти шуни кўрсатадики, келгуси мижоз билан суҳбат аниқ бир тартибда берилган қуйидаги саволларга боғлиқ бўлиши мумкин.

Банк кредитлашнинг биринчи босқичида қуйидагиларни аниқлаши керак:

А. Қарз олувчининг ишончилиги ва кредитга лаёқатлилиги, унинг шерик сифатидаги фаолияти доимийлиги ва самараси.

Б. Кредит заявканиннг асосланганлиги ва кредит қайтарилишининг таъминланганлик даражаси. Банк керак бўлса кредит таклифи бўйича ўз талабларини ишлаб чиқиши ва мижозни у билан таништириши мумкин.

В. Кредит таклифининг банк кредит сиёсати ва ссуда портфели тузилмасига тўғри келиши. Янги кредит бериш ва кредит портфели диверсификацияси кредит рискининг пасайишига олиб келадими ёки йўқми деган саволга жавоб топиши лозим.

Банкнинг кредит бериш билан шуғулланувчи ходимлари яхши билмайдиган иқтисод тармоқларидаги корхоналарига ссуда бермаслиги керак. Лекин бундай ҳолларда кредит таклифини баҳолаш учун нуфузли экспертларни жалб қилишлари мумкин. Аммо бу банкнинг қўшимча харажатига олиб келса-да, кредитлаш билан боғлиқ рискларнинг олдини олиши мумкин.

Ҳар қандай ариза ва қўшимча ҳужжатлар ҳамда суҳбат натижаларини аниқлашнинг ҳал қилувчи омили бўлиб қарз характери ва кредитга лаёқатлилигини аниқлаш ҳисобланади. Кредит инспектори қарз олувчига аризани тайёрлаш давомида мижознинг кредитни қоплашга лойиқ қимматли активларини ва даромад миқдорини билади. Мижознинг оғзаки жавоблари ёзма

берган маълумотларига караганда кўпроқ маълумот беради. Шу билан бир вақтда инспектор мижоз ҳамкорлик қилган банкларга мурожаат қилади.

Кредит инспектори қарз олувчи даромадининг фақатгина миқдорига эмас, балки барқарорлигига ҳам эътибор бериш керак. Улар мижоздан соф даромад ҳақида маълумот олишни истайдилар.

Даромаднинг миқдори ва доимийлиги турғунлигининг билвосита кўрсаткичи бўлиб, мижозларнинг депозит ҳисобларидаги ўртача бир кунлик қолдиқ тўғрисидаги маълумотлар ҳисобланади. Қарз олувчи томонидан берилган бу маълумотлар кредит инспектор томонидан тегишли банк томонидан берилган маълумотлар билан таққосланади.

Банк депозит ҳисобларидаги салмоқли қолдиқларни бўлиши мижоз молиявий аҳволининг ишончилигидан, унинг молиявий интизомлигидан ва олинган кредитларни қайтариш борасидаги интилишлари жиддийлигидан далолат беради.

Тажрибали кредит инспектори аҳамият берадиган омиллардан яна бири мижознинг бир жойда узоқ ва доимий фаолият кўрсатиши, яшаши ҳамда машғул бўлишидир. Кўпгина банклар одатда кўрсатилган жойда бир неча ойгина ишлаётган шахслар ва яқинда рўйхатдан ўтган фирмаларга рад жавобини берадилар.

Кредит инспекторлари “қарзлар пирамидаси” деб аталувчи ҳолатнинг пайдо бўлишини қўллаб-қувватламайдилар. “Пирамида” ҳолати бу қарздор 1 та банк ёки фирмадан олган қарзини тўлаш учун бошқа кредитордан қарз олиши тушунилади. Мижознинг кредит карточкалари бўйича қарзининг катталиги, кўплиги ўзининг ҳисобидан ёзиб берилган чекларнинг тез тез қайтиб келишига инспекторлар катта эътибор беради. Бундай далиллар асосида мижознинг ҳақиқий молиявий аҳволи ва унинг пул маблағларини бошқариш қобилияти ҳақида хулоса қилинади.

Агар мижоз билан ишларни давом эттириш ҳал қилинса, унда инспектор кредит досъесини йиғади ва уни кредит бўлимига юборади. Бу бўлимда мижознинг кредитга лаёқатлилиги чуқур ўрганилади ва кредит рискига баҳо берилади.

Кредит механизмининг муҳим элементларидан бири бўлган - кредитга лаёқатлилиқдир. Корхоналарнинг кредитга лаёқатлилигини ҳисобга олган ҳолда кредит бериш, кредитни ўз вақтида қайтаришнинг муҳим шартидир. Давлат мулкчилигига асосланган жамиятда кредитга лаёқатлилиқ кўрсаткичи кредит механизмда муҳим ўринни эгаллай олмайди. Банклар фаолиятига давлат яқка ҳукмронлиги уларнинг мустақил субъект сифатида фаолият кўрсатишига тусқинлик қилади ва кредит ресурслари марказлашган тарзда, режа асосида тасдиқланади. Энг хусусиятли томони шундаки, банклар берадиган кредитлари бўйича фоиз ставкаларини мустақил ўзлари белгилай оладилар.

Бозор иқтисодиёти шароитида эса, кредитга лаёқатлилиқ кўрсаткичи кредит беришда эътибор қилинадиган асосий кўрсаткичлардан бири бўлиб қолади. Чунки тижорат банки ўз фаолияти натижаси учун тўлиқ жавобгар ҳисобланади. Кредит учун фоиз эса унинг асосий даромад манбаи бўлиб қолади.

Корхонанинг кредитга лаёқатлилигини ўрганиш тижорат банкига кредит бериш мумкинлигини аниқлашга, унинг миқдорини, фоиз ставкасининг даражасини белгилашга имкон беради. Бундан ташқари, кредитга лаёқатлилигини аниқлаш ссудани ўз вақтида қайтариш эҳтимолини, энг асосийси банк рискинни камайтиришга имкон беради.

Кредитга лаёқатлиликини баҳолаш корхонанинг ўзи учун ҳам катта аҳамият касб этади. Бу кўрсаткичларнинг таҳлилига асосланиб, улар мол етказиб берувчилар харидорлар ва бошқа банклар билан ўзаро муносабатларни ўрнатишлари мумкин.

Ижобий кредитга лаёқатлилики кўрсаткичга эга бўлган корхоналар ҳеч қандай тўсиқларсиз кредит олишлари ва унинг ҳисобидан товар моддий бойликларни сотиб олиши, салмоқли маблағларни ишлаб чиқаришни ривожлантиришга, олдиндан олинган кредитлар бўйича қарзларни тўлашга йўналтиришлари мумкин. Салбий кредитга лаёқатлилики кўрсаткичига эга бўлган корхоналар банкдан кредит ололмасида, ўз молиявий аҳволини яхшилаш, ишлаб чиқариш, сотув ҳажмини, ўз маблағлари миқдорини, рентабеллилики кўрсаткичларини ошириш бўйича чоралар ишлаб чиқиш лозимлиги тўғрисидаги ахборотга эга бўладилар.

Корхона ва банклар учун кредитга лаёқатлилики кўрсаткичининг аҳамияти муҳимлигини ҳисобга олиб биз кредитга лаёқатлилики кўрсаткичининг иқтисодий моҳияти тўғрисида фикр юритмоқчимиз.

Иқтисодий адабиётларда бу кўрсаткичнинг моҳияти тўғрисида турли таърифларни учратиш мумкин. Кўпгина муаллифлар томонидан кредитга лаёқатлилики, корхоналарнинг қарз мажбуриятларини ўз вақтида ва тўлиқ бажара олиш имконияти сифатида таъриф берилади. Бизнинг фикримизча, бу таъриф кўпроқ корхонанинг тўловга лаёқатлилигига берилган таърифдир. Амалиётда кредитга лаёқатлилики кўрсаткичи кўпроқ банкдан қарз олувчи корхона фаолиятини ифода қилади. Кредитга лаёқатлилики кўрсаткичларини икки томонлама кўриб чиқиш мумкин:

- қарз олувчи нуқтаи назаридан кредитга лаёқатлилики;
- кредит шартномасини тузиш имконияти, олинган кредитларни ўз вақтида қайтара олиш қобилиятини ифодаласа;
- банк нуқтаи назаридан - корхонага бериладиган кредитнинг ҳажмини тўғри аниқлай олиш масъулиятини билдиради.

Баъзи иқтисодчилар қарз олувчининг кредитга лаёқатлилики кўрсаткичини баҳолашда биринчи ўринга корхонанинг даромад олиш имкониятини қўйишади. Бизнинг фикримизча, даромад олиш - корхонанинг ишлаб чиқариш ёки бошқа фаолият турининг натижаси ҳисобланиб, шу натижага эришиш мақсадида корхона кредитга муҳтожлик сезади.

Агар қарзларни тўлаш миқёсида қарайдиган бўлсак, кредитга лаёқатлилики нисбатан тўловга лаёқатлилики тушунчаси кенгрокдир. Чунки тўловга лаёқатлилики жисмоний ва ҳуқуқий шахсларнинг барча қарз ва мажбуриятларини ўз вақтида тўлай олиш имкониятини ифодалайди. Кредитга лаёқатлилики тўловга лаёқатлиликидан фарқ қилиб, ссуда бўйича қарзларни ўз

вақтида тўлаш имкониятини кўрсатади. Ундан ташқари кредитга лаёқатлилик тўловга лаёқатлиликдан тўлаш манбалари билан ҳам фарқ қилади.

Корхона, ташкилотлар ўз қарз, мажбуриятларини сотишдан тушган тушум ёки бошқа ҳар хил тушумлар ҳисобидан амалга оширса, кредит бўйича қарзларни тўлаш биринчи навбатда маҳсулотни сотиш ҳисобидан тушган тушумдан амалга оширилиши белгиланади. Банк кредитини тўлаш бўйича муаммолар юзага келганда, ссудани тўлашнинг кафолатлик манбалари қўл келиши мумкин. Булар:

- ссуда бўйича гаров сифатида олинган мулк;
- бошқа банк ёки корхоналарнинг кафолати;
- суғурталаш ҳисобидан қоплаш ва бошқалар.

Юқоридагилардан шуни хулоса қилиб айтиш мумкинки, тўғри кредит берган банк, корхона тўловга лаёқатли бўлмаган ҳолда ҳам берган кредитни, тўлиқ ёки қисман қайтиб олишни мўлжаллаши мумкин.

Ўзининг барча аҳамиятига қарамасдан бу кўрсаткичлар айрим маънода чегараланган аҳамиятга эга. Биринчидан, кўпгина кўрсаткичлар, шу жумладан, молиявий аҳволни, капиталнинг борлиги ва бошқаларни характерловчи кўрсаткичлар асосан ўтмиш билан боғлиқ бўлиб, улар ўтган давр кўрсаткичлари асосида ҳисобланади, келажакдаги кредитга лаёқатлиликни режалаштириш эса келажакда ссудаларни қайтарилиш имкониятларига баҳо беради. Иккинчидан одатда бундай кўрсаткичлар ҳисобот муддатига қолган қолдиқ асосида ҳисобланади, ваҳоланки маълум даврдаги оборотлар ҳақидаги маълумотлар ссудаларни қайтариш имкониятларини тўлароқ тасвирлайди.

Кредитга лаёқатлиликни таҳлил қилишда маълумотларнинг ҳар хил манбаларидан фойдаланилади:

- а) бевосита мижозлардан олинган материаллар;
- б) мижоз ҳақидаги банк архивида мавжуд бўлган материаллар;
- в) мижоз билан иш юзасидан алоқада бўлган шахслар (унинг мол етказиб берувчилари, кредиторлари, унинг мижозлари, банклари ва бошқалар) томонидан берилган маълумотлар;
- г) хусусий ва давлат агентликлари ва ташкилотларининг ҳисоботлари ва материаллари (кредитга лаёқатлилик ҳақидаги ҳисоботлари, инвестиция бўйича маълумотномалар ва бошқалар).

Бундай ташкилотлар ҳозирчалик бизнинг амалиётимизда йўқ. Биз олдинги бобларда шундай агентлик зарурлиги тўғрисида гапириб ўтган эдик.

Банк томонидан ўрганиб чиқилган материалларни ва мижоз томонидан берилган бевосита маълумотларни олган кредит бўлимнинг экспертлари ўз банк архивига мурожаат қилади. Агар мижоз олдин ҳам кредит олган бўлса архивда унинг қарзини кечиктириб тўланганлиги ва бошқа камчиликлари ҳақидаги маълумот бўлади. Ундан ташқари банк бошқа кредит ташкилотлари билан алоқа ўрнатиб, ушбу қарздор тўғрисида маълумот олиши мумкин.

Кредит аризасини баҳолашда кредит бўлими ходимлари аниқ қарз олувчи билан боғлиқ саволларни кўриб чиқибгина қолмай, у фаолият кўрсатаётган минтақа, тармоқларда юзага келган иқтисодий аҳволни ҳам ҳисобга олишлари лозим.

Кредит бериш бўйича сифат таҳлили ҳам бир неча босқичларда амалга оширилади:

а) қарз олувчи обрўсини ўрганиб чиқиш;

б) кредит мақсадини аниқлаш;

в) асосий қарз ва фоизларнинг қайси манбалар ҳисобидан қопланишини аниқлаш;

г) банк қисман ўз бўйнига оладиган қарз олувчининг рискларини баҳолаш.

Қарз олувчининг репутацияси синчковлик билан текширилади, бунда миждознинг кредит тарихини ўрганиб чиқиш жуда муҳимдир. Корхона раҳбарининг шахсий ва иш билан боғлиқ бўлган хислатларига ҳам катта эътибор берилади.

4-§. Мижознинг кредитга лаёқатлилигини баҳолашнинг асосий кўрсаткичлари

Корхоналарнинг кредитга лаёқатлилигини аниқлашда турли хил кўрсаткичлардан фойдаланилади. Кўрсаткичлар сони чегараланмаган, яъни қарз олувчининг фаолиятидан келиб чиққан ҳолда, ҳар бир тижорат банки уни ўзи мустақил аниқлайди. Банклар орқали қарз олувчининг кредитга лаёқатлилигини баҳолаш турлича бўлиши мумкин, лекин уларнинг ҳаммаси маълум бир андозага туширилган молиявий коэффицентлардан фойдаланадилар. Уларга:

- қоплаш коэффиенти;
- ликвидлилик коэффиенти;
- мустақиллик(мухторийлик) коэффиенти, яъни ўз маблағлари билан таъминланиш коэффиенти киради.

Ликвидлилик мижознинг ўз мажбуриятларини ўз вақтида бажарилишини (қопланишини) билдиради. Ликвидлилик ва қоплаш коэффиентлари қарз олувчининг баланс ликвидлилигини, яъни пасивдаги мажбуриятларни қоплаш учун активдаги пул маблағларининг етарлилик имкониятларини тасвирлайди. Қоплаш ва ликвидлилик коэффиентлари баланснинг актив ва пасивларини солиштириш йули билан ҳисобланади. Ликвид маблағлар ўзининг тез пулга айланиши даражасига қараб 3 гуруҳга бўлинади.

Биринчи гуруҳ ликвид маблағларга:

- пул маблағлари (баланснинг 170-қатори), жумладан ҳисоб-китоб варағи;
- валюта ҳисоб варағидаги (180 - қ),
- бошқа ҳисоб варақлардаги ва кассадаги пул маблағлари (190 - қ) киради;

Иккинчи гуруҳ ликвид маблағларига тез пулга айланадиган талаблар(бу талабларнинг муддати одатда 3 ойдан ошмаслиги лозим):

- ишончли дебиторлар ва кўрсатилган хизматлар бўйича ҳисоб-китоблар (200-220 - қ);
- муддати 3 ойгача бўлган аванс тўловлар (230 - қ);
- бюджет билан ҳисоб-китоблар (240 - қ);
- корхоналар билан қисқа муддатли характерга эга бўлган бошқа операциялар (260-270 - қ) ;
- ишчи- хизматчилар билан ҳисоблашишлар (250- қ);
- таъсисчилар ҳамда бошқа дебиторлар билан ҳисоб-китоблар (280-290 - қ);

Иккинчи гуруҳ ликвид маблағларнинг аксарият қисмини яқин 3 ой ичида тўланиш лозим бўлган дебиторлар ташкил қилади. Шунинг учун кредит беришда бу ликвид активларнинг ҳақиқатта 3 ой ичида пулга айланиш эҳтимолини чуқур таҳлил қилиш лозим.

- 3 ой да тўланиши лозим бўлган векселлар;
- хорижий корхоналар билан ҳисоб-китоблар;

Учинчи гуруҳ ликвид маблағларига тез сотиладиган товар моддий қимматликларининг захиралари бўйича талаблари киради:

- ишлаб - чиқариш захиралари ва келгуси давр харажатлари (120 - қ);
- тугалланмаган ишлаб-чиқариш (130 - қ);
- тайёр маҳсулот (140 - қ);
- товарлар (150 - қ);
- бошқа захиралар ва харажатлар киради.

Қисқа муддатли мажбуриятларни аниқлашда:

а) ўзгартиришлар киритмасдан қуйидаги кўрсаткичлар олинади:

- қисқа муддатли қарзлар (420 - қ);
- қисқа муддатли кредитлар (430- қ);
- буюртмачилардан тушган аванслар (440 - қ);

Кредиторлар:

- мол етказиб берувчилар олдидаги қарзлар (450 - қ);
- бюджетга қарзлар (460 - қ);
- иш ҳақи бўйича қарзлар (470 - қ);
- ижтимоий суғурта ва таъминот бўйича қарз (480 - қ);
- мулк ва шахсий суғурталаш бўйича қарз (490 - қ);
- бюджетдан ташқари тўловлар бўйича қарз (500 - қ);
- шўъба корхоналар бўйича қарзлар (510 - қ);
- уюшма корхоналар бўйича қарзлар (520 - қ);
- бошқа кредиторлар (530 - қ);

б) ўзгартиришлар киритилиб қуйидаги кўрсаткичлар олинади (яқин уч ой муддатга):

- узоқ муддатли қарзлар (400 - қ);
- узоқ муддатли кредитлар (410 - қ);

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда пул маблағлари =170+180+190 баланс қаторлари.

Тез сотиладиган талаблар =200+220+230+240+250+260+270+ +280+290 баланс қаторлари.

Тез сотиладиган захиралар =120+140+150 баланс қаторлари.

Қисқа муддатли мажбуриятлар = 420+430+440+450+460+470+480+490+500+510+530+(400+410 ўзгартиришлар билан) баланс қаторлари.

Учинчи гуруҳ ликвид маблағларини таҳлил қилганда, товар – моддий бойликларнинг ҳақиқатда ишлаб чиқариш учун зарурлигига эътибор бериш лозим. Кредитга лаёқатлилик кўрсаткичларини ҳисобга олганда айланма активлар таркибига :

- корхона омборида туриб қолган, ишлаб чиқариш учун зрур бўлмаган товар моддий бойликлар ;
- ишлаб чиқаришдан олиб ташланган товарлар;
- талаб бўлмаган ,сифатсиз товар-бойликлар,
- қийин сотиладиган товарлар ва бошқалар қўшилмаслиги керак.

Агар мижознинг ликвид активлари унинг қисқа муддатли мажбуриятларидан икки баробар ва ундан ортиқ, бўлса, мижоз молиявий жиҳатдан барқарор ҳисобланади.

Мижоз баланси ва бошқа молиявий ҳужжатларга асосан кредитга лоёқатлилиқ кўрсаткичлари аниқланади.

Ликвидлилиқ коэффиценти (Кл) қуйидагича ҳисобланади:

$$K_l = \frac{1,2 \text{ ва } 3 \text{ гуруҳ ликвид маблағлар}}{\text{қисқа муддатли қарз мажбуриятлари}}$$

Қоплаш коэффиценти (Қп)ни ҳисоблашда барча ликвид маблағларнинг қисқа муддатли мажбуриятларга нисбати олинади. Қоплаш коэффиценти ликвидли активлар қанчалиқ даражада қисқа муддатли мажбуриятларни қоплай олиши мумкинлигини ифодалайди. Агар корхонанинг ликвид активлари унинг қисқа муддатли мажбуриятларини 2 ва ундан ортиқ баробар қопласа, субъектнинг молиявий аҳволи шунчалиқ барқарор ҳисобланади. Баъзи ҳолларда хўжалиқ субъектлари фаолиятида эҳтиёждан ёки нормативдан ортиқча товар моддий бойлиқлар (айниқса, мавсумий корхоналарда) захираларининг юзага келиши яхши ишлайдиган корхоналарда ҳам қоплаш коэффицентининг паст бўлишига олиб келиши мумкин. Лекин қоплаш коэффиценти 1дан кам бўлмаслиги лозим. Қоплаш коэффицентининг 1 га тенглиги ликвид активлар кредитлар ва заёмлар ҳисобидан ташкил қилинганлиги ва ликвид активларни ташкил қилишда корхонанинг ўз маблағлари иштирок қилмаганлигини кўрсатади. Қачоки қоплаш коэффиценти 1дан кичик бўлса, хўжалиқ субъектнинг молиявий аҳволида муаммолар борлиги, унинг барқарор эмаслиги тўғрисида хулоса қилиш мумкин, чунки корхона ўз мажбуриятларини қоплай ололмайди.

$$K_l = \frac{1 \text{ ва } 2\text{-гуруҳ ликвид маблағлари}}{\text{қисқа муддатли қарз мажбуриятлари}}$$

Қоплаш коэффиценти мижознинг қисқа муддатли мажбуриятларини тўлаш учун барча турдаги айланма маблағларнинг етарли даражасини аниқлашга имкон беради.

Ликвидлилиқ коэффиценти қарз олувчи ўз маблағлари ҳисобидан қарзнинг қанча қисмини тўлай олиш қобилиятини кўрсатади, яъни бу коэффицентдан мижознинг яқин келажақда оператив равишда банкка қарз тўлаб бериш қобилиятини прогностлаш учун фойдаланилади. Ликвидлилиқ коэффиценти қанча юқори бўлса, кредитга лаёқатлилиқ шунча юқори бўлади.

Корхонанинг ўз маблағлари билан таъминланганлиги мухторийлик коэффиценти умумий корхона баланси пасивининг қанча қисми корхонанинг ўз манбаларидан ташкил топганлигини баҳолайди ва қарз маблағлари ичидаги корхона мустақиллигини акс эттиради.

Молиявий мустақиллик ёки мухторлик коэффиценти (Км) мижознинг ўз маблағларининг барча маблағлар манбалари ичида тутган салмоғини, яъни

корхона фаолиятининг қанча қисми ўз капитали ҳисобидан молиялаштирилишини кўрсатади ва қуйидаги формула орқали аниқланади

$$K_m = \frac{\text{Ўз маблағлари манбалари}}{\text{баланс суммаси}} * 100\%$$

Банк учун кредитга лаёқатлилиқ кўрсаткичлари кредит шартномаси тузилаётганда риск даражасини аниқлаш нуқтаи назаридан муҳимдир. Ўз маблағлари манбалари ва унинг ҳажми қанчалиқ катта бўлса, мижознинг ўз вақтида қарз мажбуриятларини тўлаш қобилияти шунча юқори бўлади. Корхонани кредитлаш учун унинг ўз маблағлари манбалари билан таъминланганлиги 30 фоиздан кам бўлмаслиги керак.

Хўжалиқ объектларининг ўз маблағлари манбалари таркибига қуйидагилар киради:

- устав фонди;
- резерв фонди;
- бошқа ташкил қилинган фондлар;
- ўтган ва ҳисобот йилларидаги тақсимланмаган фойда.

Корхонанинг ўз маблағлари билан таъминланганлиги 30% дан кам бўлмаслиги керак. Айланма активларининг айланиш тезлиги ва корхона фаолиятдан келиб чиққан ҳолда бу кўрсаткич озгина паст бўлиши ҳам мумкин. Агар бу кўрсаткич 60% дан юқори бўлса, кредит бўйича рискни минимал деб қараш мумкин.

Юқоридаги кўрсаткичларнинг натижаси меъёрий талаблар билан таққосланади ва корхонанинг молиявий аҳволи аниқланиб, кредит бериш мезонлари белгиланади. Кредит бериш бўйича синфларга ажратишда қуйидаги талаблар ҳисобга олинади.

5-жадвал

Кредитга лаёқатлилиқ кўрсаткичларига қараб мижозларни синфларга ажратиш бўйича талаблар

№	Кўрсаткичлар	I синф	II синф	III синф
1.	Қоплаш коэффиценти (Кк)	$K_k \geq 2,0$	$2,0 > K_k \geq 1,0$	$1,0 > K_k$
2.	Ликвидлилиқ коэффиценти (Кл)	$K_l \geq 1,5$	$1,5 > K_l \geq 1,0$	$1,0 > K_l$
3.	Мухторлиқ коэффиценти (Км)	$K_m \geq 60\%$	$60\% > K_m \geq 30\%$	$30\% > K_m$

Кредитга лаёқатлилиқнинг ҳар бир синфдаги корхоналарга банклар ҳар хил кредит муносабатлари туза оладилар. I-синфга мансуб қарз олувчиларга банк кредит линияси очиши, контокоррент ҳисоб рақами бўйича кредит бериши, бошқа қарз олувчиларга нисбатан паст фоизларда ишончли кредитлар бериши, кредитлар бўйича таъминганлик талаб қилинмаслиги мумкин.

2-синфга мансуб қарз олувчига эса умумий асосларда ва одатдаги тартибда, яъни мажбуриятни мувофиқ, шаклда таъминланиши (кафолат, гаров, кафиллик) шароитида кредит берилди., агар унинг қўшимча кўрсаткичлари ижобий ҳолда бўлса, унда унга имтиёзлар берилиши мумкин, аммо ишончли кредитлар берилмайди. Агар қўшимча кўрсаткичлар бўйича камчиликлар бўлса, унинг молиявий аҳволи нобарқарор деб топилиши ва уни яхшилаш учун чоралар кўришни талаб қилиш, кредит бўйича гаровни мустаҳкамлаш, фоиз ставкаларин ошириши, ссуданинг суммасини ва муддатини чеклаш чораларини кўриш мумкин.

Банк учун 3-синфга мансуб корхоналарни кредитлаш жиддий рисклар билан боғлиқдир. Шунинг учун улар камдан-кам ҳолатларда ва юқори турадиган корхоналар кафолати ҳамда мулкни гаровга қўйган ҳолатда энг юқори фоизларда кредитланадилар.

Агарда таҳлил бўйича мижознинг молиявий ҳолатида қоплаш коэффиценти 0,5дан ($k_k < 0,5$) кичик бўлса, ликвид маблағлари жуда кам бўлса ёки умуман мавжуд бўлмаса ва унинг ўз маблағлари миқдори ҳам кам бўлса, у ноликвид балансга эга бўлган, молиявий ҳолати ночор корхона деб қаралади ва уни 4-синфга киритиш мумкин ва бундай корхоналарга одатда умуман кредит ажратилмайди.

Мижозларнинг кредитга лаёқатлилигини баҳолашнинг муҳим бир хусусияти шундаки, юқорида кўрсатилган кўрсаткичлар корхонанинг кредитга лаёқатлилигини баҳолашнинг якуний кўрсаткичлари ҳисобланмайди. Мижозлар фаолияти ва уларнинг молиявий аҳволини янада чуқурроқ кўриб чиқишда ҳамда кредитга лаёқатлилигининг асосий кўрсаткичлари бўйича мижоз турли хил синфларга тааллуқли бўлиб чиқса, у ҳолда молиявий аҳволи ҳақида туғри хулосага келиш учун кредитга лаёқатлилик даражасини баҳолашнинг қўшимча кўрсаткичларини таҳлил қилиш лозим бўлади.

5-§. Кредитга лаёқатлилики баҳолашнинг қўшимча кўрсаткичлари

Юқорида таъкидлаганимиздек, миждознинг молиявий ҳолатини баҳолашда аниқ бир хулосага келиш учун кредитга лаёқатлиликининг асосий кўрсаткичларига қўшимча сифатида кредитга лаёқатлиликининг қўшимча кўрсаткичлари таҳлил қилинади. Корхонанинг кредитга лаёқатлиликининг қўшимча кўрсаткичлари асосан миждознинг айланма активлари ҳолатини янада чуқурроқ таҳлил қилишни кўзда тутади. Маълумки, қисқа муддатли кредитлар хўжалик субъектларининг айланма активларига берилади. Шунинг учун миждознинг кредитни ўз вақтида банкка қайтара олиш қобилияти ҳам унинг айланма активларидан фойдаланишидаги самарадорлик даражасига қараб белгиланади. Хўжалик субъектлари айланма активлардан қанчалик самарали фойдаланаётган бўлса ва айланма активларнинг айланиш тезлиги қанчалик юқори бўлса, кредитдан фойдаланиш самараси ва уни ўз вақтида банкка тўлаш имконияти ҳам шунчалик юқори бўлиши мумкин. Биз айланма маблағларнинг самарадорлик кўрсаткичлари тўғрисида олдинги параграфларимизда кенгроқ тўхталган эдик. Шу боис биз қисқача бўлсада кредитга лаёқатлиликининг қўшимча кўрсаткичларини келтириб ўтмоқчимиз. Бу кўрсаткичлардан бири бу айланма активларнинг айланиш коэффициентини ҳисобланади.

Айланма маблағларнинг айланиши коэффициенти (Кл) жорий активларнинг айланиш тезлиги ва активларга қўйилган маблағларнинг пул маблағларига айланиш тезлигини характерлаб, у маълум давр(ой, квартал, йил) ичида айланма маблағлари неча марта айланганлигини ифодалайди :

$$\text{Коб} = \frac{\text{Реализация қилинган маҳсулот ҳажми}}{\text{айланма маблағларнинг ўртача хронологик қолдиғи}}$$

Коб. ни ҳисоблаш айланишни прогнозлаш ва кредитлаш муддатини аниқлашга имкон яратади. Айланма активларнинг айланиши коэффициенти айланма активларнинг ҳаракати тезлигини ифодалайди ва таҳлил қилинаётган даврда маҳсулотни сотишдан тушумларнинг чекланиши ҳамда айланма активларнинг ўртача қийматини ҳисоблаб боришга имкон яратади.

Шунингдек, айланма активларнинг кунларда айланишини ҳам ҳисоблаш мумкин. Бу кўрсаткич корхона айланма маблағларининг бир марта айланиши (П-Т-И/Ч-Т-П) учун неча кун кетишини кўрсатади.

$$\text{А}_к = \frac{\text{(О кунларда Айланма маблағларининг ўртача қолдиғи х 360 кун айланиши)}}{\text{реализация ҳажми}};$$

Айланма активлар айланишига қанча кам кун кетса, корхонанинг фойда олиши, бинобарин кредитни банкка тўлаши шунча тез амалга оширилади.

Бу ерда айланма активларнинг ўртача қолдиғи, ўртача хронологик усулда аниқланади.

Мижознинг молиявий аҳволини характерловчи яна бир муҳим кўрсаткич – бу уларнинг ўз айланма маблағларининг ҳақиқий мавжудлигини тасдиқловчи кўрсаткич ҳисобланади.

Ўз айланма маблағларининг мавжудлиги кўрсаткичи (ЎАйММ) Қуйидагича аниқланади:

ЎАйММ= Ўз маблағлари манбалари - Узоқ муддатли активлар
(110-330 баланс қаторлари)
қопланмаган зарарлар

Агар корхонанинг асосий активлари ўз маблағлари манбаларидан юқори бўлса, у ҳолда корхона баланси ноликвид эканлигини кўрсатади. Ноликвид балансга эга бўлган корхоналар банк кредитларидан фойдаланиш ҳуқуқидан маҳрумдирлар.

Корхоналарга кредит беришда унинг кредитга лаёқатлилигини баҳолашда қуйидаги жадвалда келтирилган кўрсаткичлар ҳисоб-китоб қилиниши лозим.

16-жадвал

№	Кўрсаткичлар	Даврлар			
		1 кв	1/2 йил	9 ой	йил
1.	Қоплаш коэффиценти				
2.	Ликвидлилик коэффиценти				
3.	Мухторлик коэффиценти				
4.	Ўз айланма маблағлари мавжудлиги динамикаси				
5.	Фойдалилик				
6.	Тўланмаган қарзлар А) банк ссудалари бўйича Б) ҳисоб-китоблар бўйича				
7.	Айлана маблағлар айланиши А) айланиш коэффиценти Б) кунларда айланиши				

Мижознинг молиявий ҳолатини янада чуқурроқ таҳлил қилиш учун қуйидаги кўрсаткичлардан ҳам фойдаланиш мумкин .

Мижознинг қарз маблағлари салмоғи.

$$\text{Қарз маблағлари коэффициенті} = \frac{\text{Қарз маблағлар}}{\text{Барча маблағлар}}$$

$$\text{Ўзлик маблағлар айланувчанлик коэффициенті} = \frac{\text{Реализациядан тушум}}{\text{Ўз маблағлар}}$$

Қарз маблағлар айланувчанлиги кўрсаткичи.

$$\text{Қарз маблағлар айланувчанлик коэффициенті} = \frac{\text{Реализациядан тушум}}{\text{Қарз маблағлар}}$$

Фирманинг ўз қарздорлари (дебитор) ҳисоб рақамлари ҳисобидан қанчалик тез тўловларини амалга оширишини кўрсатувчи коэффициент.

$$\frac{\text{Дебиторлик қарзлари}}{\text{айланувчанлик коэффициенті}} = \frac{\text{Реализациядан тушум}}{\text{Дебиторлик қарзлари}}$$

Фирманинг қанчалик кредиторлар олдида ўз мажбуриятларини қоплай олишини кўрсатувчи кўрсаткич :

$$\text{Кредиторлик қарзлари айланувчанлик коэффициенті} = \frac{\text{Реализациядан тушум}}{\text{Кредиторлик қарзлари}}$$

Асосий воситалар айланишини ифодаловчи кўрсаткич:

$$\text{Асосий активлар айланувчанлик коэффициенті} = \frac{\text{Реализациядан тушум}}{\text{Асосий активлар}}$$

Ҳар бир сўм ўзлик маблағларига тўғри келувчи фойда миқдорини кўрсатувчи кўрсаткич:

$$\text{ўзлик маблағлар рентабеллигининг коэффициенті} = \frac{\text{Фойда}}{\text{ўзлик маблағлар}}$$

6-§. Ривожланган давлатларда миџознинг кредитга лаёқатлилигини баҳолаш усуллари

Миџознинг тўловга лаёқатлилигини таҳлил қилиш деганда миџозга берилган кредитни ишлата олиш ва қайтариб бера олиш имкониятини ўрганиш тушунилади. Дуненинг кўп мамлакатларида миџознинг кредит лаёқатлилиги турлича аниқланади.

АҚШда миџознинг кредитга лаёқатлилигини баҳолаш ва кредит рискинни минималлаштириш мақсадида 5 “С” номини олган усулдан фойдаланилади. Бу усул асосида миџоз фаолиятини баҳолашнинг қуйидаги мезонлари ётади.

- customer character –миџознинг обрусси;
- capacity to pay – тўловга лаёқатлилиги;
- capital – капитал;
- collateral – ссуданинг таъминланиши;
- current business conditions and goodwill-иқтисодий ҳолати ва унинг келажаги.

Бу усул бўйича миџознинг обрусси, масъулият даражаси, қарзни тўлашга бўлган истаги ва тайёргарлиги текширилади. Даставвал банк миџознинг: ўтмишда ўз мажбуриятларига қандай муносабатда бўлганлиги; қарзларни тўлашда камчиликлар бўлганлиги; кредитланувчи субъектнинг иқтисодда, бозорда қандай мавқега эга эканлигини текширади. Бунда банк қарздор билан суҳбат олиб боради, архивдан миџоз тўғрисида материалларни олиб, таҳлил қилади, бошқа фирма ва банклар билан маслаҳатлашади ва ҳоказо.

Қарздорнинг тўлов қобилиятида унинг молиявий имкониятлари, унинг кредитни тўлаш қобилияти қарздорнинг фойда ва зарарлари ҳамда келажақда бўлиши мумкин бўлган ўзгаришлар пухта таҳлил қилиш орқали аниқланади. Унда банк қарзни тўлаш бўйича миџоз маблағларининг 3 манбасини чуқур ўрганиб чиқади. Булар:

- жорий касса тушумлари (cash flow) ;
- активларни сотиш;
- молиялаштиришнинг бошқа манбалари (жумладан, пул бозоридаги қарзлар).

“Беш “ой”лар”га қайтар эканмиз, шуни таъкидлаб ўтиш керакки, банк асосий эътиборини бошқа омилларга ҳам, жумладан, фирмаларнинг акциядор капиталига, унинг тузилишига, актив ва пасивларнинг бошқа моддаларига бўлган нисбатига ҳамда қарзнинг таъминланишига, унинг етарлилик даражасига, сифатига ва қарзни тўламаслик ҳолида гаровни сотиш даражасига қаратади.

Сўнгра, кредитга бўлган талабномани қараб чиққанда умумий шарт-шароитлар жумладан; давлатдаги ишбилармонлик иқлимини аниқловчи ва банк билан биргаликда қарздорнинг ҳолатига таъсир этувчи омиллар: иқтисодий аҳвол, монанд товар бўйича бошқа ишлаб чиқарувчилар томонидан рақобатнинг мавжудлиги, солиқлар, хом ашёга нарх-наволар ва бошқаларга эътибор қаратилади.

Англия банкларида мижознинг кредитга лаёқатлилигини аниқлашда саволлар варағи мавжуд. Саволларга жавоблар банкка кредит бериш қарорини қабул қилишга имкон беради. Қуйида шундай савол-варақнинг намунасини келтирамиз.

Авваламбор қарз олувчи (borrower)га таъриф берилади.

Унинг оиласи, обрў-эътибори, софдиллиги, банкка танишлиги, банк билан муносабатлари.

Бошқарув таркиби малакаси – маълумоти, мутахассислик бўйича стажи, бошқара олиш қобилияти;

Тўловга қобиллик – тўлов интизомига риоя қилиш, бизнес талабларига ресурсларнинг мослигига эътибор берилади. Кейин эса қуйидаги асосий кўрсаткичлар текширилади:

1. Purpose (кредит мақсади). Қонунийлиги, банк кредит сиёсатига тўғри келадими? ва бошқалар;
2. Amount (кредит суммаси) кредит суммасини ҳисоблашда аниқлик. Тасдиқловчи ҳужжатлар мавжудми? сўралган сумма етарли, кам ёки кўплиги.
3. Repayment (қайтариш) кредит қачон қайтарилади? қайтарилиш графиги мавжудлиги? қайтарилиш манбаси-келажак даромадлари, қисқа муддатли кредитлар, активларни сотиш? қарз олувчи пул оқимларини башорат қилиш;
4. Viability (кредитланаётган лойиҳанинг реаллиги) мазкур кредит қанчалик зарур? техник-иқтисодий асослар бажарилганми? Мазкур компания ҳисобварақлари таҳлил қилинганми? қарз олувчи баланси баҳоланганми?
5. Risks (рисklar). Банк ва компания учун рисклар манбаларини мужассамланганлиги рискнинг олдини олиш чора-тадбирларини амалга ошириш мумкинми?
6. Security (таъминланганлик). Таъминот тақдим этилмоқдами? у мавжудми? Гаровларни суғурта полисларини текшириш. Гаров қиймати қандай? Гаровни қайта баҳолаш бўлиб ўтадими, қачон?
7. Profitability (фойдалилик) кредит шартномасида даромад ва харажатлар аниқ таърифланиши лозим. Фоиз даражаси банк тортилган рискка мос келадими? Фоиз даражаси, харажатларни қоплайдими?

Юқоридагиларни ўзида ифода қилувчи “Parts” номли қарз олувчи қобилиятини таҳлил қилиш усули кенг тарқалган бўлиб, унда:

- Purpose - кредитнинг мақсади;
- Amount - ссуданинг ҳажми;
- Repayment - қарзни тўлаш;
- Term - муддати;
- Security - ссуданинг таъминланганлиги кабилар таҳлил қилинади.

Мижозларнинг кредитга лаёқатлилигини текширишнинг бошқа усуллари ҳам мавжуд. Мижознинг кредитга лаёқатлилиги асосида мижознинг фаолиятини характерлайдиган зарур ахборотларни йиғиш ётади. АҚШ ва бошқа Ғарб мамлакатларида мижознинг кредитга лаёқатлилигини таҳлил қилишда банклар учун махсус ҳуқуқий норма ва қонунлар мавжуд. Мижозлар

ҳисоботларини банклар томонидан таҳлил қилиниши икки хил кўринишга эга: ички ва ташқи кўринишга эга. Ташқи таҳлил шу қарз олувчи фаолиятини бошқалар билан солиштиришдан иборат. Ички таҳлил эса молиявий ҳисоботларнинг турлича қисмларини маълум вақт оралигида солиштиришдан иборатдир.

Хорижий давлатлар амалиётида мижознинг пул оқими чуқур таҳлил қилинади.

Пул оқими мижознинг ўз харажатларини қоплаш ва қарзларни ўз ресурслари ҳисобидан тўлаш қобилиятининг ўлчамидир.

Бундай таҳлил турлича олиб борилади, жумладан, бу мақсадда қарз олувчининг пул маблағларининг ҳаракат ҳисоботидан фойдаланиши мумкин.

Бунинг учун мижоз пул маблағларининг ҳаракати ҳақидаги ҳисоботи тузилади ва у қуйидаги саволларга жавоб беришига имконият беради.

- Мижоз келажакда молиявий активларнинг ўсиши учун ўзини пул маблағлари билан таъминлай оладими ?
- Қарз олувчи фаолиятининг ўсиш суръати ташқи манбалардан молиялаштириш зарур бўлган даражада тезлиги.
- Қарз олувчи кейинги инвестициялашдан пайдо бўлган қарзни қоплаш учун ортиқча пул маблағларига эгами?

Банк амалиётида мижознинг кредитга лаёқатлилигини текширишнинг тўғри ва эгри усуллари мавжуддир.

Тўғри усуллардан кам фойдаланилади. Бунда мижоз томонидан тўпланган баллар, у олишга ҳақли бўлган ссуда суммасига тенглаштирилади.

Эгри усуллар эса жуда кенг тарқалган. Унинг мазмуни турлича баҳолаш кўрсаткичларига маълум баллар беришдан иборатдир. Бунинг натижаси бўлиб мижознинг кредитга лаёқатлилигини синфини аниқлаш хизмат қилади. Ўз - ўзидан аён бўлиб турибдики, мижознинг кредитга лаёқатлилигини баҳолашда баллар тизимидан фойдаланиш - энг объектив ва иқтисодий асосланган қарорларни қабул қилиш жараёнидир. Ягона муаммо шундан иборатки, бунда мижознинг кредитга лаёқатлилигини баҳолаш бўйича ахборотларнинг янгилиниши талаб қилинади, бу эса ўз навбатида, банк учун жуда қимматга тушиши мумкин. Шунинг учун унча катта бўлмаган банклар одатда ахборот базасининг чекланганлиги ва кўп харажатлилиги туфайли мижознинг кредитга лаёқатлилигини таҳлил қилишда “коэффициентлар” усулидан фойдаланилади.

Тўловга лаёқатлилиқни таҳлил қилиш асосида мижознинг фаолиятини тўлароқ акс эттирувчи маълумотни йиғиш ётади. АҚШ ва бошқа Ғарб давлатларида тўловга лаёқатлилиқни аниқлашда банк томонидан қўлланиладиган маълумотларни йиғиш тартиби ва маълумот ҳажмига тегишли махсус юридик нормалар ишлаб чиқилган. Унда кўрсатилишича тўловга лаёқатли бўлган ихтиёрий қарз олувчига кредит бериш мумкин. АҚШ Конгресси “Тенг кредит олиш имконияти тўғрисида”ги (ЕСОА) –Equal Credit Opportunitites Act) қонунни қабул қилган. Қонунга мувофиқ кредиторлар томонидан кредит қарз олувчиларнинг ёши, оилавий аҳволи, жинси, дини ва миллатига қараб ажратилмаслиги керак. Кредит ҳақиқатда мижознинг кредит тўлай олиш қобилиятига қараб ажратилиши лозимлиги кўзда тутилган.

Мижозни тўловга лаёқатлилигини аниқлашда ва банк томонидан анкета тўлдиришда асосий мезонларни белгилайдиган бошқа бир юридик ҳужжат АҚШ ФРТ томонидан қабул қилинган “В” йўриқномасидир. Бу йўриқномада қайси маълумотлар миждозни тўловга лаёқатлилигини аниқлашда балли тизим қўлланилиши мумкинлиги кўрсатилган; миждозга қарши ишлатиладиган маълумот йиғишдаги чекловлар ҳам кўрсатиб ўтилган.

Масалан, қарз олувчи мажбуриятлари бўйича жавобгарлигидан қатъий назар ўз оиласи ҳақида анкетага маълумот ёзиши керак.

Кредиторлар эса кредит олиш учун аризани олганларидан кейин 30 кун мобайнида миждознинг кредит олиш имконияти ҳақида унга хабар қилиши керак.

Масалан, Буюк Британия Парламентида 1993 йил мамлакатнинг йирик банкларидан бири (N) **National Westminster Bank** кўп йиллар давомида ўз миждозларидан сиёсий ахборотлар ва сўровлар олганлиги ҳақида тортишувлар бўлган.

АҚШда қонун қарз олувчининг оилавий аҳволи ва ҳолати, телефони бор-йўқлиги ҳақидаги маълумотларни миждозлардан йиғиш имкониятини банклар учун чеклаб қўйган.

Чет эл адабиётларида миждознинг кучли ва кучсиз томонлари, унинг имкониятлари ва рискини аниқлашда “SWOT” (S – strong, W – weak, Opportunities, T-threat) методидан фойдаланилиши мумкинлиги тўғрисида фикр билдирилган. Бунда миждознинг тўловга лаёқатлилигининг асосий мезонлари ; яъни:

- қарз олиш учун ариза берувчиларнинг кучли томонлари;
- қарздорнинг кучсиз ва бўш томонлари;
- қарз олувчининг муваффақияти учун қайси омиллар муҳимлигини аниқлаш;
- кредит беришдаги риск даражаси каби кўрсаткичлар ўрганиб чиқилади .

Мижознинг молиявий ҳисоботининг банкирлар томонидан таҳлил қилишнинг икки хил шакли бор: Ички ва ташқи таҳлил. Ички таҳлилда миждоз ҳисоботининг муҳим элементлари бир-бирига таққосланади ва маълум вақт давомида ўзгариши таҳлил қилинади. Ташқи таҳлилда қарз олувчи бошқа қарз олувчилар билан таққосланади.

Ички таҳлил коэффициентлар таҳлили бўлиб, унинг иккита камчилиги бор: 1) Коэффициентлар миждоз операциялари қандай ўтаётганлиги тўғрисида маълумот бермайди; 2) Таҳлилда ўтиб кетган маълумотлардан фойдаланилади, лекин кредит келажакдаги фаолият учун берилди.

Кўпгина ғарб мамлакатларида миждозларнинг тўловга лаёқатлилигини баҳолаш қуйидаги йуналишларда олиб борилади:

- 1) **Personal capacity** - қарз олувчининг шахсий фазилатлари (одиллиги, мақсадининг жиддийлиги яхши ишчи сифатида тавсифи ва бошқалар);
- 2) **Revenues** – миждоз даромади, оиланинг ялпи даромади таҳлили. Бунда миждознинг кредитни қоплаш харажатлари унинг ойлик даромадларининг 1/3 қисмидан ошмаслиги керак.

- 3) **Material capacity** – ссуданинг таъминланиши, мижознинг кўчмас ва бошқа мулклари таҳлили;

Кўпинча мижознинг пул оқимлари тўғрисида маълумот талаб қилинади.

Пул оқими (cash flow) – бу мижознинг харажатларини ва мажбуриятларини қоплаш учун хусусий ресурсларининг етарлилиги ёки йўқлигини ўлчайди. Хорижий давлатларда мижознинг кредитга лаёқатлилигини аниқлашда қуйидаги тартибда пул маблағлари ҳажми аниқланади:

Қарз олувчининг пул маблағлари харакати тўғрисида ҳисобот.

Кўрсаткичлар	Жами	Жорий йил	30 кундан ортиқ	60 кундан ортиқ	60 кундан ортиқ	1 йилдан ортиқ
1. Даромадлар: - Маош; - Мукофот; - Гонорар; - Нафақа; - Компенсация; - Бошқалар.						
2. Харажатлар: - Солиқлар; - Квартира тўловлари; - Коммунал тўловлар; - Болалар ташкилотига тўловлар; - Кредит учун фоиз тўловлари; - Бошқалар.						
3. Ссудани қоплаш учун жами(1-2) Ортиқча “қ” Етишмовчилик “-”						

Юқоридаги жадвал келажакда ссудани қоплаш имкониятини ўрганиш учун ишлатилади.

Ривожанган мамлакатларда мижозни кредитлашнинг муҳим жиҳати кредит бериш жараёнининг (юридик ва жисмоиний шахсларга) марказида инсон туради. Масалан, Германияда қандай кредит олишдан қатъий назар, қарз олувчи ўзининг шахсий фазилатлари ва тўловга лаёқатлилиги тўғрисида бир қатор ҳужжатларни банкка бериши лозим.

Кредит бериш жумбоғини ечишда **немис банкни** қизиқтирадиган муаммолар куйидагилардан иборат:

- 1) тадбиркорнинг шахсий характери: хулқ-атвори, қилиқлари, ташқи кўриниши, одати, таъсирчан талаффузи, одиллик даражаси(иктисодий ва молиявий ҳолати тўғрисида очиқ сўзлаши), ёши, оилавий ҳолати, жамоат ишларида ўрни, мансаби ва хоббиси;
- 2) умумий маълумоти: ўқув юртини тугатганлиги тўғрисидаги диплом нусхаси, квалификацияси, рискка қўл уриши, иктисодга қизиқиши, режалаштириш қобилияти;

- 3) жисмоний ҳолати: соғлиги ҳолати, (олдинги касалликларини ҳисобга олган ҳолда), спорт билан шуғулланиши;
- 4) техник билим савияси: махсус ўқув юрти, тажрибаси, ишга ихтисослашуви;
- 5) мулки: ташкилот ишларида қатнашиш даражаси, шахсий мулки, кўчмас мулкка эгалик қилиши, даромаднинг бошқа манбалари, корхона даромадидан шахсий фойдаси, шахсий қарзлари, солиқ мажбуриятлари, оила аъзоларининг мулкӣ ҳолати, мусобақаларда иштироки.

Саволларга жавоблар банк бўлимида суҳбат, телефон ёки анкета бериш орқали аниқланиши мумкин.

Немис банкларида миқознинг тўловга лаёқатлилигини баҳолашда аризинг “Ойлик даромад ҳисоби” бўлими асосий ўрин эгаллайди.

<p>А: Ойлик даромад</p> <ul style="list-style-type: none"> ➤ солиқдан ташқари маош ➤ болалар учун олинадиган нафақалар ➤ пенсия ➤ омонатлар ва қимматли қоғозлар бўйича фоизлар ➤ бошқа даромадлар <p style="text-align: center;">ЖАМИ:А:</p>	<p>В: Ойлик харажати</p> <ul style="list-style-type: none"> ➤ жорий харажатлар ➤ суғурта бадаллари ➤ олдинги кредит учун тўловлар ➤ квартира тўловлари ➤ бошқа харажатлар <p style="text-align: center;">ЖАМИ:В</p>
--	--

С: Ихтиёридаги даромад (А-В)

Ҳозирги вақтда Германиядаги барча тижорат банклари индивидуал шахсларга берилган ссудалар тўғрисида Бундес банкнинг махсус департаментига маълумот беришлари шарт. Бу банкнинг шу сферадаги фаолиятини назорат қилишга имконият яратиб беради.

Франция ва Бельгияда тижорат банклари Марказий банкдан индивидуал ссудаларни тўламайдиганлар ҳақида маълумот олиш ҳуқуқига эга. Люксембургда банк сирини сақлаш зарурияти туфайли бу ҳуқуқ ишлатилмайди. Лекин, миқознинг, масалан, жамғарма депозитини ссуда олинган банкка кўчириш имконияти банклар учун яратилган. Булардан ташқари миқоз кредитни тўлай олмаса, маошидан акцептсиз шаклида ундириб олиш ҳуқуқини банкка беради.

Булар билан бир қаторда миқоз обрўсини баҳолаш ҳам жуда муҳимдир. Буни баҳолашнинг бир йули – кредит скоринг йулидир. Скорингни (очко, балл йиғиш) ҳар бир банк ҳолати, вазиятига қараб ўзлари ишлаб чиқадилар.

Кредит скоринг модели биринчи бўлиб, америка иқтисодчиси Д.Дюран томонидан 1940 йиллар бошида ишлаб чиқилганди. У балл ҳисоблашда қуйидаги коэффициентларни қўллади:

- 1) ёши: 20 дан юқори бўлган ҳар бир йил учун 0,1 бал (максимум- 0,3);
- 2) Жинси: Аёл – 0,4; эркак – 0;
- 3) Яшаш муддати: берилган жойда яшаган ҳар бир йили учун 0,042 балл (максимум – 0,42);

- 4) Касби: кичик рискдаги касб учун – 0,55, юқори рискдаги касб учун – 0, 0,16 – бошқа касблар учун;
- 5) Бандлиги – 0,059 – бир коорхонади ишлаган ҳар бир йили учун(максимум – 0,59);
- 6-8) молиявий кўрсаткичлари: 0,45 – банкдаги маблағлари учун; 0,35 – кучмас мулкка эгаллиги учун, 0,19 – ҳаёти суғурта полиси учун.

Бу коэффицентларни қўллаш билан Дюран “яxши” ва “ёмон” миждоз ўртасидаги чегарани 1,25 балл деб олди. 1,25 баллдан юқори балли миждозлар кредитга лаёқатли ҳисобланган, бундан кам балл йиққанлар эса кредитга лаёқатсиз деб топилган.

Ҳозирда АҚШ банклари идивидуал шахсларни кредитлашда турли хил ёндашувлар ишлаб чиқмоқдалар. Ҳар бир банк ўзининг хусусий тизимини ишлаб чиқмоқда.Кўпгина Америка банклари ўз амалиётида миждозларнинг кредитга лаёқатлилигини баҳолашда икки хил усулдан фойдаланадилар:

- 1) банклар биринчи миждозни банк талаблари юзасидан текшириб чиқади ва кредит бериш ёки бермасликни ҳал қилади.
- 2) кредитга лаёқатлиликини баҳолашда балли тизимдан фойдаланилади. Бунда математик корреляцион таҳлил ва омиллар таҳлилидан фойдаланилади.

Банклар миждоз балансининг моддалари ва бўлимлари орасидаги турли пропорцияларни таърифловчи бошқа молиявий коэффицентларни ҳам ҳисоблайди. Банклар бу коэффицентларни меъерий катталикларини белгилайдилар ва мавжуд катталикларни улар билан солиштириб, сўнг солиштириш натижаларига кўра миждознинг кредитга лаёқатлилиги ҳисобланади. Коэффицент-ларнинг меъерий чегараси турли тармоқ, ҳудуд ва бошқалардаги корхоналар учун турлича бўлиши мумкин. Бундай баҳолашлар ҳақиқатга яқинроқ бўлиши учун узоқ муддат орасидаги миждознинг молиявий аҳволини назорат қилиб бориш, ўзгаришнинг аниқ йуналишларини, даврларини, қонуниятларини аниқловчи хусусий статистик маълумот базасини яратиш зарур.

Банк кредитга лаёқатлиликининг балл (рейтинг) тизимини қўллаши ҳам мумкин, унда, ҳар бир коэффицентга (унинг нормативга яқинлигига қараб) балларда белгиланади ва тўпланган баллар йиғиндисига қараб миждознинг юқори, ўрта ёки паст гуруҳ ликвидлик бўйича ажратилади. Миждозни рейтинги бўйича қайси гуруҳга мансублигига қараб кредит талабларини сусайтириши, кучайтириши ёки умуман кредитлашни рад этиши мумкин.

Қарз олувчи молиявий ҳолатини баҳолаш билан бирга банк унинг иқтисодий ҳолатини, фаолият жараёнини, ишлаб чиқариш мол етказиб берувчилар ва харидорлар билан муносабатларини, корхона эгалари билан елланма ишчилар ўртасидаги, бошқарувчи ва ходимлар ўртасидаги муносабатларни ўрганади. Шунингдек, банк фойдалани-лаётган технологиялар, воситалар, уларнинг янгилигини ва рақобатбардошлигини ўрганади, бозорларни эгаллаш (ёки тўхтатиш) имкониятларни ва бошқаларни баҳолайди. Ҳужжатларни таҳлил қилиш билан бирга банк ходимлари миждозларни

“жойларга” бориб текшириш, мижозларнинг иш жараёнини тартиби ва ташкил этилиши билан танишиши мақсадга мувофиқ.

Кейинги пайтларда, айниқса, иқтисодий ривожланган давлатларда банк мижозларининг маънавий-ахлоқий сифатларига тобора кўп эътибор берилмоқда. Бу сифатларнинг етарли даражада аниқ баҳолаш имконини берувчи тестлар ва услублар яратилди.

Ана шундай тестлардан бири “қизил сигналлар тизимидир”. У хориж банкларининг тажрибаларининг кўрсатишича мижозларнинг ишончилигини аниқлашга имкон беради.

□. **Қарз олувчи тарихидан сигналлар;** “қизил сигналлар тизими” тўғрисида қисқача тўхталамиз. Бу тизим қарз олувчининг фаолиятига баҳо берувчи бир неча бўлимлардан иборат:

1. Яқин ўтмишдаги молиявий ноқобиллиги;
2. Қарз олувчи маълумотларидаги номутаносибликлар ва қарама-қаршилиқлар.

□. **Қарз олувчини бошқаришга доир “сигналлар”.**

3. Қарз олувчи ишончли алоқалари мавжуд, ҳамкорни қидирмоқда.
4. Бошқарувчининг паст маънавий сифатлари.
5. Бошқариш учун ходимлар, оила аъзолари, компания хўжайинлари орасида кураш.
6. Бошқаришдаги тез-тез ўзгаришлар.
7. Бошқарувчининг ховлиқма характери.
8. Бошқарувчиларнинг кредитлаш жараёнини тезлаштиришга ҳаракат қилишлари.

Айланма активлар. Ишлаб чиқариш фаолиятини акс эттирувчи “сигналлар”.

9. Мол етказиб берувчилар ва харидорлар қаторини фарқларди.
10. Қарз олувчининг ўз дебиторлари устидан назорати сусайганлиги.
11. Қарз олувчининг бугунги кунда муаммоларни бошидан кечираётган соҳага тегишлилиги.
12. Балансининг актив ва пассив моддалари бўйича мутаносиблиги.

□. **Кредитлашга тегишли “сигналлар”.**

13. Қарз олувчи кредит мақсадини аниқ кўрсатмайди.
14. Қарз олувчида қарзни тўлаш бўйича аниқ дастур йўқ.
15. Кредитни тўлаш бўйича захира маблағлари йўқ.
16. Қарз олувчи мақсади моддий таъминотга эга эмас.
17. Қарз олувчининг кредит саволномаси ёмон асосланган.
18. Қарз олувчи бир вақтнинг ўзида ҳам активлари, ҳам умумий капитали гаровига ссуда олишни мўлжаллаган.
19. Кредит бевосита киймат ташкил этилувчи, ишлаб чиқариш жараёнига эмас, балки муомала соҳасига йуналтирилган.
20. Кредитни қайтариш муддати тўлиқ асосланмаган.

□. **Белгиланган нормалардан четлашиш “сигналлари”.**

21. Ўз хўжалик фаолияти бўйича ҳисобот маълумотларини тақдим этиш даврийлигидаги бузилишлар.

22. Банк ҳисоб варақларини юритишдаги нормалардан четлашишлар.
 23. Кредитлаш шартларини қайта кўрилиши; кредитни қайтариш схемасидаги ўзгаришлар; ссудани чўзиш бўйича илтимослар.
 24. Хўжалик фаолияти молиявий кўрсаткичларини режадан фарқланиши.
 25. Қарз олувчининг маҳорати ва ҳисоб тизимларида четланишлар.

Национал Де Пари (Франция) банкида индивидуал мижозларнинг кредитга лаёқатлилигини баҳолашга доир мисол.

Кўрсаткичлар	Ҳақиқатдаги маълумотлар	Ўртача статистик маълумот	Касби бўйича ўртача
Ғши	20 йил	0,25	30
Битта иш ўрнида ишлаган вақти	2,5 йил	0,15	2
Иш жойи	Банк		
Йиллик даромади	100 минг франк	2%	Маълумот маҳсус
Оилавий ҳолати	Оилали, 1 та боласи бор	2%	

Ссуда муддати	1 йил-гача	2 йил	3 йил	4 йил	5 йил...
Кредитга лаёқатлилиқ синфи					
5 (аъло кредитга лаёқатли)	40 %	60 %	80 %	100 %	120 %
4 (яхши)	20 %	30%	-	-	-
3 (ўрта)	10%	15%	-	-	-
2(қониқарли)	-	-	-	-	-

Кредитга лаёқатлилиқни баҳолаш билан бирга банк кредитдан фойдаланишнинг иқтисодий самарадорлигини ҳам текширади. Бунинг учун қарз олувчини кредит олишдан мақсадини тасдиқловчи ҳужжатлар кўриб чиқилади. Банк қарз олувчининг мақсадини реаллигини ва ҳаққонийлигини, уларни (талаб, таклиф, сифат ва миқдор, нархи, рақобатчиларнинг қаршилиги ва бошқа кўрсаткичлари бўйича) шаклланаётган бозор конъюктурасига мос келишини баҳолайди. Шу билан бирга, банк мижоз кредит сўраган фаолият тури бўйича даромад ва харажатларни солиштиради. Банк кредитдан фойдаланиш натижасида мижознинг ўз харажатларини қоплаши ва кредитнинг қайтарилишига етарли даромад олишга имкон бўлиши лозим.

Ана шундай баҳолашларга асосан банк кредитни бериш (ёки уни рад этиш) тўғрисидаги қарор қабул қилади. Мижознинг кредитга лаёқатлилигига қараб банк кредит бўйича фоиз, муддат ва суммасини ўзгартириши мумкин. Бу параметр қарз олувчи билан муқоама этилади ва кредит шартномасида белгилаб қўйилади.

Кўриб чиққанимиздек, турли мамлакатларда кредитга лаёқатлилиқни аниқлашда турлича ёндашувлар бўлсада, уларнинг асосий мақсади банк томонидан бериладиган кредитларнинг самарали ишлатилиши ва уларнинг ўз вақтида банкка қайтиб келишини таъминлашдан иборат.

Қўйидаги таянч сўзларга таъриф беринг.

Айланма активлар (маблағлар)

Айланма активларнинг манбалари

Ўз маблағлари

Банк кредити

Кредиторлар

Ишлаб чиқариш захиралари

Кредитга лаёқатлилиқ

Тўловга лаёқатлилиқ

Ликвид маблағлар

гуруҳ ликвид актилар

гуруҳ ликвид актилар

гуруҳ ликвид актилар

Ўз айланма маблағлари

Қисқа муддатли мажбуриятлар

Қоплаш коэффициенти

Ликвидлилиқ коэффициенти

Мухторийлик коэффициенти

Айланма маблағларнинг

айланиш коэффициенти

Айланма аблағларнинг кунларда

айланиши

Ўз билимини текшириш учун саволлар:

1. Кредитга лаёқатлилиқ деганда нимани тушунаси?
2. Тўловга лаёқатлилиқ деганда нимани тушунаси ва унинг кредитга лаёқатлилиқдан фарқи нимада?
3. Кредитга лаёқатлилиқнинг асосий ва қўшимча кўрсаткичларини келтиринг.
4. Қоплаш, ликвидлилиқ коэффицентлири қандай аниқданадилар?
5. Мухторийлик коэффициенти нимани англатади, унинг юқори ва паст чегараларини изоҳланг.
6. Кредитга лаёқатлилиқнинг қўшимча кўрсаткичлари нима учун зарур ?
7. Хорижий давлатларда мижознинг кредитга лаёқатлилигини баҳолашнинг қандай усулларини биласиз?
8. Мижознинг молиявий хужжатлари асосида унинг кредитга лаёқатлилигини баҳоланг .
9. Кредит олиш учун бизнес- режа тузинг ва кредит олишни асослаб эссе ёзинг.

XI-БОБ. ҚИСҚА МУДДАТЛИ КРЕДИТЛАШНИ ТАШКИЛ ҚИЛИШ АСОСЛАРИ

1-§. Кредитлаш шартлари (тамойиллари)

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида хўжалик юритувчи субъектларга кредит бериш тижорат банклари томонидан «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида» ги Қонун асосида ва бошқа меъерий ҳужжатларга мувофиқ равишда амалга оширилади. Кредитлар Ўзбекистон Республикасининг «Корхоналар тўғрисида» ги Қонунига асосан кредит ўз капитали ва мустақил балансига, юридик шахс ҳуқуқига эга бўлган мустақил хўжалик юритувчи субъектларга берилади. Тижорат банклари хўжалик юритувчи субъектларга, уларнинг мулкчилик шаклларида қатъий назар, шартнома асосида қисқа ва узоқ муддатли кредитлар берадилар. Кредит миқдорнинг ҳисоб-китоб варағи жойлашган банкда берилади. Зарар кўриб ишлайдиган, ноликвид балансга эга бўлган хўжалик юритувчи субъектларга кредит берилмайди, илгари берилган ссудалар эса белгиланган тартибда муддатидан илгари ундириб олинади. Кредит ресурсларидан узоқ муддатли молиявий нобарқарорлик, хўжасизлик ва зарарларни қоплаш учун фойдаланишга йўл қўйилмайди. Кредитлар муддатига кўра қисқа муддатли, ўрта муддатли ва узоқ муддатли турларга бўлинади.

Қисқа муддатли кредит амал қилиш муддати 12 ойдан ошмайдиган ссуда бўлиб, унинг муддатининг узайтирилиши кредитланаётган тадбирларни ўтказиш муддати, уларнинг қопланиши ва бошқа шартлардан келиб чиққан ҳолда белгиланади. Қисқа муддатли ссудалар кредитларнинг бошқа турларига нисбатан ликвидлироқ ҳисобланади. Ўрта муддатли 1 йилдан 3-5 йилгача, узоқ муддатли кредитлар 3- 5 йилдан ортиқ муддатга берилади.

Кредитлаш жараёни бир нечта тамайиллар асосида амалга оширилади:

1. Кредитнинг муддатлилиги
2. Кредитнинг қайтарилишлиги
3. Кредитнинг таъминланганлиги
4. Кредитнинг тўловлилиги
5. Кредитнинг мақсадлилиги

Кредит иқтисодий муносабатларни белгиланган тизими сифатида бошқа пул муносабатларидан фарқ қилади, яъни пулнинг харажати қайтариб бериш шarti билан амалга оширилади.

Кредитнинг кейинги тамайили муддатлилиқ бўлиб, у қайтаришлиқ тамайили билан узвий боғлиқ бўлади. Кредитлашнинг муддатлилиги икки томонлама характерга эга. Биринчидан, кредитнинг моҳияти вақтинча фойдаланишга берилган маблағларнинг қайтарилишинигина билдириб қолмай, балки бу қайтарилишни аниқ муддатларини белгилашни ҳам тақозо этади. Кредитнинг муддати, бир томондан фойдаланишга берилаётган кредит ресурсларининг бўш туриш муддати билан белгиланса, иккинчи томондан қарз

олувчининг маблағларга бўлган вақтинчалик эҳтиёжларининг муддатига боғлиқ. Кредитлаш муддатлилигининг бу икки томонлама характери инобатга олинганда вақтинчалик фойдаланишга берилган маблағларни тўлиқ ва белгиланган муддатда қайтарилишини таъминлаш мумкин. Кредитнинг муддатлилигига риоя қилиш банклар учун ҳам, қарз олувчилар учун ҳам муҳим аҳамиятга эга. Бунинг ҳисобига банк кредит ресурсларининг айланишини жадаллаштирсалар ва улардан оқилона фойдаланишга эришсалар, хўжаликлар ўз даромадларини кўпайтириш, ўз ва қарз маблағларидан фойдаланиш самарасини оширишлари мумкин. Кредит муддатини узайтириш аксарият ҳолларда банкнинг руҳсати билан амалга оширилади. Кредит муддати қарз олинган маблағларни қайси давргача фойдаланишини ҳисобга олган ҳолда белгиланади

Қайтарилиш тамойили кредитнинг моҳиятини ифодалайди. Банк томонидан мижозларга бериладиган ҳар бир сўм пул маблағлари яна банкка қайтарилиши лозим. Қайтариб беришни иқтисодий асоси сифатида маблағларнинг узлуксиз доиравий айланиши ҳисобланади. Қайтариш тамойилининг шундай муҳим хусусияти борки, кредитни бошқа товар-пул муносабатларининг иқтисодий котегорияларидан фарқи бўлган иқтисодий котегория сифатида ажратиб туради. Қайтарилиш кредитнинг ажралмас атрибути ҳисобланади.

Кредитнинг кейинги тамойили - кредитнинг таъминланган-лигидир. Бунда ссуданинг таъминланганлиги кредит берилишига асосан қарз олувчининг мулки, моддий бойликлар захиралари, кўчмас мулки ёки ишлаб чиқариш харажатлари суммасига мос келиши билан белгиланади. Бу ўз навбатида кредитни ўз муддатида қайтарилишига кафолат берилишини тасдиқлайди. Олинган кредит маблағлари корхонада ишлаб чиқариш захираси, тугалланмаган ишлаб чиқариш ёки тайёр маҳсулот ҳамда мавжуд моддий бойликларни таъминлаш учун берилади. Бу тамойил асосан корхоналарга берилган ссудалар ёки томонлар мажбуриятлари билан реал таъминланади. Ўзбекистон Республикасида банклар фаолиятининг халқаро банк амалиётига яқинлашиб бораётган шароитда кредитнинг таъминланганлиги сифатида товар-моддий бойлик ва харажатлардан ташқари гаров, кафолат ва кафиллик каби шакллари ҳам амалиётда кенг қўлланилмоқда. Бу ҳолат банк рискларини камайтирган ҳолда кредитларнинг банкка ўз вақтида қайтишини таъминлайди. Ссуданинг ўз вақтида қайтарилишини таъминлаш учун кредит шартномасига кўра қарз олувчи гаровга маълум қийматга эга бўлган мол-мулкни қўйиб расмийлаштиради. Агар кредит олувчи кредитни ўз вақтида қайтара олмаса, у ҳолда гаровни сотиш чоралари кўрилади. Кредит миқдори гаровга қўйилган мулк қийматининг 50 фоизидан 80 фоизигача миқдорида берилади.

Кредитлашнинг яна бир тамойили - олинган кредит учун ҳақ тўлаш ёки фоизлилиқдир. Бунда шартномага кўра кредит олувчи корхона ўз эҳтиёжи учун кредитга олган пул маблағларидан вақтинча фойдаланганлиги учун банкка белгиланган ҳақни тўлаши лозим. Амалиётда бу тамойил банкнинг фоиз механизми орқали амалга оширилади. Банкнинг фоиз ставкаси бу кредитнинг «нархидир». Кредит учун ҳақ тўлаш корхоналарни хўжалик ҳисобига шу

жумладан ресурсларни кўпайишига ҳамда жалб қилинган маблағлардан фойдаланишга таъсир этади. Банк муассасалари кредит фоизи ҳисобидан ўз харажатларини қоплайди. Кредит учун ҳақ тўлаш тамойили қарзга олинган маблағлардан унумли фойдаланиш ва кредитни қайтариш муддатини тезлаштириш мақсадида корхонага иқтисодий таъсир кўрсатиш воситасидир. Банк фоизи кредит турларига қараб турлича белгиланади. Қайтарилиш муддати ўтиб кетган кредитлар учун оширилган миқдорда фоиз олинади, бу эса қайтариш муддати шартларига қатъий равишда риоя қилишга ёрдам беради.

Ўзбекистон Республикаси тижорат банклари кредит тўлови миқдорини белгилашда аҳамият берадиган қуйидаги асосий тамойиллар мавжуд. Булар:

- Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан тижорат банкларига бериладиган ссудалар буйича ўрнатилган базавий фоиз ставкаси;

- банклараро кредит буйича ўртача фоиз ставкаси, яъни актив операцияларни амалга ошириш учун бошқа банклардан сотиб олинган ресурслар буйича;

- турли депозит ҳисобварақлар буйича мижозларга банк томонидан тўланадиган ўртача фоиз ставкаси;

- банкнинг кредит ресурсларининг таркиби (жалб қилинган маблағлар ҳиссаси юқори бўлганда кредит нархи ҳам юқори бўлади);

- кредитга бўлган талаб;

- талаб қилинаётган кредит муддати ва кредит тури, яъни унинг таъминланганлигига боғлиқ равишда риск даражаси;

- мамлакатдаги пул айланишини мувозанати(инфляция суръати юқори бўлса кредит шунчалик қиммат бўлади, чунки пул кадрсизланиши туфайли банкнинг ўз ресурсларини йўқотиш rischi ортади) ва бошқалардир.

- кредитнинг яна бир тамойили сифатида кредитнинг мақсадга йўналтирилганлигини олиш мумкин. Бунда аниқ хўжалик жараёнларининг кредит билан боғлиқлиги таъминланади. Кредитни мижоз томонидан мақсадли йўналтирилиши тамойили қарз олувчи зиммасига пул маблағларини фақат кредит шартномасида кўрсатилган мақсадлар учун сарфлашни кўзда туттади. Узоқ муддатли кредит мақсадли тарзда аниқ қурилиш объектлари ва асбоб-ускуналарни сотиб олиш учун берилади. Кредитлар бизнес-режа асосида берилади.

- кредитнинг мақсадли йўналтирилишини таъминлаш унинг ўз вақтида қайтарилиши учун реал шарт-шароитларни яратиш беради. Бу тамойилга риоя қилиш банк муассасалари томонидан қарз олувчи корхоналарнинг ҳисоботлари асосида назорат қилинади. Берилган кредит қарз олувчи томонидан бошқа мақсадга ишлатилган бўлса, у ҳолда белгиланган тартибда кредит муддатидан илгари қайтариш олинади ва чоралар кўрилиши мумкин.

Банкнинг кредитлаш тамойилларининг барчасини амалиётда ялпи қўлланилиши банк манфаатларини ҳимоялашга ёрдам беради.

2-§. Кредит муносабатларининг объектлари ва субъектлари

Бозор иқтисодиёти шароитида банк кредити, яъни тижорат банклари томонидан бериладиган ҳар хил турдаги ва кўринишдаги кредитлар кредитнинг асосий тури бўлиб ҳисобланади. Кредит муносабатлари юзага келиши учун унинг объектлари ва субъектлари бўлиши лозим. Банк кредити соҳасидаги кредит муносабатларининг субъекти бўлиб хўжалик субъектлари, аҳоли, давлат ва бошқа субъектлар ҳисобланиши мумкин. Маълумки, кредитлаш жараёнида кредит муносабатларининг субъектлари бир томондан кредит берувчи ва иккинчи томондан қарз олувчи сифатида қатнашадилар.

Кредиторлар бўлиб, ўзининг вақтинча бўш турган пул маблағларини маълум бир муддатга қарз олувчи ихтиёрига берувчи жисмоний ва юридик шахслар ҳисобланадилар.

Қарз олувчи – ўзига тегишли бўлмаган маблағни вақтинча ишлатиб, уни белгиланган муддатда қайтариб бериш ва у бўйича фоиз тўлаш мажбуриятини олувчи томондир. Банк кредитига келсак, кредит муносабатларининг субъектлари бўлиб, албатта, кредит берувчи банк ва қарздор бўлиб турли юридик ва жисмоний шахслар ҳисобланадилар. Кредитнинг бу тури асосан банкларнинг жалб қилинган маблағлар билан ишлаши билан боғлиқ. Ўзида жалб қилинган маблағларни эҳтиёжи борларга қайта тақсимлаш орқали банклар кредитор сифатида фаолият кўрсатади.

80-йилларнинг иқтисодиётида қайта қуриш жараёнларининг бошланишига қадар собиқ СССРда банк кредитини қарзга олувчи бўлиб асосан хўжалик юритувчи корхона ва ташкилотлар қатнашганлар, аммо хўжалик органлари ва банклар орасида банк кредити соҳасидаги амалга ошган муносабатлар аксарият ҳолларда бир хил турдаги давлат мулкчилигига асосланган субъектлар ўртасида бўлган. Фаолият кўрсатувчи банклар давлат банклари бўлган, ундан ташқари собиқ Иттифоқ давридаги хўжалик субъектлари таркибида кооперативлар ва бошқа мулкчилик турларига асосланган субъектлар ҳиссаси жуда сезиларсиз бўлган.

Мустақилликнинг қўлга киритилиши ва бозор муносабатларининг шаклланиши билан Ўзбекистонда кредит муносабатлари субъектларининг мавқеи ўзгарди. Бу вазият мулкчилик муносабатларининг чуқур ўзгариши билан боғлиқ бўлди. Банк соҳасидаги мулкчилик муносабатлари кушимча равишда «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги қонун билан тартибга солина бошланди. Ишлаб чиқаришни деконцентрациялаш ва давлат тасарруфидан чиқариш иқтисодиётни демонополизациялаш, мулкчиликни хусусийлаштиришни Ўзбекистонда қабул қилинган қонунлар асосида тўғри амалга оширилиши:

- биринчидан – хўжалик юритувчи субъектлар ва бошқа банклар сонининг тез кўпайишига;

- иккинчидан – уларнинг кўпчилигида эгаллик қилаётган давлат мулкчилик шаклини турли хил мулкчилик шаклларига ўзгартирилишига олиб келди.

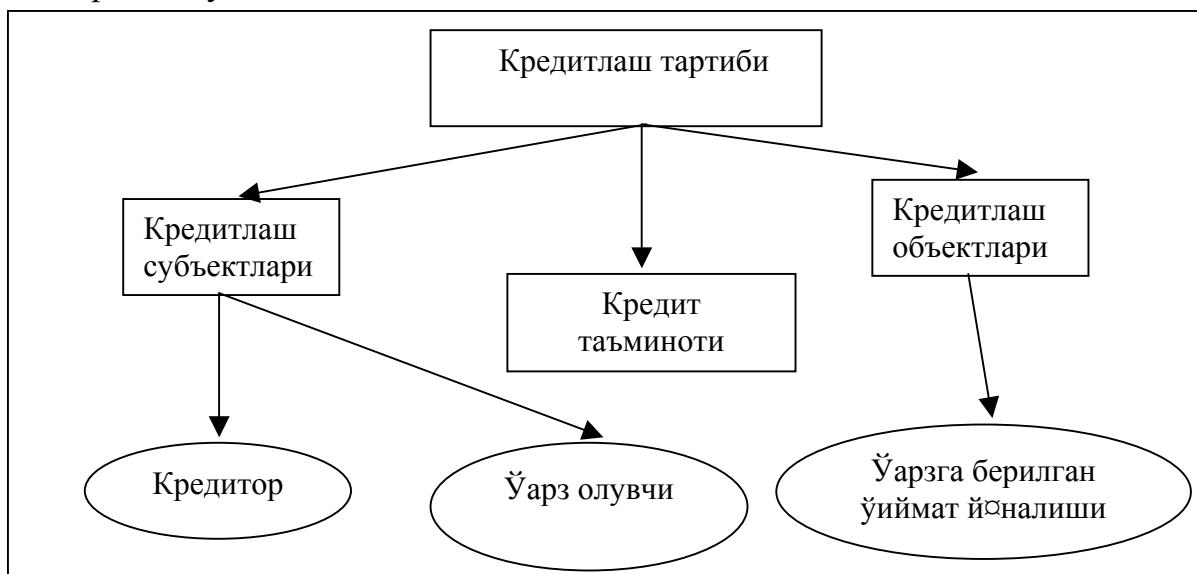
Шундай қилиб, Ўзбекистон Республикасида хусусий, давлат, жамоа ва коллектив мулкчилигига асосланган корхона ва ташкилотлар тузилиши ҳамда фаолият кўрсатишига ҳуқуқий асос яратилди. Шу билан биргаликда, аралаш мулкчиликка асосланган корхоналар ҳам очилиши ва фаолият кўрсатиши мумкин бўлди.

Айниқса, ҳукумат томонидан хусусий тижорат банкларини ташкил қилишни рағбатлантириш, акциядорлик тижорат банклари фаолиятини такомиллаштириш, уларни хусусийлаштириш ва фаолиятини эркинлаштириш шароитида кредит муносабатлари субъектларининг кўлами ошиб бормоқда.

Тўғридан-тўғри кредит, ҳисоб-китоб, касса хизмати билан шуғулланувчи тижорат банклари Ўзбекистон Республикаси «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги Қонунга мувофиқ истаган мулкчилик турига асосланган бўлиши, шу жумладан, хорижий капитални жалб қилган ҳолда ҳам ташкил қилиниши мумкин.

Кредитлаш объекти – бу қарзга олинган сумма ва унинг қайси объект-товар-моддий бойликлар, харажатлар ва ҳоказоларга йўналтирилганлигини англатади.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, кредитлаш таркибини қуйидагича тасвирлаш мумкин:

Уч базавий элемент (кредитлаш субъекти, объекти ва таъминоти) умумлашган ҳолда кредитлаш тизими сифатида ҳаракат қилади. Лекин бошқа томондан ёндашадиган бўлсак, улардан бири ҳам етарли бўлиши мумкин. Масалан, обрўли ва халқаро бозорда ўз ўрнига эга бўлган фирма, жорий молиявий кийинчиликларга дуч келиб банк кредитига мурожаат этди. Бунда банк иложи борича бу кредитни беришга ҳаракат қилади, чунки бундай миқдори йўқотиш банк учун фойдали эмас. Яна бир мисолда қуришимиз мумкин, бир корхона келажаги жуда самарали, истиқболли ва фойдали бўлган лойиҳани банкка тақдим этиб, бу лойиҳани молиялаш учун кредит сўраши мумкин. Банк ушбу лойиҳа истиқболлига амин бўлиб, юқори фойда олиш мақсадида кредит бериши мумкин.

Бу иккала мисолда, биринчи ҳолда фақатгина кредитлаш субъектига, иккинчи ҳолда фақатгина кредитлаш объектига эътибор берилмоқда. Бу ҳолларда, кредитлаш rischi юқори бўлиб, банк бу маблағлардан ажралиб қолиш эҳтимоли бор. Шунинг учун юқорида санаб ўтилган уч базавий элементларга умумлашган ҳолда эътибор бериш лозим.

Энди кредитлаш субъектига яна қайтадиган бўлсак, қарз олувчи бўлиб мулкчилик туридан қатъий назар, банк ишончини қозонган, маълум моддий ва ҳуқуқий кафолатларга эга фоиз тўлаш ва кредитни ўз вақтида қайтаришга рози бўлган субъектлар бўлиши мумкин.

Кредитлаш субъектларига янада аниқроқ ёндашадиган бўлсак уларни қуйидагиларга бўлиш мумкин:

- давлат корхона ва ташкилотлари;
- кооперативлар;
- ишлаб чиқариш субъектлари ва савдо ташкилотлари;
- якка меҳнат фаолияти билан шуғулланувчи фуқаролар, фермерлар, микрофирмалар, ширкатлар, бирлашмалар;
- бошқа банклар;
- бошқа хўжаликлар хусусан ҳукумат корхоналари, қўшма корхоналар, халқаро бирлашмалар ва бошқалар бўлиши мумкин.

Ундан ташқари, қисқа муддатли кредитларни юридик шахс мақомини олмасдан фаолият кўрсатаётган якка тадбиркорлар ҳам олишлари мумкин. Юқоридаги субъектлар кредит олувчи сифатида фаолият кўрсатса, тижорат банклари ёки бошқа кредит муассасалари кредит берувчи субъект сифатида намоён бўлади. Лекин шуни таъкидлаш керакки, банклар банклараро кредитларда қарз олувчи субъект сифатида ҳам фаолият кўрсатадилар.

Тор маънода кредитлаш объекти, кредит (ссуда) айнан қайси мақсад учун берилса, шу кредит объекти ҳисобланади ва кредит битими шу объект устида тузилади. Амалиётда қисқа муддатли кредитлар ишлаб чиқариш заҳираларининг турли элементлари учун берилади. Саноатда, масалан, банклар хомашё, асосий ва ёрдамчи материаллар, ёқилғи, таралар, тугалланмаган ишлаб чиқариш, тайёр маҳсулот ва бошқаларни кредитлашади. Савдода кредитлашнинг объекти бўлиб, товароборотдаги товарлар ҳисобланади.

Қишлоқ хўжалигида банклар деҳқончилик ва чорвачилик харажатлари; минерал ўғитлар, ёқилғи ва бошқа харажатларни кредитлашади. Умуман олганда, қисқа муддатли кредитлар қуйидаги 3 та асосий объектни кредитлашга йўналтирилади:

- 1) Товар-моддий бойликлар.
- 2) Ишлаб чиқариш харажатлари.
- 3) Ҳисоб-китоблар учун зарур бўлган маблағлар.

Товар моддий бойликлари юқори салмоққа эга бўлган кредитлаш объекти ҳисобланади. У корхонанинг нормативдан юқори бўлган товар моддий бойликларни ишлаб чиқаришга жорий қилишда мавсумий корхоналарда товар моддий бойликларни режадан ташқари қабул қилинганда, импорт маҳсулотлари келиб тушганда, уларни транспортировкаси билан боғлиқ харажатларни, савдо

ва таъминот ташкилотларида нормативдан юқори товар захиралари юзага келганда кредитларга мурожаат этилади.

Ишлаб чиқариш харажатлари ишлаб чиқариш билан маблағлар тушиши жараёни бир-бирига мос келмаганда, тугалланмаган ишлаб чиқариш салмоғи ошиб кетганда келгуси давр харажатларига, баъзи корхоналарга янги турдаги маҳсулотни ишлаб чиқариш ва корхонани қайта таъмирлаш билан боғлиқ бўлган харажатларни амалга оширишда кредитларга мурожаат этилади.

Айланма маблағларга одатда дебиторлик қарзлари ёки товар-моддий бойликлар билан таъминланади.

Қурилиш учун «оралиқ» кредитлари бино ва иншоотлар, оффислар, савдо марказлари ва шу кабиларни қуриш учун берилади. Аниқроғи кредит, бино ва иншоотларни қуришда керак бўладиган қурилиш материаллари, қуриш жиҳозларини сотиб олишга, қурувчи ишчиларни ёллашга берилади. Бу каби кредитлар кредит олувчининг бошқа бир узоқ муддатли таъминоти остида берилади.

Қимматли қоғозлар дилерларига кредитлар, давлат қимматли қоғозлари ва хусусий қимматли қоғозлар дилерлари баъзи вақтларда қисқа муддатларда янги қимматли қоғозлар сотиб олиш учун маблағга эҳтиёж сезадилар. Бу каби кредитларни кўпгина банклар «жон» деб тақдим этадилар. Сабаби, бу кредитлар давлат қимматли қоғозлари билан таъминланган бўлади. Бундан ташқари, бу кредитлар жуда қисқа муддатларга берилади. (бир кундан бир неча кунгача).

Чакана товароборотга кредитлар. Банклар автомобиллар, электрмаиший жиҳозлар, мебеллар ва бошқа узоқ муддат ишлатиладиган товарларни қарзга сотиб олишни, дилерлар қарзга сотиш шартномасини имзолаганидан сўнг пайдо бўладиган дебиторлик қарзини молиялаштириш орқали кредит беради. Бу каби кредитлашни дебиторлик қарзини сотиб олиш деб ҳам изоҳлаш мумкин.

Активлар билан таъминлашга кредит. Бундай кредитлар фирмаларнинг жорий эҳтиёжлари учун, айланма маблағларнинг айланишини таъминлаш учун, ишлаб чиқариш жараёнини узлуксизлигини таъминлаш учун тез пулга айланувчи активлари гарови остида, 12 ойгача бўлган муддатга берилади. Таъминот сифатида одатда хомашё захиралари, товар-моддий захирадари, тайёр маҳсулот ва кўп ҳолларда дебиторлик қарзи ҳисобланади. Бу турдаги кредитнинг кенг тарқалган шакли факторинг ҳисобланади. Тижорат банклари фирмаларга унинг дебиторлик қарзининг 70 фоизи миқдоридида кредит беради. Ҳисоб-китобларни амалга ошириш учун зарур бўлган маблағлар корхонанинг мол етказиб берувчилар билан бўладиган ҳисоб-китобларни амалга оширишда, аккредитив очишда, иш ҳақи бўйича давлат корхоналарига кредитлар беришда, ўзаро қарзларни кечишда кредитларга мурожаат этилади.

Узоқ муддатли кредитлар қуйидаги кредитлаш объектларига йўналтирилиши мумкин:

- ишлаб чиқариш объектларини қуриш учун;
- ишлаб чиқариш объектларини қайта таъмирлаш, техник қуроолантириш ва кенгайтириш учун;

- техникалар, асбоб-ускуналар ва транспорт воситаларини сотиб олиш учун;

- янги турдаги маҳсулотларни ишлаб чиқаришни ташкил этиш учун;

- ноишлаб чиқариш соҳасидаги объектларни қуриш ва ҳоказо.

Ўрта муддатли кредитларни кредитлаш объекти ҳам ҳудди узоқ муддатли кредитларнинг объекти сингари бўлади.

Кўришиб турибдики, кредитларнинг турларига қараб уларнинг кредитлаш объекти ва субъекти фарқланади. Масалан:

- тижорат кредитида – кредитлаш объекти товар ҳисобланиб, субъект эса сотувчи билан харидор ҳисобланади;

- банк кредитида юқорида кўриб чиққан барча объектлар бўлиши мумкин;

- истеъмол кредитида – кредитлаш объекти истеъмол товарлари ҳисобланади;

- халқаро кредитда – кредитлаш субъекти бўлиб асосан давлатлар ҳисобланади ва ҳоказо.

3-§. Банкнинг кредит операциялари ва уларнинг хусусиятлари.

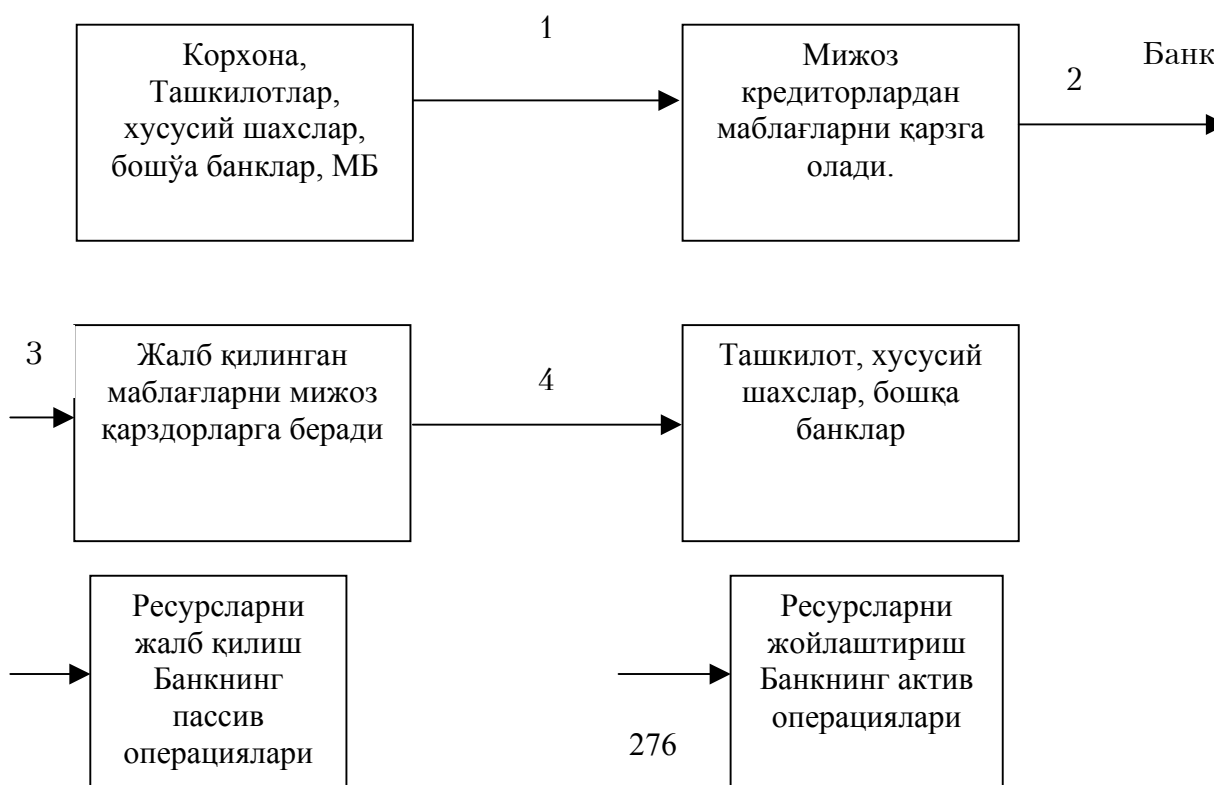
Кредит операциялари (лотинча «creditum» - ссуда деган маънони англатади.)деганда шартлар асосида, яъни қайтаришлилик, муддатлилик ва тўловлилик шартлари асосида маълум бир миқдордаги пулни (ёки товарни) қарзга бериш тушунилади. Бошқача қилиб айтганда, қарздор қарзни белгиланган муддат ичида қайтариб бериши ва ундан ташқари маълум суммани тўлаши лозим. Бу сумма қарзга олинган маблағлар учун тўлов баҳоси бўлиб, у кредит учун фоиз деб аталади. Одатда, замонавий банк кредитни пул шаклида қарзга беради.

Банк ўз табиати жиҳатидан молия-кредит ташкилоти бўлиб, унинг учун кредит операциялари, банк хизматларининг бир кўриниши ҳисобланиб, у бошқа банк операциялари (валюта, қимматли қоғозлар, қимматликларни сақлаш буйича операциялар ва бошқалар) ичида асосий ўрин эгаллайди.

Банк ўз кредит операциялари учун фақатгина ўзига тегишли бўлган пул маблағларини ишлатмай, балки бундай пул маблағларининг манбаларини шакллантиришдан ҳосил бўлган пул маблағларини ҳам ишлатади. Бунда бошқа тижорат банкларидан (ёки Марказий банкдан) олинган кредит билан бир қаторда, банк шунингдек пул маблағларини ўз омонатчиларидан ва ташкилотлардан турли ҳисоб варақларга жалб этади. Бу ерда маблағлар сақланади ва турли хил ҳисоб-китобларда (ҳисоб-китоб, жорий, жамғарма, талаб қилингунча, муддатли депозит, валюта ва бошқа мижозларнинг ҳисоб варақлари) қўлланилади. Бундай, пул маблағларни жалб этиш ҳам кредит характериға эга, чунки у ҳам қайтаришлилик, муддатлилик ва тўловлилик шартларига асосланади, банк эса бу ерда қарздор сифатида намоён бўлади.

1-схема

БАНКНИНГ КРЕДИТ ОПЕРАЦИЯЛАРИ СХЕМАСИ

Банк кредитлари муддатига қараб турлича бўлади. (узок, ўрта ва қисқа); қарздорнинг ташкилий-ҳуқуқий тузилишига қараб (давлат, хусусий ва акционерлик жамияти, кооперативлар, уюшмалар, бошқа банклар, қўшма корхоналар, фермерлар, хусусий шахслар ва ҳоказолар); тармоққа қараб, (саноат кишлок хўжалиги, коммунал кредит); мақсадига қараб (мавсумий харажатлар учун, тўлов хужжатларни тўлаш учун, айланма маблағларни тўлдириш учун ва бошқа асосий активлар билан боғлиқ харажатларни молиялаштириш) шунингдек, бошқа мезонларга қараб йирик, ўрта ва кичик кредитларга фарқланади.

Банк кредит бериш учун жалб қилинган барча маблағларни ва ўз маблағларини ишлатиши мумкин. Тижорат банклари бу маблағларнинг бир қисмини мажбурий резервлар сифатида Марказий банкга ўтказиши керак ва, шунингдек, уларнинг бир қисмини юқори ликвид маблағлар шаклида (кассадаги нақд пуллар, мижозларга жорий хизматларни тўлаш учун етарли бўлиши лозим ёки бошқа операциялар қимматли қоғозлар, мол-мулкка эга бўлиш ва бошқалар учун ишлатишида) сақланиши лозим.

Маблағлар қолдиғи банкнинг кредит потенциалини ифодалаб, кредит бериш учун ишлатилади. Банк фойда кўриб ишлаши учун ўз кредит потенциалидан самарали фойдаланиши лозим, бу эса замонавий шароитларда жуда қийин масала ҳисобланади. Бозор иқтисодиётида режали иқтисодиётдан фарқли ўлароқ, кредит муносабатларининг марказлаштирилган қатъий меъёрлари бўлмайди.

Бу эса, банк ва қарздор ўзаро муносабатлари шартнома асосида тузилишини аниқлаб, иккала томон ҳам тенг ҳуқуқли ва ўз мақсадларига асосланган ҳолда уларни мужассамлаштириб фаолият кўрсатадилар. Қарздор кредит олиш учун ўзига муносиб банкни танлаши ва бир йўла турли банклар кредитларидан фойдаланиши мумкин. Банк ҳам ўз навбатида мижозларни танлаш ҳуқуқига эга ва унга кредит беришда ўзларига муҳим ва фойдали деб топган шартларни қўйиши мумкин.

4-§. Банк кредитларининг турлари ва шакллари.

Энди банклар томонидан берилаётган кредитларни турли белгилари ва шаклларига қараб кўриб чиқсак.

Жаҳон амалиётида банк кредитларини ягона, умумлашган таснифи йўқ, чунки кредитларни турли хил шакллари ҳар бир мамлакатнинг иқтисодий ривожланиш даражасига, унинг урф-одатларига, аҳоли орасида ссудаларни бериш ва қайтариш тарихан шаклланган усулларига боғлиқ бўлади. Шундай бўлса ҳам энг кўп учрайдиган банк кредит операцияларини турли хил мезонлар ва ўлчовларидан келиб чиққан ҳолда гуруҳлаштириш мумкин. Банк кредит операцияларини таснифлаш мезонлари.

1. Банк кредитларини қарз олувчиларнинг гуруҳлари бўйича таснифланиши мумкин: Банк кредитларини олувчилари бўлиб ҳукумат, бошқа банклар, хўжалик субъектлари, турли молия ташкилотлари, аҳоли ҳисобланади.

2. Кредитлар мақсади ёки қайси соҳага йўналтирилиши бўйича: саноат, қишлоқ хўжалиги, савдо, инвестицион, истеъмол ва бошқа кредитларга бўлинади.

Банк кредитлари ишлатилиши соҳаси бўйича 2 хил бўлиши мумкин: асосий капитални молиялаштириш учун ёки айланма капитални молиялаштириш учун ссудалар берилади. Булар ўз навбатида ишлаб чиқариш ёки муомала(савдо) соҳасига йўналтириладиган кредитларга бўлинади. Инфляция шароитида тижорат банклари амалиётида савдо ва спекулятив (чайқовчилик) операцияларини молиялаштиришга йўналтирилган ссудалар аксарият қисми ташкил этади.

3. Ҳажми бўйича кредитлар катта(йирик), ўрта ва кичикларга бўлинади. Лекин халқаро амалиётда бу кредитларни белги бўйича ягона ўлчов(мезон)и йўқ. ХВФ, ЕТТБнинг нуқтаи назаридан 10000 АҚШ долларигача бўлган суммадаги кредитлар кичик кредитларга киради.

4. Қайтариш муддати бўйича кредитлар талаб килингунча ва муддатли бўлади. Муддатли кредитлар қисқа, ўрта ва узоқ муддатлиларга бўлинади. Ссудаларни бу мезон бўйича турли мамлакатларда фарқланади. Аксарият банклар асосан қисқа муддатли ва узоқ муддатли кредит бериш билан шуғулланади.

18-жадвал. Қайтариш муддати бўйича кредитларни таснифлаш.

Муддат-лари	Россия	АҚШ	Б.Брита-ния	Франция	Ўзбекис-тон
Қисқа	1 йилгача	1 йилгача	3 йилгача	1 йилгача	1 йилгача
Ўрта	1-3 йил	1-6 йил	3-10 йил	2-7 йил	1-3 йил
Узоқ	3 йилдан ортиқ	6 йилдан ортиқ	10 йилдан ортиқ	7 йилдан ортиқ	3 йилдан ортиқ

5. Таъминланганлиги бўйича кредитлар таъминланмаган ва таъминланган кредитларга бўлинади. Таъминланган кредитлар

таъминланганлик характериға қараб гаровли, кафолатланган, суғурталанган ва хоказоларға бўлинади.

Таъминланмаган кредитлар ишончли (бланкали) деб ҳам аталади ва одатда фақат соло-вексел (қарз олувчининг ссудани қайтариш мажбурияти) орқали тақдим этилади. Таъминланмаган кредитлар қарз олувчининг обрўсини ҳисобга олган ҳолда ва унинг даромадлари даражасини баҳолашдан сўнгина берилади. Кредитнинг сифати паст бўлганда ҳам у таъминланмаган кредит деб юритилади ва бунда кредитлар бўйича кредитнинг қайтмаслик rischi юқори бўлади.

6. Берилиш усуллари бўйича кредитлар, қоплаш учун ва тўлов кредитларга бўлинади. Биринчи ҳолатда кредит қарз олувчининг ҳисоб варағига харажатларни қоплаш учун ўтказилади. Бунда яна аванс характеридаги ссуда маблағларини ўтказилиши ҳам назарда тутилади. Иккинчи ҳолатда банк ссудаси бевосита нақд пулсиз ҳисоб-китобларда ҳисоб хужжатларини тўлаш учун берилади.

Шу билан бирга, бир марталик кредитлар ҳам бўлади, яъни шартномада белгиланган муддат ва суммада тақдим этилади. Бироқ кўпчилик мамлакатларда кредит линиялари кенг қўлланилади.

7. Банк кредитларини қайтарилиш тартиби бўйича 2 гуруҳга ажратиш мумкин.

Биринчи гуруҳга бир вақтда қайтариладиган кредитлар, иккинчи гуруҳга бир неча муддатда бўлиб-бўлиб тўланадиган кредитлар киради.

Одатда юридик шахслар ва аҳолига жорий эҳтиёжларни қоплаш учун нақд пул маблағлари керак бўлганда берилладиган қисқа муддатли кредитлар, бир вақтда қайтариладиган кредитлар ҳисобланади. Бу ерда асосий қарз ва фоизларни ягона суммада кредит муддати тугаши билан қайтарилади.

Бир неча муддатда қайтариладиган кредитлар бу икки ёки ундан ортиқ тўловлар билан амалга ошириладиган ссудалар ҳисобланади. (одатда ҳар ой, ҳар квартал ёки ҳар ярим йилда). Бу гуруҳга турли хил кредитлар: тижорат, очиқ счёт бўйича, вексел, лизинг, факторинг, форфейтинг ва бошқалар киради.

Бозор иқтисодиёти ривожланган давлатларда бир кеча муддатда қайтариладиган кредитлар юридик ва жисмоний шахсларга товарлар ва кўчмас мулкларни сотиб олиш учун берилладиган ўрта ва узок муддатли кредитлашда кенг қўлланилади.

Жаҳон молия бозорларида инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш учун кредитлар бир неча муддатларда қайтариш шарти билан берилади.

8. Фоиз ставкаларининг турлари бўйича банк кредитларини 2 гуруҳга бўлиш мумкин: қатъий фоизлардаги кредитлар ва сузувчи фоиз ставкаларидаги кредитлар.

Ссудалар кредитлашнинг бутун муддатига берилладиган ва қайта кўриб чиқилмайдиган қатъий фоиз ставкалари шартларида берилиши мумкин.

Қарз олувчи бу ҳолатда фоиз ставкалари бозорларида конъюктура ўзгаришига қарамасдан кредитдан фойдаланганлиги учун ўзгармас келишилган ставкада фоиз тўлайди. Бу ҳам кредиторга, ҳам қарз олувчига қулай, чунки иккала томон ҳам берилган кредитдан фойдаланиш билан боғлиқ бўлган ўз

даромад ва харажатларини тўғри ҳисоблаб чиқиш имкониятига эга бўлади. Қатъий фоиз ставкалари одатда қисқа муддатли кредитлашда қўлланилади.

Бозор иқтисодиёти ривожланган давлатларда кредитларни беришда қатъий ва сузиб юрувчи фоиз ставкаларининг ҳар иккаласи ҳам кенг қўлланилмоқда.

Сузиб юрувчи фоиз ставкалари-бу кредит бозорларида вужудга келадиган ҳолатларга боғлиқ бўлган доимий ўзгарадиган фоиз ставкаларидир.

9. Кредит қайси валютада берилишига қараб ҳам гуруҳларга бўлинади. Одатда тижорат банклари кредитларни миллий валютада ёки чет эл валютасида бериши мумкин. Ўзбекистонда миллий валюта ва чет эл валютасидаги кредитлар кўп қўлланилмоқда.

10. Кредитлар сони бўйича кредитлар куйидаги гуруҳларга бўлиниши мумкин:

- ягона банк берадиган кредитлар;
- синдикатлашган кредитлар;
- параллел кредитлар.

Амалиётда бир банк томонидан бериладиган ссудалар кенг тарқалган.

Бироқ айрим мамлакатлар ва интеграцион гуруҳлар иқтисодиётнинг ривожланиш имкониятига қараб ягона банк имконияти етмайдиган йирик кредитларга эҳтиёж сезилмоқда. Бу эса банкларнинг гуруҳларга қўшилиб синдикатлашган кредит беришга ундамоқда.

Синдикатлашган кредит – бу (консорциум) бирлашган 2 ёки ундан ортиқ кредиторлар бир қарздорга кредит тақдим этади. Бир гуруҳ банк-кредиторлар маълум муддатга бўш турган молиявий ресурсларини маълум бир объект ёки қарздорни кредитлаш мақсадида бирлаштиради. Бир ёки етакчи банк-координаторларнинг катта бўлмаган бир гуруҳи бутун синдикат номидан қарз олувчи билан кредит битими шартлари бўйича музокаралар олиб боради, керакли сумма йиғишини таъминлайди.

Амалиётда икки ёки ундан ортиқ банklar қарз олувчига параллел кредитлар бериш ҳолатлари ҳам бўлиши мумкин. Синдикатлашган кредитдан фарқли ўлароқ, бу ҳолатда мижоз билан ҳар бир банк алоҳида иш олиб боради, сўнгра эса умумий кредит шартномасини тузадилар. Шундай қилиб тижорат банкларининг кредитлари қайси белгиларга қараб таснифланмасин, уларни беришдан мақсад мижознинг маблағга бўлган эҳтиёжини қондирган ҳолда банкка юқори даромад келтиришини таъминлашдан иборат.

5-§. Кредитлаш услублари ва ссуда ҳисобварақларининг шакллари

Кредит соҳасидаги муносабатлар белгиланган маълум тизимига эга бўлади. Банкнинг кредитлаш тизими деганда кредитлаш жараёнини ташкил қилувчи ва уни кредитлаш тамойили бўйича тартибга солинишини белгиловчи элементлар мажмуаси тушунилади. Кредитлаш тизимининг ташкилий элементлари сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

- кредитлаш жараёнида қарз олувчининг ўз маблағларининг қатнашиш тартиби ва даражаси;

- кредитнинг мақсадга йўналтирилганлиги;

- кредитлаш услублари;

- ссуда ҳисобварақларининг шакллари;

- ссуда қарзини тартиблаш усуллари;

- ссуда маблағларини мақсадли ва самарали фойдаланилишини ҳамда ўз вақтида қайтарилишини назорат қилиш тартиби ва шакллари.

Банкнинг илгари ҳукм сурган кредитлаш тизими хўжалик органларининг ўз ва қарз маблағларидан фойдаланиш чегараси қонун билан қатъий чегараланишига асосланган.

Замонавий кредитлаш тизими давлат томонидан хўжалик органларининг ўз ва қарз маблағлари ўртасидаги нисбат каби меъёрларни белгиламаслиги билан характерланади.

Фаолият юритишнинг бундай тижорат асослари хўжаликларнинг ўз маблағларини максимал ишлатишга ва қарз маблағлари олдида тўлиқ масъулиятни сезишга мажбурлайди. Шунингдек, қарз маблағлари фақатгина банк кредити сифатида эмас, балки хўжаликлараро пул ва товар шаклида қатнашмоқда. Бундан буён корхоналарга кимдан ва қандай миқдорда қарз олиш ва унинг шартларини шартномада кўрсатиш ҳуқуқи берилган. Корхоналарнинг хўжалик оборотидаги ўз маблағлари ҳажмининг олиниши мумкин бўлган кредит ҳажмига ва кредитга лаёқатлилик кўрсаткичларини ҳисоблашдаги мижоз фаолиятининг самарадорлик даражасига таъсир қилади.

Бозор муносабатларига ўтишдаги айланма маблағларини бундай ташкиллаштириш объектни кредитлашдан субъектни кредитлашга ўтишга замин яратди. Бу эса кредитлаш механизмидаги янги ва самарали даврдир.

Банкнинг кредитлаш тизимининг асосий элементи бўлиб кредитлаш усуллари ҳисобланади, чунки улар бу тизимнинг бир қатор элементлари: ссуда счёти тури ссуда мажбуриятини тартибга солиш, қарз маблағларини мақсадли ишлатиш ва уларни ўз вақтида қайтариш тартибини ва шаклини назорат қилиш кабиларни белгилаб беради.

Кредитлаш усуллари деганда кредитлаш тамойилларига мос равишда кредитни бериш ва қайтариш услублари тушунилади.

Собиқ Иттифоқ банк амалиётида кредитлашнинг 3 усули: қолдиқ бўйича, айланма бўйича ва айланиш-қолдиқ усуллари бўйича кредитлаш тартиби қўлланилган. Қолдиқ усули бўйича кредитлашнинг моҳияти шунда эдики, кредитнинг ҳаракати кредитланаётган моддий қийматликларнинг, яъни товар-махсулотлар, тугалланмаган ишлаб чиқариш, келгуси давр харажатлари, тайёр

маҳсулот ва юклар жўнатилган товарларнинг қолдиқ қиймати билан боғланар эди. Захираларнинг меъёрдан ошиши кредитга талабни ошириш, камайиши эса кредитнинг маълум қисмининг қайтарилиши лозимлигини кўрсатарди. Шу билан бирга, кредитлаш усулларида кредит қоплаш характерга эга эди, чунки захира ва харажатларнинг меъёрдан ортиқ қисми ўз маблағлари билан эмас, балки кредит ҳисобидан қопланар эди.

Айланиш усули бўйича кредитлашнинг хусусияти шунда эдики, кредит ҳаракати материал қийматликларнинг айланиши яъни, келиб тушиши ва ишлатиши билан белгиланар эди. Кредитлашнинг бундай усули янги кредит бериш ва илгари берилган кредитни қайтариш фақатгина вақт бўйича мос келиши мумкин эди. Бу ерда кредит тўлов характерига эга эди, чунки ссуда бериш бевосита ишлаб чиқариш харажатларини, тижорат банки Марказий банкка тўлаш учун қарз маблағларига эҳтиёж сезилган вақтда амалга оширилди. Қарз маблағларини тўлиқ оборотидан сўнг кредитни қайтарилиши режага асосан амалга оширилди. Кредитлашнинг ушбу усули ёрдамида хўжалик органларининг тўлов оборотининг узлуксизлигига ва шунингдек қарз олувчини хўжалик оборотида кредитни доимий қатнашувига эришилган эди.

Қолдиқ бўйича кредитлаш усули ўзининг амалий моҳиятини хўжалик юриштишнинг бозор муносабатлари даврида йўқотди, чунки 80-йиллардаги банк ислохотининг биринчи босқичида кўпгина самарасиз объектларни кредитлашдан соғлом объектларни ягона, умумлаштирилган схемада фақатгина айланиш бўйича кредитлашга ўтилди. Шу билан бирга, айланиш усули бўйича кредитлаш ялпи захира ва ишлаб чиқариш харажатлари бўйича кредитлаш шаклини олди ва бунга хўжалик тармоқларининг деярли барчаси ўтказилди. Замонавий шароитларда баъзи давлат саноат, транспорт, қурилиш, қишлоқ хўжалиқ, савдо ва таъминот ташкилотларини кредитлаш ушбу тартибда амалга оширилмоқда.

Ҳозирги кунда Ўзбекистон Республикасида тижорат банклари янги тижорат тузилмалари, яъни мулкчиликнинг бошқа турига асосланган субъектларга кредит беришда тижорат банкларининг хориж амалиётига таяниб кредитлашнинг янги усулларида фойдаланмоқдалар.

Хорижий банк амалиётида кредитлашнинг икки усули маълум.

Биринчи усулнинг аҳамияти ҳар бир ссуда индивидуал тартибда кўриб чиқилишидадир. Ссуда маълум мақсаддаги маблағ эҳтиёжини қондиришга берилади. Ушбу усул аниқ муддатга ссуда ажратишда қўлланилади.

Иккинчи усулда ссуда банк томонидан қарз олувчига олдиндан белгилаб қўйилган кредит лимити бўйича берилади, бунда қарз олувчи унга қўйилган тўлов ҳужжатини ўз вақтида тўлаш мажбуриятини олади.

Кредитлашнинг ушбу шакли кредит линияси деб аталади. Очилган кредит линияси кредит ҳисобига барча ҳисоб-китоб пул ҳужжатларини банк ва мижоз ўртасидаги шартномага асосан тўлаш 1 йилга очилади, аммо кредит линияси ундан қисқа муддатга ҳам очилиши мумкин. Кредит линияси муддати давомида мижоз банк билан қўшимча келишувни истаган вақтида ссуда олиши мумкин. Аммо банк қарз олувчининг молиявий ҳолатини заифлашганини аниқласа, мижозга белгиланган лимит чегарасида ссуда беришдан бош тортиши

мумкин. Кредит линияси, одатда, молиявий барқарор ва эътиборли мижозларга очилади. Мижоз илтимосига биноан кредитлаш лимити қайта кўриб чиқилиши мумкин.

Давом эттириладиган ва эттирилмайдиган кредит линиялари ўзаро фаркланади. Давом эттирилмайдиган кредит линияси очилиб ссуда берилган ва қайтарилгандан кейин мижоз ва банк ўртасидаги алоқалар тугатилади. Давомлаштириладиган кредит линиясида кредит белгиланган лимит асосида автоматик равишда берилади ва қайтарилади. Агар, банк томонидан мижозга кредит линияси маълум товарларга бир шартнома бўйича бир йил ичида пул тўлаш учун очилган бўлса, кредит линияси мақсадли бўлади.

Кредитлаш усули кредит беришда ва қайтаришда ишлатиладиган ссуда ҳисобварағини шаклини танлаб беради. Банклар кредитлаш операцияларини амалга ошириш учун ссуда счётларини очадилар.

Махсус ссуда ҳисобварағлари доимий кредитга эҳтиёжи сезувчи ва тўлов оборотининг катта қисмини кредит ҳисобига амалга оширувчи хўжалик органларига очилади. Махсус ссуда ҳисобварағларини ишлатиш товарларни сотишдан бўлган барча тушумни кредитни ўз вақтида қайтарилишини ва қарз олувчининг ўз маблағларини қайта ишлаб чиқариш жараёнида тўлиқ иштирокини таъминлаш учун ажратилишини билдиради. Шундай қилиб махсус ссуда, ҳисобварағидан доимий кредитлаш ва қайтариш операциялари ўтказилади. Ҳисоб-китоб ҳисобварағига ёрдамчи рол берилади, чунки ундан қисқа доирадаги яъни даромадни тақсимлаш ва иш ҳақи бериш операциялари ўтказилади.

Ссуда ҳисобварағини ишлатишнинг бундай тартибли унинг замонавий хўжалик юритиш шароитида ишлатилишини чеклаб қўяди.

Оддий ссуда ҳисобварағлари банк амалиётида асосан бир марталик ссуда беришда ишлатилади. Бу ҳисобварағлар бўйича мажбуриятларни қайтариш белгиланган муддатларда амалга оширилади.

Агар корхоналар бир вақтнинг ўзида бир неча объектлар учун кредит олмақчи бўлса бир неча оддий ссуда ҳисобварағлари очадилар ва ссудалар турли муддатга, шартларда ва ҳар хил фоизларда берилади. Ссуданинг бундай ҳисоб шакли банк назорати учун муҳим аҳамиятга, эга.

Айланма-қолдиқ усул бўйича тўловларни ва кредитга лаёқатли корхоналарни кредитлаш ягона актив-пассив яъни **контокоррент** ҳисобварағидан амалга оширилади. Ушбу ҳисобварақ мижозга бўлган юқори ишончни билдиради. Ҳисобварағнинг дебетидан мижознинг ишлаб чиқариш фаолияти ва фойдани тақсимлаш билан боғлиқ тўловлари ўтади, кредитга барча тушумлар ёзилади. Ҳисобварағнинг кредит қолдиғи корхонани ўз маблағи борлигини дебет қолдиғи эса банкдан маблағ жалб қилинганини билдиради.

Хўжалик юритишнинг бозор муносабатлари шароитида оддий ссуда ҳисобварағлари кенг тарқалган.

Бугунги кунда Ўзбекистон Республикаси тижорат банклари томонидан хўжалик субъектларини қисқа муддатли кредитлаш қуйидаги усулларда амалга оширилмоқда:

1. Алоҳида ссуда ҳисобварағи орқали кредитлаш. Тижорат банклари хўжалик субъектларини «кредит линияси очиб» ёки «кредит линияси очмасдан» кредитлаш мумкин ва бу кредитлар қуйидаги мақсадга берилади, товар моддий бойликлар, бажарилган иш ва кўрсатилган хизматларнинг пул ҳисоб-китоб ҳужжатларини тўлаш учун, муддати 30 кундан ошмаган даврга, қарздорнинг асосий фаолияти билан боғлиқ булган аккредитивлар очиш учун.

Кредит банк томонидан келишилган муддатларда қуйидаги тартибда сўндирилиши мумкин:

- сўндирилиш муддати келган мажбуриятлар бўйича маблағларни миқдорнинг ҳисобварағидан ундириб олиш орқали;
- муддатидан олдин қарздорнинг топшириғига кўра ҳисоб рақамдаги бўш қолдиқ маблағларни сўраб олиш орқали;
- гаров мулкани ўзлаштириш орқали.

Хўжалик субъектининг «кредит линияси очиб» кредитлаш алоҳида ҳисобварақ орқали олдиндан келишиб олинган кредит суммаси доирасида амалга оширилади. Кредит линиясининг ҳисобидан қарздорнинг асосий фаолияти билан боғлиқ бўлган товар-моддий бойликларни бажарилган ишлар, кўрсатилган хизматлар бўйича пул ҳисоб-китоб ҳужжатларининг тўлови амалга оширилади.

Бундан кейин қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишловчи, тайёрлов фаолияти билан шуғулланувчи ташкилотларга, савдо, таъминот ва бошқа хил фаолият билан шуғулланувчи хўжалик субъектларига, кредитлашнинг барча тартиб-қоидалари асосида берилади.

Контокоррент счёти очилганда миқдорнинг бошқа счётлари ёпилади.

Контокоррент ҳисобварақлар

- дебет қолдиғи бўйича миқдор банкка шартномада келишилган ставка бўйича фоизлар тўлайди;
- кредит қолдиғи бўйича банк миқдорга шартномага мувофиқ фоиз тўлайди.

Контокоррент ҳисобварағининг амал қилиш муддати 12 ойдан ошмаслиги лозим. Муддат тугаши билан миқдор кредит сальдосини таъминлаши керак. Акс ҳолда, муддат тугагач уни тўла сўндиргунга қадар кредит бериш тўхтатилади.

Овердрафт, бу контокоррент кредитнинг махсус шакли ҳисобланади. Унинг алоҳида хусусияти шундаки, банк миқдорга унинг ҳисобрақамида қисқа давр ичида дебет сальдога эга бўлишга рухсат беради.

Одатга кўра овердрафтдан фойдаланиш жуда ишончли миқдорларга тақдим этилади. Овердрафтда қарздорликни сўндириш учун овердрафт ҳисоб вараққа келиб тушаётган барча суммалар йўналтирилади, натижада кредитнинг ҳажми келиб тушаётган маблағлар ҳажмига қараб ўзгариши мумкин. Овердрафтда қарздор ҳар ойднинг охирига овердрафт қолдиғи бўйича кредит сальдосини таъминланиши керак. Агар миқдорнинг шу банкда депозит счёти бўлса, ундаги маблағлар доирасида доимий дебет сальдога эга бўлишига рухсат берилади. Аксинча бўлса, маблағлар бериш у тўла сўндирилгунга қадар тўхтатилади.

Қимматли қоғозлар гарови остида кредит (ломбард кредит). Ломбард кредити ўзида товар моддий бойликлар, бажарилган ишлар, кўрсатилган хизматлар (асосий фаолиятга тегишли бўлган)ни тўлаш учун алоҳида ссуда счётидан қимматли қоғозлар гарови остида берилган қисқа муддатли кредитларни ифодалайди.

Ломбард кредит таъминотига қуйидагилар кредит шартномасига асосан қабул қилинади:

- давлат қимматли қоғозлари;
- бошқа хил эмитентларнинг акция ва облигацияси, депозит сертификатлари.

Ломбард кредитининг эътиборли хусусияти шундаки, гаров шартнома имзоланган кунги номинал қиймати бўйича эмас, балки унинг курс ўзгариши рискинни ҳисобга олган ҳолда унинг маълум қисмигагина баҳоланади.

Қимматли қоғозлар гарови остидаги ломбард кредити алоҳида ссуда ҳисоб варақдан товар моддий қийматлар ва хизматлари учун ҳисоб-китоб ҳужжатларини тўлашга қимматли қоғозлар гарови остидаги кредит берилади.

Банкларнинг ўзи томонидан чиқарилган қимматли қоғозлари гаров сифатида қабул қилиниши мумкин эмас.

Шу боис қимматли қоғозларни гаровга олиб ломбард кредити бериш тўғрисида қарор қабул қилинаётганда банк қарз олувчининг молиявий аҳволи ва кредит қобилиятини таҳлил қилиш билан бир вақтда кредит таъминоти тарзида қабул қилинадиган қимматли қоғозлар сифати, уларнинг курс рисқи даражасини баҳолашга алоҳида эътибор беради.

Шу тариқа қимматли қоғозлар котировка қилинаётганда уларнинг курс рискинни белгилаб берувчи қимматли қоғозлар бозоридаги биржа курси ўзгаришлари муносабати билан қимматли қоғозларнинг гаров қиймати биржа қийматининг 80 фоиздан, котировкаланмайдиган қимматли қоғозлар гаров қиймати эса номинал қийматининг 60 фоиздан ошмаслиги зарур.

Қимматли қоғозларни гаровга олиб бериладиган кредит 12 ойгача муддатга ёки қимматли қоғозлар муомалада бўлиши муддатига берилиши лозим.

Қимматли қоғозлар котировкасининг биржа курси кредит шартномасида қайд этилганда фонд биржасидаги охириги савдода чиқарилган котировка маълумотлари ҳисобга олинади. Давлат қимматли қоғозлари рейтинг сифати, айниқса, юқори даражада бўлади. Шу боис улар гаровга қабул қилинаётганда бериладиган кредитнинг максимал суммаси улар гаров қийматининг 90 фоизгача етиши мумкин.

Қарз олувчи фонд бозоридаги сотиб олган бошқа қимматли қоғозлар гаровга олинаётганда кредит максимал суммаси улар гаров қийматининг 80 фоиздан юқори бўлмайди.

Ломбард кредитини бериш, қайтариш ва улардан фойдаланганлик учун фоизлар тўлаш тартиби умумий асосларда амалга оширилади ва у алоҳида қарз ҳисобварағи бўйича кредитлаш тартибига ўхшашдир.

Асосий фаолият билан боғлиқ товар моддий бойликлар, бажарилган ишлар ва кўрсатилган хизматлар ҳақини тўлаш мақсадида тузилган пул ҳисобкитоб ҳужжатлари пулини тўлаш учун қабул қилинади.

Қарз олувчи банкка гаровга қўйган қимматли қоғозлар бўйича олиннадиган даромадларга фоизлар қўшилмайди.

Қимматли қоғозларни гаровга олиб кредит шартномаси тузилгандан кейин банк қимматли қоғозлар эмитентига унинг қимматли қоғозларини гаровга қўйиш битими тузилганлигини ҳамда қимматли қоғозлар бўйича даромадлар киритилиши лозим бўлган депозит ҳисобварағи номерини маълум қилади. Ломбард кредити бериладиган ҳолларда гаровга қўйилган қимматли қоғозлар бўйича олиннадиган даромадлар қарз олувчининг муддатсиз депозит ҳисобварағига қўйилади (депозит шартномасини расмийлаштирмасдан) ва, биринчи навбатда, уларни сақлаш харажатларини қоплашга, шунингдек, кредитдан фойдаланиш учун фоизларни тўлашга йўналтирилади.

Кредитлаш жараёнида банк гаровга қўйилган қимматли қоғозлар котировкаси биржа курсидаги ўзгаришлар тўғрисида телекс, компьютер алоқаси ва алоқанинг бошқа турлари ёрдамида ахборот тўплаб борилади.

Кредитлаш давомида фонд биржасида ўтказилган савдо натижаларига кўра, гаровга қўйилган қимматли қоғозлар қиймати пасайган бўлса, у ҳолда кредит қўмитасининг қарорига мувофиқ қарз олувчига шу суммада қўшимча таъминот бериш талаби билдирилиши ёки кредит миқдори қайтарилиб, кредитнинг таъминланмаган қисми муддатидан олдин ундирилиб олиниши мумкин.

Ломбард кредити бўйича барча мажбуриятлари бажарилганидан кейингина гаровга қўйилган қимматли қоғозлар ва улар бўйича олинган даромадлар қарз олувчига қайтарилади.

Товар(мол) гарови остидаги ломбард кредити. Ломбард кредити учун гаров кўринишида фақатгина нисбатан баҳоли товарлар, қайсики уларнинг савдоси биржада юритилиши, товар партиясини миқдори ва сифатини белгилаш билан бир вақтда баҳосини ҳам аниқлаш имконини бериши шартларида ишлатилиши мумкин. Масалан, кофега, буғдойга, шакарга, пахтага бу тегишли. Бу товарларнинг қиймат баҳосини аниқлаш унча қийин эмас. Товар турига қараб гаров баҳоси 50дан 66 гача 2/3% тебраниб туради. Гаров сифатидаги товарлар банк номига юклатиди. Банкка товарни сақлашлик гувоҳномаси берилади. Айрим ҳолларда бу мижозниг ўзида ҳам қолиши мумкин. Лекин, банк рухсатсиз товардан фойдаланишга ҳаққи йўқ. Йулдаги товар, айниқса, денгиз орқали ташиладиган товарлар гарови остидаги кредит кенг тарқалган ҳисобланади. Бундай пайтда гаров ҳужжати сифатида коносамент ишлатилади.

Коносамент – бу юклатилган товарга эгалик қилиш ҳуқуқини берадиган ҳужжат. Бу ҳужжатни янги эгасига бериш билан у товарлардан фойдаланиш ҳуқуқини ҳам олади. Гаров сифатида юкланган товарларни ишлатишда юк суғурта ҳужжатларининг расмийлаштирилиши муҳим роль уйнайди.

Қимматбаҳо металл гарови остидаги кредит. Бу ломбард кредитининг эски усулларидадан бўлиб, ҳозирда у жуда кам ишлатилади. Гаровни

баҳолашдаги қиймати бу асосан олтин тангалар, слиткалар, кумуш, платина ва бошқалар қарийб 95% фоиз қимматбаҳо металл нархига мос келади.

Талабнома гарови остидаги кредит, ҳар хил молиявий талаблар, масалан, жамғарма омонатлари, суғурта шартномаси бўйича талаблар, ипотекалар ва бошқалар гаров сифатида хизмат қилиши мумкин. Талабнома гаровларини баҳолашда уларнинг турларига қараб ажратилади, аммо уларнинг умумий даражаси нисбатан юқори бўлади.

Ломбард кредити белгиланган муддатларда қайтарилмаган ҳолларда банк имтиёзли ой тугаганидан кейин гаров тўғрисидаги амалдаги қонунга мувофиқ ўз гаров ҳуқуқидан фойдаланади.

Ломбардли кредитнинг кредит олувчи учун афзаллик томонлари қуйидагилар ҳисобланади:

- ликвидли маблағларга кучли эҳтиёж сезилган тақдирда вақтинчалик, қисқа муддатли пулларни юзага келтиради;

- кредитнинг амал қилиш муддати унга бўлган заруриятига боғлиқ равишда ўрнатилиши мумкин;

- рентабелли қимматли мулклар гаровга қўйилганда уларни сотишга зарурат қолмайди;

- гаровга қўйилган буюмга мулкчилик ҳуқуқи сақланиб қолади;

- кредит берувчи томон учун афзаллиги.

Ломбард кредит - бу аввало ишончли кредит, яъни кредит тўлови кечикиб қолган тақдирда кредитор гаровни сотади ва тушумдан пулга эга бўлади. Юқорида биз баъзи кредит турларига таъриф бериб ўтдик, баъзи кредит турларининг моҳиятини чуқурроқ кейинги параграфларда кўриб чиқамиз.

Қўйидаги таянч сўзларга таъриф беринг

Қисқа муддатли кредитлаш	Кредитнинг объекти
Молиялаштириш	Кредитнинг субъекти
Инвестициялар	Кредитор
Кредитнинг тамойиллари	Қарз олувчи
Таъминланганлик	Кредит линия
Кредитлаш усуллари	Коносомент

Ўз билимини текшириш учун саволлар:

1. Кредитлашнинг асосий тамойилларини тушунтиринг?
2. Кредитнинг таъминланганлиги деганда нимани тушунасиш?
3. Кредитнинг объекти ва субъектлари нималардан иборат?
4. Кредитлашнинг қандай усулларини биласиз?
5. Ҳозир Ўзбекистон Республикаси амалиётида кредитлашнинг қандай усулларидан фойдаланилади?
6. Кредитлашнинг қайси усули сизнинг фикрингизча самаралироқ ва нима учун?

ХII-БОБ. ҚИСҚА МУДДАТЛИ КРЕДИТЛАШ ЖАРАЁНИ.

1-§. Кредит пакетини ташкил қилиш.

Банк мижоздан кредит олиш учун ариза қабул қилгач кредит пакетини шакллантириш ва уни таҳлил қилишга киришади. Бу жараён қуйидаги босқичда амалга оширилади:

- кредит олиш тўғрисидаги аризани кўриб чиқиш ва келгусидаги қарз олувчи билан мулоқотда бўлиш;
- кредит нархини аниқлаш;
- кредит шартномасини тайёрлаш.

Кредит олиш учун қарз олувчи ўзининг молиявий ва ишлаб чиқариш имкониятларини қуйидаги мазмунда таҳлил қилиши лозим:

- ўз маҳсулотини сотиш бозори, унга талаб ва таклифни ўрганиш; кредит олиш учун асос бўлувчи товар-моддий бойликларни етказиб бериш, ишлаб чиқариш ҳаражатлари ва товарларни сотиш бўйича шартномалар билан таъминланганлиги;
 - кредитланадиган тадбирнинг самарадорлиги;
 - қарз олувчи ҳисоб варағига пул маблағларининг келиб тушиш даврийлиги;
 - кредитни ва унга тегишли фоизларни тўлаш манбалари;
 - кредит учун тўланиши мумкин бўлган фоиз ҳисоб-китоби ва унинг даврийлиги;
 - олдинги давр (йил, чорак, ой)даги молиявий хўжалик фаолиятининг респектив таҳлили;
 - жорий давр учун бизнес-режа.

Хўжалик субъекти кредит олиш учун таҳлилий ва хомчўт маълумотлардан келиб чиққан ҳолда, кредит олиш учун илтимосномасини тузади.

Кредит олиш учун аризада кредит олиш зарурияти, унинг самарадорлиги, қайтарилиши, тўловлиги ва таъминланиши, шунингдек, ўз капитали таркиби ва унинг кредитланаётган тадбирдаги иштироқи батафсил баён қилинади. Аризага қуйидагилар илова қилинади:

1. Пул оқими таҳлили кўрсатилган бизнес-режа;
2. Охирги ҳисобот даври учун бухгалтерлик баланси, дебиторлик ва кредиторлик қарзлари ва тўлов муддати 60 кундан ошган қарзларни қиёслаш далолатномалари талқини билан бирга;
3. Фойда ва зарарлар тўғрисидаги ҳисобот;
4. Айланма маблағларини айланиши ҳисоб-китоби;
5. Бошқа кредитлар, қарз маблағлари мавжудлиги ва бошқа банкларда сақланадиган бўш маблағларнинг мавжудлиги тўғрисидаги маълумотнома;
6. Капитали билан иштирок этганлиги тўғрисидаги маълумотнома.

Кредит ходими ёки кредит пакетини ўрганувчи шахс юқорида қайд этилган ҳужжатларни олгач, уч кунлик муддатда қуйидагиларни аниқлайди:

- субъектларнинг кредитга ва тўловга қобилияти, унинг рейтинг баҳосини, шунингдек, кредит мақсадларининг устав фаолиятига мувофиқлиги, кредитнинг турини аниқлайди, бунда у мажбурий тартибда ликвидлик, қоплаш, мухторият, қарз маблағларини жалб қилиш, фойда ва айланма маблағлари айланиши коэффицентларини ўрганиб чиқиши лозим.

Кредит пакетини таҳлил қилишда нафақат кредит битимларинининг турли соҳаларига, балки раҳбарнинг шахсий сифатларига ҳам баҳо берилади.

Тақдим этилган ҳужжатларни батафсил ўрганиб чиққач, банк ходими кредит битимини тузиш учун хулосани расмийлаштиради. Бунда қуйидагилар кўрсатилади:

- кредитнинг мақсади, муддати ва миқдори;
- кредит қайтарилишининг таъминланиши;
- фоиз миқдори ва бошқалар.

Банк ходимининг хулосаси раҳбар томонидан имзоланган ва ҳужжатлар илова қилинган ҳолда кредит кўмитасига кўриб чиқиш учун юборилади. Қўмита ўз ваколатларидан келиб чиққан ҳолда уч кун мобайнида тегишли қарор қабул қилади. Мазкур хулоса кредит кўмитаси раиси томонидан тасдиқланади. Шундан сўнг кредит шартномаси тузилади ёки кредит битимини тузиш ва ссуда беришдан бош тортиш сабаблари кўрсатилган ҳолда қарз олувчига ёзма равишда рад жавоби берилади.

Кредит кўмитасининг ижобий хулосаси келтирилган ҳолда банк билан миждоз ўртасида кредит шартномаси тузилади. Кредит шартномасига банк раҳбари ва қарз олувчи имзо қўйганидан сўнг у юридик кучга эга бўлади.

Кредит шартномасида қуйидагилар кўзда тутилади:

- кредитнинг мақсади ва суммаси;
- уни бериш тартиби ҳамда тўлаш тартиби ва шакли;
- мажбуриятларни таъминлаш шакллари, фоиз ставкалари, уларни ҳисоблаш тартиби ва тўлаш шакли;

■ кредит бериш ва уни тўлаш вақтида томонларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари;

■ кредит бериш учун зарур бўлган маълумотлар, ҳисоб-китоб ва ҳужжатларнинг рўйхати ҳамда уларнинг даврийлиги;

■ банк томонидан жойида ҳисоб юритиш, кредитнинг қайтарилишини таъминлаш юзасидан текширувлар ўтказиш имконияти ва бошқа масалалар(Бу ҳақида кейинги бобда тўхталамиз).

Кредит ходими кредит шартномаси тузилганидан сўнг кредитни тўлаш муддати ва фоиз ставкаларини кўрсатган ҳолда ссуда ҳисоб варағини очиш тўғрисида қарор қабул қилгач, қарз олувчига кредит варақчаси очилиб, унга асосан кредит юзасидан назорат амалга оширилади.

Банк кредитидан фойдаланилган вақт учун ҳақ тўлаш кредит нархини ташкил этади, у ҳисобот оyi бошлангунга қадар банк бўйича юзага келадиган ўртача фоиз ставкаси ва маржани ўз ичига олади.

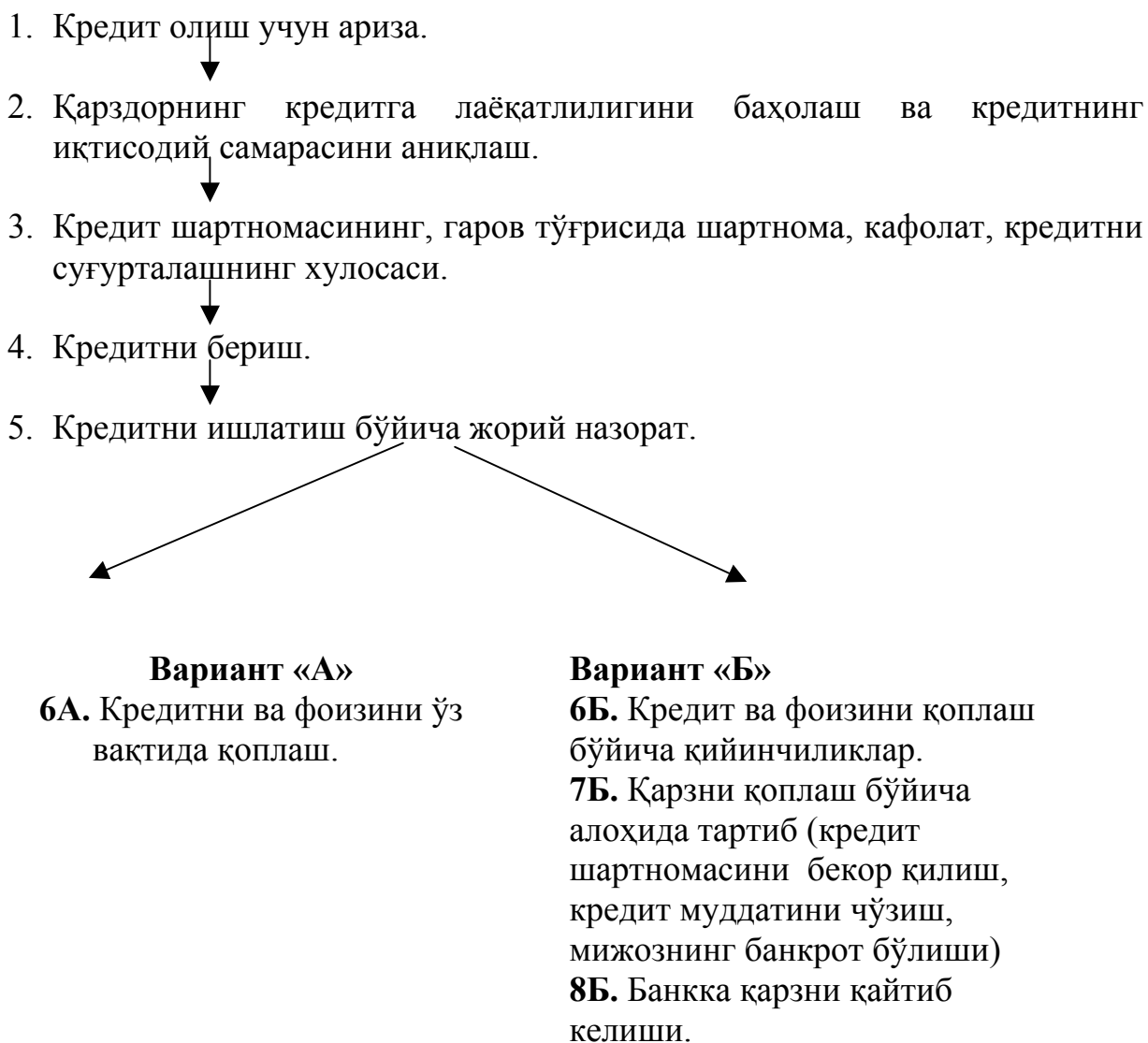
Кредит нархи Марказий банкнинг «қайта молиялаш» ставкаларини меъёрлари билан тартибга солинади, ҳамда маҳсулот ва хизматлар тан-нархи даражасини ҳисобга олган ҳолда белгиланадиган чегара кўрсаткичларидан

ошмаслиги лозим. Амалда қайта молиялаш ставкаси «Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисида»ги Қонуннинг тегишли моддасига мувофиқ Марказий банк томонидан мустақил равишда белгиланади. Ҳозирги кунда қайта молиялаштириш фоиз ставкаси ойига 1,7 фоизни, ҳамда йилига 20 фоизни ташкил этади. Бу фоиз ставкасига тижорат банклари 1,5 мартагача маржа қўйиши мумкин.

2-§. Кредитни беришни ҳужжатлаштириш тартиби.

Кредит бўйича ҳужжатлар Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг 2000 йил 22 февралда тасдиқланган ҳолда 2001 йил 27 февралда ўзгартиришлар киритилган „Ўзбекистон Республикаси банкларида кредит ҳужжатларини юритиш тартиби тўғрисидаги низом“ асосида амалга оширилади.

Кредитни бериш ва ҳужжатлаштириш тартиби ҳозирги пайтда марказлаштирилмаган ва у тижорат банклари томонидан мустақил равишда белгиланади. Лекин амалиётда кўрсатилишича, кредитлашнинг умумий ишлаб чиқилган тартиби ҳамон мавжуд бўлиб, унга тижорат банклари амал қиладилар. Бундай тартибни шартли равишда муҳим схема, яъни кредитлашнинг асосий умумий схемалари асосида тасвирланиши мумкин.

Кредит олиш учун ариза, қарздор кредит хизматларидан фойдаланиш учун муносиб банкни танлагандан сўнг расмийлаштиради ва тақдим этилади. Бунда миждоз банкнинг кредит салоҳияти ҳажмини, унинг пассивлари, банкнинг

ишонччилик даражасини, банкнинг таъсисчилар таркиби, унинг тармоқ характери ва у ёки бу операцияларга мослашуви ва ихтисослашуви шунингдек, кредит бўйича сумма, фоиз ва кредит муддатларини инобатга олиши мумкин. Бу каби ахборот манбалари сифатида очиқ муҳр (банкнинг йиллик баланс ва ҳисоботларни расмий эълон қилинган, акциялар эмиссиясининг проспекти, ва бошқалар) шунингдек, банк мижозлари билан норасмий шартномаси бўлиши мумкин.

Иқтисодий нобарқарорлик ва доимий равишдаги кредит қайтарилмасликлар шароитида банклар кредитни шу банкда ҳисоб-китоб варағига эга бўлган қарздорларга беришни маъқул кўрадилар, бу эса қарздор томонидан банкни танлаш имкониятини чеклайди.

Банк қарздорни танлагандан сўнг, қарздор аризани расмийлаштиради ва унда маълум миқдордаги кредит суммаси, муддати ва мақсадларини белгилайди. Ариза қарздор-ташкilot раҳбарининг имзоси ва бош бухгалтер имзоси билан тасдиқланиши керак. Бундай ариза кредитлашнинг қуйидаги босқичларини амалга ошириш учун асос бўлади. Кредитга лаёқатлиликини баҳолаш учун банк мижоздан ўтган даврдаги ҳисоботи ҳужжатларни (ҳисобот, бухгалтерия баланси иловаси билан квартал ва йиллик учун) талаб қилади, кўрсаткичларни янада аниқроқ текширишга эҳтиёж туғилганда бошланғич бухгалтерия ҳужжатлари ва агар мумкин бўлса узоқ муддатли ҳисоботлар талаб қилинади.

Кредитга лаёқатсизлик рискинни олдиндан кўра билиш кўпинча осон кечмайди, чунки керакли пайтда мижознинг фаолиятида қутилмаган молиявий қийинчиликлар вужудга келиши мумкин. Бу қийинчиликлар мижознинг қобилиятсизлиги туфайли унинг мол етказиб берувчилари, харидор ва бошқа ташқи омилларнинг хатоси ва муаммоси бунга сабаб бўлиши мумкин. Шунинг учун банк кредит операцияларининг ҳар бир тури кредитнинг қайтмаслик рискин билан боғлиқ бўлади. Бундай рискин пасайтириш учун банк бўлажак мижознинг мавжуд ўтган молиявий аҳволи бўйича кредитга лаёқатлилигини баҳолаб, салбий томонларни олдиндан билишга, мижознинг келажак муаммоларини кўришга интилади.

Қисман бу потенциал мижознинг ҳисобот ва балансини таҳлил қилишга ундайди.

3-§. Ссуда ҳисобварағидан кредит бериш ва қайтарилиш тартиби

Ўзбекистон Республикаси Тижорат банклари алоҳида бир кредит муассаса сингари ўзининг кредит сиёсатиغا эга. Яъни ҳар бир банк ўзининг бўш тўрган маблағларини ўзи хоҳлаган йўналишга, кўпроқ даромад олишга йўналтирадиган бўлди.

Мижоз ссуда олиш учун банкка белгиланган тартибда ҳужжатлар пакетини расмийлаштириб топширганидан кейин кредит комиссиясининг қарорига кўра кредит бериш лозим деб топиллиб, банк ва кредит олувчи ўртасида имзоланган кредит шартномасига асосан мијозга кредит берилади. Бунинг учун мијозга алоҳида ссуда ҳисобварағи очилади.

Ушбу ҳисобрақамининг дебитида мијозларга ссудалар берилади. Банк томонидан берилган ссудалар қайтарилганда ёки муайян ссуданинг мақоми ўзгариши муносабати билан бошқа турга ўтказилаётганда ва ушбу ссудалар бўйича кўрилган зарар қопланаётганда тегишли ссуда ҳисоб рақамлари кредитланади.

Берилган ссудалар бўйича кўрилиши мумкин бўлган зарарлар учун заҳиралар банкнинг ҳаражатлари ҳисобидан яратилади. Ушбу заҳиралар қарздорнинг молиявий ҳолатини берилган ссуданинг таъминланганлиги ва қайтмаслик рисклари баҳолаш натижасида яратилади.

Демак, банкларда ссуда операцияларини олиб бориш учун куйидаги ссуда ҳисобрақамлари очилади.

12100-бошқа банкларга берилган қисқа муддатли ссудалар.

12300-ҳукуматга берилган қисқа муддатли ссудалар.

12500-жисмоний шахсларга ва юридик шахс мақомига эга бўлмаган шахслар бериладиган қисқа муддатли ссудалар

12100-давлат корхоналарига берилган қисқа муддатли ссудалар.

12900-қўшма корхоналарга берилган қисқа муддатли ссудалар.

13100-хусусий корхоналар ва нодавлат корпорацияларига берилган қисқа муддатли ссудалар.

Бу асосий ҳисобварақларнинг дебет томонида тегишли банк корхона, ташкилот, жисмоний шахсларга берилган қисқа муддатли кредитлар, кредит томонида уларнинг қайтарилиши акс этади. Юқоридаги ҳисобварақларнинг барчаси бир қатор суб ҳисобварақларни ўз ичига олиб, уларда муддатли, муддати ўтган, қайта кўрилаётган ссудалар бўйича алоҳида-алоҳида ҳисоб юритилади.

Агар харид қилинган товарнинг ҳақини дарҳол тўлаш лозим бўлса, лекин бунинг учун фирманинг ўз маблағи етмаса, бундай ҳолларда фирмада бир марталик қарз маблағларига эҳтиёж пайдо бўлади. Бу эҳтиёжни қондириш учун “кредит линияси очилмаган” ссуда ҳисоб варағидан фойдаланилади. Бундай ҳисоб варақдан кредит бериш бир марта ссуда бериш йўли билан амалга оширилади. Бундай ссуданинг ҳар бири бўйича банк алоҳида қарор қабул қилади.

Корхона ва ташкилотларга ёки алоҳида олинган жисмоний шахсларга ссуда ҳисоб варағи очилгандан сўнг улар бўйича ссуданинг берилиши ва қайтарилиши

бўйича операцияларни амалга ошириш мумкин. Ҳар бир ссуданинг берилиши кредит комиссияси фармойиши асосида амалга оширилади, яъни кредит бўлимига миқозга ссуда бериш тўғрисидаги фармойишини ҳисоб операция бўлими масъул ижрочиларига берадилар. Масъул ижрочилар фармойишда кўрсатилган реквизитлар асосида ссуда бериш бўйича бухгалтерия проводкаларини бажарадилар. Ссуда ҳисобварақларининг ўзи муддатли, муддати ўтган, қайта кўрилатган каби ссудалар бўйича алоҳида юритилади.

Қуйида биз хусусий корхоналарга ва нодавлат корхоналарга ссуда бериш проводкалари билан танишиб чиқамиз.

Хусусий корхоналарга ва нодавлат корпорацияларига берилган „қисқа муддатли ссудалар“ номли баланс ҳисоб рақами очилади. Бу ҳисобрақам бир қатор субҳисоб рақамларни ўз ичига олади.

13101-“Хусусий корхоналар ва нодавлат корпорацияларига берилган қисқа муддатли ссудалар.”

13105- “Хусусий корхоналар ва нодавлат корпорацияларига берилган муддати ўтган ссудалар.”

13109- “Хусусий корхоналар ва нодавлат корпорацияларига берилган қисқа муддатли, шартлари қайта кўриб чиқиладиган ссудалар.”

Ссуда берилаётганда корхонанинг ҳисоб-китоб ҳужжати тўланаётган бўлса, пул ўтказилиши лозим бўлган мол сотувчи ёки хизмат кўрсатган корхона ҳисоб варағига ссуда суммаси ўтказилади. Пул туширилиши лозим бўлган корхонага бошқа банк бўлими хизмат кўрсатса ссуда суммаси ссуда бераётган банкнинг вакиллик ҳисоб варағи орқали тегишли банкга ўтказилади.

Ссуда бераётганда қуйидаги бухгалтерия проводкаси амалга оширилади.

Дебет 13101 Хусусий корхоналар ва нодавлат корпорацияларига берилган қисқа муддатли ссудалар.

Кредит 10301 Банкнинг вакиллик ҳисоб варағи ёки маҳсулот сотувчи корхона ҳисобварағи.

13101 ҳисобварақида банк томонидан хусусий фирмалар ширкатлар ва жамоа хўжалиги ҳамда корхоналари нодавлат корпорациялар ва шу каби хусусий мулкчилик шаклига эга бўлган корхоналарга берилган қисқа муддатли ссудаларнинг ҳисоби юритилади. Бу ҳисобрақам бўйича аналитик ҳисоб ҳар бир қарздор ва ссуда турлари бўйича алоҳида шахсий ҳисоб варақаларда олиб борилади.

Ссуда олувчи ва банк ўртасидаги тузилган кредит шартномасига биноан ссуданинг қайтариш муддатлари белгиланади. Ссуданинг қайтариш муддати тугагандан сўнг ссуда қайтариш бўйича бухгалтерия проводкалари қуйидаги кўринишда бўлади.

Дебет 20208 -Ссуда олган хусусий корхонанинг талаб қилгунча сақланадиган ҳисоб варағи.

Кредит 13101 Хусусий корхоналар ва нодавлат корхоналарига бериладиган қисқа муддатли ссудалар.

Бу бухгалтерия проводкаси миқознинг талаб қилгунча сақланадиган депозит бўйича ҳисобварақида ссудани қайтариш учун етарли пул маблағлари бўлган ҳолда амалга оширилади. Агар қарздорнинг қарзни қайтаришга маблағи

бўлмаса, ссуда суммаси, 13101 “Муддати ўтган хусусий корхоналарга ва нодавлат корпорацияларига берилган ҳисоб варағи”га ўтказилади.

Бу операция бўйича қуйидаги бухгалтерия проводкаси амалга оширилади.

Дебет 13105 Хусусий корхоналарга берилган муддати ўтган қисқа муддатли ссудалар .

Кредит 13101 Хусусий корхоналарга берилган қисқа муддатли ссудалар.

Қайтариш муддати келганда тўланмаган ва шундан сўнг 90 кун ўтгандан сўнг қайтиб келмаган ссудалар 13109 “Хусусий корхона ва нодавлат корпорацияларга берилган қисқа муддатли шартлари қайта кўриб чиқиладиган ссудалар” баланс ҳисоб варағига ўтказилади.

Корхона ҳисобварағига пул келиб тушгандан сўнг ссудани қайтариш бўйича бухгалтерия проводкалари бажарилади.

Шундай қилиб, **кредит берилганда:**

Дебет -13 101

Кредит- 10301

Кредит қайтарилаётганда,

Дебет-20208

Кредит-13101

тариқасида банк проводкаси амалга оширилади.

4-§. Қисқа муддатли кредитни ўз вақтида қайтарилишини таъминлашда банк назоратининг роли.

Тижорат банки ўзи хизмат кўрсатаётган мижозлар фаолияти тўғрисида доимий ахборотга эга бўлиши, унинг кредит қобилиятини, тўлов интизоми аҳволини таҳлил қилиб бориши, яъни «маълумотлар банки»ни барпо этиши лозим. Кредитлаш жараёнида кредит шартномаси шартларини бажаришга қарз олувчи олинган кредитдан самарали фойдаланишига, уни ўз вақтида ва тўлиқ қайтаришига, кредитдан фойдаланиладиган бутун давр мобайнида қарз олувчи билан яқин алоқа сақлаб туришга қаратилиши лозим. Шу мақсадда мижознинг хўжалик молиявий ҳолати, унинг тузилган шартномаларга номувофиқ маҳсулот етказиб бериши борасидаги ўз мажбуриятларини, ишлаб чиқариш ҳажмларини қандай бажараётгани, йўл қўяётган беҳуда харажатлар ва йўқотишлар, муомала чиқимлари, олаётган фойдаси, ўз айланма маблағлари кўпайиши динамикаси, товар-моддий бойликлар захиралари ҳамда айланма маблағлари айланишини аҳволи таҳлил қилиб турилади.

Банк ҳар чоракда мижознинг кредит қобилиятини ҳисоблаб чиқиб қарз олувчи бўйича тутилган махсус йиғма - жилдда бу маълумотларни тўплаб боради.

Жойнинг ўзида бухгалтерия ҳисоби ва ҳисобот ишларининг аҳволи, баланс маълумотларининг тўғрилиги ва дебиторлик-кредиторлик қарзларининг ҳолати, шунингдек, банкка берилган гаров ҳолати текшириб турилади. Қарз олувчининг молиявий аҳволи ёмонлашган, у банк назоратидан бўйин товлаган, ҳисобот маълумотлари нотўғри олиб борилган, бухгалтерия ҳисоби ўз ҳолига ташлаб қўйилгани ҳоллари аниқланганда «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги қонунга мувофиқ, банк бундан буён кредит беришни тўхтатишга ҳамда илгари берилган кредитларни таъминот сифатида қабул қилинган ва кредит шартномаси шартларида кўзда тутилган мажбуриятлар орқали қарз олувчининг ўз маблағлари ҳисобидан муддатидан олдин ундириб олишга ҳақли.

Гаров тўғрисидаги шартнома бўйича, банк гаровга қўйилган мулкни мустақил равишда сотиши мумкин. Гаров предмети аукцион орқали сотилади. Айни пайтда, қарз олувчи банкка гаровга қўйилган мулк олдиндан маълум паст нархларда сотилиши учун жавобгарлик тўғрисида талаб қўйишга ҳақли. Агар аукцион бўлиб ўтмагани эълон қилинса, банк гаровга қўйилган мулкни дастлабки нархда ўз ихтиёрида қолдиришга ҳақли. Бунда, банк қонунга мувофиқ унинг талаблари олдида устунликка эга бўладиган даволарни қолдиришга мажбур.

Бундай ҳолларда банк мажбурияти шу мулкнинг аукцион учун дастлаб белгиланган нархи суммасидан ошмаслиги зарур.

Гаров предметини сотишдан олдин сумма кредитини қоплаш учун етарли бўлмаган ҳолларда, банк, агар шартномада бошқа шарт кўзда тутилмаган бўлса, етишмаётган суммани қарздорнинг бошқа мулки ҳисобидан қонунда кўзда тутилган навбатдаги тартибда олиш ҳуқуқига эга.

Гаров предметини сотишдан тушган сумма қайтарилмаган кредит ҳажмидан ортиқ бўлса, банк ўртадаги бу тафовутни бир ой ичида қарз олувчига тўлаши шарт.

Агар қарз олувчи тўлов муддати келгандан сўнг 90 кун ичида кредит шартномасига мувофиқ қарзни тўлаш бўйича мажбуриятларни бажармаса банк «Банкротлик тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг Қонунига мувофиқ, тўловга лаёқатсизлик тўғрисида иш қўзғаш учун хўжалик судига мурожаат қилиш керак.

Тижорат банклари амалдаги Низомга мувофиқ кредит портфели сифатини мунтазам равишда таҳлил қилиб боришлари, ҳар бир кредит билан боғлиқ риск даражасини таснифлашлари ҳамда уни қуйидаги 5 та тасниф разрядидан бирига киритишлари лозим:

- а) яхши
- б) стандарт
- в) субстандарт
- г) шубҳали
- д) умидсиз

Тижорат банки қарз бўйича эҳтимол тutilган йўқотишлар учун резерв барпо этиши шарт. Бу резервга маблағлар амалдаги тартибга мувофиқ киритилади. Қарзлар бўйича эҳтимол тutilган йўқотишлар учун резерв хўжалик органларга берилган кредитлар таҳлили ҳамда банк фаолиятининг риск даражасига таъсир кўрсатувчи омилларни белгилаш асосида ташкил қилинади. Резерв ҳажми амалдаги қарздорлик риск ҳужжати ёки гуруҳига боғлиқ бўлади. Тижорат банклари резерв ҳажмини ҳисобот оининг ҳар биринчи куни учун амалдаги тартибга асосан ҳисоблаб чиқадилар. Берилган қарзлар киритилган «риск гуруҳи» ёмонлашган тақдирда қарзлар бўйича эҳтимол тutilган йўқотишлар учун резервга ажратмалар ҳар ойда ўтказиб борилади. Банк олдидаги ўз мажбуриятларини бажармаган қарз олувчига нисбатан банк кредит шартномаси шартларига кўра қуйидаги ҳуқуқларга эга:

- агар у келишилган муддатларда банк тавсияларини бажармаса, кредитлаш тўхтатилиб, уни қайтариб олиш тўғрисида огоҳлантирилган даъво хати юбориш;

- кредитдан фойдаланганлик учун фоизлар ўз вақтида тўланмаган, шунингдек кредит шартномасида белгиланган муддатда қайтарилиши эҳтимолдан узоқ бўлган ҳолларда, қарз олувчига банкротлик тўғрисидаги қонунда кўзда тutilган жазо чоралари қўлланиши ҳақида огоҳлантириш берилган даъво хати юборилиб, кредит бўйича қарз қолдиғини муддатдан олдин ундириб олиш;

- қарз олувчи ҳисоб юритиш ва бухгалтерия ҳисоби қоидаларини бузганлиги аниқланса, кредитлашни тўхтатиш ва бу ҳақда солиқ инспекциясига хабар бериш, шунингдек, ундан ҳисоб ва ҳисобот қоидалари бузилиш сабаблари тўғрисида изоҳ берилиши, уларни тугатиш юзасидан қандай чоралар кўриляётгани билдирилишини талаб қилиш.

Кредитни ўз вақтида қайтариш борасидаги мажбуриятларни бажараётган қарз олувчи ўзининг тўловга лаёқатсизлиги тўғрисида матбуотда эълон бериши, банк эса бу ҳақда солиқ инспекциясига хабар қилиши керак. Банк хўжалик

судига мурожат қилиб, бундан буён қарз олувчи банкрот деб танилишини сўрашга ҳақлидир.

Қарз олувчи тўловга лаёқатсиз ёки банкрот деб эълон қилинганда унга янги қарзлар бериш тўхтатилади, илгари берилган кредитлар эса муддатидан олдин ундириб олинади. Тўловлар навбати «Банкротлик тўғрисида»ги қонунга мувофиқ белгиланади. Қарз олувчи банкрот деб эълон қилинган вақтдан бошлаб уни қуйидагилар билан боғлиқ операциялари тўхтатилади:

- мулкни бегоналаштириш ва бериш;
- мажбуриятларни қоплаш;
- ҳисоб-китобдаги ҳаражатлар;
- дивидендлар, солиқлар, тўловлар тўлаш.

Тўловга лаёқатсиз қарз олувчининг барча қарз мажбуриятлари тугаган ҳисобланади ва унга янги талаблар билдирилишига йўл қўйилмайди. Бундай қарз олувчининг барча турдаги қарзларига пеня ва фоизлар қўйиш тўхтатилади. Унинг мулкни сотиб, пул ундириш борасидаги барча чеклашлар бекор қилинади. Мулкий ёки молиявий тусдаги ҳамма талаблар фақат тугатиш жараёни доирасида ҳал қилинади. Бунда банк талаблари иккинчи навбатда қаноатлантирилади.

Мулк етарли бўлмагани туфайли қондирилмаган қарз мажбуриятлари қаноатлантирилган ҳисобланади ва белгиланган тартибда ҳисобдан чиқарилади. Кредитдан кўзланмаган мақсадларда фойдаланганлик учун қарз олувчи банкка кредит шартномасида белгиланган ҳажмда жарима тўлайди.

Банк эса ўз навбатида, тузилган шартномага мувофиқ қарз олувчини кредит ресурслари билан таъминлаши шарт.

Банк ўз мажбуриятларини бажармаган тақдирда қарз олувчига шартномада кўзда тутилган миқдорда жарима тўлайди.

5-§. Кредит мониторинги ва уни амалга оширилиши

Назоратдан фарқли кредит мониторинги кредитлар ҳолатини доимий кузатиб боришини кўзда тутади.

Умуман, кредитлаш операциялари тижорат банкларининг ўз кредит сиёсатлари асосида, Марказий банкнинг кредит сиёсатига қуйилган талабларидан келиб чиққан ҳолда олиб борилади. Кредит мониторинги кредит сиёсатининг ажралмас таркибий қисми бўлиб мижозларга берилган кредитларнинг қайтарилишини, қолаверса, банкларнинг асосий даромад манбаларидан бири ҳамда энг рискли операцияси бўлган кредитлаш банкнинг рақобатбардошлилигини, рентабеллигини қисқача ифодалаганда, банкнинг келажагини таъминлайди.

Кредит мониторинги берилган кредитларни қайтарилиши ва уни таъминлаш борасида қабул қилинадиган ишловлар ва чора-тадбирлар тизимидир. Кредитлар кредит кўмитасининг қарори асосида, белгиланган меъёрий шартлар асосида, алоҳида ссуда ҳисобрақамини очиш ва ушбу ҳисобрақамдан қарз олувчининг тўлов топшириқномаси асосида моддий товар бойликлар учун нақд пулсиз ўтказиш йўли билан қарз берилади. Тижорат банклари томонидан кредитдан фойдаланишнинг бутун муддати давомида доимий мониторинг амалга оширилади ва у қарз олувчи томонидан унинг лойиҳаси ва кредит шартномаси шартларининг амалга оширилишига ҳар томонлама кўмаклашишига қаратилган бўлиши лозим.

Мониторинг жараёнида кредит олган мижознинг хўжалик молиявий фаолияти, унинг тузилган шартномаларга мувофиқ маҳсулот етказиб бериш мажбуриятларини бажариши, ишлаб чиқариш ҳажмлари, ноишлаб чиқариш ҳаражатлари ва йўқотишлар, муомала чиқимлари, фойда ва даромад мутаносиблиги, ўз айланма маблағлари мавжудлигининг динамикаси, товар-моддий бойликлар захиралари аҳволи, айланма маблағларнинг айланиши таҳлил қилинади. Банк қарз олувчининг кредитга лаёқатлилиги бўйича доимий мониторингни амалга оширади ва унинг кўрсаткичларини қарздорнинг кредит пакетида тикиб боради.

Булардан ташқари банкка тақдим этилган гаровнинг ҳолати ва кредитдан самарали ҳамда мақсадли фойдаланиши кредит шартномасида келишилган шартларга мувофиқ гаров объекти фаолият жойининг ўзида ўрганилади.

Қурилишни молиялаштириш учун берилган кредитлар бўйича банк мониторинг жараёнида кредитланган объектда кредит шартномасида қайд этилган муддатлар ва шартлар асосида бажарилган ишлар ҳажмининг назорат ўлчовини амалга оширади.

Берилган кредитлардан бошқа мақсадларда фойдаланганлик ҳолати аниқланганда, банк кредит шартномасида белгиланган тартибда, кредитнинг мақсадга номувофиқ ишлатилган қисмини қарз олувчининг талаб қилиб олингунча депозит ҳисоб рақамидан муддатдан олдин ундириб олиш ҳуқуқига эга. Қарз олувчи томонидан асосий қарзни ва унга ҳисобланган фоизларни кредит шартномасида келишилган муддатда қайтарилмаса, банк Фуқаролик

кодексининг 280-моддаси иккинчи қисмига мувофиқ мустақил равишда судга муурожаат этмасдан, гаров предметини тасарруф қилиш ҳуқуқига эга.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан 2000 йил 22 февралда тасдиқланган, 432-сонли «Ўзбекистон Республикаси банкларида кредит ҳужжатларини юритиш тартиби тўғрисида»ги низомга асосан кредит мониторинги фаолиятида қўлланиладиган ҳужжатлар келтирилган. Унга кўра, тижорат банклари ҳар бир берилаётган ёки олинаётган кредитлар бўйича кредит пакетига қуйидаги ҳужжатларни илова қилиш лозим:

- қарздорнинг молиявий аҳволи ва тўловларни ўз вақтида амалга ошириши имкониятларини текшириш мақсадида тегишли шартномалар тузилганидан сўнг банк ва қарздор ўртасида юз берган муаммоларни акс эттирувчи ёзишмалар ва ҳужжатлар;

- кредит таъминоти сифатида берилган мулкни текшириш ҳужжатлари;

- қарздор кафилининг молиявий аҳволини акс эттирган барча ҳужжатлар;

- кредитни ўз вақтида ва тўлиқ қайтарилишини таъминловчи ҳужжатлар;

- қарздор тўловларни амалга оширмаган ҳолда банк томонидан кўрилган чора-тадбирларни тасдиқловчи ҳужжатлар.

Кредитга доир хизмат кўрсатувчи банк ўтказиш тўғрисидаги шартнома шартларига мувофиқ кредитнинг ўз вақтида ва тўлиқ тўланишини акс эттирувчи ҳужжатларни кредит пакетига юритиши шарт.

Кредит мониторингига қўйиладиган талаблар қуйидагиларни ташкил этади:

- кредит сиёсатида кредитларни таснифлаш тизими аниқ ифодаланиши лозим;

- кредит ходимлари кредит портфелидаги барча маълум бўлган салбий ўзгаришлар тўғрисида раҳбариятга хабар беришлари керак;

- қарздор ёки гаров аҳволи ёмонлашишини олдиндан аниқлаш эҳтимолий йўқотишларни камайтириш учун жуда муҳимдир.

Кредит сиёсати кредитларнинг барча тоифалари бўйича «тўловсизлик» тушунчасининг аниқ ифодаланиши, фоизларни ўстирмаслик мезонлари, шунингдек, банк Бошқаруви ва Кенгашининг тегишли ҳисоботларига нисбатан талабларни ўз ичига олиши лозим. Ҳисоботларда аҳволнинг ёмонлашиши, яширин сабаблари ва соғломлаштириш режалари батафсил баён этилади. Сиёсат қарзларни қайтаришга доир изчил, босқичма-босқич чора-тадбирлар кўрилишини талаб қилиши керак. Раҳбарият Марказий банк томонидан белгиланган талабларга мувофиқ кредитларни ҳисобдан чиқариш тадбирларини ишлаб чиқиши лозим.

Кредит мониторинги фаолиятининг асосий тамойили қуйидагиларга асосланиши керак:

1. Турли хил кўринишдаги кредитларнинг даврий назорати. Бу назорат асосан кичик ҳажмдаги кредитлар юзасидан бўлиб, 30 кунлик, 60 кунлик, 90 кунлик назоратлар шаклида бўлади.

2. Кредит назорати босқичларининг диққат билан қайта кўришни, яъни:

- мавжуд кредит бўйича тўловлар ҳисоби маълумотларининг ишончлилиги;
- кредит таъминотининг ҳолати ва сифати;
- ҳуқуқий жиҳатдан кредит қайтарилишининг ишончли маълумот – ҳужжатларининг тўлиқ бўлиши лозим;
- мижознинг банк кредити бўйича молиявий ҳолатидаги ўзгаришлар ва натижада кредит миқдорининг ортиши ёки қисқартирилиш даражаси;
- берилган кредитнинг банк кредит сиёсати ва стандартларига мос бўлиши.

3. Муаммоли ссудаларни тез-тез текширилиши.

4. Иқтисодий нобарқарорлик даврида кредитларни тез-тез назорат қилиш ва бошқалар.

Ҳозирги кунда кредитлаш соҳасида энг асосий муаммолардан бири кредитнинг тўлиқ қайтарилишидир. Бу ўринда кредит мониторинги жуда катта аҳамиятга эга. Кредитларнинг тўлиқ қайтиб келмаслигига асосий сабаб, «кредит танлови»нинг иқтисодий тамойилга мос тушмай қолишидир. Бу йўқотишлар, хатолар бевосита кредит олувчи субъект ҳақида маълумотларнинг етарли эмаслиги ёки объектив эмаслигидан юзага келади. Бунинг учун хориж амалиётида кенг қўлланиладиган ва ҳозирда Ўзбекистонда ҳам амалиётга тадбиқ қилиниб борилаётган кредит Бюросини ташкил қилиш, унда марказлашган ҳолда, мижозлар ҳақида тўлиқ маълумотлар бера оладиган ахборотлар базасини яратиш ва уни ишончли ва объектив ишлашини шакллантириш банклар учун, иқтисодиёт учун, бир банк инфраструктураси учун катта фойда келтиради. Биринчидан, тезкор маълумотлар асосида банклар ҳамда мижозлар вақтдан ютадилар. Иккинчидан, бу тезкор маълумотлар кредит ҳаражатларини пасайтиради, учинчидан, банк фаолияти оперативлигини, барқарорлигини, салоҳиятини оширади ва албатта, кредит мониторинги ишлари ҳам қисман енгиллашади, хусусан муаммоли кредитларнинг камайиши ҳисобига.

Кредит мониторинги ишларини енгиллаштирадиган яна бирор хусусий ечим кредитларни беришда мижознинг бизнес лойиҳасидан келиб чиққан ҳолда, лойиҳанинг маркетинг тадқиқотининг ҳаққонийлиги, ҳаётга яқинлиги бўлиши керак чунки янги ишлаб чиқариладиган товарга талаб қанчалик юқори бўлса, лойиҳанинг молиявий натижаси ҳам самарали бўлади. Бу эса, кредитларни тўлиқ қайтарилишини таъминлайди. Зотан, кредит мониторингининг асосий вазифаси мижозга кредитни қайтаришига кўмаклашишдир.

Қўйидаги таянч сўзларга таъриф беринг.

Кредит пакети	Қайта молиялаш
Кредит мониторинги	Ссуда ҳисобварағи
Банк назорати	Дебетлаш
Бизнес режа	Кредитлаш
Пул оқими	Фоиз миқдори

Ўз билимини текшириш учун саволлар.

1. Мижоз кредит олиши учун нима қилиш керак?
2. Кредит пакети деганда нимани тушунасиз, унинг таркибини гапиринг.
3. Кредит бериш қондасини айтинг.
4. Кредит қандай турланади?
5. Кредитлашда банк назорати қандай амалга оширилади?
6. Кредит мониторинги нима ва у қандай амалга оширилади?
7. Тижорат банкларида кредит ҳужжатларини юритиш қайси меъёрий ҳужжатга асосан олиб борилади?

ХIII-БОБ. КРЕДИТ ШАРТНОМАСИ, УНИНГ МОҲИЯТИ МАЗМУНИ

1-§. Кредит шартномасининг мазмуни ва моҳияти.

Бозор иқтисодиёти шароитида тижорат банки ва миждоз ўртасидаги кредит муносабатлар кредит шартномасига асосланади. Шу боис банк томонидан юридик ва жисмоний шахсларни кредитлашни ташкил этишнинг асосий хусусиятларидан бири – бу ҳар бир кредит битимининг шартномавий характерга эга эканлигидадир.

“Банклар ва банк фаолияти тўғрисида”ги қонуннинг 31-моддасида банклар ва уларнинг миждозлари ўртасидаги муносабатлари шартномалар асосида амалга оширилиши белгиланган бўлиб, амалиётда банклар ва миждозлар ўртасидаги ҳар бир кредит муносабати шартномавий характерга эга.

Банк ва қарз олувчи ўртасида тузилган кредит шартномаси кредит битимининг ҳуқуқий-иқтисодий шартларини аниқлайди. Ва бу шартлар кредит муносабатлари иштирокчиларининг маъқеидан қатъий назар ўзаро манфаатларга асосланган бўлади.

Кредит шартномаси юридик ҳужжат ҳисобланиб, унинг барча пунктлари бажарилиши томонлар учун мажбурийдир. Бу Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик Кодекси билан белгилаб қўйилган.

Кредит шартномасининг моҳияти шундан иборатки, унга кўра банк (кредитор) шартномада кўрсатилган шартлар асосида ва унда белгиланган миқдорда қарз олувчига пул маблағларини кредитга бериш, қарз олувчи эса кредитни ва унга ҳисобланган фоизларни ўз вақтида қайтариб бериш мажбуриятини олади.

Кредит шартномасида томонларнинг номланиши, шартноманинг амал қилиш муддати, кредит битимининг предмети ва шартлари, томонларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, бу мажбуриятларни бажарилишининг ҳуқуқий кафолатлари кўрсатилган бўлади.

Кредит шартномаси одатда ёзма шаклда тузилади ва керакли шахслар томонидан имзоланади. ёзма шаклда тузилмаган кредит шартномаси ҳақиқий ҳисобланмайди.

Фуқаролик Кодексининг 744-моддасига асосан **кредит шартномасига** кўра, бир тараф – банк ёки бошқа кредит ташкилоти (кредитор) иккинчи тарафга (қарз олувчига) шартномада назарда тутилган миқдорда ва шартлар асосида пул маблағлари(кредит) бериш, қарз олувчи эса олинган пул суммасини қайтариш ва унинг учун фоизлар тўлаш мажбуриятини олади.

Кредит шартномаси:

- **икки тарафлама шартномадир**, яъни ҳар икки тараф тегишли ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлади;

- **ҳақ эвазига тузиладиган шартномадир**, яъни қарздор кредиторга кредит олганлиги учун фоиз, маржа, комиссия кўринишида ҳақ тўлаши лозим;

- **консенсуал шартномадир**, яъни у кредит шартномаси тарафлар томонидан имзоланиши биланоқ тузилган ҳисобланади ва кучга киради, бироқ

берилган кредитга фоизлар шартнома тузилган кундан эмас, балки ҳақиқатда кредит маблағларидан фойдаланилган давр учун тўланади;

- **хўжалик шартномасидир**, чунки кредит шартномаси асосан тадбиркорлик фаолиятига мансуб соҳаларда тузилади.

Кредит миқдори ва унинг қайтарилиш муддати, фоиз миқдори ва уни тўлаш муддати, кредитнинг мақсади ва бошқалар кредит шартномасининг муҳим шартлари ҳисобланади.

Тижорат банки ва мижоз ўртасидаги кредит муносабатлари кредит шартномага асосланади. Ривожланган давлатлар банк тизимида ҳар қандай кредит муносабатлари унда иштирок этувчи томонларнинг мавқеидан қатъий назар ўзаро манфаатли шартномалар асосида амалга оширилади. Кредит шартномада қуйидаги асосий шартлар кўрсатилади.

1. Кредитнинг мақсади.

Тижорат банки учун кредитнинг қандай мақсадларга сўралаётганлиги муҳим ҳисобланади. Шартномада кредитнинг қайси мақсад учун ишлатилиши кўрсатилади. Кредитни қайси мақсад учун ишлатилишини корхоналар ўзларининг бизнес режасида кўрсатиб ўтишлари шарт. Бизнес режада кўрсатилган мақсад бўйича кредит суммаси ўтказилиб берилади ва корхонанинг кейинги фаолияти ҳам банк томонидан шартнома асосида назорат қилиб борилади. Тармоқлардаги ўзаро номутаносибликлар, ўша тармоқда фаолият кўрсатувчи корхоналарнинг ҳолатига кучли таъсир кўрсатади. Тижорат банки мана шу омилларни ҳисобга олиши керак.

2. Кредит суммаси.

Кредит шартномасида кредитнинг суммаси мижознинг гаровга қўйган мулкнинг 120 фоизи миқдорида ёки кафолатланган сумма миқдорида белгиланиб кўрсатилади. Тижорат банки мижоз аризасида кўрсатилган суммани ҳар томонлама асослаб бериши керак. Одатда мижозлар ўз имкониятларини максимал даражада баҳолаб келадилар. Тижорат банклари керакли ҳолларда кредитланаётган объектни тўла ўрганиб чиқиш учун мутахассисларни жалб қилиши мумкин.

3. Кредитнинг фоиз ставкаси.

Ҳозирги кунда кўпгина тижорат банклари қайта молиялаш ставкасини ва жалб қилган ресурсларининг баҳосини ҳисобга олган ҳолда ўзларининг кредит сиёсатига мувофиқ мустақил ўрнатади.

4. Кредитни қайтариш муддати.

Шартномага асосан кредитдан фойдаланиш муддати келганда кредит олган корхона муддатида кредитни қайтармаса, муддати ўтган қарз ҳисоб рақамига чиқарилади. Ҳар ойнинг биринчи кунига ҳар ой учун олинандиган фоиз суммасини ўз вақтида тўлаб бормаса, муддати ўтган фоиз ҳисобланиб борилади. Кредит учун олинандиган фоиз бир неча марта муддати ўтган фоиз ҳисоб рақамига чикса, банк кредитни муддатидан олдин ёпишга фармойиш беради. Барча ссуда операциялари шу ҳисоб рақам орқали олиб борилади. Кредит суммаси банкнинг ўз маблағлари ҳисобидан вакиллик ҳисоб рақами орқали тўлаб берилади.

Республикада қисқа муддатли кредитлаш ва умуман тижорат банклари томонидан кредит бериш “Банклар ва банк фаолияти тўғрисида”ги Қонунга асосан олиб борилади. Банклар томонидан кредит бериш кредитлашнинг асосий тамойиллари асосида амалга оширилади. Улар қуйилагилардан иборат:

1. Кредитнинг мақсадлилиги.
2. Кредитнинг таъминланганлиги.
3. Кредитнинг муддатлилиги.
4. Кредитнинг қайтарилиши.
5. Кредитнинг тўловлилиги.

Кредитнинг ушбу тамойиллари ва мижознинг баланси асосида молиявий аҳволи ва кредитга лаёқатлилиги аниқланиб мижоз билан банк ўртасида кредит шартномаси тузилади.

Кредит шартномаси ҳуқуқий жиҳатдан бир қатор хусусиятларга эга. Ўзининг ҳуқуқий табиатига кўра кредит шартномаси томонларнинг мақсадларини ва шу мақсадларнинг амалга ошишини бирлаштиради. Мақсад сифатида кредит шартномаси банкнинг маълум шартлар асосида ссуда бериш розилиги ва қарз олувчининг уни маълум даврдан сўнг қайтариб беришга тайёрлигини акс эттиради. Мақсадларнинг бажарилиши сифатида кредит шартномаси ссуда бериш ва тўлаш бўйича аниқ ҳаракатни кўзда тутди. Мижознинг ссудани қайтариш бўйича мажбуриятлари шартномани имзолашдан олдин амалга оширилган бўлса ҳам, фақатгина ссуда олингандан сўнг пайдо бўлади. Кредит шартномаси, шунингдек, кредит битимининг иқтисодий шартларини тартибга солади. У бир томондан мижоз талабининг тўлароқ ҳисобини, иккинчи томондан эса, банкни кредит risksидан сақлашнинг мувофиқ механизмини таъминлаб беради.

Ҳар бир кредит шартномасида унинг предметини аниқловчи пункт бўлади. Лекин унинг таркиби мижозлар талабига қараб турлича бўлиши мумкин.

Кредит шартномаси қарз шартномасининг бир тури ҳисоблансада, у қарз шартномасидан фарқ қилади. Бу фарқни қуйидаги жадвалда кўриш мумкин.

Кредит шартномаси (Фуқаролик кодексининг 744-748-моддалари)	Қарз шартномаси (Фуқаролик кодексининг 732-743-моддалари)
Асосан банклар, бошқа кредит ташкилотлари кредит бериши мумкин	Барча жисмоний ва юридик шахслар бошқа шахсларга қарз бериши мумкин
Банкдан кредит сифатида фақат пул маблағлари берилади.	Қарз сифатида эса пул маблағлари ва бошқа ашёлар берилиши мумкин
Доимо ёзма шаклда тузилиши керак	Баъзи ҳолларда қарз шартномаси оғзаки шаклда ҳам тузилиши мумкин
Кредит шартномаси консенсуал шартномадир	Қарз шартномаси реал шартномадир, яъни у пул ёки ашёлар қарз олувчига топширилиши

	билан тузилган ҳисобланади.
Кредитор томонидан қарз олувчига, ҳатто шартнома тузилгандан кейин ҳам кредит суммаси бутунлай ёки қисман берилмаслиги мумкин	Қарз берувчи қарз олувчига қарз суммасини беришдан бош тортишга ҳақли эмас, чунки қарз суммаси берилмаган тақдирда, қарз шартномаси тузилмаган бўлиб қолади.

Банк билан миқдор ўртасида кредит шартномасини тузишда барча шартномалар учун зарур бўлган қуйидаги асосий талаблар инобатга олинса мақсадга мувофиқ бўлиши мумкин:

1) барча ҳуқуқ ва манфаатларни тўлиқ ҳимоя қилиш имконини берувчи, барча ҳолат ва вазиятлар учун тўғри келувчи **универсал шартномалар шакли мавжуд эмас**. Барча ҳолат ва вазиятларни ўз ичига қамраб оладиган шартнома шаклини ишлаб чиқиш имкони йўқ;

2) шартнома (бизнинг ҳолатда кредит шартномаси) – **индивидуал** характерга эга бўлган расмий юридик ҳужжатдир.

3) Аниқ кредит шартномасини тузишда, кредит олиш учун муружат қилган миқдорларга алоҳида (индивидуал тарзда) ёндашиб, уларнинг ҳуқуқий мақоми, ташкилий-ҳуқуқий шакли ва кредитланаётган лойиҳанинг хусусиятига эътибор берилиши мақсадга мувофиқдир;

Шартнома тузиш жараёнига юридик ва иқтисодий жиҳатдан пухта, аниқ, талаб даражасида ижодий ёндашиши керак.

2-§. Кредит шартномасининг таркибий қисмлари

Кредит шартнома таркиби қонунда белгиланмаган. Кредит шартномасини тузишда бир қанча талабларни бажариш керак:

- 1) кредит мақсадли бўлиши шарт;
- 2) кредитнинг суммалари аниқ белгиланган бўлиши шарт;
- 3) кредитни қоплаш тартиби аниқ кўрстилган бўлиши лозим;
- 4) кредит муддати кўрсатилиши шарт;
- 5) кредитнинг таъминланганлиги асосланган бўлиши лозим;
- 6) кредит фоизлари кўрсатилиши лозим ва бошқалар.

Кредит шартноманинг таркиби одатда қуйидаги қисмлардан иборат бўлади:

- кириш қисм - умумий ҳолат – шартнома предмети – кредит бериш мақсади, шартлари - ҳисобланиш шартлари ва таркиби – томонларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари – бошқа шартлари – юридик манзиллари, реквизиетлари, томонлар имзолари.

Бу шартларнинг ҳар бирини банк кредит бўлимларининг ходимлари чуқур билишлари зарур. Чунки бу шартлардан бирортасининг асоссиз белгиланиши кредитни ўз вақтида ва тўлиқ қайтарилмаслигига олиб келиши мумкин. Ҳар бир кредит шартномаси шаклига кўра қуйидаги тўртта асосий тамойилларга асосланади:

- мустаҳкам ҳуқуқий асос;
- шартнома тузиш эркинлиги;
- томонларнинг ўзаро манфаатдорлиги;
- шартнома шартларининг келишилганлиги.

Кредит шартномасининг ҳуқуқий асосини қонунлар, банк фаолиятига оид бошқа юридик ва меъёрий ҳужжатлар ташкил этади.

Кредит шартномасини тузиш эркинлиги мижозни ссуда олмоқчи бўлган банкни танлаш эркинлигида ва банкнинг шу мижозга кредит бериш масаласини ечиш эркинлигида ўз аксини топади. Иккала томон шартномавий муносабатларга ўз хоҳишларига кўра кирадилар.

Томонларнинг бир-биридан ўзаро манфаатдорлиги кредит шартномаси шартларини келишиш имкониятини билдиради. Ҳар бир томон ҳам ўз манфаатларини қондирувчи оптимал вариантни топишга ҳаракат қилади.

Кредит шартномаси таркибини шакллантиришда муҳим ва ёрдамчи шартларнинг бор эканлигига аҳамият бериш керак.

Муҳим шартлар деганда, биз кредит шартномасини тузиш имкониятини аниқловчи шартларни тушунамиз. Уларга томонларнинг номи, шартнома муддати, предмети ва суммаси, ссудани бериш ва қайтариш тартиби, ссудадан фойдаланиш баҳосининг даражаси, кредит қайтарилишининг таъминланганлиги, томонларнинг жавобгарлиги киради.

Кўшимча шартлар кредит қайтарилишини таъминлашга, қўшимча гаровни яратишга қаратилган бўлади. Улар аниқ бир қарздорлар учун қўланилади ва қуйидагиларни ўз ичига олади:

- қарздорнинг аниқ бир кредитга лаёқатлилиқ даражасига эришиш мажбурияти;
- ҳисоб ва ҳисоботнинг зарурий ҳолати;
- гаровга қўйилган мулкни сақланганлиги;
- банк назорат қоидаларига риоя қилишлиқ;
- банк рухсатисиз корхонани қайта ташкил этишни таъқиқланганлиги ва бошқалар.

Юқорида кўрсатиб ўтилганларни ҳисобга олган ҳолда, кредит шартномасининг умумий схемаси қуйидаги кўринишда бўлиши мумкин:

1. Шартнома мақсади
2. Банк ҳуқуқлари
3. Қарз олувчининг ҳуқуқлари
4. Банк мажбуриятлари
5. Қарз олувчининг мажбуриятлари
6. Шартноманинг амал қилиш муддати
7. Бошқа шартлар
8. Томонларнинг юридик манзили ва имзолари.

Шартнома бошланишида иштирокчиларнинг юридик шахс сифатидаги реқвизитлари: қарз олувчи учун – номи, бўйсунганлиги, ҳисоб-китоб варағи номери; банк учун эса унинг номланиши, улар томонидан иш кўрувчи шахслар мансаби, исми, фамилияси, отасининг исми кўрсатилади. Бу бўлимда, шунингдек, мижознинг ҳуқуқий шаклини: у алоҳида корхонами ёки ташкилотми(ширкат, корпорация) кўрсатиш керак (-илова).

1- “шартнома мақсади” бўлими кредит битими объектини сифат ва миқдор тавсифини акс эттиради.

Кредит битими объектининг сифат тавсифи ссуданинг мақсадли йўналтирилганлигини кўрсатади. Шуларга кўра кредит тури қуйидагича тавсифланади:

- 1. Мақсадига кўра кредит.**
 - кундалиқ ишлаб чиқариш талабларини;
 - савдо-воситачилиқ эҳтиёжларини;
 - инвестиция эҳтиёжларини;
 - истеъмол эҳтиёжларини қондиришга қаратилган бўлади.
- 2. Иқтисодий таркибига кўра**
 - тўловга маблағ етишмаслиги;
 - товар-моддий бойликларини шакллантириш;
 - қимматли қоғозларни сотиб олиш;
 - ишлаб чиқариш харажатлари;
 - кўчмас мулк сотиб олиш ва бошқалар учун берилган кредитлар.
- 3. Объект умумлашувига кўра кредит**
 - йириклашган;
 - жамланган (йиғма);
 - алоҳида эҳтиёжга мўлжалланган бўлиши мумкин.

Шартнома мақсади бўлимида кредит битими объекти ва шунингдек кредит суммаси кўрсатилади. У кредитлашнинг миқдорий чегарасини характерлайди. Кредит агарда кредит линияси очиш тартибида берилаётган бўлса, унинг даражаси ойларга бўлинган ҳолда кўрсатилади.

Иккинчи бўлим ссудани бериш ва қайтариш тартиби ва у бўйича банк ҳуқуқларини ўз ичига олади. Йириклашган ёки жамланган объектни кредитлаш систематик тарзда амалга оширилади ва шунинг учун кредит бериш айна тўловлар амалга оширилаётган пайтда ҳисоб-китоб варағидан ўтмаган ҳолда бажарилади. Кредитни қайтариш ҳам худди шундай систематик тарзда ҳисоб-китоб варағидан томонлар келишилган муддатларда амалга оширилади.

Кредит шартномасида банкнинг қуйидаги ҳуқуқлари белгиланади:

- қарз олувчидан кредитни ишлатишини назорат қилиш учун аҳамиятга эга бўлган бухгалтерия ва статистика ҳисоботларини олиш;

- берилган кредитлар учун фоизлар олиш;

- шартнома шартларига амал қилинмаган ҳолларда шартномани бекор қилиб, кредит беришни қисман ёки тўлиқ тўхтатиш ва берилган кредитларнинг муддатидан олдин фоизлари билан ундириб олиш;

- қайта молиялаш фоизи ўзгарган ҳолда кредит учун фоизларни ўзгартириш;

- шартнома муддатини узайтириш сабабларини тасдиқловчи ҳужжатларни талаб қилиш;

- шартномада кўрсатилган бошқа ҳуқуқлар;

- кредит бўйича қарздорлик жадвал бўйича муддати ўтган қарздорликка ўтказилгандан сўнг миқдорнинг ҳисобрақамига пул маблағи бўлганда ва келиб тушган ҳолатда кредитнинг асосий суммасини қайтариш мақсадида миқдорнинг розилигисиз унинг ҳисоб рақамидан чегириб олиш. Бу ҳолда банк қарз олувчига ҳисоб рақамидagi маблағлар кредит бўйича қарзни қондиришга қаратилиши тўғрисида ёзма хабар беради. Қарз олувчининг ҳисоб рақамида маблағи бўлганда ва маблағ келиб тушган ҳолда банк томонидан кредит бўйича қарздорлик миқдорнинг розилигисиз мемориал ордер билан чегириб олиниши амалга оширилади.

- қарздорнинг пул маблағлари етишмаган тақдирда кредит бўйича қарзларни қарздорнинг розилигига кўра унинг ликвидли мол-мулки ҳисобидан ёки хўжалик суди орқали қарздорнинг мол-мулкига қаратиш йўли билан ундириш;

- кредит қарз олувчи томонидан муддатида қайтарилмаган ҳолда қайтарилмаган асосий қарз суммаси бўйича фоиз тўлов даражасини қуйидаги тартибда ошириш:

- а) кредит суммаси муддати ўтган қарздорликка чиқарилгандан сўнг 60 кун ичида кредит шартномасида кўрсатилган фоиз тўлови даражасининг 1,5 баравар миқдорида;

- б) кредит суммаси муддати ўтган қарздорликка чиқарилгандан сўнг 1 ой ичида кредит шартномасида кўрсатилган фоиз тўлови даражасидан 1,3 баравар миқдорида;

в) 60 кундан сўнг Марказий банкнинг қайта молиялаш даражаси миқдорида фоиз тўловларини амалга оширади. Ўзбекистон Республикаси Марказий банкнинг 425-сонли тартиби асосида тадбирлар амалга оширилганда фоиз ҳисоблаш балансдан ташқари ҳисоб рақамлар орқали амалга оширилади;

Қарз олувчи тўловга қобилиятсиз деб белгиланганда, бизнес режада кўрсатилган пул оқимлари тушуми муддатида таъминламай банк олдида қарздорликларни юзага келтирганда, у томонидан кредитнинг таъминланиши бўйича мажбуриятлари бажарилмаганда, кредитнинг асосий қарзи ёки унга тегишли фоиз тўловлар ушбу шартномада кўрсатилган муддатларда тўланмаганда, қарз олувчи томонидан кредитнинг ишлатилиши мажбуриятлари бузилганда, қарз олувчи томонидан ҳисоботлар мунтазам тақдим этилмаганда ёки улар аниқ бўлмаганда, банк ходимларига бирламчи ҳисоботлар ва муҳосиблик ҳужжатларини ўрганишга рухсат берилмаганда, кафил ташкилотнинг молиявий ҳолати ёмонлашганда, ташкилотнинг тугатилиши ёки банкрот бўлиши ҳолати келиб қолганда, гаровга олинган мулк сақлаш ҳолати талабга жавоб бермаган ҳолларда банк қуйидаги ҳуқуқларга эга:

- ушбу кредит шартномасида қайд этилган кредитни қарз олувчига тўлиқ ёки қисман беришни рад этиши;

- берилган кредит ва у бўйича фоиз тўловларини муддатидан олдин ундириш, шу жумладан, ушбу шартномада белгиланган кредит таъминоти ҳисобидан ундириш;

- таъминот турини бошқа ликвид турига алмаштирилишини талаб қилиши мумкин.

Алоҳида объектларни кредитлаш эса ўзгача механизмга эга бўлиб, у кредит шартномасида белгиланган бўлиши керак. Масалан, кредитни бериш ва қайтариш тўлиқ суммада ёки қисмларга бўлиб бажарилиши мумкин. Мувофиқ тарзда кредит бериш ва қайтаришнинг сумма ва муддатлари кўрсатилиши керак. Ссудани бериш маблағлари тўғридан-тўғри тўловларни бажаришга йўналтириш йўли билан, шунингдек маблағларни ҳисоб-китоб варағига ўтказиш йўли билан ҳам амалга оширилиши мумкин. Кейинги ҳолатда ссуданинг мақсадли йўналтирилганлигини таъминловчи механизм бўлиши керак. У ўз ичига: а) мижознинг ссуданинг мақсадли йўналтирилганлигига риоя этиш мажбурияти; б) берилган маблағларнинг мақсадли ишлатилиши устидан банк назорати шаклини олади.

Кредит шартномасининг 3-бўлимида қарз олувчининг ҳуқуқлари кўрсатилади.

Мижоз қуйидаги ҳуқуқларга эга:

- кредит шартномасида назарда тутилган миқдорда ва муддатда кредитни олиш;

- шартномага асосан ёки кредитор қарши бўлмаса, кредитни муддатидан олдин қайтариш;

- шартномага амал қилинмаса кредит шартномасини бекор қилиш;

- кредит шартномаси муддатини узайтириш ва қайта молиялаш ставкасига асосан кредит фоизини ўзгартиришни талаб қилиш;

- кредит шартномасида кўрсатилган бошқа ҳуқуқлар.

Кредит шартномасининг 4-бўлимида банкнинг мажбуриятлари акс этади. Банк мажбуриятларига мижозга ссуда варағини очиш, ссудаларни керакли сумма, кўриниш ва аниқ муддатларда беришни киритиш мумкин. Банк мажбуриятларига қуйидагилар киради:

- ўз вақтида кредитни бериш ва пул ҳисоб ҳужжатлари бўйича тўловларни амалга ошириш;
- кредит шартномасига биноан кредитларга фоиз ҳисоблаш;
- кредитни ва унга фоизларни муддатидан олдин ундириш ҳолларида қарздорга маълумот бериш;
- норматив ҳужжатларнинг ўзгариши тўғрисида мижозни хабардор қилиб туриш;
- шартномада кўрсатилган бошқа мажбуриятлар.

Бу мажбуриятларни бажармаганда банк мижозга жарима тўлаши кўзда тутилган бўлади (одатда ҳар бир кечиктирилган кун учун 0,01 фоиз миқдорда). Шунингдек, банк кредит беришни тўлиқ ёки қисман тўхтатиб қўйиш ҳуқуқига эгадир. Агар қарз олувчи уни қайтара олмаслиги тўғрисида маълумотлар бўлса, берилган кредит банк томонидан муддатидан илгари ундирилишининг сабаблари тўғрисида қарз олувчига ёзма хабар бериш;

- қарз олувчининг ҳисобварағига маблағ келиб тушган сана инобатга олинган ҳолда берилган кредитлар бўйича кунлик фоиз тўловларини ҳисоблаш;
- Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан хўжалик юритувчи субъектларни кредитлаш бўйича киритиладиган ўзгаришлар бўйича қарз олувчига хабар бериш ва бошқалар.

5-бўлим мижознинг мажбуриятларига бағишланиб, бу бўлимда қуйидаги мижозлар кредит ва фоизларнинг ўз вақтида ва тўлиқ кўрсатган, қайтарилишига йўналтирилган кредитларнинг мақсадсиз ишлатилиши аниқланган ҳолларда, мақсадсиз ишлатилган сумманинг 25 фоизи миқдорда жарима тўлаш ва ушбу шартноманинг 1-бандида кўрсатилган кредит суммасининг тўлиқ қайтарилишини;

- қарз олувчи корхона раҳбари инвестиция лойиҳаларини (бизнес-режа) техник-иқтисодий асосланганлиги, ахборотнинг ўз вақтида тақдим этилиши ва ишончлилиги, лойиҳаларнинг техник-иқтисодий асослаш параметрларини ва бизнес-режаларни амалга оширилиши учун қонун ҳужжатларига мувофиқ жавоб беради, бизнес режа бўйича кўзда тутилган пул оқимларини график бўйича тушишини таъминлаши;

- банкка гаровга берилаётган кўчмас мулк ва моддий бойликлар суғурта идораларида суғурталанган ва кредит шартномаси юридик кучга эга бўлиши учун ҳаракатдаги Ўзбекистон Республикаси қонунларига асосан нотариал идораларда тасдиқланган ва давлат рўйхатидан ўтган бўлиши шарт.

Банкка гаровга берилаётган кўчмас мулк ва моддий бойликларнинг яхлитлигини сақлаш юзасидан тўлиқ моддий жавобгар бўлиши (кредит ва унга ҳисобланган фоиз тўловлар тўлиқ тўлангунга қадар) уларни сотиб юбормаслиги ва бошқа учинчи шахсга бермаслиги шарт. Кафолатчи ташкилотнинг молиявий ҳолати ёмонлашганда, тугатилиши ёки банкротлик ҳолатига келиб қолиш

ҳолатлари рўй берганда, кредит таъминотига берилган мулк ҳолати ёмонлашганда, банк талабига биноан олинган кредит ва фоизларни муддатидан олдин узиш ёки таъминотини бошқа ликвид таъминотга алмаштириш кўзда тутилиш мумкин.

Кредит учун фоиз тўловлар ҳар ойнинг 20 санасигача тўланади.

Қарз олувчи банкка қуйидагиларни таъминлайди:

- Қарзларнинг юзага келиш саналари кўрсатилган дебитор ва кредитор қарздорлиги бўйича ёйилмаси илова қилинган йиллик ва чорак баланслари;

- Муддати ўтган қарзлар бўйича солиштирма далолатномалар ва Банк назорат функцияси учун зарур бўлган бошқа ҳужжатлар;

- Бирламчи ҳисоботлар ва муҳосиблик ҳужжатларига рухсат берилиши ва банк талабига кўра қарз олувчи тегишли ҳужжатлардан зарурлари нусхаси тақдим этилиши;

- Кредитнинг мақсадли ишлатилиши юзасидан банк ходимлари томонидан текширув ўтказилишини рухсат берилиши, шунингдек, кредитнинг ишлатилишини жойига чиқиб текшириш учун рухсат берилиши;

- Ушбу кредит шартномаси билан ҳуқуқий жиҳатдан боғлиқ бўлган товар-моддий бойликларини сақланиши ҳолати бўйича банк ходимлари томонидан текширув ўтказишга рухсат берилиши;

- Агар кредит суғурталанган бўлса, ҳар йил учун суғурта тўловларини ўз вақтида тўлаб борилиши;

- Ҳар йил учун алоҳида кафил ташкилот молиявий ҳолати тўғрисида ёзма маълумот тақдим этиш кабилар бўлиши лозим.

Шунинг учун мижознинг мажбуриятлари тўғридан-тўғри кредитнинг тамойиллари, қоидалари ва шартларига амал қилишга боғлиқдир.

Мижоз мажбуриятларига қуйидагилар киради:

- кредитдан белгиланган мақсадларда фойдаланишни таъминлаш;

- ўз вақтида фоизларни тўлаш ва кредитни қайтариш;

- ўз тўловга лаёқатлилиги тўғрисида банкка маълумот бериб туриш;

- кредитни таъминлаш;

- берилган кредит бўйича ҳал қилиниши лозим бўлган масалаларни ечиш учун бирламчи бухгалтерия ҳисоботлари ва ҳужжатларини керакли пайтда кредит бўлимига тақдим этиш;

- 3-шахсдан кредит олиш тўғрисида банкни хабардор қилиш;

- корхонанинг ташкилий-ҳуқуқий шакли ўзгариши ҳолларида банкни хабардор қилиш;

- ликвидация пайтида зудлик билан кредитни (фоизлари билан) қайтариш;

- шартномага биноан бошқа мажбуриятлар.

Кредит шартномасининг 5-бўлимида кредит қайтарилишини таъминловчи аниқ усуллари кўрсатилади. Улар қуйидагича бўлиши мумкин:

А) гаровга қўйилган товар-моддий бойликлар;

Б) банк ёки суғурта ташкилотининг кафолати;

В) учинчи шахснинг кафиллиги;

Г) суғурта полиси.

Юқорида келтирилган кредит қайтарилишини кафолатини таъминловчи усуллар кредитнинг барча турларида қарз олувчининг кредитга лаёқатлилиқ даражасини ҳисобга олган ҳолда ишлатилади. Улар мижозга ишонч етарли бўлмаганда, ссудани пул тушумлари ҳисобига қайтаришнинг юқори rischi мавжуд бўлганида қўлланилади.

5-бўлимда кредитдан фойдаланганлик учун банкка тўланадиган фоизлар даражасини акс этади. Бу бўлимда қуйидаги ҳоллардаги фоиз ставкасини белгилаш қайта кўриб чиқиш, мақсадга мувофиқдир:

- а) шартномада кўрсатилган ссудадан фойдаланиш муддати давомида;
- б) ссуда пролонгация қилинганда;
- в) ссуда тўлашни кечиктирганда;

г) мижознинг кредитга лаёқатлилигининг ёмонлашганида ёки битимнинг кредит riskини кўпайтирувчи бошқа омилларнинг пайдо бўлишида.

Бундан ташқари кредит шартномасида кредитга фоиз ҳисоблаш ва уни ундириш муддатлари кўрсатилиши зарур. Инфляция шароитида кредит шартномасининг яна бир пунктида бошланғич ўрнатилган фоиз ставкаларининг инфляция ўсиш даражаларига боғлиқ ҳолда ўзгартириш тартиби берилган бўлади. Фоиз ставкасини қайта кўриб чиқишга асос бўлиб, Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг қайта молиялаштириш ставкасининг ўзгариши сабаб бўлади.

Баъзи ҳолларда кредит шартномада томонларнинг жавобгарлиги 6-бўлимда томонлар олган мажбуриятлар қисман ёки тўлиқ бажарилмаганда Ўзбекистон Республикаси қонунлари олдида жавобгар эканлиги ва санкциялар берилган бўлади.

«Шартноманинг қўшимча шартлари» деган бўлимда олдинги бўлимларда кўрсатилмаган бошқа шартлар белгиланади. Уларга агар мижоз бу банкда ҳисоб-китоб варағига эга бўлмаса, сумма ва муддати кўрсатилган мажбурий муддатли депозит очиш; кредитлаш ёки кредит линияси лимитининг бошланғич ўрнатилган суммасини ўзгартириш тартиби; кредит шартномасига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тартибини киритиш мумкин.

«Келишмовчиликларни ҳал қилиш» деган бўлимида қуйидагиларни кўрсатиш мақсадга мувофиқ бўлади:

а) томонлар ўртасида шартнома шартларини бажариш билан боғлиқ бўлган келишмовчиликларни ўзаро келишув йўли билан ҳал қилиш;

б) ўзаро келишув билан ҳал қилиш мумкин бўлмаган келишмовчиликларни Ўзбекистон Республикаси қонунларига асосан республика хўжалик судида ҳал қилиш.

Ўзбекистон Республикаси тижорат банклари кредит шартномасининг яна бир бўлими шартноманинг амал қилиш муддати бўлиб, унда кредит шартноманинг амал қилиш муддатини, яъни унинг бошланиши ва охирини белгилайди.

Шартномада шунингдек, томонларнинг юридик манзили (почта адреси, ҳисоб-китоб ёки вакиллик ҳисоблари, телефон, факс) ни ҳамда муҳрлар билан тасдиқланган имзоларни акс этади.

3-§. Кредит шартномаларини қўллаш бўйича хорижий мамлакатлар тажрибаси

Хорижий банклар ўзларининг кредит шартномаларини қўллашнинг бой тажрибасига эгадирлар. Уни ўрганиш Ўзбекистон Республикаси учун катта амалий аҳамиятга эгадир. Турли мамлакатларда тузиладиган кредит шартномаларининг асосий хусусиятлари бўлиб, қуйидагилар ҳисобланади:

- ҳуқуқий маданиятнинг юқори даражаси;
- кредит битими шартларининг батафсил характери;
- кредит шартномалари шакллариининг типлашганлиги;

Японияда кредит шартномалар тузиш ва уларни амалга ошириш соҳасида банк юристлари ҳар доим адвокат конторалари билан алоқа қиладилар ва қийин юридик саволларга жавоб топадилар. Банк юристлари банк ходимларни юридик жиҳатдан доимий тарзда ўқитиб турадилар.

АҚШда энг батафсил кредит шартномаси қуйидагиларни ўз ичига олади:

- миждоз ҳақида умумий маълумотлар;
- тузилаётган кредит битимининг асосий параметрлари, сумма, муддат ва мақсади;
- тасдиқланган шартлар;
- инкор этиладиган шартлар;
- ссудаларни тўлаш кафолатлари;
- шартнома шартларини бажармаганлик учун жазо чоралари;
- тўловга лаёқатсиз ва банкрот деб эълон қилиш меъзонлари;
- банкка қарзни тўламаган тақдирдаги банк ҳуқуқлари.

Германияда бир тизимдаги банклар учун (хусусий, жамғарма,...) умумий кредит шартлари ўрнатилади. Қонунлар билан биргаликда улар кредит операцияларининг асосини ташкил этади. Умумий кредит шартлари миждозларга етказилади, кредит шартномасида улар такрорланмайди, фақат қарз олувчи унга рози бўлган пункт ёзилади. Германияда кредит шартномалари эркинлашган характерга эга.

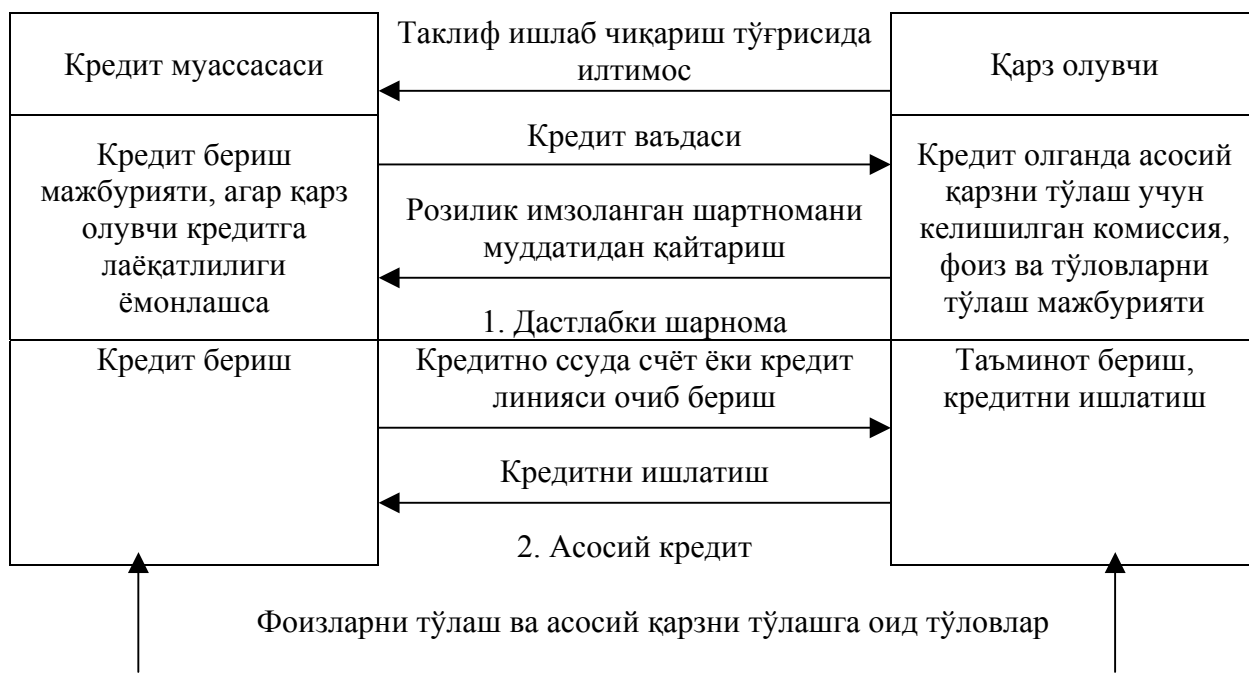
Кредит шартномасининг типик шаклида қуйидаги кўрсаткичлар бўлади:

- томонларнинг тўлиқ номлари ва манзиллари;
- олинган ва олинаётган кредитлар тўғрисида тўлиқ маълумотлар;
- янги кредитнинг мақсади;
- янги кредитнинг шартлари;
- кредит учун ҳисобланган ва ундириладиган фоизлар суммасини ҳисоблаш тартиби;
- кредит қайтарилишининг кафолати;
- бошқа шартлар;
- маъсул шахсларнинг муҳрлар билан тасдиқланган имзолари.

Германияда банк ва корхона ўртасида кредит шартномаси 3 босқичда тузилади:

- миждоз томонидан кредит шартномаси таркибининг шакллантирилиши;

- унинг банк томонидан кўриб чиқилиши ва хулоса берилиши;
- кредит шартномасини имзолаш.

Германияда кредит шартномасини тузиш схемаси.

Банларда кредит аризасини кўриб чиқишнинг мажбурийлиги кредит шартномасини тузишнинг ҳуқуқий асосланганлиги гаровидир.

Хорижий давлатларда нафақат кредит битимини, балки миждозни ўзини ҳам чуқур ўрганиш унинг кредит риски омилларига доир мажбуриятларини аниқлаштиришга ёрдам беради. Шунинг учун миждознинг мажбуриятларига бағишланган кредит шартномасининг бўлими таркибига ҳар бир ссудани қайтиб келишига қаратилган аниқ иқтисодий ва ҳуқуқий шартлари киритилган.

Қўйидаги таянч сўзларга таъриф беринг

- Кредит шартнома
- Банк мажбуриятлари
- Банк ҳуқуқлари
- Миждоз мажбуриятлари
- Миждоз ҳуқуқлари.

Ўз билимини текшириш саволлари

1. Кредит шартномаси қачон ва қай тартибда тузилади?
2. Кредит шартноманинг таркибий қисмларини изоҳланг.
3. Кредит шартнома қачон ўз кучини йўқотади?
4. Кредит шартнома бўйича хорижий мамлакатлар амалиёти тўғрисида гапириб беринг.

АДАБИЁТЛАР

Асосий адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг «Инвестиция фаолияти тўғрисида» ги Қонуни, (1998. 24 декабрь). Халқ сўзи, 1999. 12 январ. 7-сон.
2. Ўзбекистон Республикасининг «Чет эл инвестициялари тўғрисида»ги Қонуни, (1998. 30 апрель). Халқ сўзи, 1999 й. 12 январь. 7-сон.
3. Ўзбекистон Республикасининг «Чет эллик инвесторлар ҳуқуқларининг кафолатлари ва уларни химоя қилиш чоралари тўғрисида»ги Қонун. (1998. 30 апрель). Солиқ ва божхона хабарлари, 1998 й. 22-сон.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Кичик ва ўрта тадбиркорликни ривожлантиришни рағбатлантиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги Фармони, (1997. 31 январь). Солиқ ва божхона хабарлари, 1997 й. 6-12 январ. 7-сон.
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Банк тизимини янада эркинлаштириш ва ислоҳ қилиш борасидаги чора-тадбирлар тўғрисида»ги Фармони, Халқ сўзи. 2000 й. 21 март.
6. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Тадбиркорлик субъектларини давлат рўйхатидан ўтказиш ва ҳисобга қўйиш тизимини такомиллаштириш тўғрисида»ги қарори. Тошкент оқшоми. 2001 й. 24 август. 99-сон.
7. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Кичик корхоналар, деҳқон ва фермер хўжалиқларини маблағ билан таъминлаш, моддий-техник таъминлаш, уларга божхона имтиёзлари бериш, банк хизматлари ва бошқа хизматлар кўрсатиш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги қарори. (2001. 10 сентябрь). Мулкдор, 2001 й. 14-20 сентябр. 37-сон.
8. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Кичик ва ўрта тадбиркорликни ривожлантиришни учун хорижий кредитлар беришни ташкил этиш масалалари тўғрисида»ги қарори, (1997. 7 февраль), Солиқ ва божхона хабарлари, 1997 й. 6-12 январ. 7-сон.
9. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI асрга бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т.: Ўзбекистон, 1997.
10. Каримов И. А. «Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида». - Т.: Ўзбекистон, 1995.
11. Президент Ислон Каримовнинг Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2003 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг асосий йўналишларига бағишланган мажлисидаги маърузаси. Халқ сўзи, 2003 й. 18 февраль.
12. Ангелиди М.С. Организация кредитного процесса в коммерческих банках. – Т., 1996.
13. Абдуллаева Ш. З. Банк рисклари ва кредитлаш. –Т.: Молия, 2002.
14. Абдуллаев Ғ.А., Шоғаъзамий Ш.Ш. Қимматли қоғозлар: 100 савол ва жавоб. -Т.: Мехнат, 1997.
15. Абдуллаев ғ., Каримов Ф. Кичик бизнес ва тадбиркорлик асослари. 100 савол-жавоб. (1-қисм). – Т.: Мехнат, 2000.
16. Абдуллаев ғ, Бобоқулов Т. Кредит. 100 савол-жавоб. - Т.: Мехнат, 1996.
17. Анализ инвестиционных проектов: Учебное пособие. М. И. Ангелиди., Н. Г.

- Каримов. –Т.: Ташк. фин. ин-т, 2000.
18. Банковские операции, Часть-2, Учетно-ссудные операции и агентские услуги банков, Под ред. О. И. Лаврушина, - М.: ИНФРА-М., 1996.
 19. Бусигын А. В. Предпринимательство, начальный курс, - М.: НИРП, 1992.
 20. Бусигын А. В. Предпринимательство. Основной курс: Учебник для вузов. – М.: ИНФРА-М, 1997.
 21. Бизнес-план инвестиционного проекта: Отечественный и зарубежный опыт. Современная практика и документация: Учеб. пособие. – 5-е изд., перераб. и дополн. / Под ред. В.М.Попова. – М.: Финансы и статистика, 2002.
 22. Богатин Ю. В., Швандар В. А. Инвестиционный анализ. Учебное пособие для вузов – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2000.
 23. Бочарев В. В., Попова Р. Г. Финансово-кредитный механизм регулирования инвестиционной деятельности предприятий. Учеб. пос. – СПб.: УЭФ, 1993.
 24. Бочарев В.В. Методы финансирования инвестиционной деятельности предприятий. –М.: Финансы и статистика, 1998.
 25. Бозор иқтисодиёти назарияси ва амалиёти, -Т.: Ўқитувчи, 2000.
 26. Беренц В., Хавранек П.М. Руководство по оценке эффективности инвестиций: Пер. с англ. перераб. и дополн. – М.: ИНФРА-М, 1995.
 27. Банковское дело и финансирование инвестиций – том I 1-2 часть, том II. 1-2 часть, ИЭР, Всемирный банк. Под редакцией Н. Брука, 1995.
 28. Богатырев А.Г. Инвестиционное право. – М.: Росс. право, 1992.
 29. Бутыков И. Л. Кимматли коғозлар бозори. Дарслик. – Т.: Консаудитинформ, 2001.
 30. Ваҳобов А. В., Иброҳимов А. Т. Молиявий таҳлил: Дарслик. – Т.: Шарқ, 2002.
 31. Шоҳаъзамий Ш.Ш. и др. Предприниматель на рынке ценных бумаг: Вопросы и ответы. -Т.: Адолат, 2002.
 32. Шоҳаъзамий Ш.Ш. ва бошқалар Тадбиркор қимматли қоғозлар бозорида: Саволлар ва жавоблар. -Т.: Адолат, 2002.

ҚЎШИМЧА АДАБИЁТЛАР

1. Васильев Н. М., Катырин С. Н. Лепе Л. Н. Лизинг как механизм развития инвестиций и предпринимательства. - М.: ДЕКА, 1999.
2. Вахрин П. И. Инвестиции: Учебник. – М.: Дашков и К, 2002.
3. Волков И.М., Грачева М.В. Проектный анализ: Учебник для вузов. – М.: Банки и биржи, ЮНИТИ, 1998.
4. Гулямов С. С., Догиль Л. Ф., Семенов Б. Д. Предпринимательство и малый бизнес. – Т.: ТГЭУ. 1996.
5. Золотогоров В. Г. Инвестиционное проектирование: Учеб. пособие. – М.: Экопресектива, 1998.
6. Кичик ва ўрта бизнес инвестицияларини кредитлаш /А. Т.Узоқов, Э. И. Носиров, М. А. Султанов. – Т.: Тошкент Молия институти, 2001.
7. Лапуста М.Г., Старостин Ю.Л., Малое предпринимательство - М.: ИНФРА-М, 1997.
8. Основы предпринимательской деятельности: Экономическая теория: Учеб. пособие / Под ред. В. М. Власовой. – М.: Финансы и статистика, 2002.
9. Пиндайк Роберт С., Рубинфельд Дэниел Л. Микроэкономика: Пер. с англ. – 2-е изд. – М.: Дело, 2001.
10. Рыночное преобразование и развитие предпринимательства: Сборник научных трудов / Ред.колл.: И. Л. Бутыков, Р. И. Беркинов, Р.И.Яушев – Т.: Консаудитинформ, 2002.